

"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા"; પુ૦ ૪૯ મું.

મરાઠી રિયાસત.

પૂર્વાર્ધ

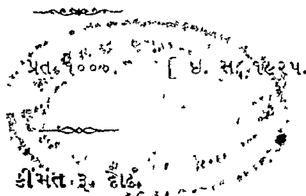
રા. રા. ગોવિંદ સખારામ સરદેસાઇકૃત

મરાઠી પુસ્તકના આધારે

અનુવાદક અને પ્રકાશક.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

સંપાદક—"જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા"; અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી.] પ્રત ૧૦૦૦. [ઇ. સ. ૧૯૨૫.

કીંમત રૂ. [illegible]

અમદાવાદ—ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલિ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં,

પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

શ્રીયુત્ ગોવિંદ સખારામ સરદેસાઈએ હિંદુસ્તાનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ લખીને મરાઠી ભાષા ઉપર જે અનહદ ઉપકાર કર્યો છે, તેનોજ કંઇક લાભ ગુજરાતી વાચકોને આપવાનો ગુ. વ. સોસાઇટીનો આ પ્રશંસનીય પ્રયત્ન છે. "મરાઠી રિયાસત"નો પૂર્વાર્ધ તેમણે પ્રથમ સને ૧૯૦૨ માં પ્રકટ કર્યો, તે વખતે મરાઠી ઇતિહાસની ઘણી મહત્વની બાબતો ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી ચર્ચાતી હતી, અને પછીનાં વર્ષોમા એવી અગત્યની વાતો બહાર આવી કે એ પ્રથમ આવૃત્તિમા ઘણો સુધારોવધારો થઈને સને ૧૯૧૫ માં બીજી વિસ્તૃત આવૃત્તિ તદ્દન નવાજ સ્વરૂપે બહાર પડી.

આ ગુજરાતી અનુવાદ એ બીજી આવૃત્તિને અનુસરીને કરેલો છે. અક્ષરસઃ ભાષાંતર નથી, પણ આશયને અનુસરીને ઘટતી છુટ લઇ અનુવાદ કરેલો છે. ભાષાના સ્થળને લગતી કેટલીક વિગતો જે ગુજરાતી વાચકને નિરૂપયોગી લાગે તેવી હતી તે છોડી દીધી છે. બાકી બધી ઐતિહાસિક વિગતો મૂળનો હેતુ સાચવીને બને તેટલા વિસ્તારથી આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આશા છે કે ગુજરાતી વાચકોને મૂળ લેખકનો આ રીતે સારો પરિચય થશે, અને આ પુસ્તક દ્વારા ગુજરાતી વાચક વર્ગ ઉપર શ્રીયુત્ સરદેસાઇનો ઘણો આભાર થશે.

મરાઠી ઇતિહાસ માટે સ્વ૦ ન્યાયમૂર્તિ રાનડે તેમજ ડૉ૦ ભાંડારકરના વખતથી પ્રબળ પ્રયત્નો શરૂ છે; અને કેટલીક મંડળીઓ તથા રા. રાજવાડે જેવી વ્યક્તિઓ તે માટે અપૂર્વ ઉત્સાહથી ઉદ્યોગ ચલાવે છે. આ બધાંને પરિણામે મરાઠી ઇતિહાસમાં અનેક નવાં પ્રકરણો ઉમેરાતાં જાય છે, અને પૂર્વે સત્ય તરીકે મનાયેલી ઘણી વિગતો ખોટી ઠરી, તેનાં ખરાં સ્વરૂપો બહાર આવતાં જાય છે. વિદેશી પ્રજાએ લખેલા ઇતિહાસોમાં એ રીતે મહત્વના ફેરફારો થતા

જણાય છે, અને જે તે પ્રજાનો ઇતિહાસ જે તે પ્રજાએ જાતે સંશોધન કરીને લખવાની જરૂર સાબીત થતી જાય છે. શ્રીયુત્ **સરદેસાઇ**એ આ દિશામાં અથાગ પરિશ્રમ અને પ્રયાસ કર્યો છે, જેની પ્રતીતિ આ પુસ્તક વાંચવાથી દરેક વાંચકને અવિલંબે થશે.

આ ઉપરથી આપણે ગુજરાતીઓને ધડો લેવા જેવી એક વાત જણાય છે કે મહારાષ્ટ્રની પેઠે ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પણ આવીજ રીતે પ્રબળ પ્રયાસ થવાની જરૂર છે. મરાઠી પ્રજાનો વિકાસ, સ્વભાવ, બંધારણ, વગેરે જેમ આ મરાઠી ઇતિહાસ ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે, તેમજ ગુજરાતી પ્રજાના સ્વભાવ, બંધારણ અને વિકાસ વગેરે સમજાવનારો ગુજરાત દેશનો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ ક્યારે થશે ? આ દિશાએ આપણા વિદ્વાનો પ્રયાણ ક્યારે કરશે ? વિદેશી લેખકોની અધુરી હકીકતો એ રીતે ક્યારે પૂરી થશે ? અને તેમનાં તેમની દૃષ્ટિથી કરેલાં અનુમાનો આપણી દૃષ્ટિથી આપણે ક્યારે તપાસીશું ? આપણા કેટલાક લેખકોની એ દિશા છે. સ્વ. **ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી**નો તેમજ સ્વ. **હ. હ. ધ્રુવ**નો પ્રયાસ ભૂલી શકાય તેમ નથી. પણ હજી ઘણા લેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ, દંતકથાઓ, લોકગીતો વગેરે મળી શકે કે જેમાંથી સંખ્યાબંધ પ્રકરણો રચી શકાય અને ઇતિહાસની ઉલટાસુલટી વાતોનો આધાર સાથે ઉકેલ લાવી શકાય.

શ્રી. **કનૈયાલાલ મા. મુનશી** આ વિષયમાં પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, અને તેમની નવલકથાઓમાં ગુજરાતના ઇતિહાસની ઘણી નવી વાતો બહાર આવે છે. પણ તે નવલકથાઓ હોવાથી ઇતિહાસ તરીકે તેની કિમત ગણી શકાય નહિ. રા. **નારાયણ વિસનજી ઠક્કુરે** પણ એ વિષયની કેટલીક મહત્વની નવલકથાઓ લખી, "ગુજરાતી" પત્રદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરી છે અને કરે છે. પણ તે સર્વેમાં શુદ્ધ ઇતિહાસના કરતાં વાર્તા–વિષયક કલ્પનાનું ઉમેરણ વિશેષ હોવાથી તેની ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ કિંમત અંકાય નહિ, અને એટલાજ માટે આ દિશામાં શુદ્ધ ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી પ્રયાસો થવાની અગત્ય છે.

પ્રભુ આ દિશામાં ગુજરાતના વિદ્વાન લેખકો અને શોધકોને વાળે એવી ઉચ્ચ અભિલાષા રજુ કરી આ મૂલ્યવાન ગ્રંથના મૂળ લેખકના ગુજરાતી વાચક વર્ગ ઉપર થએલા ઉપકારની તેમજ આ અનુવાદ કરવામાં મને મારા મિત્ર દેવચંદ રામજી ઠકરે કરેલી મદદની નોંધ કરવાની હું રજા લઉં છું.

હું ગુ. વ. સોસાઇટીમાં આસિ. સેક્રેટરી હતો તે વખતે એટલે ઇ. સ. ૧૯૦૯–૧૦ ની સાલમાં આ અનુવાદ કરવાનું કામ મને સોંપાયું હતું. મૂળ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ ઉપરથી ભાષાન્તર તૈયાર કરી આપવામાં લાંબી મુદત ગઈ, તેવામાં બહોળા સુધારાવધારા સાથે મૂળ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ બહાર પડી એટલે પ્રથમનું ભાષાંતર રદ કરી બીજી આવૃત્તિ ઉપરથી તદન નવેસર આ અનુવાદ કરવો પડયો, તેથી, તેમજ હું મારા બીજા વ્યવસાયમા રોકાઈ પડયો તેથી, આ પુસ્તક ગુજરાતી વાચકો આગળ રજુ કરવામાં ઘણો લાંબો કાળ ગયો છે. તે માટે તો મારે ક્ષમાજ માગી લેવાની છે.

આ ગ્રંથનો ઉત્તરાર્ધ પ્રેસમાં અપાઇ ગયો છે એટલે હવે તે જલદી બહાર પડશે એવી આશા છે.

સોસાઇટીની વ્યવસ્થાપક કમિટીએ, આ પુસ્તકની ૧૦૦૦ વધુ નકલ "જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા" માટે સાથે સાથે છપાવી લેવાની પરવાનગી આપી છે, તે બદલ હું તેમનો આભારી થયો છું.

અમરેલી, તા. ૨૦–૮–૨૫
ભાદરવા સુદી ૧, સંવત ૧૯૮૧. } **જીવનલાલ અમરશી મહેતા.**

સાંકળિયું.

દેશ-દર્શન.

(ભારતની દુર્દશાનો હૃદયભેદક તાદશ્ય ચિતાર)

હિન્દીમાં મૂળ લેખક—ઠક્કુર શિવનંદનસિંહ; બી. એ.

આ ગ્રન્થ તદ્દન નવોજ હોઇ હિંદીમાં તેની ત્રણ આવૃત્તિઓ થઇ ગઈ છે એજ તેની ઉપયોગીતાની સાબીતી છે. પાકું સોનેરી નામનું પુંઠું; સાઈઝ ક્રાઉન ૧૬ પેજી પૃષ્ઠ ૪૦૦ ઉપરાંત. આ ગ્રંથમાં નીચેના વિષયો ઉપર બીજા દેશોની સ્થિતિની સરખામણી સરકારી આંકડા સાથે કરીને ચર્ચા કરવામાં આવી છે.—કિંમત રૂ. ત્રણ.

કવિશ્રી હર્ષદેવકૃત

રત્નાવલી નાટિકા.

ભાષાન્તરકર્તા રતિપતિરામ ઉધમરામ પંડયા; બી. એ.

૭ સુન્દર ચિત્રો; કવિચરિત્ર, "રત્નાવલીની" ટુંકી વાર્તા, નાટક નાટિકા ભેદ, પાત્રનિરૂપણ, તેમજ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી ટીકા સાથે. પાકું છીંટનું પુંઠું. કિંમત રૂ. સવા.

સંવાદમાલા.

વિદ્વાન લેખકોની આઠ છબીઓ અને સોનેરી નામનું સુંદર પાકું પુંઠું, કીં. રૂ. ૨-૮-૦ આ ગ્રંથમાં પ્રતિષ્ઠિત ગુર્જર વિદ્વાનોના કુલ છત્રીશ સંવાદો છે, તેમાંના કેટલાકની વિગતઃ—

સ્વ. રાજવિ કવિ કલાપીના	સંવાદ—ચાર
સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ—કાન્તના	,, પાંચ
શ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના	,, બે.
શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીયાનો	,, એક.
પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરનો...	,, એક.
પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદીનો	,, એક.
શ્રી સાગરના	,, બે.
શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીના	,, બે.
સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઇ નીલકંઠના	,, બે.
સુશીલ—ભીમજી હરજીવન મહેતાના	,, બે.

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનાં પુસ્તકો.

(શરૂઆતથી તે ઇ૦ સન ૧૯૨૫ સુધીનાં)

નવલકથા—

૨—૦ હાસ્યમંદિર
૧-૧૨ સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ
૨—૦ ચંદા-રાજસ્થાનની વીરરમણી
૩—૦ ગુલામી વહેપાર, ભા ૧-૨
૨—૮ ચક્રવર્તી અશોક
૦—૮ નીલનેની
૨—૮ ધર્મપાળ. (ઐતિહાસિક)
૧—૮ મહારાણા પ્રતાપસિંહ
૨—૪ શારદાનું સ્વાર્પણ
૨—૦ કથામંજરી, ભા ૧ લો
૩—૦ સદર ભાગ ૨ જો
૨—૦ હાસ્યકથામંજરી ભા ૧ લો
૨—૦ હાસ્યકથામંજરી ભા ૨ જો
૩—૦ હરીકેશચંદ્ર, ભા ૧ લો
૨—૮ સદર ભા ૨ જો
૨—૮ સદર ભા. ૩ જો
૦-૧૨ સુભદ્રા (સચિત્ર)
૦—૮ પાપીનો પસ્તાવો
૦—૮ કર્પુરમંજરી

જીવનચરિત્ર-સંવાદ—

૦-૧૨ ના. ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે
૨—૦ ટૉમસ એલવા એડીસન
૨—૦ ગુર્જર સાક્ષર જયંતીઓ
૦-૧૦ સોક્રેટીસ અને તેના બે સંવાદ
૨—૮ સંવાદમાલા

નીતિ-નિબંધ—

૩—૦ તત્વચિંતન; ખંડ ૧-૨ સાથે
૦—૮ પશુમાંથી દેવ (જેમ્સ એલન)
૦—૮ સ્વર્ગની સામગ્રી ,,
૦—૮ વિજયધ્વજ ,,
૧—૮ સુખશાંતિ વિચારણા
૧—૮ જીવન-સુધારણાના સન્માર્ગ
૧—૪ કરકસર-પૈસાદાર કેમ થવાય
૧—૦ મેઝેનીના લેખો-માનવી કર્તવ્યો.
૧—૪ ગૃહિણી ભૂષણ, ભા. ૧-૨

નાટક—

૧—૮ સત્યભામા [સચિત્ર]
૧—૪ મેવાડ-પતન ,,
૧—૪ સ્વામી વિવેકાનંદ.
૦-૧૨ સીતા [શ્રી. દ્વિજેન્દ્રલાલ રૉય]
૦—૮ મુક્તધારા [મૂ લે. ડૉ. ટાગોર]

દેશ-રાજ્ય-શિક્ષણ—

૨—૦ જર્મનીની ઉન્નતિ શાથી થઇ ?
૧—૦ શિક્ષાનો આદર્શ
૩—૦ દેશ-દર્શન
૧—૮ મરાઠી રિયાસત-પૂર્વાર્ધ.

ધર્મ—

૩—૮ હિન્દુ ધર્મની પાઠમાળા
૧-૧૨ મુક્તિમાળા, ખંડ ૧ લો.
૦—૮ બાલગીતા-પૂર્વાર્ધ
૧—૮ ગીતાપરિચય
૪—૮ સંક્ષિપ્ત મહાભારત (સચિત્ર)
૩—૪ અનંત આખ્યાન સંગ્રહ

રૂ. એક પ્રવેશ ફી—ગ્રાહક થતા એક વખત આપીને ગ્રાહક થયા પછી ચાલુ સાલનાં બધાં પુસ્તકો અર્ધી કીંમતે, અપાય છે; ને ઉપલામાંથી જે માગે તે પોણી કીંમતે મળે છે.

હિંદુસ્તાનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ.

ભાગ બીજો.

મરાઠી રિયાસત–પૂર્વાર્ધ.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રાચીન રાજ્યો.

(૧) **ઉદ્દેશ**—હિંદુસ્તાનનો અર્વાચીન કાળનો ઇતિહાસ આપવાનો આ પુસ્તકનો આશય હોવાનું પહેલા ભાગમાં જણાવ્યું છે. એ અર્વાચીન કાળની મર્યાદા ઇ. સ. એક હજારથી લગભગ બાંધેલી છે. એ કાળનો મુસલમાની સમયનો ઇતિહાસ પહેલા ભાગમાં આપેલો છે, તેને જોડીને આ ભાગમાં મરાઠી સમયનો ઇતિહાસ આપવાનો છે. અર્વાચીન મરાઠાઓનો ઇતિહાસ શિવાજીથી શરૂ થાય છે. પણ શિવાજીનો રાજ્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન સમજવા સારૂ મરાઠાઓનું પૂર્વ વૃત્તાંત જાણવું જોઇએ. આ પૂર્વ વૃત્તાંતમાં મરાઠાઓનો દેશ, તેમનાં જૂનાં રાજ્યો, તેમની ભાષા અને ધર્મ ઇત્યાદિ બાબતો થોડે ઘણે અંશે જાણવી ઘટે. આ માહિતીથી મરાઠાઓનું સ્વભાવરહસ્ય જણાય અને હાલનાં મરાઠા રાજ્યોનો વિકાસ કેમ થતો ગયો તે પણ સમજી શકાય. એટલા માટે એ બાબતોની ઉપલબ્ધ માહિતી અહીં પ્રથમ આપવી ધારી છે. એટલું કહેવાની જરૂર છે કે મરાઠાઓની અને તેમના પ્રાચીન ઇતિહાસની સુસંગત અને સંપૂર્ણ વિગતો હજી એકત્ર કરેલી મળેલી નથી. તે અનેક ગ્રંથો પરથી તારવી કાઢવી પડે છે. વિદ્વદ્વર્ય ડા૦ ભાંડારકરે "દક્ષિણનો પ્રાચીન ઇતિહાસ"

આર્યલોકો વાયવ્ય ખૂણેથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે એક સાથે આવેલા નથી. બે જુદા જુદા સંઘો જુદા જુદા વખતે અને જુદા જુદા રસ્તે આ દેશમાં આવેલા. પહેલો સંઘ પંજાબથી પૂર્વ દિશાએ પ્રસર્યો અને તે પછી ઘણા વખતે બીજો સંઘ તેમાં આવીને ભળ્યો. આ હકીકત ભાષાશાસ્ત્ર અને શરીરના માપ પરથી સિદ્ધ થાય છે. અને એ જ કારણથી સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ એવા ક્ષત્રિયના બે મોટા વર્ગ પડેલા છે. આ દેશનું "**ભા**રતવર્ષ" એવું જે નામ પડ્યું, તે ચંદ્રવંશી દુષ્યન્ત રાજાના પુત્ર **ભ**રત ઉપરથી નહીં, પણ એ ચંદ્રવંશ પહેલાં ઘણાં વર્ષ પૂર્વે એક સૂર્યવંશી **ભ**રત રાજા થઇ ગયો તે પરથી પડ્યું છે. એ **ભ**રતનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં છે, અને મહાભારતના તથા પુરાણોમાંના ઉલ્લેખો આ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. ક્ષત્રિયોનું મૂળ અને તેમના વંશોનો ઇતિહાસ તપાસતાં આ હકીકત ઉપયોગી થઈ પડે છે. મહારાષ્ટ્રના મૂળ મરાઠા ક્ષત્રિયોની ઉત્પત્તિ ઘણે ભાગે ઉપર જણાવેલા ચંદ્રવંશમાંથી થઈ છે, અને પછીથી ચાલુક્ય વગેરે સૂર્યવંશી કુટુંબો તેમાં જોડાયાં જણાય છે.

આર્યોનો વિસ્તાર પ્રથમ વિન્ધ્યાચળ સુધી તો ઝપાટાસાં થયો. વિન્ધ્યાચળ અને તેની નીચે ગાઢ અરણ્ય હોવાથી તેમને દક્ષિણમાં ઉતરવું મુશ્કેલ પડ્યું. **અ**ગસ્તિ ઋષિએ પ્રથમ પૂર્વ બાજુથી વિન્ધ્યાચળ ઓળંગીને તેની દક્ષિણે પોતાનો આશ્રમ સ્થાપ્યો. અગસ્તિએ તેની દીકરી વિદર્ભ દેશના રાજાને આપી એવી કથા છે. આર્યોના પહેલાં આ દક્ષિણ દેશમાં દ્રાવિડ વગેરે કેટલાક લોકો વસતા તે પૈકી કેટલાકને આર્યોએ જીત્યા અને કેટલાકને પહાડી પ્રદેશમાં હાંકી કહાડયા. વખત જતાં મૂળના લોકો જોડે આર્યોનો સંબંધ થયો અને તેને પરિણામે જે પ્રજા ઉત્પન્ન થઇ તે મરાઠા. મરાઠી ભાષાની પ્રકૃતિ ઉપરથી પણ આ હકીકત સિદ્ધ થાય છે. આર્યોની સંસ્કૃત ભાષા, તેમાંથી નિકળેલી પ્રાકૃત ભાષા, અને મૂળના લોકોની દેશી ભાષા, એ ત્રણેનું મિશ્રણ હાલની મરાઠી ભાષામાં જણાય છે. ઉત્તર તરફ આર્યોનું

મિશ્રણ વધારે, અને જેમ જેમ દક્ષિણ તરફ જઇએ તેમ તેમ તેમનું મિશ્રણ કમી થતું જણાય છે. ઠેઠ દક્ષિણમાં આર્ય સંસ્કૃતિ અને આર્ય ભાષાનું મિશ્રણ બિલકુલ નથી એમ કહીએ તો પણ ચાલે. દક્ષિણમાં મદુરાની બાજુમાં પાંડ્ય, તંજાવરની બાજુમાં ચોલ, અને મલબારની બાજુમાં કેરલ એ રાજ્યો ઘણા કાળ પર્યંત પ્રબળ રહ્યાં એટલે આર્યોનો તેમાં પ્રવેશ થયો નહીં. તેમની ભાષા આર્યોથી સ્વતંત્ર અને અલિપ્ત રહી અને હજી પણ તેવી જ છે.

સંસ્કૃત ભાષાનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ પ્રથમ પાણિનીએ રચ્યું. પાણિની ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ વર્ષે થયા. પાણિની પછી વરરુચિ અથવા કાત્યાયન નામના બીજા વ્યાકરણકાર થયા. તેમણે વાર્તિકો રચી પાણિનીના વ્યાકરણમાં ઉમેરો કર્યો. વરરુચિ ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૩૫૦ માં થયા. તે પછી બસો વર્ષે પતંજલિ નામના વ્યાકરણના મહાભાષ્યકાર થયા. વ્યાકરણના વિષયમાં આ ત્રણે વિદ્વાન્ મહા વિખ્યાત છે અને તેમનો સમય પણ લગભગ નિશ્ચિત છે. એટલે પ્રાચીન ઇતિહાસની કેટલીક બાબતોના નિર્ણય કરવામાં આ ત્રણે વિદ્વાનો બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે ગૌતમ બુદ્ધ (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬૭–૪૮૭) તથા ચક્રવર્તી રાજા અશોક (ઇ. સ. પૂ. ૨૭૨–૨૩૨) એ બંનેનો પણ આવી બાબતોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. પાણિનીના ગ્રંથોમાં વિન્ધ્યાચળની દક્ષિણ તરફના ભાગોનાં કોઇ નામ નથી. એટલે તે સમય સુધી આર્યોનો તે ભાગમાં પ્રવેશ થયો નહોતો એ સ્પષ્ટ થાય છે. કાત્યાયનના વાર્તિકમાં દક્ષિણની માહિતી આવે છે તે પાણિનીએ આપેલી નથી. નાસિક્ય નામનું શહેર કાત્યાયને જણાવ્યું છે તે બહુધા હાલનું નાશિક હશે. પતંજલિને દક્ષિણ દેશની માહિતી સંપૂર્ણ હતી એમ તેના મહાભાષ્ય ઉપરથી જણાય છે. પાણિનીના પૂર્વે મહાભારત લખાયલું, પણ તે હાલની સ્થિતિનું નહીં. હાલની સ્થિતિના મહાભારતમાં મૂળની સ્થિતિમાં ઘણો વધારો થઈ ગયો છે. પાણિની અને કાત્યાયનના

ગ્રંથોમાં રામાયણનું નામ આવતું નથી એટલે રામાયણ તે પછીથી રચાયું હોવું જોઇએ.

અશોકના શિલાલેખો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. તેમાં જણાવેલું છે કે તેણે ધર્મપ્રસારાર્થે પોતાનાં માણસો રાષ્ટ્રિક, પૈટ્ટિનિક અને અપરાન્તક લોકો તરફ મોકલેલાં. એ રાષ્ટ્રિક એટલે મહારાષ્ટ્રના લોકો, પૈટ્ટિનિક એટલે પૈઠણના લોકો અને અપરાન્તક એટલે ઉત્તર કોંકણના લોકો. અને આ રાષ્ટ્રિક તે જ હાલના મરાઠાના પૂર્વજો, અને તેમની જ એક શાખા પછીથી રાષ્ટ્રકૂટ નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે. **અ**શોકની તેરમી આજ્ઞામાં રાષ્ટ્રિકની જોડે **ભોજ** નામ પણ આવે છે. એ **ભોજ**ની સત્તા ઘણા વખત સુધી વિદર્ભ ઉપર હતી. કેટલાક શિલાલેખોમાં એ ભોજને **મહાભોજ** લખવામાં આવ્યા છે; અને તે જ પ્રમાણે રાષ્ટ્રિકને પણ મહારાષ્ટ્રિક લખવામાં આવ્યા છે. એટલે આ રીતે મહારાષ્ટ્ર અને મરાઠા એ શબ્દો પ્રચારમાં આવ્યા. **અ**શોકના શિલાલેખોમાં પાંડ્ય, ચૌલ, કેરલ અને આંધ્રનાં પણ નામો આવે છે. એ ઉપર ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦ પહેલાં ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચે સારી રી વહેવાર થયેલો હશે અને બધા ભાગના લોકોના જાણવામાં આવેલો હશે એમ જણાઈ આવે છે.

મહારાષ્ટ્રમાં પહેલો મોટો દેશ વિદર્ભ છે. વિદર્ભની હદ હાલના કરતાં તે વખતે વધારે હશે. અશ્મક, પાંડુરાષ્ટ્ર, ગોપરાષ્ટ્ર, મલ્લરાષ્ટ્ર વગેરે નામો મહાભારતમાં છે, તે રાષ્ટ્રિકના પૂર્વજો હોવા જોઇએ. કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેનો બેદર પાસેનો ભાગ તે વખતે કુન્તલ દેશ કહેવાતો; અને તેના પછી ચાલુક્યોનું રાજ્ય હતું. અપરાન્ત અને કોંકણ એ નામો મહાભારતમાં છે. અપરાન્તમાં શૂર્પારક (હાલનું સોપારા) શહેર ઘણું જૂનું છે. સારાંશ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં વિદર્ભ, અશ્મક, પાંડુરાષ્ટ્ર, ગોપરાષ્ટ્ર, મલ્લરાષ્ટ્ર, અપરાન્ત, કોંકણ, વગેરે જૂદાં જૂદાં નામો પ્રચારમાં હતાં. **અ**શોકના વખતે એ બધાને માટે રાષ્ટ્રિક શબ્દ વપરાતો અને ઇ. સ. ની શરૂઆત પહેલાં એ બધાનો સમાવેશ મહારાષ્ટ્ર નામમાં થયેલો.

'મહારાષ્ટ્ર' એવું દેશનું નામ વરાહમિહિર (ઇ. સ. ના પાંચમા શતકના) ગ્રંથમાં પ્રથમ જણાય છે, એમ ડા. ગ્રીયરસન કહે છે. પણ મહારાષ્ટ્રી એવું એક પ્રાકૃત ભાષાનું નામ ઇ. સ. ના આરંભ-માં જ જાણીતું હતું. એટલે દેશનું નામ પણ તે વખતે પ્રચારમાં હોવું જોઇએ. ભોજ અને કાર્લાની ગુફાઓ ઇ. સ. ના બીજા શતક-ની છે. તેમાંના કેટલાક લેખોમાં 'મહારઠ્ઠી' અને નારીજાતિને માટે 'મહારઠ્ઠિની' એવા શબ્દો વપરાયા છે. 'રઠ્ઠી' અને 'મહારઠ્ઠી' એવા શબ્દો પણ ઘણા શિલાલેખોમાં મળી આવે છે; તોપણ મહારાષ્ટ્ર દેશનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ વરાહમિહિરે કરેલો છે અને તેના જૂદા જૂદા ત્રણ દેશ તથા નવાણું હજાર ગામો હતાં એમ તેણે જણાવેલું છે.

મહારાષ્ટ્રમાં પ્રથમ વસનારા આર્ય લોકો તે ભોજ અને યાદવ વંશના હતા. ભોજ લોકો વિદર્ભ દેશમાં અને યાદવ લોકો કુન્તલ દેશમાં તથા બીજા ભાગોમાં વસેલા. હરિવંશમાં જણાવેલું છે કે " યદુને નાગકન્યાથી ચાર પુત્ર થયા. મુચકુંદ, પદ્મવર્ણ, સારસ અને અને હરિત. એ ચારેએ વિન્ધ્યાચળની દક્ષિણે ચાર રાજ્ય સ્થાપ્યાં. મુચકુંદે ઋક્ષવાન્ પર્વતને આશરે નર્મદા નદીને તીરે માહિષ્મતી અને પુરિકા એવાં બે શહેરો સ્થાપ્યાં. પદ્મવર્ણે સહ્યાદ્રિને આશરે વેણા નદીને તીરે કરવીર નામે નગર બાંધી રાજ્ય સ્થાપ્યું, તેને પદ્માવત કહે છે. સારસે અરણ્યમાં ક્રૌંચપુર નામનું શહેર બાંધ્યું. એ શહેરની આસપાસનો પ્રદેશ લાલ માટીનો અને ફલદ્રુપ છે તેને વનવાસી કહે છે. હરિતે સમુદ્ર કિનારે રાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યાંના લોકો સમુદ્રમાં ડુબકી મારવામાં કુશળ હતાં અને સમુદ્રમાંથી મોતી, શંખ, પરવાળાં વગેરે રત્નો કાઢતા. એ ભાગ 'રત્નદીપ' કહેવાતો. આ પ્રમાણે દક્ષિણમાં યાદવોનાં ચાર રાજ્ય હતાં. અને તેજ પ્રમાણે દ્વારિકાં, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત વગેરે ઠેકાણે પણ યાદવોનાં રાજ્ય હતાં. આ યાદવો જ હાલનાં ઘણાં મરાઠા કુળોના પૂર્વજ હોવા જોઇએ. ઉપર જણાવેલાં કરવીર અને વનવાસી નામો ઘણા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં મળી

આવે છે. આ પ્રમાણે કાઠિયાવાડ અને મહારાષ્ટ્ર બંને દેશના લોકો મિશ્ર આર્ય છે અને એ હકીકત તેમની ભાષા તથા તેમનાં શરીરો પરથી સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે મહારાષ્ટ્ર તથા મરાઠા અને મરાઠી ભાષાનું મૂળ ઇ. સ. ના આરંભથી જણાય છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

(૩) **શાલિવાહન વંશ અને લોકસ્થિતિ.**—ઇ. સ. પૂર્વે મહારાષ્ટ્રમાં કયાં રાજ્યો રાજ્ય કરતાં હતાં, તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું નથી. **અ**શોકનો અમલ પ્રત્યક્ષ મહારાષ્ટ્ર ઉપર હતો એમ પણ જણાઇ આવતું નથી. ઉત્તર કોકણમાં **સો**પારામાં તેમના શિલાલેખો છે. એટલે તે ભાગ પર તેમનો અમલ હશે. **અ**શોક પછી આશરે ચારસેં વર્ષ સુધી આંધ્રવંશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા.

આંધ્ર લોકો એ હાલના તેલંગુ લોકોના પૂર્વજો, અને તેનો દેશ તે કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેનો સમુદ્રકિનારો. **ચં**દ્રગુપ્તના વખતમાં આ લોકો મોટા શૂરવીર ગણાતા. તેની રાજધાની કૃષ્ણાને કાંઠે "શ્રી કાકુલ" હતી. ત્યાંના રાજાએ **અ**શોકનું ચક્રવર્તીપણું સ્વીકારેલું. **અ**શોકના વખત પછી ત્યાંનો રાજા **સિં**ધુક સ્વતંત્ર થયો. સિંધુક પછીના રાજા કૃષ્ણે **ના**શિક સુધીનો પ્રદેશ જીતીને આંધ્રમાં મેળવ્યો. આંધ્રની એક શાખા શાતવાહન નામથી પૈઠણમાં પ્રખ્યાત થઇ. તેઓ પ્રથમ આંધ્રભૃત્ય અથવા આંધ્રોના સેવક કહેવડાવતા. પછીથી તેના વંશજો શાતકર્ણી અથવા શાતવાહન કહેવાયા. શાલિ-વાહન એ શાતવાહનનો અપભ્રંશ છે.

ઇ. સ. ના પ્રારંભમાં શાલિવાહન નામના રાજા મહારાષ્ટ્રમાં રાજ્ય કરતા હોવા જોઇએ. **ના**શિક પાસે ગુફાઓ છે તેમાં શાલિ-વાહન રાજાઓ સંબંધે કેટલાક ઉલ્લેખો છે. નાના ઘાટ પાસેની ગુફામાં પણ તેવી કેટલીક હકીકત છે. એ શિલાલેખોમાં રાજાઓનાં, તેમની સ્ત્રીઓનાં અને મોટા મોટા પુરુષોનાં વર્ણનો આપેલાં છે. અને તેમણે જમીન વગેરેનાં જે દાન આપેલાં તે હંમેશ ચાલુ રાખવા જણાવેલું છે. **થા**ણા પાસેની કાનેરીની ગુફામાંથી પણ શિલાલેખો

મળી આવ્યા છે. કોલ્હાપુરના બુદ્ધસ્તુપમાંથી પણ કેટલાક સિક્કા મળી આવ્યા છે. સોપારામાંથી પણ ઘણા સિક્કા મળી આવ્યા છે. આ બધા ઉપરથી એમ જણાય છે કે શાલિવાહન વંશના રાજાઓ મહારાષ્ટ્રમાં રાજ્ય કરતા હતા. એ રાજાઓમાં કેટલાક ઘણા પરાક્રમી હતા. તેમાંનાં કેટલાંક નામો હવે પછી ગણાવવામાં આવશે. તે પૈકીનાં ઘણાં નામો વાયુ, વિષ્ણુ, મત્સ્ય, ભાગવત વગેરે પુરાણમાંથી મળી આવે છે. માત્ર ઉભયમાં કેટલોક જુજ તફાવત છે. એ નામો આંધ્રભૃત્ય રાજાઓનાં છે એમ પુરાણોમાં જણાવેલું છે. એટલે પુરાણોના આંધ્રભૃત્ય તે જ શિલાલેખોમાંના શાલિવાહન હોય એ સંભવિત લાગે છે. આ રાજાઓનો મહારાષ્ટ્ર ઉપર સુમારે ત્રણસો વર્ષ એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૭૩ થી ઇ. સ. ૨૧૮ સુધી અમલ હતો. એટલા વખતમાં મોટા મોટા ૨૫-૩૦ રાજાઓ થયા. તેમણે અનેક મોટાં ધર્મકૃત્યો કર્યાં. પુલુમાયી, યજ્ઞશ્રી, ચતુષ્પર્ણ, માધરીપુત્ર, વગેરે નામો (શિલાલેખમાંનાં) પ્રસિદ્ધ છે.

આ ત્રણસો વર્ષ દરમિયાન આશરે પચાસ વર્ષ શાલિવાહન વંશનો અમલ બંધ પડેલો જણાય છે, અને તેટલા સમયમાં શક નામના યવન રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું જણાય છે. આ શક રાજાઓએ આપણી વર્ષગણના શરૂ કરી અને પછીથી તે જ નામથી ચાલુ રહી. શક રાજા ક્ષત્રપ નહપાણને ગૌતમીપુત્ર પુલુમાયીએ હરાવીને ફરી શાલિવાહન વંશનો અમલ ચાલુ કર્યો. નહપાણનો વખત ઇ.સ. ૪૬ નો મળી આવે છે, અને તે પછી ૭ સાત વર્ષે શકોનો પરાભવ થયો. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મહારાષ્ટ્રમાં શકોનો અમલ ઇ. સ. ના આરંભમાં આશરે પચાસ વર્ષ હતો.

શાલિવાહન અથવા શાતવાહન એ એક વ્યક્તિનું નહિ પણ કુટુંબનું નામ હતું. શાતવાહન એ સંસ્કૃત શબ્દનું અપભ્રષ્ટ રૂપ શાલિવાહન છે. શક નામની વર્ષગણના શાલિવાહને શરૂ કરી છે એવી સાધારણ રીતે માન્યતા ચાલે છે, પરંતુ તે યોગ્ય નથી. એ શકની

સાથે શાલિવાહન નામ ક્યારે જોડાયું તે કહી શકાતું નથી. આરંભમાં શકરાજાઓનો કાળ અથવા શકકાળ એમ જ કહેવાતું. પછીથી શક લોકોની હાર થઈ તો પણ તેમના નામની વર્ષગણના ચાલુ રહી. એ ગણનાની સાથે કોઇ પણ મોટા રાજાનું નામ જોડવું જોઇએ એમ લાગવાથી શાલિવાહન નામ તેની સાથે જોડવામાં આવ્યું જણાય છે. અને તેથી "શાલિવાહન શક" એમ કહેવામાં બે રાજવંશનો સમાવેશ થાય છે.

શકરાજાઓ ઉજ્જયનીમાં રાજ્ય કરતા હોવા જોઇએ. ત્યાંથી જયદામન અને રુદ્રદામન નામના શકરાજાઓએ પૈઠણ (પ્રતિષ્ઠાન) ઉપર હુમલો કરેલો હતો અને તેઓને પુલુમાયી શાલિવાહને પરત હઠાવ્યા હતા. આ શાલિવાહનના પ્રધાન ગુણાઢ્યે પૈશાચી નામની પ્રાકૃત ભાષામાં બૃહત્ કથાસાગર નામે ગ્રંથ લખેલો છે એમ કહેવાય છે. એ શાલિવાહન રાજા પૈકી એકના દરબારી સર્વવર્મા નામના ગૃહસ્થે "કાતંત્ર" નામનું વ્યાકરણ લખ્યું છે. આજ રાજાઓની કારકિર્દીમા 'સપ્તશતી' નામનો મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં ગ્રંથ થયો તે ઘણો પ્રસિદ્ધ છે. તે હાલ નામના શાલિવાહન રાજાએ લખેલો ગણાય છે. તે તેણે જાતે લખ્યો હશે અગર બીજા કોઇ પાસે લખાવ્યો હશે. આ ઉપરથી એટલું ખાસ જણાય છે કે આંધ્રભૃત્ય અથવા શાલિવાહન રાજાઓના સમયમા ભાષાની અભિવૃદ્ધિ સારી થઈ હતી; અને ગ્રંથસંગ્રહ પુષ્કળ વધ્યો હતો. એકંદરે શાલિવાહનનો સમય એ દેશને માટે આબાદીનો સમય હતો એ નિઃસંશય છે.

શાલિવાહનના સમયમાં મહારાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધધર્મ પ્રબળ હતો. મહાભોજ અને મહારઠ્ઠી કહેવરાવનારાઓ—રાજાઓ, મુત્સદ્દીઓ, વ્યાપારીઓ, સુતારો, અનાજ વેચનારાઓ, ગાંધીઓ અને અન્ય ગૃહસ્થો બૌદ્ધધર્માનુયાયી લોકો માટે અરણ્યોમાં ગુહાઓ વગેરે તૈયાર કરાવતા. શક, યવન, પલ્લવ વગેરે જાતિના લોકો શરૂઆતમાં પરદેશમાંથી આવેલા, પણ પાછળથી બાૈદ્ધધર્મના અનુયાયી બનેલા. શક

લોકોએ અને યવનોએ પણ ગુફાએ કોતરાવેલી. શકોએ તો બ્રાહ્મણ ધર્મ પણ સ્વીકાર્યાના દાખલાએ છે. બૌદ્ધોનાં દેવળોમાં મધ્યભાગે ચૈત્ય રખાતાં. તેમાં બુદ્ધનો કોઈ અવશેષ રાખવામાં આવતો અને લોકો તેની પૂજા કરતા. ભિક્ષુ અથવા ભિક્ષા માગનાર સાધુઓને માટે આવી ગુફાઓમાં ન્હાની ન્હાની ઓરડીઓ બનાવતા. આ ભિક્ષુ ગમે ત્યાં ફરતા અને ચોમાસાના ચાર માસ આવી ગુફાઓમાં આવી રહેતા. તેઓ શ્રાવણ માસમાં નવીન વસ્ત્ર ધારણ કરતા. તેમના માટે ધર્મીષ્ઠ શ્રીમંત લોકો પુષ્કળ પૈસા વ્યાજે મૂકતા. તેના વ્યાજમાંથી આ ભિક્ષુઓને વસ્ત્રો વગેરે મળતું. રાજા અને તેના કારભારીઓ ઇનામ તરીકે ગામો આપતા. આવા દાનોના લેખો આવી ગુફાઓમાંથી મળી આવ્યા છે. ભિક્ષુઓ સમુદ્ર માર્ગે પણ પ્રવાસ કરતા અને તેવાને રહેવાને માટે સમુદ્રના મુખ આગળ ખાડીઓમાં પણ ગુફાએ બંધાવી હતી. આવી ગુફાએ કોકણમાં છે.

બૌદ્ધોની પેઠે બ્રાહ્મણોને પણ દાનો અપાતાં. બ્રાહ્મણોને જમાડવા અથવા તેમનાં લગ્ન કરાવી આપવાં એ હાલની પેઠે તે વખતે પણ પુણ્યકર્મ માનવામાં આવતું. ઉષવદાત્ત અને ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીએ આવાં દાનોમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચેલું એમ નાશિક પાસેની ગુફામાંના લેખો પરથી જણાય છે.

આ વખતમાં વેપાર પણ સારો ચાલતો. ભરૂચ એ વેપારનું મોટું મથક હતું. પશ્ચિમના દેશોમાંથી ઘણો માલ એ માર્ગે આવતો અને પૈઠણ તરફ જતો. મકાન માટેના પત્થર, રૂનાં કપડાં, તથા મલમલ વગેરે ભરૂચને માર્ગે બીજે દેશ જતાં. પૈઠણ વેપારનું તેમજ વિદ્યાનું મુખ્ય સ્થાન હતું. શિલાહાર નામે રાજાની રાજધાની તગર (હાલનું ધારૂર) પણ વેપારનું મુખ્ય મથક હતું. કોકણમાં આવેલું સોપારા પણ વેપારને માટે પ્રખ્યાત હતું. કલ્યાણ, સેમુલ્લા (ચૌલ), મંડગૌરા (માંદાડ), મહાડ પાસેનું પાલ, અને મેલીજયગઢ પણ વેપારી બંદરો હતાં એમ જણાય છે. પૈઠણ, તગર, નાશિક, કરાડ અને કોલ્હાપુર એ મુખ્ય

વેપારી શહેરો હતાં. વેપારથી લોકો પૈસાદાર પણ ઘણા થતા હતા. કાર્લી પાસેની ગુફા એક વેપારીએ તૈયાર કરાવેલી છે.

જુદા જુદા ધંધાદારી લોકોની ગામ પંચાયતો ભરાતી, અને તેવી પંચાયતો મળીને પોતપોતાના ગામની વ્યવસ્થા રાખતી. "નિગમ-સભા" નામે હાલની મ્યુનિસિપલ કોરપોરેશન જેવી શહેરોની વ્યવસ્થા રાખનારી એક સભા હતી. વ્યાજનો દર તે વખતે ૫ થી ૭ા ટકા સુધીનો હતો, તે પરથી લોકોના દિલમાં શાંતિ હતી એમ સમજાય છે. રસ્તા વગેરે પણ સારી સ્થિતિમાં રહેતા જણાય છે; કેમકે એક જગાના માણસો ગમે તેટલે દૂર જઇને પણ દાનધર્મ કરતા.

અશોકના વખતથી શાલિવાહનના આખર સુધી લોકોની બોલવાની ભાષા મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્રી હતી. પાલી કે બીજી પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ પણ થતો. શિલાલેખો વગેરેમાં સંસ્કૃત ભાષા વપરાતી. શાલિવાહન પછી સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર વધતો ચાલ્યો.

(૪) **ઇ. સ. ૨૧૮–૫૫૦ના વંશો.**—શાલિવાહન પછીનાં ત્રણસો વર્ષ સુધી કયા વંશના રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું તેનો પત્તો મળતો નથી. શાલિવાહનના કોઇ વંશજો કરાડની બાજુમાં રાજ્ય કરતા હતા. તે જ પ્રમાણે અભીર વંશના ગૌળી રાજાઓનું રાજ્ય પણ મહારાષ્ટ્રપર ઘણાં વર્ષ રહ્યું. દશ અભીર રાજાનાં નામો પુરાણોમાં છે. એ સિવાય ભોજ, રટ્ટા, અને રાષ્ટ્રિક આ નામના ક્ષત્રિય રાજાઓ પણ પ્રબળ હતા. શાલિવાહનના વખતમાં આ રાજાઓ તાબામાં આવેલા, પણ તે પછી સ્વતંત્ર થયેલા. ઉત્તર મહારાષ્ટ્રમાં રટ્ટા અથવા મહારટ્ટા એવું નામ ધારણ કરેલું મળી આવે છે, અને દક્ષિણમાં રટ્ટી અથવા રટ્ટ એવું નામ મળી આવે છે. રટ્ટાનાં કેટલાંક કુટુંબોએ કૂટ અથવા સંઘ કરીને રટ્ટકૂટ નામ ધારણ કરેલું અને તેનું નામ પછીથી રાઠોડ પડ્યું. તેનું સંસ્કૃત રૂપ રાષ્ટ્રકૂટ છે. અભીર અને રાષ્ટ્રકૂટનો ઉદય ત્રીજા શતકની આખરે થયો, અને સુમારે ૨૪૫ વર્ષ સુધી તેનો અમલ થોડે ઘણે અંશે મહારાષ્ટ્ર ઉપર રહ્યો.

આજ વખતે દક્ષિણ બાજુએ હાલ ઉત્તર કાનડા જીલ્લો છે ત્યાં કદંબનું એક પ્રબળ રાજ્ય હતું. તેનો દેશ વનવાસી કહેવાતો. વૈજયંતી એવું તેનું બીજું પણ નામ હતું. આ શહેર હાલના હાનગળ શહેરની ઉત્તરે ૧૬ માઇલ પર હતું. છઠ્ઠા શતકમાં ચાલુક્યોએ ઉત્તરમાંથી આવીને મહારાષ્ટ્ર દેશનો કબજો લીધો. ત્યારથી તેનો ઇતિહાસ વ્યવસ્થિત મળી આવે છે.

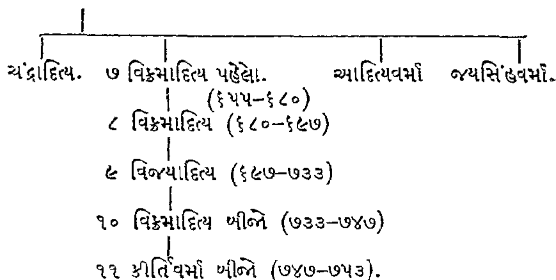
આ ચાલુક્યો મૂળ અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતા હતા. હારિત અને માનવ્ય (મનુના વંશજ) નામના બે યોદ્ધા હતા તેમનાથી ચાલુક્યોની ઉત્પત્તિ થઈ. કાર્તિકેય એ તેમના કુળદેવ હતા અને તેમના નિશાન ઉપર વરાહનું ચિહ્ન હતું. તેઓ પોતાને સૂર્યવંશી કહેવરાવે છે. એ ચાલુક્યોની એક શાખા દક્ષિણમાં આવી. તે શાખાનો મુખી જયસિંહ હતો. તેણે કૃષ્ણરાષ્ટ્રકૂટના ઇન્દ્ર નામના પુત્રનો પરાભવ કરી ચાલુક્યોની ગાદી દક્ષિણમાં સ્થાપી (ઇ. સ. સુમારે ૫૫૦ માં), અને આસપાસનાં રાજ્યો જીતી તેમણે પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. ચાલુક્યોની નીચેની વંશાવળી ધ્યાનમાં રાખવાથી હવે પછીની હકીકત સારી રીતે સમજાશે:—

(૫.) પૂર્વ ચાલુક્ય વંશ (ઇ. સ. ૫૫૦–૭૫૩).—

૧ જયસિંહ
|
૨ રણરાગ
|
૩ પુલકેશી ૧ લો, સત્યાશ્રય, શ્રીપુલકેશી વલ્લભ. (ઇ. સ. ૫૫૦).

૪ કીર્તિવર્મા ૧ લો (સ. ૫૬૭–૫૯૧) રણપરાક્રમ — ૫ મંગલીશ (સ. ૫૯૧–૬૧૦)

(કીર્તિવર્માના પુત્રો:)
૬ પુલકેશી બીજો (સ. ૬૧૦–૬૪૨) સત્યાશ્રય, શ્રીપૃથ્વીવલ્લભ. — વિષ્ણુવર્ધન (પૂર્વ તરફના ચાલુક્યોના સંસ્થાપક). — જયસિંહ

જયસિંહનો પુત્ર રણરાગ પણ ઘણો પરાક્રમી હતો. **ર**ણરાગના પુત્ર **પુ**લકેશીએ **વા**તાપીપુર અથવા હાલના **બા**દામીમાં રાજધાની કરેલી. તેણે એક મોટો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને "સત્યાશ્રય શ્રીપુલકેશી વલ્લભ મહારાજ" એવો કિતાબ ધારણ કરેલો. તે પૈકી સત્યાશ્રય અને વલ્લભ એ સંજ્ઞા તેના વંશજોએ ચાલુ રાખેલી. પુલકેશી એ ચાલુક્યોમાં પહેલો મોટો રાજા હતો. પુલકેશીનો મોટો પુત્ર કીર્તિવર્મા પણ તેના પિતા જેવો પરાક્રમી હતો. તેણે નળ, મૌર્ય અને કદંબ એ વંશના રાજાઓને જીતેલા. તે પૈકી મૌર્ય એ કોકણમાં બહુ વર્ષથી રાજ્ય કરતા. તે **અ**શોકનાજ કોઇ વંશજો ત્યાં આવીને વસેલા હોવા જોઇએ. કદંબ એ કાનડામાંના વનવાસીમાં રાજ્ય કરતા હતા એ હકીકત પૂર્વે આવેલી છે.

મંગલીશ (ઇ.સ. ૫૯૧–૬૧૦).–કીર્તિવર્માને ત્રણ પુત્રો હતા. તે ત્રણે પિતાના મરણ વખતે સગીર હોવાથી તેના ભાઇ મંગલીશે રાજ્ય ચલાવેલું. જબલપુર નજીક ત્રિપુર (તેવુર)માં કલચુરિ નામના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તેમને મંગલીશે જીતેલા. તેના દેશને ચેદી દેશ કહેતા. મંગલીશે પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા સુધીનો બધો પ્રદેશ કબજે કરેલો. વેંગુર્લે પાસે રેડી નામે ગામ છે તેને પૂર્વે રેવતી દ્વીપ કહેતા

તે પણ તેણે જીતેલું. બાદામીમાં વિષ્ણુનું મંદિર પથ્થરમાં કોરેલું છે તે આ રાજાએ સ્થાપેલું, અને તેની પૂજા વગેરે માટે ગામ આપેલું. તેનો ભત્રીજો પુલકેશી ઘણો પરાક્રમી જણાતા તેને રાજ્ય ન મળે અને પોતાના દિકરાને મળે એવી ખટપટ કરતાં મંગલીશ માર્યો ગયો.

(૬) **પુલકેશી** (સ. ૬૧૧-૬૪૨)—પછી બીજો પુલકેશી ગાદી ઉપર આવ્યો. "સત્યાશ્રય-શ્રીપૃથ્વીવલ્લભ મહારાજ" એવો કિતાબ તેણે ધારણ કર્યો. તેણે કદંબોને જીતી વનવાસી શહેર કબજે કર્યું. કોકણના મૌર્યોને પણ તેણે જીત્યા. પશ્ચિમ સમુદ્ર ઉપર પૂરી નામે મોટું શહેર હતું, તે ઉપર સો મોટાં વહાણોથી જળમાર્ગે હલ્લો કરી તેણે તે જીત્યું. લાટ, માલવ અને ગુર્જર એ દેશના રાજાઓને પણ જીતી તેણે તાબામાં લીધા. આ વખતે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કનોજ શહેરમાં બાણ કવિને આશ્રય આપનાર હર્ષવર્ધન શિલાદિત્ય (સ. ૬૦૬-૬૪૮) નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે દક્ષિણ પર સ્વારી કરી, પણ પુલકેશીએ તેને હરાવ્યો. અને આ વિજય માટે 'પરમેશ્વર' ઉપનામ ધારણ કર્યું. તે ઉપનામ તેના વંશજોએ પણ ચાલુ રાખેલું. નર્મદા નદી ઉપર ઉત્તર સરહદના બંદોબસ્ત માટે તેણે મોટું લશ્કર રાખેલું હતું. અને કલિંગ તથા કોસલ દેશના રાજાઓ તેને શરણ આવેલા હતા. ચોલ, પાંડ્ય અને કેરલના રાજાઓ પણ તેના મિત્ર થયા હતા.

પુલકેશીના ન્હાના ભાઈ વિષ્ણુવર્ધનની નીમણુક કેટલાક વખત સુધી સતારા-પંઢરપુરના પ્રદેશ ઉપર થઈ હતી. તેણે ભીમા નદીને કાંઠે એક ગામ ઈનામ આપ્યાનું તામ્રપટ પરથી જણાય છે. પણ પછીથી પુલકેશીએ કૃષ્ણા-ગોદાવરી વચ્ચેનો આંધ્ર પ્રદેશ જીતી લઇ તેના પર વિષ્ણુવર્ધનની નીમણુક કરી (સ. ૬૦૯). તેની રાજધાની પિષ્ટપુર (પીઠાપુર-ઇસ્ટકોસ્ટ રેલવે ઉપર ગોદાવરીની ઉત્તરે) હતું. વિષ્ણુવર્ધનનું રાજ્ય ૬૧૫માં સ્વતંત્ર થયું તે નિર્વિઘ્ને ૧૦૭૦ સુધી ચાલ્યું. આ રાજ્યને પૂર્વનો ચાલુક્ય વંશ કહે છે. ઇ. સ. ૧૦૭૦ માં ચોલ રાજાએ તે રાજ્ય જીતી લીધું.

પુલકેશીની કીર્તિ હિંદુસ્તાન બહાર પણ પ્રસરી હતી. તેણે પોતાનો વકીલ ઇરાન દેશના બીજા ખુશરૂ પાદશાહ તરફ ઇ. સ. ૬૨૫–૬ માં મોકલ્યો હતો. તેની વળતી મુલાકાતમાં એ ખુશરૂ પાદશાહે પણ તેનો વકીલ મોકલેલો અને તેનું પુલકેશીએ ઘણું સન્માન કરેલું. આ વખતના દરબારનો દેખાવ અજંટાની ગુફાનાં ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રોમાં આપેલો છે. એ ચિત્રો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણાં કિંમતી છે. તે પરથી તે વખતની ચિત્રકળા જાણવા ઉપરાંત ઐતિહાસિક માહિતી પણ ઘણી મળે છે.

પુલકેશીએ આખો મહારાષ્ટ્ર જીત્યો અને શાંતિથી તેના પર ઘણાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ સૌથી મોટો પરાક્રમી રાજા થયો. ચીનાઇ પ્રવાસી હુએન્ત્સંગ (ઇ. સ. ૬૨૯–૬૪૫) આ દેશમાં આવેલો, તેણે પુલકેશીની મુલાકાત લીધેલી (ઇ. સ. ૬૪૧). તે વખતે પુલકેશી નાશિકમાં રહેતો હતો. હુએન્ત્સંગ લખે છે કે "પુલકેશી ઉદાર તથા પ્રજાપાલનમાં દક્ષ છે. પ્રજાનો તેના પર ઘણો પ્રેમ છે. તેના રાજ્યનો પરિઘ ૧૨૦૦ માઇલ છે. મહારાષ્ટ્રની જમીન ફલદ્રુપ છે અને ત્યાં ધાન્ય ઘણું પાકે છે. હવા ઉષ્ણ છે અને લોકોની રીતભાત સાદી છે. લોકો કદે ઉંચા અને માની તથા સ્વભાવે આગ્રહી છે. તેના પર કાંઈ પણ ઉપકાર કરીએ, તો તે સારી રીતે સંભારી રાખે. પણ તેના વિરુદ્ધ વર્તીએ, તો તેના ગુસ્સામાંથી છૂટવું પણ કઠણ પડે. બીજાનું દુઃખ જોઈ તેઓ પોતાની કાળજી ન કરતાં તેમને મદદ કરે છે. શત્રુને અગાઉથી સૂચના આપ્યા પછી આ લોકો સામે લડવા જાય. લડતાં લડતાં તેઓ પાછળ દોડે છે, પણ હાથમાં આવેલાની કતલ કરતા નથી. કોઈ સરદારની લડાઇમાં હાર થાય તો તેને બૈરાંનાં કપડાં પહેરાવી તે સરદારનું અપમાન કરે છે. લડવા જતાં આ લોકો દારૂ પીએ છે અને પછી તેની સામે ઉભા રહેવા કોઈની છાતી ચાલતી નથી. તેમનાં ટોળાં ને ટોળાં શત્રુ ઉપર તૂટી પડે છે. આવા લોકો તાબામાં હોવાથી તેના રાજાને કંઇ પણ ફીકર રહેતી નથી."

પુલકેશી ક્યારે મરણ પામ્યો તે જણાયું નથી. ઇ. સ. ૬૦૯ થી

કાંચીના પલ્લવ રાજા જોડે તેને લડાઇ ચાલેલી, તે સ. ૬૪૨ માં તેની હાર થઇ ત્યાં સુધી વત્તી ઓછી ચાલ્યા કરેલી. પલ્લવરાજા નરસિંહ-વર્માએ વાતાપી શહેર કબજે કરી લૂંટયું અને ઘણું કરીને પુલકેશીને પણ પકડીને તેણે ઠાર માર્યો. પછીનાં તેર વર્ષ સુધી ચાલુક્યોની સત્તાની પડતી થતી ગઇ, અને તેનો ઘણો મુલક પલ્લવોએ લઇ લીધો.

પુલકેશીનો બીજો ભાઈ જયસિંહ નાશિક પ્રાંત ઉપર કારભાર કરતો. એ ભાગ ગોપરાષ્ટ્ર કહેવાતો. પુલકેશીનો મોટો પુત્ર ચંદ્રાદિત્ય સાવંતવાડી તરફ કારભાર કરતો. તેની રાણી વિજયભટ્ટારિકાએ દાનો આપેલાં એવી હકીકત મળી આવે છે. પુલકેશીનો બીજો પુત્ર કૃષ્ણા–તુંગભદ્રાના સંગમ ઉપરના પ્રદેશ ઉપર અમલ કરતો. ચિપલુણ પાસે સેન્દ્રક ઉપનામનાં કુટુંબો જોડે પુલકેશીનો કુટુંબસંબંધ હતો. એ સેન્દ્રક તે હાલના સિંધે હોવા જોઇએ.

પુલકેશી પછીના રાજાઓ—પુલકેશી પછી તેનો બીજો પુત્ર પ્રિય-તનય વિક્રમાદિત્ય સ. ૬૫૫ માં બાદામીમાં રાજ્ય કરવા માંડયો. તેની પહેલાં મોટા પુત્ર ચંદ્રાદિત્યનું સાવંતવાડીના ભાગમાં રાજ્ય ચાલુ હતું. વિક્રમાદિત્યે ઘણું પરાક્રમ કરી કાંચીના પલ્લવ રાજાને જીત્યો અને ૬૮૦ સુધી તેણે રાજ્ય કર્યું. તેના ન્હાનાભાઈ જયસિંહવર્માં ધરાશ્રયે લાટ દેશમાં એટલે દક્ષિણ ગુજરાતમા નવસારીમાં ચાલુક્યોનું એક રાજ્ય સ્થાપ્યું. જયસિંહનો પુત્ર શ્યાશ્રય ત્યાં ઘણે ભાગે કાર-ભાર કરતો. એ રાજ્ય પછીથી ખૂબ આબાદ થયું. વિક્રમાદિત્યની કારકિર્દી ઇ. સ. ૬૮૦ મા પૂરી થઇ.

વિક્રમાદિત્યનો પુત્ર વિનયાદિત્ય. તેણે ઇ. સ. ૬૮૦ થી ૬૯૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. આસપાસના ઘણા રાજાઓ તેના તાબેદાર થયા, અને હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ કાંઠા સુધી તેની સત્તા ચાલતી હતી.

વિનયાદિત્યનો પુત્ર વિજયાદિત્ય ઇ. સ. ૬૯૭ માં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેણે સ. ૭૩૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. ઇ. સ. ૬૯૯માં તેણે વાતાપી-

પુરમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની મૂર્તિની સ્થાપના કરી. આ વખતે મુસલમાન લોકો સિંધ પર સવારીઓ કરવા લાગ્યા.

વિજયાદિત્યના પુત્ર વિક્રમાદિત્ય બીજાએ સન ૭૩૩થી ૭૪૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેણે કાંચીના પલ્લવરાજાને પૂરેપૂરા હરાવી પુષ્કળ લૂટ આણી. કાંચીમાં વિક્રમાદિત્યે ઘણું દાન કર્યું અને ત્યાંના મંદિરની વ્યવસ્થા પહેલાંની પેઠે ચાલુ કરી.

વિક્રમાદિત્યનો પુત્ર કીર્તિવર્મા બીજો રાજ્ય કરતો હતો, તેવામા રાષ્ટ્રકૂટોએ ચાલુકયોને હરાવ્યા (સ. ૭૫૩). આ પ્રમાણે બાદામીના મુખ્ય વંશનો નાશ થયો. પણ ચાલુકયોની ઘણી શાખાઓ જૂદે જૂદે ઠેકાણે જામતી હતી. એમાંની એક શાખા પછીનાં આશરે બસો વર્ષમાં પ્રબળ થઇ. ઇ. સ. ૭૫૩ પછીથી ચાલુકયોના દાન સંબંધે કંઈ લેખો મળી આવતા નથી. દાન સંબંધીના એવા લેખોના તામ્રપટો પરથી જ ઘણા ભાગે આ રાજાઓનો વખત ઠરાવેલો છે.

(૭) **પૂર્વચાલુક્ય, સમાલોચન**—ચાલુકયોના વખતમા મહારાષ્ટ્રમા જૈન ધર્મનો પ્રભાવ વિશેષ હતો. તો પણ પૌરાણિક અને વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર પણ ઠેકાણે ઠેકાણે હતો. જૈન કવિ રવિકીર્તિને પુલકેશી બીજાએ આશ્રય આપેલો, તથા જૈન પંડિત વિજયે વિવાદમાં બધા પંડિતોને હરાવવાથી વિક્રમાદિત્ય બીજાએ તેને ઇનામ આપેલું. છતાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર દક્ષિણ ભાગમાં જ વિશેષ હતો. બીજે ઠેકાણે હિંદુ દેવતાના મંદિરો હતાં, અને શાસ્ત્રજ્ઞ બ્રાહ્મણોને ઇનામ તથા દાનો મળતાં. ડુંગરો ઉપર જઇ પત્થરમાં મંદિરો કોતરી પૂર્વે જેમ બુદ્ધ ધર્મના વિહારો કરેલા, તેમ હિંદુઓએ પણ એ માર્ગ લીધો. ચાલુકયોના પહેલાજ તેની શરૂઆત થયેલી. બાદામીમાં તે રીતે એક ઉત્કૃષ્ટ મંદિર થયું છે. બુદ્ધ ધર્મને પ્રત્યક્ષ રાજ્યાશ્રમ નહોતો, પણ તેની પ્રગતિ લોકોમાં સારી હતી. માત્ર તે ધર્મની ઉતરતી કળા હતી. દક્ષિણ બાજુમાં જૈનધર્મનો વિશેષ પ્રચાર હતો. ચાલુક્ય રાજા-

એ બધા ધર્મો પર સરખો પ્રેમ રાખતા. પારસી લોકો પણ તેમના વખતમાં પ્રથમ આવ્યા. ઇરાનના ખોરાસાન પ્રાંતમાંથી ઘણાં પારસી કુટુંબો સને ૭૩૫ માં પશ્ચિમ કિનારે સંજાણમાં આવી રહ્યાં. ચાલુક્યોના પૂર્વ અને ઉત્તર એવા બે વંશો જ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રબળ થયા, એટલુંજ નહિ પણ બીજી તેની અનેક શાખાઓ જુદે જુદે ઠેકાણે થોડે ઘણે અંશે પ્રબળ હતી. એટલે હાલના મરાઠા લોકોમાં એ સૂર્યવંશી ચાલુક્યોનો વિસ્તાર પામેલી અસંખ્ય શાખાઓમાંથી ઉતરેલા ઘણા કુટુંબો હોવા જોઇએ. હાલના સાળુંકે તે ચાલુક્યોના વંશજો હશે.

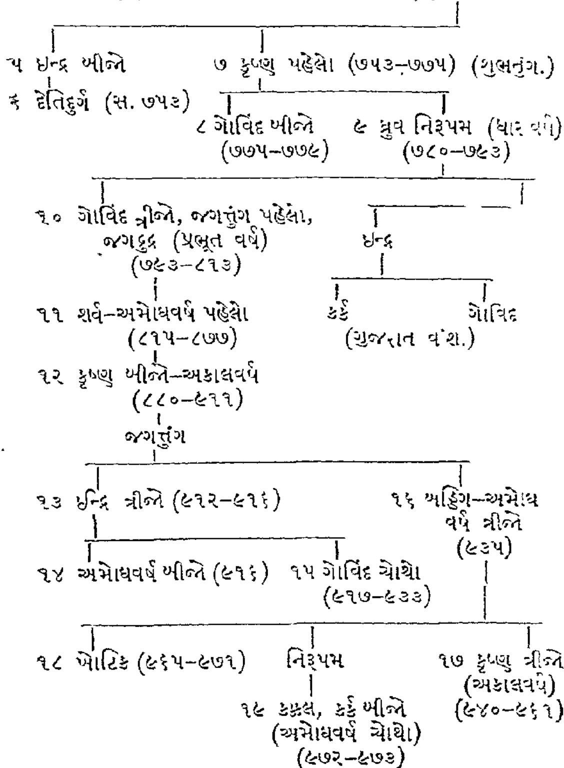
(૮) **રાષ્ટ્રકૂટ વંશ,** (સ. ૭૫૩–૯૭૩)—રાષ્ટ્રકૂટનો અમલ ચાલુક્યોના પહેલાં મહારાષ્ટ્રના કેટલાક પ્રાંતો ઉપર હતો.

આ વંશની હકીકત હજી સુધી બરાબર મળેલી નથી. ગોવિંદ નામે પહેલો પરાક્રમી રાજા થયો. તેનો પુત્ર કર્ક હતો. તેનું વલણ વૈદિક ધર્મ તરફ વિશેષ હતું. તેના વખતમાં યજ્ઞ વગેરે પુષ્કળ થયા. કર્કનો પુત્ર ઇન્દ્રરાજ હતો. એનું લગ્ન ચાલુક્ય કન્યા જોડે થયેલું. આ પ્રમાણે સૂર્ય અને ચંદ્ર વંશનું મિશ્રણ થવા લાગ્યું. તેનો પુત્ર દેતિદુર્ગ મોટો લડવૈયો હતો. તેણે કર્ણાટકના રાજાને હરાવ્યો અને ચાલુક્યના છેલ્લા રાજા કીર્તિવર્માને જીત્યો. આ દેતિદુર્ગે આખા મહારાષ્ટ્ર પર રાજ્ય કર્યું.

પછી તેનો દીકરો કૃષ્ણરાજ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે "શુભતુંગ" પદવી ધારણ કરી અને ચાલુક્યોની સત્તાનો અંત આણ્યો. એલોરામાં કૈલાસ નામનું અપ્રતિમ મંદિર એમણે પત્થરમાં કોરાવ્યું. એટલું સુંદર અને પ્રચંડ કામ પૃથ્વી પર બીજે કયાંય થયેલું નથી. તેનો પુત્ર ધ્રુવ વળી વિશેષ પરાક્રમી નિવડયો. તેણે દક્ષિણ તથા ઉત્તર બાજુના રાજાઓને જીત્યા. તેનો પુત્ર ગોવિંદ સર્વથી પરાક્રમી થયો.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે:—

૧ દંતિવર્મા (સુમારે સ. ૭૪૮), તેનો પુત્ર (૨) ઇન્દ્ર પહેલો, ઇન્દ્રનો પુત્ર (૩) ગોવિંદ પહેલો, ગોવિંદનો પુત્ર (૪) કર્ક પહેલો..

ગોવિંદે ઉત્તર તથા દક્ષિણમાં ઘણી સવારીઓ કરીને શત્રુઓને હરાવ્યા. માળવાથી કાંચીપુર સુધીનો સઘળો પ્રદેશ તેના તાબામાં હતો. તેના ભાઈ ઇન્દ્રે લાટ દેશમાં એક સ્વતંત્ર શાખા સ્થાપી. લાટ દેશ એટલે મહી અને તાપી નદી વચ્ચેનો દક્ષિણ ગુજરાત ગોવિંદના પુત્ર શર્વે (અમોઘવર્ષે) રાજધાની નાશિક બદલીને માન્યખેટમા કરી. માન્યખેટ એટલે હાલનું નિઝામ રાજ્યનું માલખેડ (વાડી જંકશન પાસે) છે તે. કાનેરી ગુફાના લેખોમાં અમોઘવર્ષનું નામ છે તેથી તે ગુફાઓ તેમના વખતમાં થયેલી હોવી જોઇએ. એ રાજાનો પ્રેમ દિગંબર પંથ પર હતો. જિનસેન નામનો તેમનો જૈન ગુરુ હતો. જિનસેને "આદિપુરાણ" નામે જૈન ગ્રંથ લખેલો છે. જિનસેનના શિષ્ય ગુણભદ્રે એ ગ્રંથનો ઉત્તર ભાગ લખ્યો છે તેને "ઉત્તર પુરાણ" કહે છે. એ પુરાણમાં અમોઘવર્ષનો ઉલ્લેખ છે. અમોઘવર્ષની કારકિર્દી ઘણી લાંબી એટલે ૬૨ વર્ષ ચાલી. તેના પુત્ર કૃષ્ણ (અકાલવર્ષ) ના વખતમા ધારવાડ તથા સૌંદત્તીમાં જૈન મંદિરો બંધાયાં. ચેદી દેશના હૈહયવંશી રાજા કોક્કલની પુત્રી આ કૃષ્ણ રાજાને આપેલી હતી. કૃષ્ણના વખતમાં ઉપર જણાવેલું જૈન પુરાણ ગુણભદ્રે ૮૯૮ માં પુરૂં કર્યું. સન ૯૧૧ એ કૃષ્ણની કારકિર્દીનું વર્ષ છે.

આ પછીના રાજાઓની વિશેષ માહિતી મળતી નથી. દેશમાં લડાઇઓ ચાલુ હતી જ. જૈન અને હિંદુ વચ્ચેના વિખવાદથી આ લડાઇઓ મોટું સ્વરૂપ લેતી. ચોથો ગોવિંદ ઘણો ઉદાર હતો. તેણે અનેક ઠેકાણે શંકરનાં મંદિરો બાંધ્યાં. છેવટનો કક્કલ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં તૈલપ ચાલુક્યોએ રાષ્ટ્રકૂટોનું રાજ્ય લઈ લીધું (૯૭૩). એટલે રાષ્ટ્રકૂટોનું રાજ્ય ૭૪૮ થી ૯૭૩ સુધી આશરે સવા બસો વર્ષ ચાલ્યું.

રાષ્ટ્રકૂટ-સમાલોચન—રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ ઘણા પ્રબળ અને ભાગ્યશાળી હતા. એલોરાની પત્થરની કોરેલી અપ્રતિમ ગુફાઓ એમના વખતમાં થઈ. એ એક જ ઉપરથી તેમનો વૈભવ કેટલો હતો તે જણાઇ આવે છે. પ્રથમ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ માટે પત્થર કોરી ગુફાઓ

બનાવતા, તે પ્રચાર હવે બંધ પડી રાષ્ટ્રકૂટોના વખતમાં હિંદુ દેવતાઓનાં મંદિરો બંધાવા માંડયાં. શંકર અને વિષ્ણુનું મહત્ત્વ ત્યારથી શરૂ થયું તે ઉત્તરોત્તર વધતું જઇ તેના પછીથી અનેક પંથો બન્યા. નવમા શતકના આરંભમાં શંકરાચાર્યે સનાતન ધર્મની સ્થાપના નવીન પાયા પર કરી (૭૮૮–૮૨૦). તેને લીધે તથા જૈન ધર્મના પ્રયાસથી બુદ્ધ ધર્મ તદ્દન પડી ભાગતો ચાલ્યો. છતાં તેનો કેવળ લોપ થયો નહોતો. ઠેકાણે ઠેકાણે તેના ઉપાસકો હતા. ચાલુક્યોના વખતથી જૈન ધર્મનું મહત્ત્વ શરૂ થયું તે રાષ્ટ્રકૂટોના વખતમાં વધતું ચાલ્યું. કેટલાક માંડલિક રાજાઓ અને વૈશ્ય ગૃહસ્થો જૈન ધર્મના (દિગંબર પંથના) ચુસ્ત ઉપાસકો હતા. આ રાષ્ટ્રકૂટોના આશ્રયથી અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો લખાયા. સંસ્કૃત વિદ્યાની તે વખ આબાદી હતી. માત્ર તે વખતની સંસ્કૃત ભાષા કૃત્રિમ અને કવિઓની કલ્પના પ્રમાણેની વિચિત્ર હતી. " કવિરહસ્ય " નામનો હલાયુધનો એક ગ્રંથ તે વખતનો છે. તેમાં કોઇ એક કૃષ્ણ રાજાનું વર્ણન આપેલું છે. નેમાદિત્યના પુત્ર ત્રિવિક્રમ ભટ્ટે પણ આ વખતમાં ઇન્દ્ર ત્રીજાને આશ્રયે રહી " નલચંપૂ " કાવ્ય લખ્યું છે.

(૯) **ઉત્તર ચાલુક્ય વંશ** (સ. ૯૭૩–૧૧૮૯).—પૂર્વ ચાલુક્યના છેલ્લા રાજા **કીર્તિવર્મા** બીજાનું રાજ્ય ગયું, તોપણ તેના વંશજોની સત્તા થોડી થોડી ચાલુ હતી. રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા પ્રબળ છતાં ચાલુક્યોનાં સાત રાજ્ય થયાં, પણ જે તૈલપે રાષ્ટ્રકૂટોનો પરાભવ કર્યો તે મુખ્ય ચાલુક્ય વંશ પૈકી હતો કે કેમ તે સમજાયું નથી. ચાલુક્યોની અનેક નાની મોટી શાખાઓ હતી, તે પૈકી કોઈ શાખાનો તે હશે. એ તૈલપે ચોલ અને ચેદી રાજાઓને જીત્યા, અને અણહીલવાડના ચાલુક્યોને હરાવ્યા. તેણે માળવા પર સવારી કરી ત્યાંના રાજા મુંજને પકડી આણી ઠાર માર્યો. છેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાની પુત્રી જાકોબા વેરે તે પરણ્યો હતો. તેની પછીના બે ત્રણ રાજાઓ વિશેષ પરાક્રમી થયા નહિ. તોપણ માળવાના રાજાની સાથે તેમની લડાઈઓ

છે. ધર્મશાસ્ત્ર સંબંધી જે મિતાક્ષરા નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે તેનો કર્તા વિજ્ઞાનેશ્વર પણ આ રાજાને આશરે રહેલો. મિતાક્ષરાની છેવટે રાજાનાં વખાણ કર્યાં છે તે માત્ર વિવેક ખાતર નહીં પણ સત્ય છે એમ ડા. ભાંડારકર કહે છે. વિક્રમાદિત્ય એ ઉત્તર ચાલુક્ય વંશમાં સૌથી મોટો રાજા હતો.

વિક્રમાદિત્યના પુત્ર સોમેશ્વર ત્રીજાએ થોડાં જ વર્ષ પણ સારૂં રાજ્ય કર્યું. તે વિદ્વાનો ભોગી હતો. તેણે પોતે "માનસોલ્લાસ" અથવા 'અભિલષિતાર્થ ચિન્તામણિ" નામનો એક ઉત્તમ સંસ્કૃત ગ્રંથ લખેલો છે અને તેમાં રાજાઓને ઉપયોગી અનેક વિષયોની તથા શાસ્ત્રોની સારી ચર્ચા કરી છે. પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે તેણે "સર્વજ્ઞ-ભૂપ" એવી પદવી ધારણ કરેલી. તેની પછીના રાજાઓ દુર્બલ થયા, અને ચાલુક્યોની સત્તા પડતી ચાલી. કલચૂરિ વંશનો વિજ્જલ નામે દંડનાયક હતો તેણે રાજાની સત્તા લઇ લીધી અને રાજા તૈલપ કલ્યાણ શહેર છોડી ધારવાડ નજીક અન્નાગિરીમાં જઇ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તે શહેર પણ વિજ્જલે કબજે કર્યું. ત્યારે તૈલપ વનવાસીમાં જઇ રહ્યો. પણ વિજ્જલ પછી ટકી શક્યો નહીં. લિંગાયત પંથ શરૂ થતાં તેને પરિણામે ઘણી અવ્યવસ્થા થઇ, અને વિજ્જલ તરતજ માર્યો ગયો. એટલે તૈલપના દીકરા સોમેશ્વરે પહેલાંનું લગભગ બધું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. તેને આ કામમાં બ્રહ્મા નામના તેના એક સરદારે ઘણી મદદ કરી. કલચૂરિનો આ પ્રમાણે નાશ થયો પણ સોમેશ્વરની સત્તા પણ વધારે ચાલી નહીં. દક્ષિણ તરફની તથા ઉત્તર તરફની બેઉ યાદવ શાખાઓએ તેનો નાશ કર્યો. અર્થાત્ ૧૦૮૯ પછી ચાલુક્યોનો પત્તો મળતો નથી. ચાલુક્યોના વખતે મહંમદ ગીઝની તથા મહંમદ ઘોરી હિંદુસ્તાનમાં પેસી મુસલમાન સત્તા સ્થાપતા હતા. દક્ષિણના આ રાજાઓને તેની કંઇ ખબર ન હોતી. ચાલુક્યો-ની કેટલાક શાખાઓ પછીથી કેટલેક ઠેકાણે રહી. કોકણમાં સંગમેશ્વર અને રાજાપુર તાલુકામાં ચાલુક્યોના દાન સંબંધી કંઇક

લેખો મળી આવે છે. ચાળકે નામે કોકણમાં જે હજી કેટલાંક કુટુંબો છે તે આ ચાલુક્યો પૈકી છે.

(૧૧). **કલચૂરિ અને લિંગાયત પંથનો ઉદય**—જબલપુરની આસપાસનો પ્રદેશ ચેદી દેશ કહેવાતો. અને ત્રિપુર (તેવૂર)માં હૈહય નામનો ક્ષત્રિય વંશ રાજ્ય કરતો હતો એ હકીકત પ્રથમ જણાવેલી છે. તેનો જ એક વંશજ કલ્યાણમાં ચાલુક્યોને આશ્રયે આવીને રહેલો હતો અને તેની જોડે ચાલુક્યોનો કુટુંબસંબંધ થયો હતો. ચેદી પ્રાંતમાં કલંજર નામે કિલ્લો છે ત્યાં પણ આ લોકો રહેતા.

કલચૂરિનો ઉદય ન થવામાં જે લિંગાયત પંથ નડ્યો તેની ઉત્પત્તિ આવી છે. કાનડી ભાષામાં "બસવપુરાણ" કરીને એક ગ્રંથ છે તેમાં બસવનો વૃત્તાન્ત આપેલો છે. આ બસવે લિંગાયત પંથ સ્થાપ્યો. "વિજ્જલરાયચરિત્ર" નામે એક જૈન ગૃહસ્થે લખેલો બીજો એક ગ્રંથ છે તેમાં આ લિંગાયત પંથની બીજી બાજુ બતાવેલી છે. જૈનોની વિરુદ્ધ આ લિંગાયત પંથ હતો અને તે "વીરશૈવ" પણ કહેવાતો.

કુલાદગી જિલ્લામાં બાગેવાડીમાં માદિરાજ નામે બ્રાહ્મણ રહેતો. તેનો પુત્ર બસવ. વિજ્જલનો મુખ્ય પ્રધાન બળદેવ તે આ બસવનો મામો થતો, અને તેની દીકરી બસવ વેરે આપેલી હતી. બળદેવ મરણ પામતાં વિજ્જલે બસવને પ્રધાન બનાવ્યો. બસવની એક બહેન પદ્માવતી રાજા વિજ્જલને આપી હતી, અને બીજી બહેન નાગલાંબિકાનો દીકરો ચેન્નબસવ કરીને હતો તેને હાથમાં લઇને બસવે શંકરનું લિંગ અને નંદીની પૂજાને પ્રાધાન્ય આપીને એક નવીન પંથ શરૂ કર્યો. એ પંથમાં વૈશ્ય વગેરે પુષ્કળ ભળ્યા. એ પંથના સાધુઓ જંગમ કહેવાતા. સરકારી પૈસા વાપરીને બસવે આ જંગમોને મોજી બનાવ્યા. આ હકીકત વિજ્જલના એક કારભારીએ વિજ્જલના લક્ષપર આણી અને એથી વિજ્જલનું મન બસવ માટે બગડ્યું અને તેણે તેને પકડવાની તજવીજ કરવા માંડી. કેટલાક જંગમોને તેણે

સેઉણચંદ્રના પછી તેનો પુત્ર ધાડિયપ્પા અને પૌત્ર ભિલ્લમ એ અનુક્રમે ગાદી ઉપર આવ્યા. પછી શ્રીરાજ, વઙ્ગિ, ધાડિયસ, ભિલ્લમ વગેરે રાજાઓ યાદવકુળમાં થયા. આ ભિલ્લમ પરાક્રમી હતો અને તે વખતના રાજવંશો રાષ્ટ્રકૂટ, ચાલુક્ય તથા થાણાના શિલાહારમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. એ ભિલ્લમ પછી વેસુગી, અર્જુન અને ભિલ્લમ ત્રીજો રાજા થયા. આ ત્રીજો ભિલ્લમ ચાલુક્ય વંશી જયસિંહ રાજાની દીકરી વેરે પરણ્યો. પછી સેઉણચંદ્ર બીજો પરાક્રમી થયો. તેણે ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્યને ઘણી મદદ આપી. પછી પરમદેવ, સિંહરાજ (સિંઘણ), મલ્લુગી, અમરગાંગેય, ગોવિંદરાજ અને ભિલ્લમ પાંચમો એ રાજા થયા. છેલ્લા ભિલ્લમે ચાલુક્યોનું રાજ્ય જીત્યું, તે પહેલાં યાદવો ચાલુક્યોના માંડલિક હતા.

આ રીતે દૃઢપ્રહારથી ભિલ્લમ પાંચમા સુધી બાવીશ રાજા થયા. સરાસરી દરેક રાજાનાં અઢાર વર્ષ ગણીએ, તો યાદવોના આ પહેલા વંશે સન ૭૯૫ થી ૧૧૯૧ સુધી ૩૯૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ કહેવામાં બહુ ભૂલ નથી.

હોયસલ યાદવ (સન ૧૧૯૧-૧૩૨૭).—યાદવોની એક શાખા દ્વારસમુદ્રમાં રાજ્ય કરતી હતી. આ પ્રાચીન શહેર હાલના મ્હૈસુર રાજ્યના હલેબીડ પાસે હતું. એ જગાએ એક ઉત્કૃષ્ટ મંદિર પ્રાચીન શિલ્પકલાની સાક્ષી આપે છે. યાદવોની આ શાખાનું હોયસલ યાદવ એવું નામ પડયું. તેના પહેલા રાજા બિત્તદેવ ઉર્ફે બિત્તિગે દ્વારસમુદ્ર શહેર સ્થાપી ત્યાં ૧૧૧૧ થી ૧૧૪૧ સુધી રાજ્ય કર્યું. શરૂઆતમાં તો જૈનધર્મ પાળતા અને તેના પ્રધાન ગંગરાજે ઘણાં જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં. પણ રામાનુજે (૧૦૧૬-૧૧૩૭) ભક્તિમાર્ગ શરૂ કર્યો, તેનો પ્રભાવ આ રાજા ઉપર પડી તે તેનો ઉપાસક થયો. તે પછી તેણે વિષ્ણુનાં ઉત્કૃષ્ટ મંદિરો દ્વારસમુદ્રમાં તથા બીજે બંધાવ્યાં. તેણે પોતાનું નામ પણ વિષ્ણુવર્ધન પાડયું. આ રાજા તથા તેના અનુયાયીઓએ હોયસલ યાદવની સત્તા ઘણી વધારી. તેનો પૌત્ર વીર

તહનામુ કરી તેને પાછો વાળેલો. પછીની સવારીમાં ખોળેશ્વરનો પુત્ર રામ સેનાપતિ હતો. તે વીરધવળના પુત્ર વિસળદેવની સાથે લડતાં મરાયો. બિચ્ચણ નામે સિંઘણનો એક બીજો સેનાપતિ હતો તેણે દક્ષિણ કોકણ અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર જીત્યા. એ દેશોનો કારભાર પણ તેજ કરતો. એ બિચ્ચણ પણ ખોળેશ્વરનોજ પુત્ર હતો. સિંઘણ ઘણા સૈન્ય સાથે સતારાની આસપાસ બહુ વખત રહ્યો હતો. એ જિલ્લાના ખટાવ તાલુકાના માંચણી ગામે બે નહેરોના સંગમ ઉપર સંગમેશ્વર નામે શિવાલય તેણે બંધાવ્યું છે. ભૂષણગઢ નામે કિલ્લો પણ તેણે બંધાવ્યો અને માણ તાલુકામાં સિંઘણપુર નામે ગામ પણ તેણે વસાવ્યું. એ ગામની જગાએ તેની છાવણી કોલ્હાપુરના ભોજ રાજાની સાથે લડતી વખત પુષ્કળ દિવસ રહેલી. દક્ષિણ પ્રાંત ઉપર તેની પ્રીતિ બહુ હતી. તે ઘણો ધાર્મિક હતો અને દેવળો બંધાવવાનું તેને બહુ ગમતું.

એકંદરે સિંઘણ ઘણો પરાક્રમી રાજા થયો. "પૃથ્વીવલ્લભ", "વિષ્ણુવંશોદ્ભવ" વગેરે નામો તેણે ધારણ કરેલાં. સિંઘણના વાવટા ઉપર સુવર્ણ ગરૂડનું ચિહ્ન રહેતુ. સિંઘણ અને તેની પહેલાંના બે રાજાઓના મુખ્ય કારભારીઓ "શ્રીકરણાધિપ" કહેવાતા. સોધલ નામનો ગૃહસ્થ આનો કારભારી હતો. પછીથી હેમાદ્રિ પણ કારભારી થયો હતો. સોધલના પુત્ર શાર્ઙ્ગધરે "સંગિત રત્નાકર" નામનો ગ્રંથ સિંઘણના વખતમાં લખ્યો. ભાસ્કરાચાર્યનો પૌત્ર (લક્ષ્મીધરનો પુત્ર) ચાંગદેવ આ વખતે મોટો જ્યોતિષી હતો. ભાસ્કરાચાર્યના ભાઈ શ્રીપતિનો પૌત્ર અનંતદેવ પણ મોટો જ્યોતિષી હતો. આ રીતે આખું ભાસ્કરાચાર્યનું કુટુંબ જ્યોતિષ વિદ્યામાં નિપુણ હતું એમ જણાય છે. ખાનદેશમાં ચાળિશગામ તાલુકામાં પાટણા ગામે ચાંગદેવે ભાસ્કરાચાર્યનું, 'સિદ્ધાન્ત શિરોમણિ' શિખવવા મોટી પાઠશાળા સ્થાપી હતી. અનંતદેવે તેની પડોશમાં ભવાનીનું એક દેવળ બંધાવ્યું હતું. (સન ૧૨૨૨) સિંઘણનો પરાક્રમી અને વિદ્વાન પુત્ર જૈત્રપાળ તેના પહેલાંજ મરણ પામ્યો હતો.

કૃષ્ણદેવ—(સન ૧૨૪૭–૧૨૬૦)–એ પણ ઘણો પરાક્રમી હતો. ગુજરાત ઉપર તેમણે પણ સવારીઓ કરેલી. જનાર્દનનો પુત્ર લક્ષ્મીદેવ તેનો મુખ્ય હુશિયાર સલાહકાર હતો. આ રાજાએ ઘણા યજ્ઞો કર્યા અને કોકણસ્થ તથા દેશસ્થ કેટલાક બ્રાહ્મણોને ઇનામ તરીકે ગામો આપ્યા. આ બ્રાહ્મણોમાં પટવર્ધન, ધૈસાસ, પાઠક વગેરે નામો જણાય છે. લક્ષ્મીદેવ પછી જહલણ મુખ્ય મંત્રી થયો. તે પણ વિદ્વાન્ અને હુશિયાર હતો. "સૂક્તિમુક્તાવલિ" નામનો ગ્રંથ તેણે લખ્યો છે. વેદાંતસૂત્રો ઉપર ટીકા લખનાર **અમલાનંદ** પણ આ રાજાનો દરબારી હતો. એકંદરે તે વખતે સંસ્કૃત વિદ્યાની ચઢતી હતી.

મહાદેવ—(સ. ૧૨૬૦–૧૨૭૧)–**મહાદેવ** તે કૃષ્ણનો નાનોભાઇ. તેણે તૈલંગણ, ગુજરાત અને કોકણ ઉપર સવારીઓ કરી. **સોમેશ્વર** નામે કોકણનો શિલાહારવંશી રાજા થાણામાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને હાર મારીને કોકણ પ્રાંત **મહાદેવે** યાદવોના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. એ લડાઇ સમુદ્ર ઉપર પણ ચાલેલી અને બધાં વહાણો સાથે **સોમેશ્વર** બૂડીને મરણ પામ્યો. **સોમેશ્વર** પછીથી શિલાહારો સંબંધનાં કોઈ તામ્રપટ થાણામાં મળી આવતાં નથી. કોકણપ્રાંત ઉપર પછી યાદવરાજાઓએ પોતાના દંડનાયક નીમેલા. **મહાદેવ**ના વખતે યાદવોના રાજ્યનું "સેઉણ દેશ" એવું નામ હતું. કેમકે દેવગિરી શહેર સેઉણ દેશમાં દંડકારણ્યની સીમા ઉપર હતું, એમ તે વખતના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે. આસપાસના સર્વે રાજાઓ ઉપર **મહાદેવ**નું વજન વધારે હોવાથી તેને "ચક્રવર્તી"ની સંજ્ઞા અપાઇ હતી. કાશ્યપ ગોત્રી કેશવ નામના બ્રાહ્મણ પાસે **મહાદેવે** આપ્તોર્યામ યજ્ઞ પણ કરાવ્યો હતો. હેમાદ્રિ એ **મહાદેવ**નો 'શ્રી કરણાધિપ' હતો. પ્રથમ તે ઉત્તર કોકણમાં **સાષ્ટી** પ્રાંતનો દંડનાયક હતો.

રામદેવ (રામચંદ્ર)—(સ. ૧૨૭૧–૧૩૦૯)–**રામદેવ** તે કૃષ્ણનો પુત્ર. આ **રામદેવ**ની કીર્તિ ઘણી છે. તેના વખતમાં ભાર્ગવગોત્રી કૃષ્ણ નામના બ્રાહ્મણ પાસે કોકણનો કારભાર હતો. આ કૃષ્ણનો દાદો

પદ્મનાથ સિંઘણના વખતમાં એજ પ્રાંતનો કારભારી હતો. અચ્યુત-નાયક નામનો એક બીજો બ્રાહ્મણ પણ આવાજ મોટા હોદ્દા ઉપર હતો. સન ૧૨૭૧ માં રામદેવે સત્તાવન બ્રાહ્મણોને ત્રણ ગામ ઇનામ-માં આપેલાં, આ ઇનામની સરતો એવી હતી કે બ્રાહ્મણોએ તથા તેના વંશજોએ તેજ ગામોમાં રહેવું, એ ગામો કોઇને ગીરો આપવાં નહીં, એ ગામોમાં વેશ્યાઓને રહેવા દેવી નહીં, જુગાર રમવો નહીં, હથિયારો વાપરવાં નહીં, અને બધાંએ પોતાનો વખત સત્કર્મ કરવામાં ગાળવો. આ ઉપરથી રામદેવની પ્રવૃત્તિ સન્માર્ગ તરફ હતી એમ જણાઈ આવે છે.

મહારાષ્ટ્રનો છેલ્લો વૈભવી રાજા રામદેવ હતો. તેની કારકિર્દીમાં મુસલમાનો દક્ષિણમાં આવ્યા અને તેમણે વૈભવના શિખરે પહોંચેલા યાદવ રાજ્યને ધૂળમાં મેળવ્યું. સન ૧૨૯૩ ના ડિસેમ્બરમાં અલ્લાઉદ્દીન કાહાડમાણિકપુરથી નિકળ્યો અને જાન્યુઆરીમાં તેણે દેવગિરીને ઘેરો ઘાલ્યો. એ ઘેરો ૨૫ દિવસ ચાલ્યો. તા. ૫ ફેબ્રુઆરી ૧૨૯૪ ના રોજ રામદેવનું રાજ્ય ગયું અને તે દિલ્લીના તાબામાં ખંડીઓ રાજા થયો. અલ્લાઉદ્દીન અપાર સંપત્તિ લઇ પાછો ગયો અને સન ૧૩૦૭માં તેના સરદાર મલિકકાફુરે ફરી દેવગિરિ પર ચડાઈ કરી અને રામદેવને પકડી દિલ્લી લઈ ગયો. ત્યાંથી તે છ માસે છૂટીને આવ્યો. ત્યારથી તે દિલ્લીને આપવાની ખંડણી નિયમિત મોકલતો. સન ૧૩૦૯ માં તે મરણ પામ્યો હતો.

યાદવરાજાના વખતમાં આધુનિક મરાઠી ભાષા જોરથી પ્રચારમાં આવી. કોઈ પણ દૃષ્ટિથી જોઇએ તો પણ યાદવોના વખતથી અર્વાચીન કાળની શરૂઆત થઈ ગણાય. જૂની ભાષા, જૂના રીતરિવાજો, જૂના ધર્મમતો, વગેરે જઇને બધી જગાએ નવીનતા આવી. આજ દૃષ્ટિથી સન ૧૦૦૦ ને અર્વાચીન કાળના આરંભ તરીકે આ ઇતિહાસમાં ગણવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનદેવ અને તેના બન્ને ભાઈઓ

જ પ્રમાણે હેમાદ્રિ, બોપદેવ, ચાંણદેવ, મુકુન્દરાજ, શાર્ઙ્ગધર, એ વિદ્વાન્ પુરુષો પણ યાદવોના વખતમાં થયા. જ્ઞાનદેવે તેના ગ્રંથમાં રામદેવનું વર્ણન ઘણા ગૌરવથી રસમય વાણીમાં કરેલું છે. "યદુવંશ વિલાસ શ્રી રામચંદ્ર (રામદેવ) સકળકળા નિવાસ (હોઇ) પ્રજાને ન્યાયથી પોષતા હતા." આવો ઉલ્લેખ "જ્ઞાનેશ્વરી"માં સને ૧૨૯૦ માં કરેલો છે. તે ઉપરથી રામદેવ શાંત, દયાળુ અને ધર્મશીલ રાજા હતો એમ જણાય છે. શૌર્યાદિ ગુણ તેનામાં વિશેષ નહી હોય, તેમ જ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને રાજ્યના બંદોબસ્ત માટે તેણે યોગ્ય લક્ષ પણ રાખ્યું જણાતું નથી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંના મુસલમાનોનાં કૃત્યોની તેણે બિલકુલ ખબર જ રાખી નહીં. અલ્લાઉદ્દીનની બધી રચના શરૂઆતથી કપટભરી હતી, છતાં એકાએક આવેલા આવા સંકટમાંથી આટલા મોટા રાજ્ય વડે કંઈ જ નિરાકરણ કરી શક્યુ નહીં, તેમ યાદવોને મુસલમાનો પાસેથી પોતાનું રાજ્ય પરત પણ મેળવી શકાયું નહીં, એ ઉપરથી રાજ્યના બંદોબસ્ત તરફ રામદેવનું પૂરતું લક્ષ નહોતું, એમ જ કહેવાય.

રામદેવના દીકરા શંકરદેવે દિલ્લીની ખંડણી બંધ કરતાં મલેક કાફુરે સ. ૧૩૧૩માં ફરી દક્ષિણ પર સવારી કરી અને શંકરદેવને ઠાર માર્યો તથા યાદવોનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. અલ્લાઉદ્દીનના મરણ પછી દિલ્લીમાં બખેડા શરૂ થયા. એ લાગ જોઈ રામદેવના જમાઇ હરપાળદેવે દેવગિરિમાંથી મુસલમાન અમલદારોને હાંકી કાઢયા, અને યાદવોનું રાજ્ય પુનઃ સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. પણ તે ખબર મળતાં મુબારક ખીલજીએ જાતે દક્ષિણમાં આવી હરપાળદેવને પકડી તેની જીવતાં ચામડી ઉતરાવી મરાવી નાખ્યો. આ વખતથી મહારાષ્ટ્રનું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થઇ તે મુસલમાનોના તાબામાં આવ્યું;

(૧૫) **હેમાદ્રિ**—હેમાદ્રિ નામનો પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ ગૃહસ્થ મહાદેવ તથા રામદેવનો મુખ્ય પ્રધાન એટલે "શ્રીકરણાધિપ" હતો.

તે વત્સગોત્રી યજુર્વેદી બ્રાહ્મણ કામદેવનો પુત્ર. કામદેવના પિતા વાસુદેવ અને તેના પિતા વામન. હેમાદ્રિ "શ્રી કરણાધિપ" હોવાથી બધાં કામોનો તે મુખત્યાર હતો. તેણે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર અનેક ગ્રંથ લખેલા છે, તેમાં કેટલેક ઠેકાણે યાદવવંશની હકીકત આપેલી છે. એ ગ્રંથોની રચના ઉત્કૃષ્ટ પદ્યમાં હોવાથી તેના પરથી હેમાદ્રનું કવિત્વ તથા યાદવોનો વૈભવ જણાઇ આવે છે. તેણે અનેક બ્રાહ્મણોને આશ્રય આપેલો. તે લડાઇમાં શૂરો અને રાજનીતિમાં નિપુણ હતો; પણ બીજી રીતે ધાર્મિક તથા ભક્તિપરાયણ હતો. રાજ્યમાં તેનું મહત્ત્વ વિશેષ હતું. તેનો મોટો ગ્રંથ "ચતુર્વર્ગ શિરોમણિ" નામે છે, એ ગ્રંથના વ્રતખંડ, દાનખંડ, તીર્થખંડ અને મોક્ષખંડ એવા ચાર ભાગ છે. "પરિશિષખંડ" નામે એક પાંચમો ખંડ પણ તેને જોડેલો છે. આવડો મોટો ગ્રંથ તેણે પોતે નહિ પણ અનેક વિદ્વાનોની મદદથી લખેલો હશે. બોપદેવ નામનો એક વિદ્વાન્ પુરુષ તેનો જોડીદાર હતો, તેના લખેલા "મુક્તાફલ" તથા "હરિલીલા" એ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. બોપદેવ એ કેશવ નામના વૈદ્યનો દીકરો અને ધનેશનો શિષ્ય. કેશવ અને ધનેશ એ બ્રાહ્મણો વરાડમાં વર્ધાને કાંઠે સાથે નામના ગામમાં રહેતા. "મુગ્ધબોધ" નામનું પ્રાકૃત ભાષાનું સંસ્કૃતમાં લખેલું વ્યાકરણ છે તે આ બોપદેવે જ લખેલું છે. સિવાય બોપદેવે કેટલાક વૈદ્યક ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. હેમાદ્રિએ રાજપ્રશસ્તિ નામે એક પ્રકરણ લખેલું છે તે યાદવોનો ઇતિહાસ છે. હેમાદ્રિના ગ્રંથો કલકત્તામાં છપાયા છે. તેના ગ્રંથોના રાષ્ટ્રીય ઉપયોગ વિષેનો વિચાર હવે પછી કરીશું.

મહારાષ્ટ્રમાં હેમાદ્રિ હેમાડપંતના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેણે મોડી લિપિની શરૂઆત કરી તે હજી પણ ચાલે છે. હેમાડપંતી ઘરો બાંધવાની શૈલી પણ પડેલી છે અને પંઢરપુરનું દેવળ તેનો નમૂનો છે. હેમાદ્રિએ ઘણે ઠેકાણે દેવળો, તળાવો વગેરે બાંધી લોકોને સુખનાં સાધન કર્યાં હતાં.

હેમાદ્રિ વિદ્વાન્, બુદ્ધિમાન તથા કર્તવ્યવાન પુરુષ હતો. હરકોઈ બાબતમાં સુધારણા કરવા તથા વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ રાખવા તેનો વિશેષ આગ્રહ હતો. સ્વ. રાજવાડેએ કેટલીક જૂની હેમાડપંતી નોંધો પ્રસિદ્ધ કરી છે. તે ઉપરથી હેમાદ્રિએ ઠરાવેલી જમાખર્ચની અને હિસાબની પદ્ધતિ, રાજ્યકારભારની અનેક શાખાની વ્યવસ્થા તથા વ્યવહારનાં ધોરણો મળી આવે છે. હેમાડપંતી ઘરબાંધણી તથા ઉતાવળે લખવાની મોડી લિપિ એ પણ હેમાદ્રિની વ્યવસ્થા દર્શાવે છે. એટલે તે વખતના માપથી હેમાદ્રિની વ્યવહારનિપુણતા અને વ્યવસ્થાની આવડત વિશેષ માનને પાત્ર છે. અનેક વ્યવહારની, સમાજની તથા રાજ્યની વ્યવસ્થા સરળ ચાલવાને શા શા ઉપાય કરવા જોઇએ, તેના વિચારમાં તેનું મન હંમેશાં નિમગ્ન રહેતું. જાતે વિદ્વાન હોવાથી વિદ્વાનોનો ઉપયોગ કેમ કરી લેવો એ તેને આવડતું હતું. અને રાજ્યની પૂર્ણ મદદ, તથા સુભાગ્યે અર્ધા શતક સુધી હાથમાં રહેલી સત્તાને લીધે તેના હાથે કેટલાંક કાયમનાં મોટાં કામો થયાં હતાં.

પણ રાજ્યના રક્ષણનું કામ તેના હાથે થયું નહીં. તે લડવૈયો નહોતો, તેમ કોઇ અપ્રતિમ સેનાનાયકની તેને સહાયતા ન હોતી, નહીંતર રામદેવનું રાજ્યવૈભવ શિખરે પહોંચેલું હોવા છતાં મુસલમાનોની સવારી થતાં પળવારમાં તૂટી પડયું ન હોત. રાજ્યના સારા બંદોબસ્તનો વિચાર હેમાદ્રિને સૂઝયો જ નહીં, એ તેની કીર્તિને ઝાંખપ લગાડનારૂં છે. તેનો મરણકાળ ઉપલબ્ધ નથી. અલ્લાઉદ્દીનની સવારી વખતે તે હયાત હોય એમ જણાતું નથી.

(૧૬) **કોલ્હાપુરના શિલાહાર**—(સ. ૯૪૯–૧૨૦૫)–શિલાહારની ત્રણ શાખાઓ હતી. તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિ વિદ્યાધર ગંધર્વથી માને છે. એ ત્રણ શાખાઓ ઉપરાંત એક વંશ તગરમાં રાજ્ય કરતો હતો. એ તગર શહેર પૂર્વે ઘણું વિખ્યાત હતું. નિઝામ રાજ્યનું ધારૂર તે જ તગર એમ કેટલાક માને છે. શિલાહાર એ

રાષ્ટ્રકૂટોના માંડલિક હતા. ઉપર ગણાવેલી ત્રણે શાખા અનુક્રમે ઉત્તર કોંકણમાં પૂરીમા, દક્ષિણ કોંકણમાં ખારાપાટણ નજીક, અને કોલ્હાપુરમા એમ રાજ્ય કરતી હતી. એ બધામાં કોલ્હાપુરનું રાજ્ય વિશેષ આબાદ થયું. અને તેની સત્તા કરાડ, મિરજ તથા કોલ્હાપુર ઉપર અને પછીથી દક્ષિણ કોંકણ ઉપર પ્રસરી. કોલ્હાપુરનું મૂળ નામ કરવીર હતું. જતિગ, ગંડરાદિત્ય, વિજયાર્ક, ભોજ વગેરે કેટલાક મોટા રાજાઓ એ ગાદીએ થયા. યાદવવંશી સિંઘણ રાજાએ આ રાજ્યને જીતી લીધું. પન્નતાલ દુર્ગ–પન્નાલ દુર્ગ (પન્નાળા) એ શિલાહારોને રહેવાનું મજબૂત સ્થળ હતું. ખિલિગઢ (ખેલણા) અથવા વિશાળગઢ એ કિલ્લો ભોજ શિલાહારે સન ૧૨૦૦ મા બાંધ્યો. "શ્રી મહાલક્ષ્મી લબ્ધવરપ્રસાદ" એવી પદવી શિલાહારો પોતાના નામ સાથે જોડતા. એ પરથી તેઓ કોલ્હાપુરની મહાલક્ષ્મીના ભક્ત જણાય છે. તેઓ પૌરાણિક અને વૈદિક ધર્મ પાળતા. જૈન લોકોને પણ તેઓ ઘણો આશ્રય આપતા. બંને ધર્મ માટે તેમના મનમાં એટલો સમભાવ હતો કે ગંડરાદિત્યે ત્રણ દેવળો બાંધ્યા, તેમા શંકર, બુદ્ધ તથા અર્હત્ (જૈન)ની મૂર્તિઓ રાખી. શિલાહાર તે જ હાલના શેલાર. એ નામનાં અનેક કુટુંબો દક્ષિણમાં છે. શેલારવાડી ગામ પણ મૂળે શિલાહારોનું હશે એમ જણાય છે. કરાડા બ્રાહ્મણોનાં નામ શિલાહારોના દાનલેખોમાં જણાય છે. કરોડી ગામ કરાડા ભાગવતોને શિલાહારોએ બક્ષિસ આપ્યું હતું.

સન ૧૨૬૦ માં મહાદેવ યાદવે ઉત્તર કોંકણ પ્રાંત શિલાહારો પાસેથી જીતી દેવગિરીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. ત્યારથી આ પ્રાંતના અચ્યુતનાયક તથા કૃષ્ણ નામે બે અમલદાર અથવા દંડનાયક યાદવોના થયા. સન ૧૨૯૪ માં અલ્લાઉદ્દીને દેવગિરી લીધા બાદ રામદેવનો બીજો દીકરો ભીમદેવ (બિંબદેવ ?) પોતાના રાજગુરુનાં

ગુરુ યજુર્વેદી બ્રાહ્મણોના કેટલાંક અત્યંત જૂનાં કુટુંબો છે, તેનું મૂળ આ ઉપરની હકીકતમાં મળી આવે છે. ભીમદેવ (બિંબિરાજા) સન ૧૩૦૦ લગભગ સુધી સાષ્ટી બેટ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો.

(૧૭). **સમાલોચન**—મહારાષ્ટ્રમાં આર્યો વસ્યા ત્યારથી સન ૧૩૦૦ સુધીમાં કયાં કયાં રાજ્યો થયાં અને તેની સામાન્ય સ્થિતિ કેવી હતી તેનું અત્યાર સુધી વર્ણન આપ્યું. પ્રથન શાતવાહન અથવા શાલિવાહન રાજાઓ થયા તેમણે ઇ. સ. પૂર્વે ૭૩ થી ૨૧૮ સુધી પૈઠણમાં રહી રાજ્ય ચલાવ્યું. પુરાણોમાં જણાવેલા આંધ્રભૃત્ય રાજાઓ તે આજ એવું અનુમાન છે. વચમાં શક નામના લોકોનો અમલ આશરે પચાસ વર્ષ રહ્યો. શાલિવાહન પછી અભીર તથા રાષ્ટ્રકૂટ વંશોની સત્તા લગભગ ત્રણસો વર્ષ સુધી થોડે ઘણે અંશે ચાલી. આ વખતમાં ભોજ, રટ્ટા (રાષ્ટ્રિક) અને મહારટ્ટા વગેરે ક્ષત્રિયવંશો આખા દેશમાં પ્રસર્યા હતા. રાષ્ટ્રકૂટ, રટ્ટકૂટ અને રાઠોડ એ વંશો પણ તેજ પ્રમાણે હતા. શાલિવાહનના વખતમાં તેમના પર સારો દાબ હોવાથી તેઓ આગળ આવેલા નહીં, પણ તે સત્તા ગયા પછી તેનાં રાજ્યો ઠેક ઠેકાણે સ્થપાયાં. અર્થાત્ ત્રીજા શતકથી છઠ્ઠા શતક સુધી આ રાષ્ટ્રકૂટ લોકોનાં રાજ્યો મહારાષ્ટ્રમાં હતાં. છઠ્ઠા શતકના આરંભથી સન ૭૫૩ સુધી આશરે દોઢસો વર્ષ વાતાપીપુર (બાદામી)માં ચાલુક્યો રાજ્ય કરતા હતા. સ. ૭૫૩ થી ૯૭૩ સુધી રાષ્ટ્રકૂટોનો અમલ મહારાષ્ટ્ર પર હતો. તેની રાજધાની માલખંડેમાં હતી. તે પછી ચાલુક્યોનો બીજો વંશ ગાદીએ આવ્યો. એ વંશનો પહેલા વંશ સાથે કાંઈ સંબંધ હોવાનું જણાયું નથી. એ વંશે સન ૯૭૩ થી ૧૧૮૯ સુધી રાજ્ય કર્યું. કલ્યાણમાં તેમની રાજધાની હતી. પછી યાદવોની સત્તા પ્રબળ થઇ. સન ૧૧૮૭ થી ૧૩૧૮ સુધી યાદવોએ રાજ્ય કર્યું. તે પછી મુસલમાની સત્તા સ્થપાઈ. સન ૧૩૧૮ થી ૧૩૪૭ સુધી દિલ્લીના રાજાએ મહારાષ્ટ્ર પર અમલ કરતા. સન ૧૩૪૭ માં બ્રાહ્મણી રાજ્યની સ્થાપના થઈ. એ સંબંધી હકીકત મુસલમાની

ઇતિહાસના વિભાગમાં આપેલી છે. બ્રાહ્મણી રાજ્યની શાખાઓ ચાલતી હતી તે દરમિયાન મરાઠી રાજ્યની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઇ. આ રીતે સરાસરીએ જોતાં મહારાષ્ટ્રના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં નીચેના રાજવંશો ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છેઃ—

ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ સુધી મહારાષ્ટ્રમાં આર્યોનો પ્રવેશ નહોતો.
ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ થી ઇ. સ. પૂ. ૩૫૦ સુધીમાં આર્યોનો પ્રવેશ થયો.
ઈ. સ. પૂ. ૩૫૦ થી ઈ. સ. પૂ. ૭૩ સુધી આર્યો મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસર્યા.
ઇ. સ. પૂ. ૭૩ થી ઇ. સ. ૨૧૮ સુધી શાલિવાહન કિંવા આંધ્રભૃત્ય.
ઈ. સ. ૨૧૮ થી ઈ. સ. ૫૫૦ અભીર, રાષ્ટ્રકૂટ વગેરે.
ઇ. સ. ૫૫૦ થી ઇ. સ. ૭૫૩ પૂર્વ ચાલુકય.
ઇ. સ. ૭૫૩ થી ઇ. સ. ૯૭૩ રાષ્ટ્રકૂટ.
ઇ. સ. ૯૭૩ થી ઇ. સ. ૧૧૮૯ ઉત્તર ચાલુકય.
ઇ. સ. ૧૧૮૯ થી ઇ. સ. ૧૩૧૮ યાદવ.
ઇ. સ. ૧૩૧૮ થી ઈ. સ. ૧૩૪૭ દિલ્લીના મુસલમાન સુલતાન.
ઇ. સ. ૧૩૪૭ થી ઇ. સ. ૧૫૨૬ બ્રાહ્મણી રાજ્ય.
ઇ. સ. ૧૫૨૬ થી ઇ. સ. ૧૬૫૦ બ્રાહ્મણી રાજ્યની શાખાઓ.

સોળસો વર્ષનો આ સમય ઘણો મોટો છે. તેથી કેવળ રાજવંશોની નામાવળી પુરતો અહીં વિચાર થયો છે. પણ સામાજિક તથા બીજી બાબતોનો ઉપર ઉપરથી પણ વિચાર કર્યા વગર મરાઠી રાજ્ય-સ્થાપનાનાં કારણો સારી રીતે સમજાય નહીં. સન ૧૨૫૦ થી ૧૬૫૦ સુધીની દેશની સ્થિતિનું સામાન્ય ચિત્ર તે સમયના કવિઓ અને સંતોના લેખો ઉપરથી સમજી શકાય છે. તેથી પ્રથમ તેમનાં અલ્પ વૃત્તાન્તો આપી તે સમયની સ્થિતિનું અવલોકન કરીશું.

પ્રકરણ ૨ જું.

મહારાષ્ટ્રના સંત કવિઓની કામગિરી.

૧. **સંત કવિઓનું વૃતાન્ત**—શિવાજીએ મરાઠી રાજ્ય સ્થાપ્યુ તેનાં કારણો સમજવા માટે ઇ. સનના ચૌદમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો કાળ ઘણા મહત્ત્વનો છે. એ કાળની દેશસ્થિતિની માહિતી જેટલી મળશે, તેટલા પ્રમાણમાં ત્યાર પછીના ઇતિહાસની સ્પષ્ટતા થશે. દેશના પ્રચલિત પ્રશ્નો અને ફેરફારોની ચર્ચા તે તે કાળના સાહિત્યમાં જણાઇ આવે છે. કવિઓ એ રાષ્ટ્રના નેતા હોય છે અને તેમની વાણી એ રાષ્ટ્રની ભાષા હોય છે. એટલે ઉપર જણાવેલાં ત્રણસો વર્ષનું સાહિત્ય તપાસીએ તો તે પરથી સારી માહિતી મળે છે. સંતોની રાષ્ટ્રીય કામગિરી સંબંધે આજ સુધી ઘણી ચર્ચા થઇ છે, અને હવે પણ થશે. તેમાં અનેક મહત્ત્વના પ્રશ્નો આવે છે અને મતભેદ પણ ઘણો છે. આ ચર્ચાની એકંદર હકીકત આપવાથી તે કાળનો ઇતિહાસ ઠીક સમજાય છે, તેથી આજ પર્યંત પ્રસિદ્ધ થયેલી માહિતી અને લાયક વિદ્વાનોના અભિપ્રાય અહીં ક્રમવાર આપવામાં આવે છે. તે ઉપરથી વાચકોએ પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે મતભેદના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી લેવો. આ ચર્ચા સમજવા સારૂ પ્રથમ મુખ્ય મુખ્ય કવિઓ અને સંતોનાં અલ્પ વૃત્તાન્ત આપવાની જરૂર છે. તેમનાં સંપૂર્ણ ચરિત્રો અહીં આપવાનાં નથી. તેમના કાળ, ગ્રંથોનાં નામ તથા ઇતિહાસને ઉપયોગી કેટલીક અગત્યની હકીકત માત્ર અહીં આપી છે.

શ્રીપતિ—સને ૧૦૪૦ ના સુમારે **શ્રી**પતિ નામના ગૃહસ્થે જ્યોતિર્ગણિત ઉપર મરાઠીમાં લખેલો એક ગ્રંથ મળેલો છે. એ **શ્રી**પતિ નેવાસામાં થયો. એ વખતના વૈદ્યક વગેરે સંબંધી કેટલાક ગ્રંથો હાલ મળી આવે છે.

(क) ઇ. સ. ૧૨૦૦–૧૩૦૦.

પુંડલીક—એ મોટો ભગવદ્‌ભક્ત હતો. તેણે સન ૧૨૨૮ માં પંઢરપુરના વિઠોબાની સ્થાપના કરી. મહારાષ્ટ્રના ભક્તિમાર્ગનો એ પ્રથમ ભક્ત હતો. તેણે ગ્રંથ લખ્યા નથી.

મુકુંદરાજ (સન ૧૨૦૦–૧૩૦૦)—જૈત્રપાળ (સન ૧૧૯૧–૧૨૧૦) યાદવના વખતમાં મુકુંદરાજ થયો. તે પયોષ્ણી ઉર્ફે વેનગંગા નદીને કાંઠે જોઆઇની અંબાનો રહીશ હતો. "પરમામૃત" અને "વિવેકસિંધુ" નામે તેના બે ગ્રંથ તથા કેટલાંક છૂટક પ્રકરણો મળેલાં છે. તેની વાણી શુદ્ધ, પ્રૌઢ અને રસાળ છે. મરાઠી ભાષાનો આ પહેલો ભક્તકવિ. તેના લખેલા ગ્રંથો મૂળ સ્વરૂપમાં મળેલા છે કે કેમ તેની શંકા છે. નહીંતર તે વખતની મરાઠી ભાષાનું સ્વરૂપ બરાબર સમજાત. ઘણા જૂના ગ્રંથોની ભાષા તેની નકલ કરનારાઓ અર્વાચીન કરી નાખે છે.

ચાંગદેવ—આ નામના અનેક પુરુષો થયા છે. **ચાંગાવટેશ્વર** તે **જ્ઞાનદેવની** સમકાલીન મુક્તાબાઇનો શિષ્ય. તેનું મરણ સ. ૧૨૯૯ માં થયું. તેના અભંગ વગેરે કેટલીક કવિતાઓ છે.

નિવૃત્તિનાથ (૧૨૬૯–૧૨૯૮)
જ્ઞાનદેવ (૧૨૭૧–૧૨૯૬)
સોપાનદેવ (૧૨૭૩–૧૨૯૭)
મુક્તાબાઇ (૧૨૭૭–૧૨૯૭)

} આ બધાં ભાંડુ **આળંદીમાં** રહેનારા **વિઠ્ઠલપંત** નામના બ્રાહ્મણનાં છોકરાં. તેમની માતાનું નામ **રુખમાબાઇ**. તેમના જન્મ **આપેગામમાં** થયેલા. **વિઠ્ઠલપંત** સંસાર છોડી સંન્યાસ લઇ કાશીએ જઇ રહ્યા પછી એક સત્પુરુષના ઉપદેશથી ઘેર પાછો આવ્યો અને સંસાર માંડતાં આ છોકરાં થયાં: તેથી સંન્યાસીનાં આ છોકરાંને ગામના બ્રાહ્મણોએ નાતમાં લીધાં નહીં. અને છોકરાઓને જનોઇ ન દેવાવાથી તેમની માતા રુખમાબાઇને દુઃખ થવા લાગ્યું. વિઠ્ઠલપંત તો છોકરાંની કાળજી ન કરતાં ફરી કાશી જઇને રહ્યો. આ બધાં છોકરાં અલૌકિક બુદ્ધિમાન્, સદાચરણી અને ઇશ્વર-

ભક્તિપરાયણ હતાં. અધ્યાત્મ વિદ્યામાં તેમનો વેગ અકુંચિત વધ્યો. નિવૃત્તિનાથે આ ભાંડુઓને અધ્યાત્મ વિદ્યા શીખવી. જ્ઞાનદેવ પોતાના મોટા ભાઇને ગુરુ તરીકે માનતો. નિવૃત્તિનાથે કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા હશે તેની સમાધિ ત્ર્યંબકેશ્વરમાં છે, અને ત્યાં પોષ વદિ ૧૧ ના રોજ મેળો ભરાય છે. સિંધે કુટુંબની બાયજાબાઇએ એની સમાધિનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.

આ બધાં ભાંડુ પૈઠણમાં આવ્યાં અને ત્યાંથી પછી આળંદી-મા જઇને રહ્યાં. આળંદીમાં રહીને મુક્તાબાઇએ ચાંગદેવને ઉપદેશ કર્યો અને એલાબાદ નજીક જલસમાધિ લીધી. સોપાનદેવની સમાધિ સાસવડ-માં છે. સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઇના અભંગ તથા પદો વગેરે છે.

બધાં ભાંડુમાં જ્ઞાનેશ્વર વિશેષ બુદ્ધિમાન્ હતો. પૈઠણમાં તેની બુદ્ધિમત્તાની તથા સાધુતાની સહુને ખાત્રી થઇ. નેવાસામાં રહીને તેણે "ભાવાર્થ દીપિકા" નામની ગીતા ઉપર ટીકા લખી છે. તે જ "જ્ઞાનેશ્વરી" કહેવાય છે. તેના "અમૃતાનુભવ" "યોગવસિષ્ટ" વગેરે બીજા પણ ઘણા ઉત્તમ ગ્રંથો છે. વેદાન્ત સંબંધે સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક મોટા ગ્રંથો છે, તેનો સાર તેણે ઉત્કૃષ્ટ વાણીથી મરાઠીમાં આપી પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવની ખાત્રી કરાવી. જ્ઞાનેશ્વરના ગ્રંથો ઘણા વખત સુધી અપ્રસિદ્ધ હતા. ત્રણસો વર્ષ પછી એકનાથે તે ગ્રંથો સંશોધન કરી પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યા. જ્ઞાનેશ્વરના મૂળ લેખ અને એકનાથે પ્રકટ કરેલા લેખમાં ભાષાનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે. જ્ઞાનેશ્વરના મૂળ લેખ પરથી તે વખતની ભાષાનું સ્વરૂપ જણાઇ આવે છે. મરાઠી ભાષાનો આદ્ય-ગ્રંથ "જ્ઞાનેશ્વરી"જ છે. તેની ભાષા પ્રૌઢ, રસાળ અને શિષ્ટ છે. તે પરથી એમ સમજાય છે કે જ્ઞાનેશ્વરના પહેલાં સેંકડો વર્ષથી એ ભાષા વપરાતી હશે, અને તે ભાષામાં ગ્રંથો પણ રચાયેલા હોવા જોઇએ. જ્ઞાનેશ્વરનું જીવન અને તેના ગ્રંથોના કાળનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરતાં તેના વખતની ભાષા તથા સમાજનું જ્ઞાન થાય છે. એના

ગ્રંથની ભાષા જૂની હોવાથી હાલના મરાઠી વાચકોને સમજવી ઘણી કઠણ પડે છે. તેથી તે ભાષાને હાલનું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું છે.

નાની ઉમર છતાં આ ભાંડુઓએ વેદાંતના વિષયમાં અપ્રતિમ નિપુણતા મેળવેલી એ ઉપરથી એ અવતારી માણસો હતાં એમ મનાય છે. જ્ઞાનદેવની સમાધિ **આળંદી**માં છે અને ત્યાં કાર્તિક વદિ ૧૧ ના રોજ મેળો ભરાય છે. આ મેળામાં ઘણા દૂરદૂરના માણસો આવે છે.

તેરમા શતકના બીજા કોઈ કવિ અથવા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા નથી. આ શતકમાં સાધુતા અને ગ્રંથકર્તૃત્વ બંને ગુણ સાથે સાથે મળી આવ્યા છે.

(ख) સન ૧૩૦૦–૧૪૦૦.

ચૌદમા શતકમાં કવિત્વ કરતાં સાધુત્વ વિશેષ નજરે આવે છે. **નામદેવ**, તેના પિતા **દામાશેઠી** અને માતા **ગોણાઇ**, તેમજ **સાંવતા**-માળી (૧૨૯૫), **ગોરાકુંભાર** (૧૩૦૦), **વિસોબા** ખેચર (૧૩૦૯), કૂર્મદાસ (૧૩૧૦), **નરહરિ** સોની (૧૩૧૪), **બંકા** મહાર (૧૩૧૯), **ચોખા** મેળા (૧૩૪૦) અને રોહીદાસ ચમારઃ આ બધા **વિઠોબા**ના પરમભક્ત થયા. એમનો વખત નિશ્ચિત થયેલો નથી. **નામદેવ**નો કાળ સ. ૧૨૭૦ નો મળે છે એટલે તે **જ્ઞાનદેવ**ના સમકાલીન જણાય છે. પણ તેના અભંગોની ભાષા ઉપરથી તે સો વર્ષ પછીના હોવા જોઇએ, એમ લાગે છે.

નામદેવ દરજી—એ સંતમંડળના વિખ્યાત ભક્ત **પંઢરપુર**માં રહેતા. ઉંમરના આઠમા વર્ષથી જ તે ઇશ્વરભક્તિમાં નિમગ્ન રહેવા લાગ્યા. તે અન્નાહાર છોડી માત્ર દૂધ લેતા. તેણે કરેલા ચમત્કારોની વાતો બીજાં પુસ્તકોમાં જણાવેલી છે. અભંગવૃત્ત તેણે પ્રચારમાં આણ્યું. એમ કહેવાય છે કે શતકોટિ અભંગ કરવાનો તેનો સંકલ્પ હતો. તેનાં માતાપિતા, તેની સ્ત્રી **રાજાઈ**, અને **નારાયણ**, **મહાદેવ**,

ગોવિંદ તથા વિઠોબા એવા તેના ચાર પુત્રો, તેની બહેન આઉબાઈ, અને તેની તેની દીકરી તિંબાઈ, અને બીડાઈ, ગોડાઇ, યેસાઇ તથા સાકરાઇ નામની તેની ચારે પુત્રવધૂઓ, તથા તેની કામારી જની (ગંગાખેડના દમા નામના ભક્તની દીકરી), આ બધાં શતકોટિ અભંગ કરવામાં ગુંથાયલાં હતાં. આ બધા અભંગો મળી આવેલા નથી અને શતકોટિ કહેવામાં કંઇક અતિશયોક્તિ પણ હશે. તો પણ આ બધાં કુટુંબીઓ ભક્તિપરાયણ અને લોકોને સન્માર્ગ દર્શાવનારાં હતાં એ તો ખરૂં જ. જ્ઞાનદેવ અગર નામદેવની પેઠે આખું કુટુંબ ઇશ્વર-ભક્તિપરાયણ હોય એ હકીકત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્વની ગણાય. એમ કહેવાય છે કે નામદેવના અભંગમાં ચાર લાખ ઓછા હતા તે તુકારામે પૂરા કર્યા. નામદેવ કીર્તન કરતા. તેના અભંગો સાદા અને પ્રેમાળ છે, તેની વાણી રસાળ અને ચિત્તાકર્ષક છે. જ્ઞાન અને સ્વાર્થત્યાગનું ગૌરવ તથા મૂર્તિપૂજાનો નિષેધ વગેરે વિષયોપર તેનાં વચનો ઘણાં જ માર્મિક તથા રસમય છે. નામદેવની સમાધિ પંઢરપુરમાં વિઠોબાના દેવાલયના મહાદ્વાર નજીક છે, અને નામદેવના પગથીયાને નામે તે પ્રસિદ્ધ છે.

ગોરા કુંભાર—એ ભક્તિમાં પૂરો નિષ્ણાત અને બધામાં પુખ્ત ઉંમરનો હોવાથી તેને ગોરોબા કાકા કહેતા. એ સ્પષ્ટવક્તા હતો. એ બાલાઘાટ પરના તેરઢોક નામના ગામનો રહીશ. તે રાત દિવસ વિઠોબાની ભક્તિમાં નિમગ્ન રહેતો. તેના બનાવેલા અભંગો સંતો બોલતા. નામદેવના માથા ઉપર હાંલ્લાં ઘડવાની ટીપણી મારી મારીને ગોરા કુંભારે તેને ગુરુને શરણે મોકલ્યો હતો એવી લોકવદંતા છે. ઉદ્ધવ ચિદ્ઘને ગોરાનું ચરિત્ર ઓવીમાં લખેલું છે. એ પંઢરપુરમાં પચાસ વર્ષની ઉમરે દેવલોક પામ્યો.

ચોખામેળા—એ પંઢરપુરનો વતનદાર મ
હતો. નામદેવના પગથીઆની ડાબી બાજુએ તેની

ગ્રંથની ભાષા જૂની હોવાથી હાલના મરાઠી વાચકોને સમજવી ઘણી કઠણ પડે છે. તેથી તે ભાષાને હાલનું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું છે.

નાની ઉંમર છતાં આ ભાંડુઓએ વેદાંતના વિષયમાં અપ્રતિમ નિપુણતા મેળવેલી એ ઉપરથી એ અવતારી માણસો હતાં એમ મનાય છે. **જ્ઞાનદેવની** સમાધિ **આળંદી**માં છે અને ત્યાં કાર્તિક વદિ ૧૧ ના રોજ મેળો ભરાય છે. આ મેળામાં ઘણા દૂરદૂરના માણસો આવે છે.

તેરમા શતકના બીજા કોઈ કવિ અથવા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા નથી. આ શતકમાં સાધુતા અને ગ્રંથકર્તૃત્વ બંને ગુણ સાથે સાથે મળી આવ્યા છે.

(ख) સન ૧૩૦૦-૧૪૦૦.

ચૌદમા શતકમાં કવિત્વ કરતાં સાધુત્વ વિશેષ નજરે આવે છે. **નામદેવ**, તેના પિતા **દામાશેઠી** અને માતા **ગોણાઇ**, તેમજ **સાંવતામાળી** (૧૨૯૫), **ગોરાકુંભાર** (૧૩૦૦), **વિસોબા** ખેચર (૧૩૦૯), **કૂર્મદાસ** (૧૩૧૦), **નરહરિ** સોની (૧૩૧૪), **બંકા** મહાર (૧૩૧૯), **ચોખા** મેળા (૧૩૪૦) અને રોહીદાસ ચમારઃ આ બધા **વિઠોબા**ના પરમભક્ત થયા. એમનો વખત નિશ્ચિત થયેલો નથી. **નામદેવ**નો કાળ સ. ૧૨૭૦ નો મળે છે એટલે તે **જ્ઞાનદેવ**ના સમકાલીન જણાય છે. પણ તેના અભંગોની ભાષા ઉપરથી તે સો વર્ષ પછીના હોવા જોઇએ, એમ લાગે છે.

નામદેવ ઠરઉ—એ સંતમંડળના વિખ્યાત ભક્ત **પંઢરપુર**માં રહેતા. ઉંમરના આઠમા વર્ષથી જ તે ઇશ્વરભક્તિમાં નિમગ્ન રહેવા લાગ્યા. તે અન્નાદાર છોડી માત્ર દૂધ લેતા. તેણે કરેલા ચમત્કારોની વાતો બીજાં પુસ્તકોમાં જણાવેલી છે. અભંગવૃત્ત તેણે પ્રચારમાં આણ્યું. એમ કહેવાય છે કે શતકોટિ અભંગ કરવાનો તેનો સંકલ્પ હતો. તેનાં માતાપિતા, તેની સ્ત્રી **રાજાઈ**, અને **નારાયણ**, **મહાદેવ**,

મૃત્યુંજય બ્રાહ્મણ નામનો વિદ્વાન્ સતારા પ્રાંતનો રહીશ મોટો કવિ અને સાધુ હતો. બેદરના દરબારમાં તેનું ઘણું માન હતું. મહંમદશાહ બ્રાહ્મણીને તેણે "વિવેકસિંધુ"ની પોથી આપી હતી. અદ્વૈત પ્રકાશ, ગુરુલીલા, અનુભવામૃત, પ્રકાશદીપ, સ્વરૂપસિદ્ધિ વગેરે તેના ઘણા ગ્રંથો મળેલા છે.

સરસ્વતી ગંગાધર—આ પ્રસિદ્ધ ગુરુચરિત્રનો કર્તા સોળમા શતકના ઉત્તરભાગમાં થયો. તેના ગુરુ નૃસિંહ સરસ્વતી દત્તના ઉપાસક હતા. એટલે તેનો આ રસિક ગ્રંથ મહારાષ્ટ્રમાં ઘેરઘેર વંચાય છે.

સુધેશ ચાંગા—આ સાધુ પુરુષ સોળમા શતકના આરંભમાં થયો. બ્રાહ્મણ સુલતાન મહંમદશાહ બીજાએ પંઢરપુરના વિઠોબાનું દેવાલય પાડેલું, તે આ પુરુષે એ શાહ પાસે ફરી બંધાવ્યું. તેણે પુણતાંબેમાં સમાધિ લીધી.

મહાલિંગદાસ—(સ. ૧૫૬૫)–આ એક જૂદા પ્રકારનો ગ્રંથકાર હતો. તેની માહિતી હજી થોડી મળેલી છે. એ ખાનદેશમાં ચાળીશગામ તાલુકામાં વાડાગામમાં રહેતો. તેને સંસ્કૃત સારૂં આવડતું. તેનો "સિંહાસન બત્રિશી" નામે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે. અને તેમાં રાજ્યનીતિ વર્ણવેલી છે, એમ તે જણાવે છે. મ્લેચ્છ સેવા કરવા બદલ બ્રાહ્મણોની તેણે ટીકા કરી છે, તેમ જ વર્ણાશ્રમધર્મ પાળવા આગ્રહ કર્યો છે.

ત્રિંબકસ્વામી—તેણે "બાલબોધ" નામે ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં મરાઠી ભાષા માટે અસાધારણ માન બતાવી આપ્યું છે.

દાસોપંત—(સ. ૧૫૭૮–૧૬૧૫).–આ દત્તપંથી કવિનો ગ્રંથસંગ્રહ ઘણો હોઇ હાલમાં તે સંબંધી માહિતી બહાર આવતી જાય છે. ખરી રીતે આને સત્તરમા શતકમાં ગણવો જોઇએ. તેના પિતા બ્રાહ્મણી રાજ્યમાં નોકર હતા. સેવામાં અંતર પડવાથી દાસોપંતને કેદમાં રાખી તે બેદરથી પાછા આવ્યા. દાસોપંત કેદમાં હતો ત્યારે તેને

પાછી આણી હતી. ભાનુદાસનો પુત્ર ચક્રપાણિ અને તેનો પૌત્ર સૂર્યાજી-પંત, સૂર્યાજીપંતનો પુત્ર એકનાથ. તેની માતાનું નામ રુકિમણી. એ પૈઠણના રહીશ અને ઋગવેદી બ્રાહ્મણ. એકનાથનાં માત પિતા નાનપણામાં ગુજરી જવાથી તેના દાદા ચક્રપાણિએ તેમને ઉછેર્યા. એકનાથ સદાચારસંપન્ન, નૈષ્ઠિક, ક્ષમાશીલ, ભક્તિમાન્ અને વિરક્ત હતા. તેની બુદ્ધિ ઘણી તીવ્ર હતી. તેણે વેદાધ્યયન કર્યું તથા પુરાણો વગેરે સાંભળ્યાં. દેવગિરીના જનાર્દનપંત નામના એક શંકર મતાનુયાયી ગૃહસ્થને તેણે ગુરુ કર્યો. આ ગુરુકૃપાના ફલ રૂપે તેને શ્રી દત્તનો પ્રસાદ મળ્યો. પછી તેણે બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો, અને તીર્થયાત્રા નિમિત્તે આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ કર્યો. તેણે કરેલા ચમતકારની અનેક વાતો ચાલે છે, તે પરથી એમ સમજાય છે કે એ વખતમાં તેનું માન ઘણું હશે. તે કીર્તન કરતા. તેના અનેક ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ભાગવત ઉપરની ટીકા, રુકિમણી સ્વયંવર, રામગીતા, આનંદલહરી, હસ્તામલક પર ટીકા, ભાવાર્થ રામાયણ, એકનાથી ભાગવત અને સ્વાત્મબોધ, આટલાં મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત પણ કેટલાંક પદો, અભંગો વગેરે છે. તેની ભાષા સાદી અને ચિત્તાકર્ષક છે. તેમાં અપ્રસિદ્ધ શબ્દો નથી. જ્ઞાનદેવની કવિતા પ્રથમ એકનાથે પ્રસિદ્ધ કરી. મરાઠી ભાષાનું આ વખતનું નમૂનાદાર સ્વરૂપ એકનાથનાં પુસ્તકો પરથી જણાઈ આવે છે. ભાવિક લોકો આ પુસ્તકોનું પારાયણ કરે છે. રુકિમણી સ્વયંવર વિશેષ ઓજસવાળું હોઇ તે કાળમાં તે વિશેષ સ્ફૂર્તિદાયક નીવડયો હતો.

એકનાથની સ્ત્રી ગિરિજાબાઇ હતી. તેનાથી તેને હરિપંડિત નામે પુત્ર અને લીલાબાઇ નામે પુત્રી થઈ. સુપ્રસિદ્ધ મુક્તેશ્વર કવિ તે આ લીલાબાઇનો પુત્ર.

જનાર્દન સ્વામી (સ. ૧૫૦૪–૧૫૫૮)—આ એકનાથના ગુરુ. તે મુસલમાની રાજ્યમાં દેવગિરીના કિલ્લેદાર અને મુત્સદી પુરુષ હતા. શ્રીદત્તસ્તુતિ વગેરે તેના કેટલાક ગ્રંથ છે.

નિરંજન પંઢરપુરકર—(સં. ૧૬૩૭-૧૭૨૭)-કરાડના નૃસિંહ અને કૃષ્ણાબાઇનો આ પુત્ર. તે ગણપતિ ઉપાસક હતો અને ગણેશ-ગીતા નામે ગ્રંથ તેણે ઓવીમાં લખ્યો છે,

તુકારામ—(સં. ૧૫૬૮-૧૬૪૯)-એનો જન્મ પુનાથી નવ ગાઉ ઉપર દેહુ નામે ગામ છે ત્યાં થયો. તેની મૂળની અટક મોરે અથવા આંબળે કે આંબીલે જણાય છે. ઘણે ભાગે એ મરાઠા ક્ષત્રિય હતા, પણ વેપાર કરતા હોવાથી વાણીઆ (वाणी) કહેવાયા. પિતાનું નામ બોલોબા અને માતાનું નામ કનકાઈ. માતાપિતા તથા તેના વડિલ પણ મોટા ભક્ત હતા. બોલોબાને સાવજી, તુકારામ અને કાનોબા એવા ત્રણ દીકરા હતા. સાવજી વિરક્ત હોવાથી વ્યવહારનો ભાર તુકારામ પર હતો. એ વખતે તેની ઉંમર ૧૩ વર્ષની હતી. ૧૭ વર્ષની ઉમર થતાં તેનાં માતાપિતા મરણ પામ્યાં. વડિલભાઇની સ્ત્રી મરી જવાથી તે તીર્થયાત્રામાં ચાલ્યો ગયો, અને તેનો પોતાનો દીકરો સંતુ પણ મરણ પામ્યો. આ સમયે દેશમાં મોંઘવારી હતી અને ઢોર વગેરે મરણ પામ્યાં, તેથી તુકારામ પાસે નિર્વાહનું સાધન કાંઈ રહ્યું નહીં. એકવીશ વર્ષની તેની એક સ્ત્રી પણ દુાભક્ષતાથી મરણ પામી. અને બીજી સ્ત્રી જીજાબાઈ તથા નાનો ભાઇ અને તેની સ્ત્રી એટલાં જ બચ્યાં. આવાં અનેક દુઃખો પડવાથી તુકારામને વિરાગ થતો ગયો અને સર્વની આસક્તિ છોડીને તે ઈશ્વરભક્તિમાં નિમગ્ન થયો. નામ-દેવના અભંગ, કબીરનાં પદ, જ્ઞાનેશ્વરી, એકનાથી ભાગવત, વગેરેનો તેણે પાઠ કરવા માંડ્યો. લોકો પાસે પોતાનું લ્હેણું હતું તેના દસ્તાવેજો તેણે ઇંદ્રાયણી નદીમાં ડુબાવી દીધા. પછી તે કીર્તન કરવા લાગ્યો. કીર્તન વખતે તેની પ્રેમાળ વાણીથી શ્રોતાનાં અંતઃકરણ પીગળી જતાં. તે નિયમિત રીતે પંઢરપુર જતો. તેની સ્ત્રી સ્વભાવે કઠોર હતી. તેના ત્રાસથી બચવા સારૂ તે બે ગાઉ દૂર ભાંબનાથના ડુંગર ઉપર જઇને બેસતો. પછીથી તેને કવિતા કરવાની પ્રેરણા થઇ અને તેણે પુષ્કળ અભંગો બનાવ્યા. તુકારામનો વૈરાગ્ય બહુ તીવ્ર

મુસલમાન બનાવવાનો ત્યાંના લોકોએ વિચાર કર્યો. પણ શ્રીગુરુદત્તનો આશ્રય માગવાથી દત્તે તેનો છૂટકો કર્યો. એની સમાધિ તથા મઠ જોગાઇની અંબામાં છે. સવાલાખ ગીતાર્ણવ તથા સવાલાખ પદાર્ણવ તેણે મરાઠીમાં બનાવ્યાં છે; અને સંસ્કૃતમાં પણ તેટલાંજ બનાવ્યાં છે.

(ક). **સન ૧૬૦૦—૧૭૦૦.**

સત્તરમા શતકના કવિ તે મહારાષ્ટ્ર ભાષાના મુકુટમણિ છે. તે કાળમાં સાધુત્વ પણ કાયમ છે, પરંતુ કવિત્વનો વેગ સંપૂર્ણ છે. **મુક્તેશ્વર, તુકારામ, રામદાસ** તથા **રામદાસી કવિ, વામન પંડિત, રઘુનાથ પંડિત**, વગેરે કેટલાંક આ શતકનાં મુખ્ય નામો ઘણે ભાગે મહારાષ્ટ્રીઓને પરિચિત છે. કેટલાંક અપરિચિત નામો પણ હાલમાં જણાયાં છે. જેમકે,—

મુદ્દગલ કવિ—આનું નામ કૃષ્ણદાસ મુદ્દગલ. અનંતસુત મુદ્દગલ તે કદાચ આજ હશે. રામાયણ, રુક્મિણી સ્વયંવર વગેરે તેના કેટલાક રસમય ગ્રંથો છે. રામાયણ પૈકી તેનો યુદ્ધકાંડ શિવાજીના પ્રત્યેક કિલ્લા ઉપર વંચાતો એમ કહેવાય છે. તે વખતે સમાજ-શિક્ષણમાં આવા વિષયોનું પ્રાધાન્ય હતું.

વિષ્ણુદાસ નામા—(સ. ૧૫૯૫)–મુક્તેશ્વરે ભારતનાં ચાર પર્વો લખેલાં, બાકીનાં આ વિષ્ણુદાસે લખ્યાં છે. બીજા પણ એના લેખો છે.

નામા પાઠક કેંદુરકર—આ કવિ પણ આ જ વખતનો હશે. ચંદ્રહાસ કથા, ભરતભેટ વગેરે તેના કેટલાક ગ્રંથો રસિક છે.

જનજસવંત—(સ. ૧૬૦૮).–એ બાગલાણમાં મુલ્હેરનો રહીશ. તેનો પિતા જનાર્દન અને ગુરુ તુલસીદાસ. સન ૧૬૧૭ ના સુમારમાં તેણે તાપીને કાંઠે સમાધિ લીધી. પદો, દોહરા વગેરે તેની કેટલીક હિંદી કવિતાઓ લોકોમાં ચાલે છે.

રંગનાથ સ્વામી મોગરેકર—(સન . ૧૬૦૮).–નાશિક પાસે ગોદાવરી તીરે રહેનાર. ભગવદ્ગીતા ઉપર ટીકા, ચિદાનંદ લહરી તથા યોગવાસિષ્ટ સાર એ તેના ગ્રંથો છે.

ઉપદેશે એટલી પ્રબળ અસર કરી છે કે તેટલી અસર બીજા કોઈ સંતે નથી કરી. આજ પણ લાખો માણસો તુકારામના અભંગોનું ભજન પ્રેમથી કર્યાજ કરે છે. 'જ્ઞાનદેવ તુકારામ,' અને 'જ્ઞાનોબા તુકારામ,' એવી ધૂન આજ પણ મહારાષ્ટ્રમાં ઘેરઘેર અને દેવ-મંદિરોમાં સતત સંભળાય છે. આખો દિવસ સખત મજૂરી કર્યા પછી રાત્રે આવાં ભજનો અને ધૂનો ગરીબ લોકોને ઘણી શાંતિ આપે છે.

રામદાસ (સન ૧૬૦૮–૧૬૮૨)—ગોદાવરીને કાંઠે **જાંબ** ગામમાં **સૂર્યાજીપંત** ઠોસર નામે એક દેશસ્થ આશ્વલાયન બ્રાહ્મણ કુળકર્ણી (ગામનો તે વખતનો તલાટી) હતો તેનો આ નાનો પુત્ર. મોટા પુત્રનું નામ ગંગાધરપંત અને સ્ત્રીનું નામ **રાણૂબાઇ**. સૂર્યના પ્રસાદ-થી પુત્ર થયેલો માટે તેને પ્રથમ **નારાયણ** કહેતા. પણ પછીથી **રામ**-ચંદ્રજીની ઉપાસના કરવા માંડવાથી **રામદાસ** નામ પડ્યું. તે પરણ્યોજ ન્હોતો. ન્હાનપણથી જ વૈરાગ્યશીલ હોઇને તે રામભક્તિ કર્યા કરતો. તેના પર રામની કૃપા હતી તેથી તેને મારૂતી (હનુમાન)નો અવતાર પણ ગણે છે. એમણે **નાશિક** પાસે ટાકળીમાં તપશ્ચર્યા કરી હતી. પુષ્કળ વર્ષો સુધી આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરી તીર્થયાત્રા કરી. પછીથી તેમણે **કૃષ્ણા** નદીને તીરે રહીને ગ્રંથો લખ્યા તથા ઉપદેશ કર્યો. ડુંગર ઉપર મઢીમાં બેસી તે તપશ્ચર્યા કરતો અને ગ્રંથો લખતો. તેનાં ચરિત્રો અનેક લખાયાં છે. તેમાંના અદ્ભુત ચમત્કારો બાદ કરીએ તોપણ મહારાષ્ટ્ર ઉપર કેટલાક વખત સુધી **રામદાસ**ના ઉપદેશની ઘણી અસર હતી એ નિઃસંશય છે. **રામદાસે** રામદાસીપંથની સ્થાપના કરી તેના મઠો આખા દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ઠેકઠેકાણે સ્થાપેલા. આવા મઠ એક હજાર ઉપર હતા. **ઉદ્ધવ**, **કલ્યાણ**, **જયરામ**, **અયાબાઈ** શાહપુરકર, **આકાબાઈ**, **વેણૂબાઇ**, વગેરે અનેક સ્ત્રી પુરૂષો **રામદાસ**નાં શિષ્ય થયેલાં. **રામદાસે** શ્લોક, અભંગ, પદો, વગેરે-થી પદ્યરચના કરી અનેક ગ્રંથો લખેલા છે. દાસબોધ, રામાયણ, મનના શ્લોકો, સગુણ નિર્ગુણ ધ્યાન, પંચીકરણ, માનસપૂજા અને

હતો. તે અત્યંત નિઃસ્પૃહ, કોઇથી પણ ન દબાઈ જનાર અને સ્પષ્ટવક્તા હતો. વેદ અને બ્રાહ્મણને એ શ્રેષ્ઠ માનતો. એકંદરે આટલો વિરક્ત અને પોતાના ઉદાહરણથી જગતને ધડો આપનાર પુરુષ કલિયુગમાં ક્વચિત્ જ થયો હશે એમ નિર્વિવાદ કહી શકાય. તે બ્રાહ્મણાદિ પ્રમાણે વિદ્યા શીખેલો ન હોતો, તો પણ આત્મ નિશ્ચયના જોરથી તે સર્વ સંતોમાં અગ્રેસર ગણાયો. સતત પરિશ્રમને લીધે તે બહુશ્રુત પણ થયો, અને સંસ્કૃત સારી રીતે સમજવા લાગ્યો. સંતોના સઘળા ગ્રંથોની તેને સારી માહિતી હતી. તેની સ્ત્રીનું વલણ જોતાં પ્રસિદ્ધ ગ્રીક સાધુ સોક્રેટીસ યાદ આવે છે. એ બંને વચ્ચે ઘણી રીતે સામ્ય જણાય છે. તુકારામના જીવનમાં અનેક અદ્ભુત ચમત્કારો જણાયા છે. પણ તે પોતે પોતાનામાં કંઈ પણ અદ્ભુત શક્તિ નથી, એક સામાન્ય વ્યક્તિના જેવો જ હું છું, એમ ઘણા જોરથી પ્રતિપાદન કરતો. તુકારામની પ્રાસાદિક વાણીથી નામદેવના અભંગ પાછળ પડી ગયા. ઘણા બ્રાહ્મણો પણ તેના ભક્ત થયા પણ તેમને ઉપદેશ આપ્યો નહીં. શિવાજી મહારાજે તુકારામની મુલાકાત લઈ ઘણું દ્રવ્ય આપવા માંડેલું, પણ તે એક પૈસાને પણ અડયો નહીં. તેણે શિવાજીને રામદાસ પાસે જવા કહેલું. શિવાજી લાંબે પલ્લેથી પણ તુકારામનું કીર્તન સાંભળવા આવતો. તેને ઉપદેશ દાખલ તુકારામે કેટલાક અભંગો મોકલેલા તે પ્રસિદ્ધ છે. તુકારામને કાશી, ભાગીરથી અને ગંગા એ ત્રણ દીકરીઓ તથા મહાદેવ, વિઠોબા અને નારાયણ એ ત્રણ દીકરા થયા. એ પૈકી નારાયણ ગર્ભમાં હતો તે વખતે તુકારામ દેવલોક પામ્યો. એ નારાયણ પછીથી ઉત્કૃષ્ટ કીર્તનો કરવા લાગ્યો. તેનું કીર્તન અને ભક્તિ જોઇને શિવાજી મહારાજે તેને ચાર ગામ ઇનામ તરીકે આપ્યાં. તેની સમાધિ દેહુમાં છે. ત્યાં ફાગણ વદિ ૧ થી ૬ સુધી મોટો મેળો ભરાય છે. તુકારામની પ્રસિદ્ધ અભંગ વાણીનો પ્રસાદ મહારાષ્ટ્રનાં આબાલવૃદ્ધને વિદિત છે. સામાન્ય જનસમૂહપર અને વિશેષે કરીને નીચલા વર્ગના અશિક્ષિત લોકો ઉપર તુકારામના

પતિ મરણ પામવાથી તે વિધવા થઇ હતી. પછીથી **સમર્થ**નો ઉપદેશ પામી તે અધ્યાત્મ વિદ્યામાં પારંગત થઇ. તેણે પોતાનું આયુષ્ય રામભજનમાં ગાળ્યું. "નિવૃત્તિરામ" નામનો ગ્રંથ તથા કેટલાંક પદો તેણે બનાવ્યાં હતાં.

વિઠ્ઠલ કવિ બીડકર (સ. ૧૬૦૮-૧૬૮૧)—એ **બીડ** શહેર નજીકના **ગૌરીપુર**નો રહીશ, ઋગ્વેદી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ. જ્યોતિઃશાસ્ત્રી **ભાસ્કરાચાર્ય** પણ એજ ગામમાં રહેતા. **બીડ** શહેર **અહમદનગર**ની પૂર્વે ૪૦ ગાઉ પર છે. એ સંસ્કૃત કાવ્ય કરવામાં નિપુણ હતો અને તેને સંસ્કૃત છંદશાસ્ત્ર તથા ચિત્રકાવ્ય સારાં આવડતાં તેથી મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં પણ તેણે તેવા નમૂના આબાદ બનાવ્યા છે. સીતા સ્વયંવર, રુક્મિણી સ્વયંવર, રસમંજરી, બિલ્હણ ચરિત્ર, પાંચાલીસ્તવ, ગજગૌરીવ્રત, રંભાશુક સંવાદ, દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ, ભગવદ્‌ગીતા વગેરે કાવ્યો અને પદો તેણે ઘણાં બનાવ્યાં છે.

ઉદ્ધવ ગોસાંઇ (સ. ૧૬૨૪-૧૭૧૩)—**રામદાસ**નો એ પહેલો શિષ્ય, **ટાકળી**નો રહીશ અને **સદાશિવપંત** નામના દેશસ્થ બ્રાહ્મણનો પુત્ર. તેની માતાનું નામ ઉમાબાઇ. **સમર્થ**ના પ્રસાદથી આ દીકરો થયેલો, તેથી માતા પિતાએ સમર્થની સેવામાં તેને આપી દીધો હતો.

રંગનાથ સ્વામી (સ. ૧૬૧૨-૧૬૮૪)—**પંઢરપુર**થી પંદર ગાઉ ઉપર નાઝરા કરીને ગામ છે ત્યાંના **ગોપાળપંત** નામના બ્રાહ્મણનો આ પુત્ર. માતાનું નામ **બયાબાઇ**. તેના મોટા ભાઇનું નામ **યાદવ** અથવા બ્રહ્માનંદ સ્વામી. રામવિજય વગેરે ગ્રંથના કર્તા શ્રીધર કવિ તે આ **બ્રહ્માનંદ**ના પુત્ર અને **રંગનાથ** સ્વામીના ભત્રિજા. **રંગનાથ** બહુ સ્વરૂપવાન હતા અને દરબારી ઠાઠમાઠ રાખતા. માથે સો દોઢસો રૂપિયાનું મંદિલ, કાનમાં બસો અઢીસો રૂપિયાની સેલકડી, પગમાં મોટી કિમ્મતની ઇજાર, શરીરે જરી ભરેલું અંગરખું, હાથમાં ભાલો, પીઠે ઢાલ અને તીરકામઠું, બેસવાને પાંચસો બસોનો ઘોડો, ડાબા

બીજા ગ્રંથો તેણે રચ્યા છે. એ બધામાં "દાસબોધ" એ મુખ્ય ગ્રંથ હોઈ તેનો અભ્યાસ આખા મહારાષ્ટ્રમાં ચાલુ છે. રામદાસ અપ્રતિમ નિઃસ્પૃહ અને સ્પષ્ટવક્તા હતો. વીશ વર્ષની ઉંમરે તેને તપસ્વિતા, વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાં. તુકારામ અને રામદાસ સમકાલીન હતા અને બંને વચ્ચે પ્રેમ હતો. ચાફળમાં રામદાસનો મુખ્ય મઠ હતો અને પરળીના કિલ્લાપર તે રહેતો. એ કિલ્લાને સજ્જનગઢ કહે છે. રામદાસની સમાધિ એ કિલ્લાપર છે. રામદાસના ઉપદેશ અને વિચારની દિશા બીજા સંતો કરતાં ભિન્ન હતી. આખા સમાજને ઐક્યબંધનથી એક કરી તેમના પાસે રાષ્ટ્રકાર્ય કરાવવાનો ઉદ્યોગ તેમણે મહરાષ્ટ્રમાં કર્યો. તેઓ જણાવતા કે "બધાં કામો રામના નામથી કરવાં–રામ સર્વનું કલ્યાણ કરશે. રામ નામમા વિલક્ષણ શક્તિ છે, અને એવા નિશ્ચયથી જે ઉદ્યોગ કરશે તે કોઇ પણ કાર્ય પાર પાડવાને સમર્થ થશે." આજ ભાવનાથી રામદાસે "સમર્થ" એવું સાર્થ નામ સ્વીકારેલું. એ વિદ્વાન્, વૈરાગ્યશીલ તથા સંતપુરુષ હતા. તે દેશ કાલ જાણતા અને પ્રવાસ તથા અનુભવથી દેશની અંદરની સ્થિતિની ખરેખરી ખબર રાખતા. સખત તપશ્ચર્યાના પ્રતાપે તથા નિઃસ્પૃહતાના બળે આખા સમાજપર તેમની છાપ ઉત્કૃષ્ટ પડી હતી. રાજાથી રંક સુધી સૌ તેને પૂજતા. મરાઠી રાજ્ય સ્થાપનામાં રામદાસના ઉપદેશનો સંબંધ હોવાથી તે ભાગનું તથા રામદાસના ઉદ્યોગનું નિરૂપણ હવે પછી સ્વતંત્ર કરવામાં આવશે.

આકાબાઇ એ કરાડના રુદ્રાજીપંત દેશપાંડેની કન્યા અને રામદાસની શિષ્યા. તેનો પતિ ન્હાની ઉંમરમાં જ મરણ પામ્યો હતો. બાપની સંમતિથી તેણે **સમર્થ**નો ઉપદેશ લીધો. તે ઘણીજ એકનિષ્ઠ અને ગુરુભક્ત હતી. રામદાસની સમાધિ અને દેવળ તેણે બંધાવ્યાં. સમર્થની પછી ૪૦ વર્ષે તે મરણ પામી.

વેણૂબાઇ (સ. ૧૬૨૫–૧૬૭૮)–રામદાસ સ્વામીની આ બીજી શિષ્યા એ મિરજના દેશપાંડેની કન્યા. લગ્નના દિવસે જ તેનો

પતિ મરણ પામવાથી તે વિધવા થઇ હતી. પછીથી સમર્થનો ઉપદેશ પામી તે અધ્યાત્મ વિદ્યામાં પારંગત થઇ. તેણે પોતાનું આયુષ્ય રામભજનમાં ગાળ્યું. "નિવૃત્તિરામ" નામનો ગ્રંથ તથા કેટલાંક પદો તેણે બનાવ્યાં હતાં.

વિઠ્ઠલ કવિ બીડકર (સ. ૧૬૦૮–૧૬૮૧)—એ **બીડ** શહેર નજીકના ગૌરીપુરનો રહીશ, ઋગ્વેદી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ. જ્યોતિઃશાસ્ત્રી **ભાસ્કરાચાર્ય** પણ એજ ગામમાં રહેતા. **બીડ** શહેર **અહમદનગરની** પૂર્વે ૪૦ ગાઉ પર છે. એ સંસ્કૃત કાવ્ય કરવામાં નિપુણ હતો અને તેને સંસ્કૃત છંદશાસ્ત્ર તથા ચિત્રકાવ્ય સારાં આવડતાં તેથી મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં પણ તેણે તેવા નમૂના આબાદ બનાવ્યા છે. સીતા સ્વયંવર, રુક્મિણી સ્વયંવર, રસમંજરી, બિલ્હણ ચરિત્ર, પાંચાલીસ્તવ, ગજગૌરીવ્રત, રંભાશુક સંવાદ, દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ, ભગવદ્‌ગીતા વગેરે કાવ્યો અને પદો તેણે ઘણાં બનાવ્યાં છે.

ઉદ્ધવ ગોસાંઇ (સ. ૧૬૨૪–૧૭૧૩)—**રામદાસનો** એ પહેલો શિષ્ય, **ટાકળીનો** રહીશ અને **સદાશિવપંત** નામના દેશસ્થ બ્રાહ્મણનો પુત્ર. તેની માતાનું નામ ઉમાબાઇ. **સમર્થના** પ્રસાદથી આ દીકરો થયેલો, તેથી માતા પિતાએ સમર્થની સેવામાં તેને આપી દીધો હતો.

રંગનાથ સ્વામી (સ. ૧૬૧૨–૧૬૮૪)—પંઢરપુરથી પંદર ગાઉ ઉપર નાઝરા કરીને ગામ છે ત્યાંના **ગોપાળપંત** નામના બ્રાહ્મણનો આ પુત્ર. માતાનું નામ **બયાબાઇ**. તેના મોટા ભાઇનું નામ **યાદવ** અથવા બ્રહ્માનંદ સ્વામી. રામવિજય વગેરે ગ્રંથના કર્તા શ્રીધર કવિ તે આ **બ્રહ્માનંદના** પુત્ર અને રંગનાથ સ્વામીના ભત્રિજા. રંગનાથ બહુ સ્વરૂપવાન હતા અને દરબારી ઠાઠમાઠ રાખતા. માથે સો દોઢસો રૂપિયાનું મંદિલ, કાનમાં બસો અઢીસો રૂપિયાની સેલકડી, પગમાં મોટી કિમ્મતની ઇજાર, શરીરે જરી ભરેલું અંગરખું, હાથમાં ભાલો, પીઠે ઢાલ અને તીરકામઠું, બેસવાને પાંચસો છસોનો ઘોડો, ડાબા

પગમાં સો સવાસો ભારનો ચાંદીનો તોડો, અને સાથે દોડનારા વીશ પચીશ લંગોટબંધ બ્રહ્મચારી; આવો એનો ઠાઠ હતો. પણ આ પોશાક ઉતાર્યો કે તેનું સખત બ્રહ્મચર્ય કાયમજ હતું. એ આખી જીંદગી બ્રહ્મચારી જ રહ્યા. તેમણે વેદાન્ત સંબંધે ગ્રંથો લખ્યા છે. તેનાં પદો ઘણાં રસિક અને તાલવાળાં છે. તેની સમાધિ નિગડીમાં છે.

જયરામ સ્વામી—વડાગામના રહીશ અને રામદાસના અનુયાયી.

કેશવસ્વામી અને **આનંદમૂર્તિ બ્રહ્મનાળકર**—આ બંને રામદાસી પંથના હતા.

મુક્તેશ્વર (સ. ૧૬૦૯–૧૬૫૩)–એ એકનાથની દીકરીનો દીકરો. બાપનું નામ વિશ્વંભર અને પૈઠણનો રહીશ. કવિ તરીકે મરાઠી ભાષામાં આની યોગ્યતા ઘણી વધારે છે. તેણે મહાભારતના પહેલાં ચાર અને સૌપ્તિક એમ પાંચ પર્વ અને બીજી ઘણી કવિતા ઓવીમાં લખી છે. તે કેવળ ભાષાંતર રૂપે નહીં, પણ ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે અલંકારોથી અને શૃંગાર, વીર, કરુણ, વગેરે રસોથી ભરપૂર છે. થોડા શબ્દમાં, એક ન્હાના વાક્યમાં અગર વાક્યના ભાગમાં. આ કવિ કોઇ પ્રચંડ અથવા ઉદાત્ત કલ્પના અગર ચિત્ર, વાચકોના મનમાં ઉત્કૃષ્ટ રીતે ઉતારી શકે છે. તેના બાકી રહેલા પદો વિષ્ણુદાસે પૂરાં કર્યાં. રામાયણનો પણ કેટલોક ભાગ અને બીજી પુષ્કળ કવિતા મુક્તેશ્વરની છે.

શિવરામ સ્વામી (સ. ૧૬૫૪).—કલ્યાણીના મઠમાં શિવરામસ્વામીના આશરે સો ગ્રંથ વ્યવસ્થિત રાખેલા છે. તેની જ પાસે આપચંદ અને ચેક્રેરાળીના મઠોમાં બીજા પણ ઘણા નવીન ગ્રંથો તેના છે. ગુરુભક્તિ એ તેની કવિતાનો વિષય છે. અને એ કવિતાઓ શ્લોક, ઓવી વગેરે જૂદા જૂદા પ્રકારની છે. એનો ‘ ગીતાચંદ્રિકા ’ નામે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે.

નાગેશ લિંગારકર—એના 'ચંદ્રાવળી વર્ણન,' 'સીતા સ્વયંવર' વગેરે કેટલાક સારા ગ્રંથો છે.

દેવદાસ–દેવીદાસ (સ. ૧૬૫૮–૧૬૯૮).—એ ચૈતન્ય મતનો હતો. તેનાં 'વ્યંકટેશ સ્તોત્ર', 'સંતમાલિકા સ્તોત્ર' વગેરે કવનોનો આજે જે પણ લોકો પાઠ કરે છે.

બોધલા બાવા, સંતોબા પવાર એ તુકારામના સમકાલીન હતા. તેમનાં પદો, અભંગ વગેરે છે.

શેખમહમદ.—આ મુસલમાન સાધુ કબીરનો અવતાર ગણાય છે. એને સોળ વર્ષની ઉમરે વિરાગ થયો અને એ રામભજન કરવ લાગ્યો. તેના અનુયાયીઓ હિંદુઓની પેઠે વર્તે છે, પણ મુસલમાનો જોડે શરીરસંબંધ રાખે છે. "યોગસંગ્રામ" વગેરે કેટલાક વેદાન્ત સંબંધી તેના ગ્રંથો છે.

વામન પંડિત. (સ. ૧૬૩૬–૧૬૯૬)—એ સતારા જિલ્લાના કોરેગામના રહીશ ઋગ્વેદી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ. એ ગામમાં જોશીપણાનો ધંધો તેમના વડિલો કરતા. તેમની સ્ત્રીનું નામ ગિરજાબાઇ, પિતાનું નામ નરહરિ પંડિત, અને માતાનું નામ લક્ષ્મીબાઇ. મધ્વમતના એ વિદ્વાન્ પંડિત હતા અને વિવાદ કરવા માટે દિવસે મશાલ રાખી દેશ દેશ ફરતા. કાશીના પંડિતોને તેણે વિવાદમાં જીતેલા. પછીથી કંઈ ઠોકર લાગતાં તેનો વિવાદ માટેનો આવો ગર્વ છૂટી ગયો અને તેનું લક્ષ ઇશ્વર ભજન તરફ વળ્યું. ત્યારથી સંસ્કૃત ભાષાનો પરિચય છોડી તેઓ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં કવિતા કરવા માંડ્યા. વેદનું શિક્ષણ બ્રાહ્મણ સિવાયનાને ન આપવું એ મતને દૂર મૂકી ગમે તેને વેદમંત્ર શિખવાય એવું સત્ય મત તેણે પ્રકટ કર્યું. તુકારામ તથા રામદાસની તેમણે મુલાકાત લીધેલી. રામદાસે તેને આશ્વાસન આપી કહેલું કે, "તારા ઉપર ભગવંતની કૃપા થનાર છે." એ ઉપરથી તેમણે મધ્વ, રામાનુજ, વલ્લભ અને શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તોનો એકાગ્ર મનથી

અભ્યાસ કર્યો. ત્યારે તેમના અંતઃકરણમાં અદ્વૈત મત માટે પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. વામનના અનેક ગ્રંથ સુપ્રસિદ્ધ છે. ભગવદ્‌ગીતા ઉપરની 'ભાવાર્થ દીપિકા' નામે ટીકા, બ્રહ્મસ્તુતિ ઉપર ટીકા, કૃષ્ણ-લીલાનાં જૂદાં જૂદાં વર્ણનો, મહાભારત તથા રામાયણમાંના અનેક ભાગો વગેરે તેમણે લખ્યા છે. યમક મેળવવામાં એ કુશળ હતા.

અવચિત સુતકાશી (સ. ૧૬૬૨).—એની અટક સોળાંખી. દ્રૌપદી સ્વયંવર નામે તેનો ગ્રંથ છે, તેમાં તેણે પોતાના કુળનો ઇતિહાસ આપ્યો છે અને સ્વદેશાભિમાન તથા સ્વધર્મપ્રેમ જણાવ્યાં છે.

(च) સન ૧૭૦૦–૧૮૦૦.

સત્તરમાં શતકમાં સાધુત્વનું માપ ઉત્તરોત્તર કમી થઈ કવિત્વનો વેગ ભરતીમાં આવવા લાગ્યો, અને સ્વરાજ્ય સ્થાપના થવાથી કવિ-ત્વનાં જૂદાં જૂદાં અંગોનો વિકાસ થઈ પેશવાઇના વખતમાં તેનું સ્વરૂપ રંગી અને વિલાસી થતું ચાલ્યું. કાવ્યના ગૌરવનો લોપ થયો અને શબ્દાડંબર શરૂ થયો, તથા તાલબંધ લાવણીઓ, કટિબંધો, પદો, પોવાડા, વગેરે ફૂટી નીકળ્યાં. આ સ્થિતિમાં મરાઠી રાજ્યનો અંત થયો. વિષયનો સંબંધ સાચવવા માટે આ પછીના કેટલાક કવિઓ પણ આ ભાગમાં લઇ લીધા છે.

અનંત કવિ (સુમારે સ. ૧૬૫૮–૧૭૨૩).—એ રામદાસ સ્વામીનો શિષ્ય, સત્તરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં હયાત હતો. એ રામ ઉપા-સક હતો અને રામાયણ, મહાભારત વગેરેમાંથી તેણે અનેક આખ્યાનો રચ્યાં છે. એમ લાગે છે કે એની કવિતા હજી ઘણી મળી નથી. એની યોગ્યતા મરાઠી કવિઓમાં પહેલા વર્ગની નહીં, તોપણ ઘણી સારી છે. તેની કવિતા મોહક, સરળ અને સુબોધક હોવાથી ન્હાનાં બાળકો માટે લાયક છે. તેમાં વીરરસ ઘણો હોય છે. તેને હિંદી તથા સંસ્કૃત ભાષાનો સારો પરિચય હતો.

આનંદ તનય. (શિવાજીનો સમકાલીન).—એ જાતે ઋગ્વેદી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ કર્ણાટકના **અરણી** ગામનો રહીશ. તેનું નામ **ગોપાળ**-રાવ હતું અને તેના પિતાનું નામ **આનંદ**રાવ. **શાહજી** ભોંસલેનો એ ગુરુ અને શિવઉપાસક હતો. **અરણી**ની લડાઈમાં તેણે ભાગ લીધો હતો. તેના ગુરુનું નામ મુરારપરબ્રહ્મ. આની પછીના કવિઓએ આને મોટા કવિ તરીકે ગણેલો છે. એમ કહેવાય છે કે રઘુનાથ પંડિતનો આ વેવાઇ થાય. ભાગવત, રામાયણ, પુરાણો વગેરેમાંથી તેણે અનેક સરસ આખ્યાનો કવિતામાં બનાવ્યાં છે. તેની બધી કવિતા મળેલી નથી, પણ જે મળી છે તે ઘણીજ પ્રૌઢ, રસભરી, અને સુબોધક છે. તેમાં આરબી તથા ફારસી શબ્દો પુષ્કળ જણાઈ આવે છે. મરાઠીમાં અક્ષરમેળ છંદોની યોજના આણેજ પ્રથમ કરી. મરાઠી ભાષાપર એનો એ મોટો ઉપકાર થયો.

રઘુનાથ પંડિત—આનંદતનયનો એ વેવાઇ એટલે **શિવાજી**-નો સમકાલીન હોવો જોઇએ. તે સંસ્કૃત સારૂં જાણતો. તેનું "નલ દમયંતી સ્વયંવરાખ્યાન" નામે કાવ્ય મળેલું છે, તે અનેક રસથી પરિપૂર્ણ છે. **શિવાજી**નો રાજવ્યવહાર કોશ રચનાર રઘુનાથ પંડિત તે આ નહીં.

મુકુંદ—આ કવિની ઘણી કવિતા મળી આવી છે. એ **બાગ**-લાણમાં થયો. યવનોની નોકરીમાં તેને સદ્‌ગુરુનો ઉપદેશ મળતાં તે વેદાંતી બન્યો. તેનું સુંદરકાંડ રામાયણ પ્રસિદ્ધ છે.

ગોસાવીનંદન અને **સુભાનરાવ** એ **અરણી**ના બીજા કવિઓ હતા.

શ્રીધર—(સ. ૧૬૭૮-૧૭૨૮)-એ રંગનાથ સ્વામીનો ભત્રિજો. રામવિજય, હરિવિજય, પાંડવપ્રતાપ, જૈમિની અશ્વમેધ, વેદાંત સૂર્ય, શિવલીલામૃત, વગેરે ગ્રંથો તેણે ઓવીમાં લખ્યા છે. તેની વાણી રસ-ભરી અને અલંકારીક છે. તેના ગ્રંથો આસ્થાથી વંચાય છે. પંઢર-

પુરમાં તેની સમાધિ છે. તેના કુટુંબીઓ નાઝરા (પંઢરપુરથી વીશ માઇલ ઉપર) નામે ગામના મૂળ રહેવાશી હતા. તેની અટક ઘોડકે હતી. તેણે પ્રથમ સંસાર ભોગવેલો, અને છોકરાં થયા પછી સંન્યાસ લીધેલો.

અમૃતરાય–(૧૬૯૮–૧૭૫૩)–એ જાતે ઋગ્વેદી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ. એ નામાંકિત કવિ થયો. ઔરંગાબાદમાં વિસાજી મોરો નામે મોગલોનો એક અધિકારી હતો તેને આશરે એ રહેતો. તે વૈરાગ્યશીલ હતો અને કીર્તન કરતો. બાલાજી બાજીરાવ પેશવાના વખતમાં શનિવારવાડામાં એનું કીર્તન થયું હતું. કટાવ, દોહરા, પદો વગેરે તેની કવિતા ઘણી સારી વખણાતી, અને તેમાં પણ કટાવ ખાસ વખણાતા. તેણે અનેક આખ્યાનો ઉપર કવિતા કરી છે. એ શીઘ્ર કવિ હતો. તેની વાણી ઘણી મનોરંજક હતી અને કવિતામાં યમક બહુ આવતા. તેણે હિંદીમાં પણ કવિતા કરી છે. હરિકથા કરનારી મંડળીને આની કવિતા ઘણી ઉપયોગી થતી.

મધ્વમુનીશ્વર—(સ. ૧૬૮૯–૧૭૩૪)–આ બ્રાહ્મણ કવિ અમૃતરાયના વખતે નાશિકમાં રહેતો. પાંડુરંગનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેણે પદો તથા અભંગમાં ઈશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાયા. એ પછી ઔરંગાબાદમાં જઇને રહ્યો. તે ઘણા પ્રેમભાવથી હરિકીર્તન કરતો, અને કીર્તન કરતાં કરતાંજ પ્રાસાદિક કવિતા બનાવી ગાતો. આથી તેની કીર્ત ચારે તરફ પ્રસરી. પશ્ચિમ કિનારા ઉપર કાનોજી આંગરે નામનો એક મોટો સરદાર હતો તેની પાસે પુષ્કળ પંડિતો હતા. એ કાનોજી-ના વાડામાં કીર્તન કરી સંસ્કૃતનું અભિમાન રાખનારા તેના પંડિતોનો આણે ગર્વ ગાળી નાખ્યો હતો.

જ્યોતિપંત મહાભાગવત (સ. ૧૭૮૮)–બુધગામનો અને **તુકાવિપ્ર** (૧૭૪૦–૧૭૯૦) રહિમતપુરનો. એ બંને તપસ્વી તથા વિદ્વાન્ સાધુ હતા, અને તેમણે વેદાંત ઉપર ગ્રંથ લખ્યા છે.

કોંડ (કુંડલીશ) પણ એવો જ વેદાંતી કવિ જણાયો છે.

પ્રભુનંદનનો સ. ૧૭૪૧માં રચેલો શ્રીખંડ્યા ચરિત્ર નામે ગ્રંથ મળી આવ્યો છે.

કૃષ્ણદયાર્ણવ—(સ૦ ૧૬૭૪–૧૭૪૦)–તેણે ભાગવત ઉપર હરિવરદા ટીકા લખી છે.

શુભાનંદ સ્વામી—(સ૦ ૧૭૬૬)–તેણે 'ઉધોગપર્વ' સારૂં લખ્યું છે.

મોરોપંત—(સ૦ ૧૭૨૯–૧૭૯૪)–રત્નાગિરી જિલ્લામાં **રાજાપુર** તાલુકામાં **સૌદળ** ગામમાં પરાડકર નામનો કરાડા બ્રાહ્મણ રહેતો હતો, તે આ કવિનો પૂર્વજ. એ પૈકી એક ગૃહસ્થ **પન્નાલ-ગઢ** ઉપર જઇને રહ્યો. **મોરોપંત**ના પિતા **રામાજીપંત** કોલ્હાપુર દરબારમાં નોકર હતા. **મોરોપંત**નો જન્મ પન્નાલગઢમાં થયો હતો. માતાનું નામ **લક્ષ્મીબાઈ**. મોટાભાઇ **રાઘોપંત** અને ન્હાનાભાઈ **આબાજી-પંત**. **રાઘોજીપંત** કાંઈ અડચણ આવતાં કોલ્હાપુર છોડી **બારામતી**માં **બાલાજી વિશ્વનાથ** પેશ્વાના જમાઇ **આબાજી** નાઇક જોશી રહેતા હતા ત્યાં જઇ પાયગાના કામ ઉપર રહ્યા. **મોરોપંત** પણ પછીથી **આબાજી** નાઇકને પુરાણ સંભળાવવા પાચસો રૂપિયાના વર્ષાસનથી **બારામતી**માં ગયા. ગણેશ પાધ્યે ગોળવેલકર એ **મોરોપંત**ના ગુરુ. ધર્મસિંધુના કર્તા કાશીનાથ ઉપાધ્યાયની દીકરી **સુંદરાબાઇ મોરોપંત**-ના દીકરા **રામકૃષ્ણપંત** વેરે આપી હતી. સંસ્કૃત વિદ્યાનો ઉત્તમ અભ્યાસ કરીને પુરાણ તૈયાર કરવા માટે તેને રામાયણ ભારતાદિ ગ્રંથોની પારાયણ કરવી પડેલી. તેથી તેને મરાઠી ભાષામાં કવિતા કરવાની સારી ટેવ પડી. આર્યાવૃત્ત તેણે પ્રચારમાં આણ્યું, અને એ જ વૃત્તમાં તેણે ઘણી ખરી કવિતા કરી. દરરોજ રાતે ધૂળની પાટી, સંસ્કૃત પોથી તથા દીવી એટલી તૈયારી ચાકરને રાખવી પડતી. નિત્યકર્મ કર્યા પછી પાટીપર ગ્રંથ લખી રહ્યા પછી જ સૂવું એવો તેનો નિયમ હતો. બીજે દિવસે સવારે પાટી ઉપરનું લખાણ શાહીથી લખવાનું

કામ લક્ષ્મણ ભટ્ટ વાઇકર કરતા. મંત્રભાગવત, બૃહત્ દશમ, મહાભારત, અષ્ટોતરશત રામાયણ, હરિવંશ, બ્રહ્મોત્તરખંડ, ભગવદ્ગીતા, સપ્તશતી, કેકાવલી, અને બીજાં અનેક આખ્યાનો તેણે મરાઠીમાં બનાવ્યાં છે. સિવાય કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથ પણ તેણે લખ્યા છે. તેનું એકંદર પુર ત્રણ લાખ છે. તે 'મહારાષ્ટ્ર કવિમુકુટમણિ' કહેવાય છે.

સન ૧૭૪૮ થી ૧૭૯૪ સુધીનો એટલે પેશવાઇનો કાળ મોરોપંતે જોયો. નાનાસાહેબ તથા માધવરાવ પેશવા, ગોપિકાબાઈ, અહલ્યાબાઇ, વગેરે મહાન્ વ્યક્તિઓની સાથે તેને સારી પિછાન હતી. મોરોપંત પોતાની કવિતા લઇ કાશીએ ગયેલા અને ત્યાંના પંડિતોએ તેની કવિતાને સારી રીતે માન્ય રાખી. મરાઠી ભાષાને પ્રતિષ્ઠા મળવામાં મોરોપંતનો પરિશ્રમ ઘણે અંશે કારણભૂત થયો. તેની આર્યાઓ રામજોશી સોલાપુરકરે પ્રસિદ્ધિમાં આણી. મોરોપંત કવિ હતો તેવોજ નૈષ્ઠિક ભક્ત પણ હતો. તેનો દેહાવસાન પંઢરપુરમાં થયો.

મહિપતિ (સ. ૧૭૧૫–૧૭૯૦)—એ અહમદનગર જિલ્લાના તાહરાબાદ ગામનો રહીશ અને ઋગ્વેદી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ હતો. દાદોબા અને ગંગાબાઇનો એ દીકરો. એમ કહેવાય છે કે એને પાંડુરંગનો સાક્ષાત્કાર થવાથી કવિતા કરવાની સ્ફુર્તિ આવી અને ભક્તિવિજય, સંતલીલામૃત, ભક્તલીલામૃત, કથાસારામૃત, પાંડુરંગ સ્તોત્ર, શનિમહાત્મ્ય, કૃષ્ણલીલામૃત, પંઢરી મહાત્મ્ય, વગેરે ગ્રંથો ઓવીમાં તેણે લખ્યા. મને સંસ્કૃત આવડતું નથી, અમરકોશ જોયો પણ નથી, એવું એ પોતે કહેતો. તેના ગ્રંથમાં વર્ણનો તથા ઇતિહાસ ઘણો છે. રામ નામના તેના શિષ્યે તેની છબી ચીતરી હતી.

રામજોશી (સં. ૧૭૬૨–૧૮૧૨)—એ સોલાપુરનો રહીશ યજુર્વેદી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ. તેણે વૈરાગ્ય વિષે અનેક ઉત્કૃષ્ટ લાવણીઓ લખી છે. છંદશાસ્ત્ર સંબંધે પણ છંદોમંજરી નામે ગ્રંથ તેણે લખ્યો

છે. મોરોપંતની આર્યા ઘણે ભાગે આણે પ્રસિદ્ધિમાં આણી. એ કથા કરી નિર્વાહ કરતો. તેની કવિતા સુરસ તથા સુબોધક છે.

અનંત ફંદી (સ. ૧૭૪૪-૧૮૧૯)—એ **સંગમેશ્વરનો** રહીશ દેશસ્થ બ્રાહ્મણ, **ભવાની** બાવા અને **રાઉબાઇનો** પુત્ર. એ ખેલ કરતો અને પોતાની બનાવેલી લાવણીઓ ખેલમાં બોલતો. **અહલ્યાબાઇ** હોલ્કર **સંગમનેર** આવેલાં ત્યારે તેમણે કહ્યું કે બ્રાહ્મણ ખેલ કરે એ ઠીક નહીં, તેથી ખેલ કરવાનું છોડી દઇ તે કીર્તન કરવા લાગ્યો. તેના ફટકા વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત કટાવ, લાવણી, શ્લોક, આર્યા તથા ઓવીઓ તેણે બનાવી છે. તેના વંશજો **વડોદરામાં** છે.

દેવનાથ—(સ. ૧૭૫૪-૧૮૨૧)—એ ઘણો પ્રખ્યાત સાધુ થઇ ગયો. વરાડમાં **અંજનગામ** એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. તેના શિર્જીગામમાં એ થયો. પ્રથમ તે તાલીમબાજ (મલ્લ) હતો. પછી કંઈ કારણ પરથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં તે હનુમાનની ભક્તિ કરવા લાગ્યો; પછીથી તેને કવિત્વની પ્રેરણા થઈ અને કવિતા બનાવતાં આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ કર્યો. ગ્વાલિયરમાં કીર્તન કરતાં મંડપને આગ લાગવાથી તે બળી મુઓ. તેની કવિતામાં ઘણાં પદો અને કટિબંધો છે. તેની કવિતા પરથી તેને 'સાધુકવિ' કહી શકાય.

શિવાજીના ભૂષણ ભાટ તથા પોવાડા રચનારા શાહિર વગેરે અન્ય પ્રકારના કવિઓ પુષ્કળ થયા, તેનો ઉલ્લેખ યોગ્ય સ્થળે હવે પછી આવશે.

સંતમંડળનાં નામો ગણાવતાં ઉદ્દિષ્ટ કાળથી આગળ જવું પડયું છે. વાસ્તવિક રીતે મરાઠી રાજ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આ સંતમંડળનો ઉદ્યોગ કેટલે અંશે કારણભૂત થયો તે આ સંતચરિત્રો ઉપરથી ઠરાવવાનું છે. પરંતુ બધા સંતકવિઓનું વિવેચન એક જ ભાગમાં આવી જાય એવા હેતુથી છેક ઓગણીશમા શતક સુધીના સઘળા

મુખ્ય સંતોની હકીકત ઉપર આપી છે. આ મંડળનો ઇતિહાસ એ મરાઠાના એકંદર ઇતિહાસનો એક મહત્ત્વનો ભાગ છે.

સંતોનો અને કવિઓનો જૂદો વર્ગ પાડવો મુશ્કેલ છે. ઘણા ખરા કવિ હોઇને સંત, અને સંત હોઇને કવિ હતા. તેમનાં ચરિત્રો અદ્ભુત ચમત્કારિવાળાં છે. એ ચમત્કારો ખરા માનવા કે ખોટા એ જેના તેના વિચાર અને અનુભવની વાત છે. પણ સંત અને કવિ વચ્ચે અભેદ હોવાથી મહારાષ્ટ્રની કવિતાનું એકંદર સ્વરૂપ વૈરાગ્યશીલ તથા પરમાર્થ સાધક જણાય છે. આ અભિપ્રાય માત્ર ઐતિહાસિક ચર્ચા માટે આપેલો છે. હાલમાં ઘણી માહિતી મળી આવી છે અને હજી પુષ્કળ મળી આવવાનો સંભવ છે. તેની મદદથી મહારાષ્ટ્રની કવિતા વિષે સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાનું તથા તેના ગુણદોષ વિષે વિવેચન કરી તેની કિંમત આંકવાનું તો અલાયદું જ રાખવું જોઇએ.

૨. માનભાવ અથવા મહાનુભાવ પંથ—મરાઠી ભાષામાં ઘણા જૂના ગ્રંથો માનભાવ પંથના છે. મહારાષ્ટ્રમાં ધર્મ સંબંધી ચળવળ પ્રથમ માનભાવોએ શરૂ કરેલી. તેમના પ્રયત્નથી જ મુકુંદરાજ; જ્ઞાનદેવ, વગેરેને પ્રેરણા મળેલી. માનભાવોના ગ્રંથો ઉપરથી શરૂઆતમાં મરાઠી ભાષા કેવી હતી તેવો અંદાજ આવી શકે છે. 'મહાન્' એટલે મોટો, અને 'અનુભવ' અથવા 'અનુભાવ' છે જેનો તે મહાનુભાવ. દેવગિરીના યાદવરાજા કૃષ્ણ અને મહાદેવ રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે પ્રશાંત ચક્રધર નામના વિદ્વાન્ ગૃહસ્થે આ પંથ કહાડેલો. પછીથી નાગદેવભટ્ટ નામના વિદ્વાન્ આચાર્યે એ મત ફેલાવ્યો. લીલાચરિત અને ચક્રધરચરિત એ આ મતના બે મોટા ગ્રંથો છે. રામદેવરાવની રાણી કમૈશા નાગદેવભટ્ટને ઘણું માન આપતી. આ મત હિંદુધર્મથી વિરુદ્ધ નહોતો. ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતાને તેઓ પ્રમાણ માનતા. એક શ્રીકૃષ્ણને જ ભજતા. જાતિભેદ માનતા નહીં. માંસમદિરાને નિષિદ્ધ ગણતા. ભિક્ષા માગીને ઇશ્વરભક્તિમાં વખત ગાળવો એ તેમનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. બીજા

હિંદુ દેવોને તે માનતા નહીં. અસ્પૃશ્ય જાતિ સિવાય બીજા બધા હિંદુઓ આ પંથની દીક્ષા લઇ શકતા; શૂદ્ર પણ મહંત થઇ શકતો. તેના મુખ્ય ત્રણ પંથ હતા. કાળાં કપડાં વાપરવાનો તેમનો રિવાજ હતો. ચંદન અગર તુલસીની માળા તેઓ રાખતા. એ પંથનાં ઘણાં-ખરાં પુસ્તકો મરાઠીમાં હતાં અને તે ઓછામાં ઓછાં ત્રણસો ચારસો હશે. તે દેવનાગરી લિપિમાં લખેલાં છે. પણ સામાન્ય લોકો સમજી ન જાય માટે તેમણે અક્ષરો ઉલટ પાલટ કરીને પોતાની કેટલીક સાંકેતિક નિશાનીઓ ઠરાવી હતી. તે નિશાનીઓ સમજાયા સિવાય ગ્રંથ સમજાયજ નહીં. આજ સુધીમાં તેના ગ્રંથો બહાર નથી આવ્યા તેનું એજ કારણ છે. હરીચંદ્ર મુનિ, કેશરાજ, ભાસ્કર, વગેરે કેટલાક આ પંથના કવિઓ નામાંકિત થઇ ગયા છે. ભગવદ્‌ગીતા ઉપર કમીમાં કમી સત્તર ટીકા આ પંથીઓએ લખેલી છે. તે પૈકી કૈવલ્યદીપિકા નામની ટીકા સંસ્કૃતમાં છે. તેના કેટલાક ગ્રંથો જ્ઞાનેશ્વરીની પણ પહેલાંના હોવાથી તે પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે તે પરથી જૂની મરાઠી ભાષાનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજાશે. ધર્મની બાબતમાં પણ અગિયારમા શતકમાં કેટલી વિચારક્રાન્તિ થઈ હતી તે આ ગ્રંથો ઉપરથી સમજી શકાય છે. ધર્મની અવનતિ થઇ છે એ હકીકત તે વખતે સર્વ-માન્ય હતી, અને તે સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન આ લોકોએ કરેલો. અને તેજ પ્રયત્ન પછીથી જ્ઞાનેશ્વર વગેરેએ ઉપાડી લીધો. ડૉ. ભાંડારકરના "શૈવ અને વૈષ્ણવ પંથ" એ નામે ગ્રન્થ ઉપરથી તથા માનભાવોના ગ્રંથ ઉપરથી બે વાતો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે અગિયારમા શતકમાં અને તે પહેલાં મરાઠી ભાષા સારી રીતે પ્રૌઢ દશામાં આવી હતી, અને લોકોમાં ધર્મ સંબંધી વિચારક્રાન્તિ ચાલુ હતી. ખાનદેશ, વરાડ વગેરે ઠેકાણે મહાનુભાવોનો મોટો સમૂહ છે અને હાલમાં તેમની નવીન ચળવળ શરૂ છે.

૩. મરાઠી અને હિંદુસ્તાની સંતોનો અન્યોન્ય સંબંધ– સંતો અને કવિઓ જબરા ઉદ્યોગી અને અતિ શ્રમ વેઠનારા હતા.

ઘણાખરાએ હિંદુસ્તાનની બધી યાત્રાઓ કરી હતી. આ પ્રમાણે યાત્રા કરવી એ મોટું પુણ્ય અને જીંદગીનું સાફલ્ય મનાયેલું હોવાથી ગમે તેવી અડચણ હોય તો પણ તેની પરવા ન કરતાં તેઓ યાત્રા કરતા. આ યાત્રા એટલે હિમાલયના શિખરથી પૂર્વ પશ્ચિમ બાજુએ થઈ છેક દક્ષિણ સુધી ફરવું પડતું. આ પ્રવાસમાં અનેક સાધુઓ મળતા, અનેક વાતો જણાતી, અને અનેક દેશાચાર તથા રીતરિવાજ નજરે પડતા. વળી જૂદા જૂદા ઠેકાણાની દેશસ્થિતિ તેમને સમજાતી. પોતાની પહેલાંના કવિઓના ગ્રંથો ઘણે ભાગે તેઓ જાણી લેતા હતા અને ઘણાખરાને સંસ્કૃત ભાષા પણ આવડતી હતી. મુસાફરીથી બહુશ્રુત થવાય છે એ સહુ જાણે છે. પણ હાલની આગગાડીની દોડાદોડીની મુસાફરીથી આ હેતુ બરાબર સરતો નથી. તે વખતે યાત્રાને નિમિત્તે બધા લોકોમાં ભળી જવાની અને દરેક પ્રકારની માહિતી મેળવવાની અપૂર્વ સંધિ આ સંતમંડળીને મળેલી. જૂદા જૂદા દેશના કવિઓ તથા સાધુઓના ઉપદેશ, કીર્તનો, ભજનો, અને નિરૂપણો આ મંડળીને સાંભળવાનાં મળતાં, અને અન્ય ભાષા શીખીને તેમાંના ઉત્તમોત્તમ દાખલાઓ તથા વિચારો આ લોકો મેળવી લઈ સ્વદેશમાં અને સ્વભાષામાં તે લાવતા. તે વખતે પરસ્પર વ્યવહારનાં અને બાતમી ફેલાવવાનાં સાધનો ન હોવાથી આવા યાત્રાળુઓ જ બધા ઠેકાણાની બાતમીઓના અને સઘળા પ્રકારના અનુભવના ભંડાર હતા; અને તેઓ પોતાની મધુર વાણીદ્વારા આ ભંડાર દેશેદેશ ફેલાવતા. કોઈ સત્પુરુષ અગર કંઇ પણ અપૂર્વ પ્રકાર જણાય તો તેઓ તે સ્થળે ઘણો વખત રહેતા અને પોતાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરતા. સારાંશ કે ઓગણીશમા શતકથી આ દેશમાં પાશ્ચાત્ય પ્રગતિ શરૂ થઇ ત્યાં સુધી લોકોના ખરા શિક્ષક અને ખરા ઉપદેશક આ સાધુઓ અને કવિઓજ હતા, અને એજ કારણથી લોકોપર તેમની ઘણી અસર હતી. લોકો પણ તે વખતે ભાવિક હોવાથી સાધુ–સંતના ઉપદેશને બહુ માન આપતા. રામદાસ, મૌનીસ્વામી પારગાંવકર, વગેરે પુરુષો–

એ શિવાજીનો હેતુ પોતાની અસરકારક ભાષામાં લોકોને સમજાવ્યો હતો. મુસલમાની અમલમાં ઠેકઠેકાણેની થયેલી દુર્દશા પ્રવાસમાં તેમના પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવેલી. **પદ્મિની**નો અને **દેવળદેવી**નો બનાવ દેશના બધા ભાગમાં જાણીતો હતો. **શંકરદેવ** અને **હરપાળદેવ**નું પરિણામ બધા જાણતા હતા. **મલેકકાફુરે** ઘણાં દેવાલયો અને સમાધિઓ નષ્ટ કર્યાં. આવા બનાવો સંતમંડળીને પ્રવાસમાં પ્રત્યક્ષ જણાતાં તેની તેઓ ચર્ચા કરતા, અને એ અનુભવનો ઉપયોગ તેઓ પોતાના ગ્રંથોમાં પણ કરતા. **શિવાજી**નું રાજ્ય થતાંજ તેને સંતોએ ટેકો આપ્યો. અને લોકોમાં તેને માટે આદર તથા ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કર્યો.

ભક્તિની દૃષ્ટિથી જ જોઇએ, તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સાધુઓની દક્ષિણની સંતમંડળી ઉપર ઘણી અસર થયેલી હોવી જોઇએ. મહારાષ્ટ્ર ભાષા પર તથા મરાઠી કવિતા પર એની અસર ઘણી થઇ છે; અને અનેક મહારાષ્ટ્ર કવિઓએ પોતાની કૃતિ હિંદી વગેરે ભાષામાં લખી છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રવાસના પરિણામે આ કવિઓનું બહુશ્રુતપણું અને વિદ્વતા વધ્યાં, અને તેમની વાણીમાં અનેક ઉપમા, અનેક પ્રકારો તથા વિવિધતા આવ્યા. મહારાષ્ટ્ર ભાષાને આથી ઘણો ફાયદો થયો અને તે જોરદાર, વિપુલ તથા વિસ્તૃત બની.

સંતનાં ચરિત્રો વિગતવાર લખવાની પ્રવૃત્તિ તે વખતે મહારાષ્ટ્રમાં નહોતી. **જ્ઞાનેશ્વર**ના જેવી કોઇ મહાન્ વ્યક્તિનાં ચરિત્રો તેના ભક્તો જે તે વખતે ગાતા. પણ સઘળા સંતોનાં ચરિત્ર એકત્ર કરી લખવાની શરૂઆત પ્રથમ **નાભાજીએ મથુરા**માં કરી. **નાભાજી** અથવા **નારાયણદાસ** એ નાગર બ્રાહ્મણ હતો અને આંખે આંધળો હતો. તેણે ભક્તમાળા નામે ગ્રંથ લખ્યો છે. તેના શિષ્ય **પ્રિયાદાસે** "ભક્તિરસબોધિની" નામની ટીકા **નાભાજી**ના એ ગ્રંથ પર લખી છે, એ ટીકાને જ હાલમાં ભક્તમાળ ગણવામાં આવે છે. સંતોનાં ચરિત્રો લખવાની **નાભાજી**ની શરૂઆતનું અનુકરણ મહારાષ્ટ્રમાં

થયું. ઉદ્ધવ ચિદ્દ્ઘન અને દાસો દિગંબરે આવાં ચરિત્રો લખવાનો રિવાજ શરૂ કર્યો. દાસો દિગંબરનો 'સંતવિજય' ગ્રંથ મળેલો છે, તેમાં તેણે **નાભાજી**નો ઉલ્લેખ ગૌરવપૂર્વક કરેલો છે. **જયરામસ્વામી** પણ આ પ્રકારનો ચરિત્રલેખક થયો. પણ આ બધામાં સૌથી વિશેષ મહેનત લેનાર **મહીપતિ** હતો. તેણે બધી જગાએ જઇને અને અત્યંત શ્રમ તથા પ્રયાસ કરીને દરેક સાધુ પુરુષની માહિતી એકત્ર કરી: અને એ માહિતી તેના રસિક ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કરી. તે વખતનો વિચાર કરતાં **મહીપતિ**નો એ પ્રયાસ ઘણો સ્તુત્ય ગણાય. તેમાંની હકીકતો એણે ભાવિક બુદ્ધિથી લખેલી હોવાથી ચાલુ સમયને અનુરૂપ ચર્ચાત્મક ભાગ તેમાં નથી, પણ પ્રત્યેક સાધુની હકીકત તેણે એકઠી કરી એ મોટો ફાયદો કર્યો. **મહીપતિ** પછી **ભીમ**સ્વામી, રાજારામપ્રાસાદી વગેરે ગૃહસ્થોએ સંતચરિત્રો લખેલાં છે.

આ **નાભાજી** ગુરુ ગોવિંદસિંગના સમયે એટલે સન ૧૬૭૭ ના સુમારે હયાત હતો. **મહીપતિ** તેના પછી થયો. **નાભાજી**એ પૌરાણિક કાળના અને તેની પણ પહેલાંના સાધુ પુરુષોનાં નામો આપેલાં છે, **મહીપતિ**એ તેમ કર્યું નથી, તો પણ **નાભાજી**ના ગ્રંથમાંથી ૧૧૬ સંતોનાં નામ **મહીપતિ**એ લીધાં છે. આ ૧૧૬ સંતો મોટે ભાગે **મથુરા**, **વૃંદાવન** તરફના છે. **નાભાજી** અદ્વૈતમાર્ગી હતો તેથી મધ્વ સંપ્રદાયી દ્વૈતવાદી સંતોનાં નામ તેણે આપ્યાં નથી. **રામાનુજ**, **વિષ્ણુસ્વામી**, **મધ્વાચાર્ય** અને **નિંબાદિત્ય**, એમના હાથે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ભક્તિ માર્ગની સ્થાપના થઈ, અને આશરે સો વર્ષે એ માર્ગનો પ્રવેશ મહારાષ્ટ્રમાં થયો. બારમા શતકની પહેલાંના એક પણ મહારાષ્ટ્રીય સંતનું નામ **મહીપતિ**એ કે બીજા કોઇએ આપેલું નથી. એ પરથી જણાય છે કે બારમા શતક પહેલાં ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં નહોતો, અને શરૂઆતમાં તો તે પ્રચાર ઉત્તર તરફથી જ આવેલો હોવો જોઇએ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જઇને તીર્થયાત્રા કરવાનો રિવાજ ઘણા જૂના વખતથી ચાલતો આવેલો

હોવાથી મહારાષ્ટ્રના ગૃહસ્થોને યાત્રાના પ્રસંગમાં ઉત્તરની ભક્તમંડળીની ઓળખાણ થયેલી, અને તેને પરિણામે યાદવોનું રાજ્ય પડી ભાગ્યા પછી મહારાષ્ટ્રમાં તેરમા શતકની આખરે કંઇ કંઈ ભક્તો ચમકવા લાગેલા. " સ્વરાજ્ય હોય ત્યારે નિવૃત્તિમય ધર્મનું મહાત્મ્ય વધતું નથી, અને સ્વરાજ્ય ન હોય ત્યારે નિવૃત્તિમાર્ગ જોરમાં આવે છે " આવું કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે, તે મનન કરવા લાયક છે. નહીંતર, બારમા શતક પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં નિવૃત્તિનું નામ નહોતું, અને તેરમા શતકથી સોળમા શતક સુધી નિવૃત્તિમય ભક્તિમાર્ગ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો છે; અને શિવાજીએ સ્વરાજ્ય સ્થાપના કર્યા પછી નિવૃત્તિનું ખંડન થઈ પુનઃ પ્રવૃત્તિનું જોર જામ્યું. એનો ખુલાસો થઇ શકતો નથી. એટલે કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો પણ મત છે કે આ સંતોએ રાષ્ટ્રને પંગુ બનાવ્યું.

૪. ભાગવત ધર્મનાં સ્થિત્યંતરો—સંતમંડળના ઉદ્યોગનું રહસ્ય સમજવાને મહારાષ્ટ્રમાં ધર્મનાં સ્થિત્યંતરો કેવાં કેવાં થયાં તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોવું પડશે. મૂળનો વૈદિક ધર્મ સંકુચિત થઇ સમાજના બધા વર્ગોમાંથી તેનો ઉપયોગ નીકળી ગયો. અને બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મ સ્થાપિત થયા. આ બંને ધર્મનું જોર કેટલું હતું તે પહેલા પ્રકરણમાં જણાવેલું છે. પછી શંકરાચાર્યે વૈદિક ધર્મનો ઉદ્ધાર કરી સમાજમાં નવી ધર્મવ્યવસ્થા દાખલ કરી. એ વ્યવસ્થા કેવળ વિદ્વાનોને માટે અને તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપની હતી. સમાજના બધા વર્ગોને હંમેશના વ્યવહાર માટે જે ધર્મમાર્ગ જોઇએ, તે તેમાં નહોતો. આ ખોટ પૂરી પાડવા જૈનધર્મ દશમા અને અગિયારમા શતકમાં વધ્યો. તેની જ જોડે લિંગાયત પંથ પણ સ્થપાયો અને તેની ચડતી કેટલેક વખત રહી. માનભાવ પંથ પણ આ રીતે જ નીકળ્યો.

પાંચમા શતકમાં ચંદ્રગુપ્ત, કુમારગુપ્ત, સ્કંદગુપ્ત, વગેરે જે પરાક્રમી રાજાઓ ઉજ્જનમાં થઇ ગયા, તે ભાગવત ધર્મના હિમાયતી

હતા. તેઓ પોતાને 'પરમ ભાગવત' કહેવડાવતા. નવમા શતકના આરંભે **શંકરાચાર્યે** વેદાન્ત માર્ગનું પ્રતિપાદન કરી જૂદા જૂદા ધર્મમતોમાં એકતા સ્થાપવાનો તથા **અદ્વૈત** મતનો પ્રચાર કર્યો, તો પણ પંથો વધતાજ ગયા. **રામાનુજ** (સ. ૧૦૧૬–૧૧૩૭), **વિષ્ણુ-સ્વામી** (સ. ૧૧૦૦), **નિંબાર્ક** (મરણ સ. ૧૧૬૨) અને **મધ્વ** (સ. ૧૧૯૭–૧૨૭૬): આ બધા ભાગવત ધર્મના હિમાયતી હતા. તેમના સંપ્રદાયો અનુક્રમે 'આનંદ,' 'પ્રકાશ,' 'ચૈતન્ય' અને 'સ્વરૂપ' એ નામે ઓળખાતા. આ નામો ધારણ કરનારા પછીથી ઘણા સંતો થયા. **મધ્વાચાર્યના** વખતથી મહારાષ્ટ્રીય સંતોની માળા શરૂ થઇ હતી.

બધા પંથોનો પાયો ભગવદ્‌ગીતા જેવા કોઇ પણ પ્રાચીન ગ્રંથ ઉપરજ રચાયો હતો, પણ તેનો અર્થ તથા ઉપયોગ માત્ર જે તે પંથના ઉપદેશકો પોતપોતાના વિચારને અનુસરીને કરી લેતા હતા. ભાગવત ધર્મના હિમાયતીઓ જૂદે જૂદે ઠેકાણે જૂદા જૂદા થયા. તેમના ઉદ્યોગ સંબંધી વિવેચન ડૉ. **ભાંડારકરે** કરેલું છે. એમણે આપેલો એ સંતોનો સમય વિચારતાં એ ધર્મ કેમ પ્રસરતો ગયો તે જણાઈ આવે છે. મહારાષ્ટ્રના સંતોનો ઉદ્યોગ પણ તેમના સમરૂપ છે. ઉપર જણાવ્યા છે તે ઉપરાંત નીચે જણાવેલા પુરુષો પણ ભક્તિમાર્ગના હિમાયતી હતાઃ—

નામદેવ—૧૨૭૦	**રામાનંદ**—૧૨૯૯–૧૪૧૧
કબીર—૧૩૯૮–૧૫૧૮.	**વલભાચાર્ય**—૧૪૭૯
ચૈતન્ય—૧૪૮૫–૧૫૩૩.	**તુલસીદાસ**—૧૫૩૨–૧૬૨૩
તુકારામ—૧૫૬૮–૧૬૪૯.	

આ સંતોના ઉપદેશનો મુખ્ય વિષય ભગવદ્‌ભક્તિ હતો. તેમનાં સમગ્ર ચરિત્રો એ તેમના ધર્મનો ઇતિહાસ લખાયેલો છે. ભક્તિના જૂદા જૂદા માર્ગો નીકળ્યા, અને જે તે માર્ગના પ્રવર્તક અધિકારી પુરુષે અવતારકૃત્ય કર્યાં. તેમાંના ચાલુ રહેલા પંથો આજ પણ આપણા સમાજમાં દૃઢ થયેલા જણાઈ આવે છે.

આ પુરુષોએ ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર કર્યો. **જ્ઞાનદેવ**, **નામદેવ**, **એકનાથ** અને **તુકારામ** એ મહાપુરુષોએ તથા તેના અનેક અનુયાયીઓએ ભક્તિનું સંવર્ધન કરી સમાજના સઘળા વર્ગોની ધર્મતૃષ્ણા મટાડી. સંતોના આ ભક્તિમાર્ગથી સનાતન ધર્મ ઘણોજ પાછળ હઠ્યો, અને ત્રણસો વર્ષના મુસલમાની સમયમાં સનાતન ધર્મને ઘણુંજ ખમવું પડ્યું. ભક્તિમાર્ગને પણ એ સમયમાં ખમવાનું તો આવેલું, પણ લોકો તે માર્ગે ચડેલા હોવાથી મુસલમાનોનું કંઈ વળ્યું નહીં. ઉલટું દામાજી જેવા અનેક ભકતોએ મુસલમાનોને પણ ભક્તિનો પ્રભાવ બતાવ્યો અને તે તરફ વાળેલા. વળી આ ભકતોએ ઇતિહાસ, પુરાણો તથા બીજા ધર્મગ્રંથો મરાઠી ભાષામાં લાવીને સંસ્કૃતમાં રહેલો જ્ઞાનભંડાર બધા લોકોને માટે સુલભ કરી આપ્યો.

મહારાષ્ટ્રમાં ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના એટલે **પંઢરપુર**માં **વિઠોબા**ની સ્થાપના. ઇ. સન ૧૨૨૮ માં **વિઠોબા**ની મૂર્તિ **મથુરાથી** પુંડલિકે આણી, અને તેની સ્થાપના સાદી ઈંટો ઉપર કરી, એમ કહેવાય છે. પુંડલિક એજ પહેલો નામાંકિત ભગવદ્ભક્ત થયો હતો. તેણે આખા દેશમાં હીંડીને પુષ્કળ યાત્રા કરી હતી. આ યાત્રામાં તેને ભક્તિમાર્ગની મહત્તા જણાઈ. યાદવ રાજાએ આ નવીન પંથને આશ્રય આપવાથી તેનો ફેલાવો ઉતાવળે થયો. યાદવ રાજ્યના સમયમાં અનેક સ્ત્રી પુરુષોએ **વિઠોબા**ના મંદિરને બક્ષિસો આપેલી છે.

વિઠોબા, **પાંડુરંગ**, **પંઢરી** અને **પંઢરપુર** એ નામો ક્યારે અને કેવી રીતે પ્રચારમાં આવ્યાં તે માટે ડૉ. **ભાંડારકરે** યોગ્ય નિર્ણય આપેલો છે. કાનડી ભાષામાં **વિષ્ણુ**નો અપભ્રંશ **વિઠુ** થાય છે. એ શબ્દને બા એવો પ્રત્યય પ્રેમ તથા સન્માન દર્શાવવા લાગી **વિઠુબા** અથવા **વિઠોબા** શબ્દ બન્યો છે. યાદવ કૃષ્ણ રાજાના વખતના એક તામ્રપટમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે **ભીમ**રથીને કાંઠે આવેલા **પૌંડરિક** ક્ષેત્રને ઈ. સન ૧૨૪૯ માં એક ગામ ઇનામ આપેલું છે.

પંઢરપુરનું બીજું નામ પંઢરી છે. પંઢરપુરના એક શિલાલેખમાં પાંડુરંગપુર એવું પણ તેનું એક નામ જણાવેલું છે. પાંડુરંગ એટલે શિવ અથવા રુદ્ર. પંઢરપુરમાં વિઠોબાના દર્શન લેતાં પહેલાં શંકરનાં દર્શન કરવાં પડે છે. પુંડરીકના નામ ઉપરથી પૌંડરીક ક્ષેત્ર અને તેનો અપભ્રંશ થતાં થતાં. પંઢરી અથવા પંઢરપુર એ નામો પ્રચારમાં આવ્યાં. અર્થાત્ પાંડુરંગ, વિઠોબા અને પંઢરપુર એ ત્રણેના મૂળમાં શંકર, વિષ્ણુ અને પુંડલિકનો સંબંધ છે. શૈવ અને વૈષ્ણવ એ બે પંથો વચ્ચે દક્ષિણમાં તીવ્ર મતભેદ ચાલતો હોવાથી તેની એકતા કરવાનો ઉદ્દેશ મૂળ વિઠોબાની સ્થાપના વખતે હોવો જોઇએ. માત્ર તેવું પરિણામ આવેલું નથી.

મહારાષ્ટ્રના સંતો બધા જો કે ભક્તિમાર્ગપરાયણ હતા, તો પણ તેમાંના કેટલાક કેવળ નિવૃત્તિમાર્ગી, કેટલાક કેવળ પ્રવૃત્તિમાર્ગી, અને કેટલાક માત્ર કવિ હતા. કવિતા તો બધાએ કરી છે, પણ એ કવિતામાં એકલો કવિત્વનો જ હેતુ છે કે બીજો પણ કંઇ હેતુ છે તે જોવું જોઇએ. પુંડલિક, જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ અને તુકારામ એ નિવૃત્તિમાર્ગી મુખ્ય સંતો હતા. પ્રવૃત્તિમાર્ગી સંત એક જ થયા, અને તે સ્વામી રામદાસ. રામને દેવ માનીને ભજવાની અથવા રામનાં મંદિરો બાંધવાની શરૂઆત ગમે ત્યારે થઇ હોય; પણ પાંચમા શતકનો અમરસિંહ રામનું નામ આપતો નથી. રામભક્તિનો વિશેષ ફેલાવો ઉત્તરમાં તુલસીદાસે અને દક્ષિણમાં રામદાસે કર્યો. રામદાસ એ નામજ હેતુસર રાખેલું લાગે છે. રામદાસે રામદાસી મઠો ઘણા સ્થાપન કર્યા; પણ રામદાસનો મૂળ હેતુ તે મઠોથી સફળ થયો નહીં. રામદાસ અસ્ત પામતાં તેના મઠો પણ બીજાં મંદિરોની પેઠે રૂઢ થયાં અને તેનો પ્રધાનહેતુ વિસરાયો. સંસારમાં રહીને દેશકાર્ય કરવાં, અને ધર્મનો હેતુ સંસારને સુખી બનાવવાનોજ છે, એ રામદાસની પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય અર્થ: એ હેતુ પહેલા વર્ગના સાધુઓમાં જણાઇ આવતો નથી, માટે જ રાષ્ટ્રના ઉદ્ધારના કામમાં એ સાધુઓના ઉપયોગથી પંગુતા

આવી એમ કહેવાને અડચણ નથી. ત્રીજો વર્ગ માત્ર કવિઓનો. મોરોપંત વગેરે ભાષાના સૌન્દર્ય તરફ જ વિશેષ લક્ષ આપનારા કવિઓ આ વર્ગમાં આવે છે. યૂરોપની પેઠે સાધુત્વથી નિરાળું કેવળ કવિત્વ મહારાષ્ટ્રમાં અથવા તો હિંદુસ્તાનમાં નીપજ્યું નથી. પરમેશ્વરના ગુણના વર્ણન સિવાયના વિષયો આ દેશના પ્રાચીન કવિઓએ કદાપિ લીધા નહોતા. તોપણ મહારાષ્ટ્રમાં જે નિદાન હજાર પાંચસો કવિઓ તથા સાધુઓ થયા, તેમાંના કેટલાએક માત્ર કવિઓ પણ છે. પોતાના મનના વિચારો સુંદર ભાષામાં મૂકીને લોકોનાં ચિત્ત આકર્ષવાની તેમની કળા વિશેષ દેખાઇ આવે છે. **નામદેવ** તથા **તુકારામનું** લક્ષ કવિત્વ તરફ બિલકુલ નહોતું, માટે જ તેમની વાણી સાદી અને ઓજસભરી તથા મનોવેધક છે. **જ્ઞાનેશ્વરમાં** તો ઉત્કૃષ્ટ સાધુત્વ અને ઉત્કૃષ્ટ કવિત્વનો મનોહર સંયોગ છે. **મુક્તેશ્વર**, **વામન** વગેરેની વાણીમાં કવિત્વનો વેગ વધારે છે. સાધુત્વનું તે વખતે વિશેષ માન હતું, કેમકે ઘણા જણે કવિત્વના કારણે સાધુત્વ મેળવવા પ્રયાસ કરેલો જણાય છે.

નિવૃત્તિમાર્ગી સાધુઓની બીજી નિશાની એ છે કે 'પ્રકાશ', 'આનંદ', 'ચૈતન્ય', અથવા 'સ્વરૂપ' એમાંના કોઇ પણ એક સંપ્રદાયના તે હોય, અને તેણે પોતાના ગ્રંથમાં પોતાની ગુરુપરંપરા ગણાવી હોય. **રામદાસને** આવી ગુરુપરંપરા ન હોતી. સાક્ષાત્ **રામ** પાસેથી તેણે અનુગ્રહ મેળવેલો, એવું તેનું કહેવું છે. તે સમયના પ્રચલિત માર્ગો છોડી દઈ નવીન પંથ તેણે કહાડયો, એમાં જ તેની પ્રવૃત્તિનું બીજ છે. **રામદાસના** બારસો મુખ્ય શિષ્યો મહારાષ્ટ્રમાં ફરતા અને સુમારે હજાર બારસો તેમના મઠો સ્થપાયેલા એમ જણાય છે.

કવિ અને સંત એવા ગ્રંથકારોના બે વર્ગ પડે છે. **જ્ઞાનદેવ**, **નામદેવ**, **એકનાથ**, **તુકારામ**, એ સંતો પૈકી મુખ્ય છે. એમાં બધી જાતિના સંતો અને સ્ત્રીઓ પણ આવે છે. એ બધા સંતો વિદ્વાન્ હતા એમ પણ નહોતું. તેમનું નિર્મળ વર્તન અને અંતઃકરણનો ઉપદેશ

એની લોકો ઉપર ભક્તિના સંબંધમાં સારી છાપ પડી. આજ પણ તેમનાં નામો મહારાષ્ટ્રમાં ગવાય છે, અને બધે ઠેકાણે તેમની જય બોલાય છે. ભગવદ્‌ગીતાનો વિષય સ્વભાષામાં સમજાવનાર તેરમા શતકનો જ્ઞાનદેવ અને ઇંગ્લંડમાં બાઇબલનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરનાર ચૌદમા શતકનો વિકલિફ્ એ બંનેની કૃતિમાં ઘણું સામ્ય છે. "ધર્મ સુધારણાનો અરુણ" એવું નામ વિકલિફ્‌ને આપવામાં આવ્યું છે, તેવુંજ જ્ઞાનદેવને પણ આપી શકાય.

જ્ઞાનદેવ પછી બસો વર્ષે એકનાથ થયો. દરમિયાન મુસલમાની અમલમાં ધર્મની દશા કેવી થઇ એ એકનાથને તથા તે વખતના બીજા સાધુઓને સારી રીતે જણાયું હતું. મરાઠી ભાષામાં ગ્રંથોનો વધારો તો થતો જ હતો. તેમાં દત્તાત્રયના અવતારથી વેગ આવ્યો, અને ગુરુચરિત્રના નામે ગ્રંથ તૈયાર થયો. જો કે કવિત્વની અને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોતાં એ ગ્રંથ ઘણોજ નિર્બળ છે.

નાભાજીની સંતમાલિકામાં સન ૧૧૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીના આશરે ત્રણસો સંતોનાં નામો આવેલાં છે. તેમાં જ્ઞાનેશ્વર અને નામદેવ એ જ મહારાષ્ટ્રીય સંતો આપેલા છે. મહીપતિના ગ્રંથમાં પણ આશરે ત્રણસો નામ છે તેમાંય સવાસો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના છે, સાઠ પાંસઠ રામદાસી છે, અને બાકીના સન ૧૨૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીના માત્ર મહારાષ્ટ્રના સંતો છે. ઉપર જે સાઠ રામદાસી સાધુ ગણાવ્યા, તે સઘળા શિવાજીના અંત વખતે હયાત હતા. ઉપરાંત બારસો રામદાસી સાધુ હતા. આટલાં માણસો એક જ મતનો પ્રચાર અને એક જ મતની સિદ્ધિ કરવા ફરતા હતા. તેનો વિચાર કરતાં સમર્થ રામદાસે મહારાષ્ટ્રના રાજકીય પુનર્જીવન માટે કેવડું મોટું યંત્ર ચલાવ્યું હતું, તેનું અનુમાન થઇ શકે છે. તેમણે રામભક્તિનો પંથ કેમ કાઢયો, અને કેવળ રાજકીય પંથ કેમ ન કાઢયો, તેનું કારણ મહારાષ્ટ્રના લોકોનું તે વખતનું મનોબંધારણ હતું. સન ૧૩૩૦ થી

૧૬૪૦ સુધી દેશમાં ભક્તિમાર્ગનો અને નિવૃત્તિમાર્ગનો ઘણો પ્રચાર થયો હતો, અને લોકોને તે પ્રકારની ટેવ પડી હતી. તે જ ટેવનો સમર્થે ઉપયોગ કર્યો. પાંચસો વર્ષ સુધી જે ભક્તિ નિવૃત્તિમય હતી, તે સમર્થે પોતાની હયાતીમાં પ્રવૃત્તિમય બનાવી. એ પ્રવૃત્તિનું ફળ રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય હતું. રામદાસ પછી તેનો પંથ નિર્જીવ થઇ ગયો ને હજી પણ તેવોજ છે.

૫. સંતો અને સંસ્કૃત પંડિતો વચ્ચેનો વિરોધ—સંતો પૈકી કેટલાક સંસ્કૃત ભાષાઓનો જ્ઞાનભંડાર મરાઠીમાં લાવતા હતા, અને કેટલાક કર્મમાર્ગી ઉપાધ્યાઓ જપજાપો, વ્રતો, અનુષ્ઠાનો, પ્રાયશ્ચિતો, દાનો વગેરે વધારવાના ઉદ્યોગો કરતા હતા. આમાં મુખ્ય હેમાદ્રિ થયો. તેણે પુરાણ અને લોકાચારમાંથી બધી ધાર્મિક વિધિ એકત્ર કરી "ચતુર્વર્ગ ચિન્તામણિ" નામે ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. તે જ રીતના બીજા પણ નિબંધકારો અને ધર્મશાસ્ત્રકારો થયા. તેમણે નવીન સંસ્કૃત ગ્રંથો લખી પૂર્વની નિર્જીવ થયેલી યજ્ઞયાગાદિ વગેરે વિધિઓ પુનઃ તાજી કરી.

ધર્મનો પ્રચાર દેશી ભાષામાં ચાલવા છતાં સંસ્કૃત ગ્રંથરચના પણ અનિવાર્યપણે વધતી હતી. જીમૂતવાહન (૧૨ મા શતકના આરંભે), લક્ષ્મીધર (ભાસ્કરાચાર્યનો પુત્ર–બારમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં), હલાયુધ (૧૨ મા શતકની આખરે), શૂલપાણિ ઉપાધ્યાય (પંદરમા શતકના આરંભે), રઘુનંદન ભટ્ટાચાર્ય (પંદરમા શતકના પ્રથમાર્ધમાં) વગેરે પંડિતોએ ધર્મ, ન્યાય, આચાર, વ્યવહાર વગેરે વિષયો ઉપર અનેક નવીન ગ્રંથો લખ્યા. ચાલુક્ય અને યાદવના સમયમાં જે જે સંસ્કૃત ગ્રંથકારો થયા, તેમનાં નામો તે વખતે જણાવેલાં છે. ઉપરાંત ઘણા દક્ષિણી પંડિતો કાશીમાં રહેતા. નારાયણભટ્ટ, કમલાકર ભટ્ટ, અનંતદેવ વગેરે પંડિતોના ગ્રંથો તેનો પુરાવો આપે છે. તેરમા શતકથી અઢારમા શતક સુધીમાં મરાઠી ગ્રંથકારો આશરે એક હજાર

થયા અને તે વખતમાં સંસ્કૃત ગ્રંથકારો પણ તેટલા જ થયા. આ ઉપરથી એવું ફલિત થાય છે કે એક તરફ સંતમંડળી કર્મમાર્ગ અળસાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી, ત્યારે બીજી તરફ ઉપાધ્યાયવર્ગના પંડિતો વ્રતો, કર્મો અને તેનાં ફળ ઘણા ગૌરવથી પ્રતિપાદન કરતા હતા. બન્ને પક્ષનો ઉદ્યોગ અનાદિ કાળથી આજ સુધી અનિવાર્ય ચાલુ છે. એમનો મેળ કદાપિ પડ્યોજ નહી. ગૌતમબુદ્ધે તથા જ્ઞાનદેવે ગંસ્કૃતભાષામાં રહેલું જ્ઞાન અનુક્રમે પાલી તથા મરાઠી ભાષામાં આણ્યું, ત્યારે હેમાદ્રિએ તથા નારાયણભટ્ટે દેશીભાષામાં હતું તે જ્ઞાન પણ જાણી જોઇને સંસ્કૃત ભાષામાં ઘાલી દીધું. આ વિરોધી ઉદ્યોગોનું કંઈ માપ રહ્યું નહીં: અને જાણતાં કે અજાણતાં નીતિ અને રૂઢી તથા ભક્તિ અને કર્મો વિરોધી રીતે ચાલુ રહ્યાં. સંતમંડળનો ઉપદેશ વ્યવહારમાં પાળવાનો છે એવી સમજણ રહી નહીં. અને દેવળમાં જઈ કથા પુરાણો સાંભળવાં અને ઘેર આવી સ્નાન સંધ્યા તિલકમાળા વગેરે કર્મો કરવાં, એવો રિવાજ સેંકડો વર્ષથી પડી ગયો. આ વિરોધમાં આચાર સંબંધી ગ્રંથો મરાઠીભાષામાં કોઇએ કર્યા જ નહી, અને હજી પણ તે સંસ્કૃતમાં જ હોવાથી લોકોની સમજણમાં તે ઉતર્યા જ નહી. જો મરાઠીમાં તેવા ગ્રંથો થયા હોત તો તે શાસ્ત્રપુરઃસર થયા છે, એમ કોઈ માનત નહીં. આ વિરોધનું શું પરિણામ થયું તે હવે પછીના પ્રકરણમાં જોઈશું.

ઘણા સાધુઓને અડચણો વેઠવી પડેલી એ અડચણો કર્મમાર્ગીઓએ ઊભી કરેલી. આપણને એ ઉપરથી ધર્મ અને વ્યવહાર વચ્ચેનો વિરોધ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ અડચણો એમને ગમેલી નહીં. પણ એ રીતે એમનો તિરસ્કાર થતાં તેમાં સુધારણા થઈ. કેવળ સંન્યાસીના છોકરાં હોવાના કારણે જ જ્ઞાનેશ્વરના બુદ્ધિમાન કુટુંબને અડચણ થઈ. પણ તેમ થવાથી ધર્મની ખરી સ્થિતિ તેના લક્ષમાં આવી; કર્મમાર્ગનો તેને કંટાળો આવ્યો; ખરી ઇશ્વરભક્તિ તેના મનમાં જાગી; ઢોંગી સમાજ માટે તેને દયા આવી, અને એ

સમાજને સન્માર્ગ બતાવવાની બળવાન પ્રેરણા તેના દીલમાં ઉદ્ભવી. માત્ર પોતાનો એકલાનો ઉદ્ધાર કરવાથી ન ચાલે, સમગ્ર સમાજનો ઉદ્ધાર કરવો જોઇએ; એ જ આપણું કર્તવ્ય: અને એ જ આપણું જીવિતસાફલ્ય, આવી સ્ફૂર્તિથી આ સાધુઓએ અજ્ઞ જનોને ઉદ્ધારવા સારૂ, તેમને સમજાય એવી ભાષામાં, પોતાનાં વ્યાખ્યાનો–ઉપદેશો કર્યા. એવી જ ઉચ્ચ ભાવનાથી નામદેવ અને તુકારામે પણ એ માર્ગ લીધો. તે જ ભાવનાને પરિણામે મહાર, ચમાર વગેરે જાતિના સાધુઓ પરમેશ્વરના ભક્તો થયા અને બધી જાતિઓએ તેને વંદ્ય ગણ્યા. ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવું એ તેમના જીવિતનું રહસ્ય હતું. તેમને ધર્માચરણ અને વ્યવહાર એ સર્વથા અભિન્ન હતાં. યૂરોપમાં પણ માર્ટિન લૂથર, લૅટિમર, રિડ્લે, બ્રૂનો વગેરેએ સત્યની ખાતર અતિશય સંકટો સહન કર્યાં અને મનને જે સત્ય લાગ્યું તે જ તેમણે સમાજને સમજાવ્યું; તેમ કરતાં સમાજની પરવા કરી નહીં. સત્યની ખાતર (અંતરના અવાજની ખાતર) તેમણે પોતાના પ્રાણનો પણ ભોગ આપ્યો.

ખરી રીતે જોઇએ, તો સંતોએ કોઈ પણ પ્રકારનો સદ્વિચાર બતાવવાનું બાકી રાખ્યું નથી. એમ છતાં સમાજ કેમ સુધર્યો નથી? વિચાર કરતાં એમ જણાઇ આવે છે કે ધર્મ, નીતિ, સુજનતા, વગેરે બાબતો વિશે બોલવાનું જ આપણે સમજ્યા છીએ. એ દરેકે દરેક હંમેશાં આચરણમાં મૂકવાનાં છે, અર્થાત્ તેવી પ્રત્યક્ષ કૃતિ જ કરવાની છે, આવી અંતઃકરણની ભાવના આપણને કદી જ થઈ નથી. આપણા દેવો દેવાલયોમાં, ધર્મસ્નાન સંધ્યામાં, અને સદાચાર કથાપુરાણોમાં, આવી આપણી સ્થિતિ છે. માટે જ ધર્મકર્મો કરતા છતાં, વ્યવહારમાં ગમે તેવું નિંદ્ય કર્મ કરતાં આપણું અંતઃકરણ દુભાતું નથી. જેને અંતરનો અવાજ કહે છે, એ અવાજને જ આપણે પરખ્યો નથી. એ અવાજની ખાતર, અથવા સત્યની ખાતર યૂરોપમાં લડાઇઓ ચાલી, અને અનેક જીવોનો ભોગ અપાયો. પણ આપણે તો ધર્મ અને વ્યવહાર વચ્ચે હમેશાં તફાવત રાખ્યો. એ તફાવત સંતોએ મટાડયો

નહીં, અને સમાજે ધર્માચાર તથા વ્યવહારનો મેળ કર્યો નહીં. સંતોથી એ કાર્ય થયું નહીં.

૬. સંતોની કામગિરીનું માપ—ધર્મથી રાષ્ટ્રનું સંવર્ધન થાય છે અને તે ધર્મ હંમેશાં સારી સ્થિતિમાં રહે, તેટલા માટે પૃથ્વી ઉપર આજ સુધીમાં અનેક ડાહ્યા પુરુષોએ ઘણી જૂદી જૂદી રીતે પ્રયત્નો કરેલા છે. સંતોના હિમાયતીઓ કહે છે કે ઇસવીસનના ચૌદમા, પંદરમા તથા સોળમા શતકમાં પૃથ્વી ઉપર ઘણે ઠેકાણે ધર્મ જાગૃતિની કોઈ વિલક્ષણ ચળવળ ચાલી રહી હતી. એ ચળવળનું પરિણામ કેટલાક દેશોમાં ઘણું સ્મરણીય આવેલું છે. અને કેટલાક દેશનો ભાવી ઇતિહાસ એને લીધે બદલાઇ ગયો છે. ધર્મ સંબંધી કલહને લીધે યૂરોપમાં તુમુલ યુદ્ધો થયાં છે, તે જ વખતે હિંદુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં પણ ધર્મસુધારણા માટે વિલક્ષણ પ્રેરણા લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી. માત્ર આપણા દેશમાં તે કારણે રક્તપાત થયો નથી. મહારાષ્ટ્રની બહાર હિંદુસ્તાનમાં આ વખતે ધર્મ સંબંધે શું થયું હતું તે મુસલમાની સમયના ઇતિહાસમાં વિગતવાર જણાવેલું છે. યૂરોપમાં ઇંગ્લંડ, જર્મની, ફ્રાન્સ અને સ્પેન વગેરે દેશના રાજાઓ ધર્મની બાબતમાં આગેવાન થઇને વર્તતા હતા. તેજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં પણ અકબર સરખો બાદશાહ એ બાબતમાં ઉદાસીન રહ્યો નહોતો. મહારાષ્ટ્રમાં યાદવોની હાર થઈને મુસલમાની અમલ શરૂ થતાં લોકો બહુ હેરાન થવા લાગ્યા અને એ હેરાનગતીમાંથી છૂટવા લોકોનાં મન રોકાયાં હતાં, એ વખતે લોકોને સહાય્ય કરવા અનેક સાધુસંતો ઉત્પન્ન થયા. ધર્મસુધારણા સિવાય રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થવાની નથી, અને ધર્મ એ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનું એક મુખ્ય અંગ છે, આવી તે વખતે સહુની ભાવના હતી. ધર્મની અવનતિ થતાં જપજાપો, વ્રતો, અનુષ્ઠાનો વગેરે બહુ વધ્યાં. મૂર્તિપૂજાના નામ નીચે અનાચાર ચાલ્યો. પારમાર્થિક સુખપ્રાપ્તિના લોભમાં લોકો આ લોકનાં કર્તવ્યો વિસરી ગયા. જાતિબંધન અનિ-

નહીં, અને સમાજે ધર્માચાર તથા વ્યવહારનો મેળ કર્યો નહીં. સંતોથી એ કાર્ય થયું નહીં.

૬. સંતોની કામગિરીનું માપ—ધર્મથી રાષ્ટ્રનું સંવર્ધન થાય છે અને તે ધર્મ હંમેશાં સારી સ્થિતિમાં રહે, તેટલા માટે પૃથ્વી ઉપર આજ સુધીમાં અનેક ડાહ્યા પુરુષોએ ઘણી જૂદી જૂદી રીતે પ્રયત્નો કરેલા છે. સંતોના હિમાયતીઓ કહે છે કે ઇસવીસનના ચૌદમા, પંદરમા તથા સોળમા શતકમાં પૃથ્વી ઉપર ઘણે ઠેકાણે ધર્મ જાગૃતિની કોઈ વિલક્ષણ ચળવળ ચાલી રહી હતી. એ ચળવળનું પરિણામ કેટલાક દેશોમાં ઘણું સ્મરણીય આવેલું છે. અને કેટલાક દેશનો ભાવી ઇતિહાસ એને લીધે બદલાઇ ગયો છે. ધર્મ સંબંધી કલહને લીધે યૂરોપમાં તુમુલ યુદ્ધો થયાં છે, તે જ વખતે હિંદુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં પણ ધર્મસુધારણા માટે વિલક્ષણ પ્રેરણા લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી. માત્ર આપણા દેશમાં તે કારણે રક્તપાત થયો નથી. મહારાષ્ટ્રની બહાર હિંદુસ્તાનમાં આ વખતે ધર્મ સંબંધે શું થયું હતું તે મુસલમાની સમયના ઇતિહાસમાં વિગતવાર જણાવેલું છે. યૂરોપમા ઇંગ્લંડ, જર્મની, ફ્રાન્સ અને સ્પેન વગેરે દેશના રાજાઓ ધર્મની બાબતમાં આગેવાન થઇને વર્તતા હતા. તેજ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં પણ અકબર સરખો બાદશાહ એ બાબતમાં ઉદાસીન રહ્યો નહોતો. મહારાષ્ટ્રમાં યાદવોની હાર થઈને મુસલમાની અમલ શરૂ થતાં લોકો બહુ હેરાન થવા લાગ્યા અને એ હેરાનગતીમાંથી છૂટવા લોકોનાં મન રોકાયાં હતાં, એ વખતે લોકોને સહાય્ય કરવા અનેક સાધુસંતો ઉત્પન્ન થયા. ધર્મસુધારણા સિવાય રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થવાની નથી, અને ધર્મ એ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનું એક મુખ્ય અંગ છે, આવી તે વખતે સહુની ભાવના હતી. ધર્મની અવનતિ થતાં જપજાપો, વ્રતો, અનુષ્ઠાનો વગેરે બહુ વધ્યાં. મૂર્તિપૂજાના નામ નીચે અનાચાર ચાલ્યો. પારમાર્થિક સુખપ્રાપ્તિના લોભમાં લોકો આ લોકનાં કર્તવ્યો વિસરી ગયા. જાતિબંધન અનિ-

વાર્ય થઈ પડ્યું અને વિચાર, ઉચ્ચાર તથા આચાર એ સંસારની આવશ્યક ત્રણે બાબતો વચ્ચે મેળ રહ્યો નહીં. આ અનિષ્ટ સ્થિતિ સુધારવા સંતમંડળે જે પ્રયત્ન કર્યો તે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનો છે. એ જ કારણથી શિવાજી સરખા પુરુષને પોતાના રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કરવાનું સામર્થ્ય ઘણે અંશે પ્રાપ્ત થયું, એવો ઘણાનો મત છે.

સર્વ વિદ્યા, સર્વ તત્વજ્ઞાન અને સર્વ વ્યવહારિક શાસ્ત્રો પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાતાં. પણ સામાન્ય જનસમૂહને એ ભાષા આવડતી નહીં. વૈદ્યક, ગણિત, જ્યોતિષ વગેરે લોકોપયોગી વિષયોનું જ્ઞાન પણ સંસ્કૃત ભાષામાં ગોંધાઇ રહ્યું હતું. આ સઘળો જ્ઞાન-ભંડાર હંમેશની બોલવાની ભાષામાં બધા લોકોને સમજાય તેવી મનોહર રીતે સંતોએ લાવી મૂક્યો. આ મોટી કામગિરી તેમણે કરી. આ દૃષ્ટિથી જોતાં તુકારામ, એકનાથ, મુક્તેશ્વર, શ્રીધર વગેરેનો જે ઉપયોગ સામાન્ય જનસમૂહને થયો, તેનો મોરોપંત સરખા વિદ્વાન કવિનો થયો નહીં. લૂખા અને જાડા અન્નવસ્ત્ર ઉપર ગરીબો ગુજારો કરી શકે છે, અને ઉંચા પકવાન્નો તથા ઉંચા અલંકારોનો ખપ એશઆરામી ધનવાન લોકોને જ માત્ર હોય છે; તે પ્રમાણે મોરોપંત-ની અલંકૃત વાણીથી સામાન્ય વર્ગને કાંઇ લાભ થયો નહીં. આ ઉપરથી એશઆરામના એવા પદાર્થો કેવળ નિરુપયોગી છે એમ કહેવાનું નથી, દેશની આબાદીના વધતમાં તેનો પણ ઉપયોગ છે. ભાષાને પ્રૌઢતા આપવામાં મોરોપંતની કળા બહુ ઉપયોગમાં આવી, પણ લોકશિક્ષણ-નું કામ તો ઘણા ભાગે શ્રીધર, મહીપતિ સરખાની સાદી ભોળી વાણીથી જ પાર પડ્યું. સંતમંડળમાં ગણાવેલા બધા સ્ત્રીપુરુષો જાતે વિદ્વાન હતાં એમ ન હોતું, પણ લોકોને સદુપદેશ આપવાની તેમને સ્વભાવતઃ પ્રેરણા હોવાથી, તે વિદ્વાન ન હોવા છતાં તેમની રસાળ વાણીનો ઉપદેશ લોકોના મન ઉપર ઉત્તમ રીતે ઠસ્યો. વળી બોલવા પ્રમાણે જ વર્તવાનું અપૂર્વ સામર્થ્ય તેમનામાં હોવાથી લોકોનો તેમના ઉપર વિશ્વાસ બેઠો. ઉપાધ્યાય વર્ગ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ, અને

લોકો સ્વતંત્રતાથી વિચાર કરવા શીખ્યા. સ્વતંત્ર વિચારનો વિદ્વાન્ પુરુષ એક વખત મનની ખાત્રી થયા પછી પોતાનો ઉદ્દેશ છોડતો નથી. તે સમાજને ઇષ્ટ દિશા તરફ લઇ જાય છે અને સન્માર્ગ તરફ વાળી શકે છે.

આ સંતોએ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં રહેલું જ્ઞાન મરાઠી ભાષામાં આણ્યું. પણ તેમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે કે બ્રાહ્મણ શિવાયનાને જે ગ્રંથો વાંચવા હરકત ન હોતી, તે ગ્રંથોનાં જ મરાઠીમાં રૂપાંતરો થયાં. નિત્ય–નૈમિત્તિક કર્મોનાં, સંસ્કારોનાં, અને સ્મૃતિઓ વગેરેનાં ભાષાંતરો કોઈએ કર્યાં જ નહીં.

ધર્મશિક્ષણ અને ધર્મસંરક્ષણ એ કામો આચાર્ય કહેવરાવનાર બ્રાહ્મણોના હાથમાં હતાં. એ બ્રાહ્મણો ઘણા ભાગે યજ્ઞયાગાદિ કર્મોમાં મચ્યા રહેતા, અને તે કામોને લીધે જ તેમનું બીજી જાતિ કરતાં મહત્ત્વ હતું.

બ્રાહ્મણ જન્મથી શ્રેષ્ઠ મનાતો હતો અને તેણે શિખવેલા કર્મમાર્ગ સિવાય ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેના ઇતર માર્ગોની લોકોને ખબર ન હતી. આ સ્થિતિ સુધારવા આ સંતોએ પ્રબળ પ્રયત્ન કર્યો. ગમે તે માણસ પોતાની ઇચ્છાથી ભક્તિપૂર્વક અને ખરા ભાવથી ઈશ્વરોપાસના કરે તો તેને ઈશ્વર મળે છે. અમુક જ માર્ગે ઈશ્વરની આરાધના કરવાનું કંઇ કારણ નથી, કેવળ અમુક કુળમાં જન્મવાથી કોઇને પણ શ્રેષ્ઠતા મળતી નથી. ઈશ્વરને બધાં જ પ્રાણી સરખાં પ્રિય છે: વગેરે ઉદાત્ત વિચારો આ સાધુઓએ લોકોને શીખવ્યા, અને પોતાના દૃષ્ટાન્તથી તે વિચારો તેમના મન ઉપર ઠસાવ્યા. તેમ જ યોગસાધન, સંન્યાસધારણ અને મઠવાસ વગેરે પ્રચલિત માર્ગો છોડી દેવા લાયક છે અને સંસારમાં રહેવા છતાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિનાં સાધનો અશક્ય નથી, એ વાત પણ આ સંતોએ લોકોને બતાવી આપી.

ઈશ્વરના સ્વરૂપ સંબંધી પણ ઉદાત્ત તથા યોગ્ય કલ્પના આ સંતોએ લોકોને શીખવી. આપણા લોકો ઈશ્વરને માબાપ, ભાઇબંધ,

કે સગાવહાલા તરીકે તથા ન્યાય અને દંડ કરતાં પણ માબાપની પેઠે પ્રીતિ રાખનાર તરીકે માને છે. એ દયાળુ છે, પ્રેમાળ છે, ભક્તોનાં સંકટ નિવારવા દોડી આવે છે, ભક્તો જોડે જમે છે, બોલે છે, આવી કલ્પના આ સાધુઓએ ઉપદેશમાં તથા તેમના જીવનના અનુભવમાં ડગલે ડગલે બતાવી. પરમાત્માના અહોનિશ સાંનિધ્યના અનુભવથી પ્રાપ્ત થતો ઇશ્વરપ્રેમ આ સાધુઓનાં વચનોમાં શબ્દેશબ્દે જણાઇ આવે છે.

ઇશ્વરપ્રાપ્તિના અનેક માર્ગો પ્રચારમાં હતા અને હાલ પણ છે. કોઈ યોગાભ્યાસ કરે છે, કોઈ યજ્ઞયાગાદિ કર્મો કરે છે, કોઈ જપ-જાપ તથા નિયમો પાળે છે, કોઈ જ્ઞાન માર્ગે જાય છે, અને કોઇ ઇશ્વર ઉપર અસંત પ્રેમ રાખી તેની ભક્તિ કરે છે. તેમાં છેવટનો ભક્તિમાર્ગ એ સહુને સુલભ છે અને તે માર્ગે ઇશ્વર પ્રાપ્તિનો અનુભવ જેટલો જલદી અને નિખાલસપણે થાય છે, તેટલો બીજા કોઈ માર્ગે થવો શકય નથી. વળી ભક્તિમાર્ગ સ્વીકારનારમાં એક પ્રકારનું વિલક્ષણ ઐકય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા માણસ કોઈ પણ કામ હળીમળીને કરવાને તૈયાર હોય છે. ભર ચોમાસામાં ખેતીનું કામ પડયું મૂકીને પણ પંઢરીની યાત્રાએ મહારાષ્ટ્રીય લોકસમૂહ આજ પણ શા માટે જાય છે, એ લક્ષમાં લઇએ, તો ઉપરની હકીકતની સત્યતા જણાય છે. ભક્તિ અને જ્ઞાનના યોગથી મન પવિત્ર થતાં પછી પરો-પકાર કરવાને વિલંબ લાગતો નથી. આ જ ભક્તિના જોર ઉપર આ સાધુઓએ લોકોને સન્માર્ગ તરફ વાળ્યા. સંસારના ત્રાસ અને ચિંતાથી છૂટવા સારૂ એકાંતવાસ સેવવાથી રાષ્ટ્રમાં દુર્બળતા આવે છે. તે મટાડવા સારૂ સંસારમાં રહીને પરમાર્થ સાધવાનો માર્ગ જ આ સાધુઓએ બતાવ્યો.

એકનાથના સમયના સાધુઓને મુસલમાનો તરફથી ઘણી હેરાનગતિ ભોગવેલી પડેલી. તેથી 'પ્રભુ અમને આ ત્રાસથી છોડાવ'

એવી તે સાધુઓની માગણી હતી. એ કારણથી તેમની ભાષા પણ તેટલી જ લાગણીભરી છે. એકનાથનામાં કેટલુંક જ્ઞાનેશ્વરી વલણ હતું, પણ ગ્રંથની વૃદ્ધિ કરીને લોકોને સદુપદેશ આપનાર એજ પ્રથમ મુખ્ય સાધુ હતો. એ કેટલેક અંશે પાશ્ચાત્ય ધર્મસુધારક લૂથરનો સમકાલીન હતો. સ્વધર્મની અવનતિ થયેલી હોવાથી લોકોને નીતિને માર્ગે ચડાવવાની લાગણી એકનાથના વિચારોમાં ઘણી બળવાન્ જણાય છે. લૂથરની પેઠે ઉપદેશ તથા આચાર એ બંનેનાં મૂળ નાખીને જનસમૂહને નવીન ધર્મ વલણ આપવાનો એકનાથે પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે સફળ થયો નહીં. જૂનો મત તદ્દન ગયો નહીં ને નવીન વલણ આવ્યું નહીં.

સત્તરમા અને અઢારમા શતકમાં કવિત્વનો પ્રભાવ વિશેષ છે. મોરોપંત, અમૃતરાય, અનંતકવિ, શ્રીધર, મહીપતિ, રામજોશી તથા હાલના બીજા ઘણા કવિઓ આ શાખામાં આવે છે. એ શાખાએ મરાઠી સત્તાનો પૂર્ણ પ્રભાવ જોયેલો, તેમને પારકી સત્તાના ત્રાસની કલ્પના પણ નહીં. એટલે તેમની કવિતામાં સાધુત્વ ગૌણ થયું અગર નીકળી ગયું, અને માત્ર ચોકખા કવિત્વની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. મરાઠી ભાષાનું જોરદાર સ્વરૂપ આ વખતે થયું. એ ભાષા હવે સુસ્વરૂપ, માર્મિક, રાજદરબારને શોભનારી અને ચિત્તાકર્ષક બની. વિશેષે કરીને ભાષાને સંસ્કારી બનાવવાનોજ પ્રયત્ન આ વખતમાં થયો. સાધુત્વ સરી જવાથી ધર્મનો વિચાર પણ જતો રહ્યો. સ્વરાજ્યના આશ્રયમાં એશઆરામ ભોગવવાના મળવાથી ધર્મસુધારણાનો વિચાર મનમાં આવ્યો નહીં. પાથરવાને કામળી તથા પેટ ભરવાને માત્ર બે કોળીઆ અન્ન એટલુંજ લેવાની જે પૂર્વે સ્થિતિ હતી, તે બદલાઈ જતાં સ્વરાજ્યને આશ્રયે કંઈ પણ અડચણ ન રહેવાથી તેમનું લક્ષ એશઆરામ તરફ વળ્યું. હવે સાદા ભોળા અભંગોનો ભાવ કોણ પૂછે? નવીન પદ્યરચના, નવીન સારાં સારાં આખ્યાનો, નવીન પ્રકારનાં સંગીતયુક્ત તથા સાધનયુક્ત કીર્તનો, અને સાથે સાથે

તમાશાની રેલછેલ ચાલી. સુંદર તાલબંધ પદો, કર્ણમધુર કટાવો, લાવણીઓ, ફટકા વગેરે એકથી એક ચડતી રચનાઓ કરી લોકોનાં મન ખેંચવાનો પ્રયત્ન આ વખતમાં થયો. રામદાસના વખતના સ્વ-રાજ્ય, સ્વદેશ, સ્વધર્મ, એ વિષયો લોકો સન્મુખ હતા તે બંધ પડયા; કારણ એ વિષયોની હવે જરૂર રહી નહોતી. તુકારામના વખતનું ઈશ્વરનું પણ સાદું ભોળું સ્વરૂપ જતું રહી એશઆરામી શ્રીમંતી ઠાઠને શોભનારૂં અને ક્રીડાના નવીન નવીન પ્રકાર કરનારૂં સ્વરૂપ બન્યું. ટૂંકામાં, આઘાત પછી પ્રત્યાઘાત થાય છે એ શાસ્ત્રીય નિયમ પ્રમાણે ધર્મની બાબતમાં, સ્વરાજ્યસંરક્ષણની બાબત-માં તથા બીજી દરેક બાબતમાં હવે પ્રત્યાઘાત શરૂ થયો. જાતિભેદ, મૂર્તિપૂજા, યજ્ઞયાગાદિ કર્મો વગેરે બાબતો પણ પ્રથમના સાધુઓએ નિષેધ કર્યા છતાં ફરી લોકોને ગમવા માંડી. આ રીતે ધર્મની સ્થિતિ પાછી મૂળ ઉપર આવી ગઈ.

પ્રકરણ ૩ જું.

મહારાષ્ટ્રમાંની પૂર્વકાળની ઉથલપાથલ.

૧. પ્રાચીન રાજવંશોની રાજ્યનીતિ—શાલિવાહનોથી યાદવો સુધી જે રાજવંશો થયા, તે સર્વનું લક્ષ ઉત્તરોત્તર મરાઠાઓ સાથે મળી જવાનું હતું. એટલે તે સર્વનું વિકસિત સ્વરૂપ હાલના મરાઠાઓ છે. એ સ્વરૂપ ઉત્તરોત્તર વધતું જઇ યાદવોના વખતમાં પૂર્ણ થયું, અને તેજ પુનઃ શિવાજીના વખતથી પ્રાદુર્ભૂત થયું. વચમાં ત્રણસો વર્ષના મુસલમાની અમલમાં એ સ્વરૂપ દબાઇ ગયેલું, પણ વિકૃત થયેલું નહી. કુટુંબકલહ, ઉત્કર્ષ અને સ્વતંત્રતાની તૃષ્ણા, બીજા કોઇને તાબે ન રહેતાં જાતે જ ગમે ત્યાં જઇ નસીબ અજ-માવવાની વૃત્તિ અને અનિવાર્ય અડચણમાં પણ જેમ ન ગુમાવવું,

વગેરે બાબતોમાં મરાઠાઓનાં વિશેષ લક્ષણ જેવાં શિવાજીના વખતમાં કે પેશવાના વખતમાં દેખાઇ આવે છે, તેવાંજ પહેલાંના ચાલુક્યોના, રાષ્ટ્રકૂટોના કિંવા યાદવોના વખતમાં અથવા માવળના દેશમુખોમાં પણ દેખાઈ આવે છે. પ્રાચીન લોકોના એ સ્વભાવદોષ તથા ગુણ બન્ને તેમની પછીના મરાઠાઓમાં પણ ઉતરેલા છે. પહેલા પ્રકરણમાંની હકીકતો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વાંચતાં આ વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે.

વિદ્યા, કળા, ભાષા, ગ્રંથસંગ્રહ, ધર્મ, વ્યાપાર, વગેરે બાબતોમાં મહારાષ્ટ્રીઓની હજાર વર્ષમાં ઉત્તરોત્તર ઉત્ક્રાન્તિ થતી ચાલી છે. એ ઉત્ક્રાન્તિનું રમ્ય સ્વરૂપ યાદવોના સમયમાં દેખાય છે. રાજવ્યવહાર શાસ્ત્રની બાબતમાં માત્ર આ ઉત્ક્રાન્તિ દેખાતી નથી. યુરોપિયન ઇતિહાસ અને આપણા ઇતિહાસ વચ્ચે આ જ મોટો ફરક છે. પરદેશીઓના હુમલાથી રાજ્યનો બચાવ કરવાને શા ઉપાયો લેવા, અને સમાજનું સુખ તથા શાંતિ કેમ સાધવાં, તે સંબંધી વિચાર પ્રાચીન ગ્રીક તથા રોમન પ્રજાએ અને હાલની યુરોપિયન પ્રજાઓએ કરીને એક પ્રકારની રાષ્ટ્રસંઘ પદ્ધતિ નિર્માણ કરી છે. યુરોપમાં જૂદાં જૂદાં ન્હાનાં મોટાં રાજ્યોના બચાવ માટે દરેક રાજ્ય વચ્ચે [illegible]ાલપણું જાળવવાનું તત્ત્વ (બેલેન્સ ઑફ પાવર) ધીમે ધીમે [illegible]લમાં આવ્યું છે અને રાજ્યોના પરસ્પરના વ્યવહારને નિયમમાં [illegible]ખનારા કાયદાઓ (ઇન્ટર નેશનલ લૉ) તૈયાર થયા છે. તેનો ઉપયોગ જો કે હંમેશાં જ થાય છે એમ નથી, તોપણ તેથી રાજવ્યવહાર શાસ્ત્રની ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે અને સમસ્ત યુરોપિયન સમાજને તેથી ઘણો લાભ થાય છે. આ બાબતમાં હિંદુસ્તાન અને યુરોપ બંનેમા પ્રથમ સરખી સ્થિતિ હતી. યુરોપની પેઠે જ હિંદુસ્તાનમાં અનેક ન્હાનાં મોટાં રાજ્યો હતાં અને તેમની વચ્ચે હમેશાં ટંટા બખેડા ચાલુ રહેતા. કોઇ પરાક્રમી મહારાજા થતો, ત્યારે તે બધા ઉપર પોતાનો દાબ બેસારતો, અને કેટલોક વખત શાંતિ સ્થપાઈ લોકવ્યવહાર સરળતાથી ચાલતો. પણ એ સત્તાની ગેરહાજરી થતાં

બધો વ્યવહાર પ્રથમ મુજબ છિન્નભિન્ન થઈ જતો. પુલકેશી, હર્ષ, ભોજ, વિક્રમાદિત્ય, સિંઘણ, યાદવ વગેરે રાજાઓ મહાપરાક્રમી થયા, તેમના વખતમાં વિદ્યાકળાની આબાદી થઇ, પણ ન્હાનાં મોટાં જૂદાં જૂદાં રાજ્યોનો પરસ્પર વ્યવહાર નિયમમાં લાવવાની કલ્પના તેમાંના કોઇના પણ મનમાં આવેલી દેખાતી નથી. જે હેમાદ્રિએ "ચતુર્વર્ગ ચિંતામણી" નામનો ધર્મગ્રંથ લખ્યો, તેને રાજ્યનીતિનો આ પ્રશ્ન ઉકેલવો કંઇ મુશ્કેલ નહોતો. રાજાએ અથવા તેમના સલાહકારોએ તે વખતે આ પ્રયત્ન કર્યો હોત, તો પરચક્રના સમયે તેનો કંઈ પણ ઉપયોગ થયો જ હોત. ઉત્તર મરાઠી રાજ્યના વખતમાં પણ આ જ સ્થિતિ જણાય છે.

ચારે વર્ણોનાં કામો વહેંચાયાં, એ પણ આ દેશમાં રાજ્યનીતિશાસ્ત્રનો ઉદ્દ્ભવ ન થવાનું એક કારણ છે. ક્ષત્રિયો સમજ્યા કે લડવું અને પ્રજાપાલન કરવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે. જેણે લડાઇમાં પરાક્રમ કર્યું નહીં, તેને પોતાનું જીવન વ્યર્થ લાગ્યું. આવી સમજ સાર્વત્રિક થવાથી ઘણા રાજાઓ કારણ વગર કેવળ વિજયલાલસાથી લડાઇઓ કરતા. "અમોઘવર્ષ", "જગત્તુંગ", "નિરુપમ", "પ્રતાપચક્રવર્તી" વગેરે પ્રચંડ નામો તેમણે ધારણ કરેલાં. એ ઉપરથી પણ ઉપર જણાવેલું અનુમાન ખરૂં ઠરે છે. મોટું નામ મેળવવું એટલે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી બીજા રાજાઓને માંડલિક બનાવવા. પૂર્વકાળમાં જે જે પરાક્રમી રાજાઓ થઈ ગયા તેમણે ઘણાએ લોકોપયોગી કામો કર્યાં હશે, પરંતુ બીજા રાજાને માંડલિક બનાવવામાં મોટું ભૂષણ માનતા. રાજવ્યવહારશાસ્ત્ર નિર્માણ કરીને પોતાના કર્તવ્યની મર્યાદા પોતાની મેળે જ સંકુચિત કરવાનું કોઇને ગમતું નહોતું. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સંઘશક્તિ ઉત્પન્ન થઇ નહી, અને સિકંદર, મહંમદ ઘોરી અને અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી આગળ આ દેશના રાજાઓ પરાક્રમી હોવા છતાં હારી ગયા. આગળના મરાઠી રાજ્યમાં પણ આજ સ્થિતિ હતી.

સન ૭૧૧ માં મુહંમદ કાસિમે સિંધ પ્રાંત જીત્યો, તે વખતે કનોજ અને ભિનમાળના રજપૂત રાજાઓએ ઐક્ય કરી મુસલમાનોને સિંધમાંથી હાંકી કાઢવા માટે સો પચાસ વર્ષ એક સરખો પ્રયત્ન કર્યો. પણ એ પ્રયત્નને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યે સહાય આપી નહી, એટલું જ નહી, પણ ઉલટી તેમણે મુસલમાનો સાથે દોસ્તી કરી. આરબ વ્યાપારીઓ તથા પ્રવાસીઓ એક સાથે સો પચાસ વર્ષો સુધી રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યમાં આવતા. તેમણે એ રાજ્યનાં વર્ણનો પણ લખેલાં છે. એ વર્ણનો ઉપરથી તે વખતે રાષ્ટ્રકૂટોનું રાજ્ય ઘણું આબાદ હતું એમ જણાય છે. આરબ લોકો આ રાજાઓને બલ્હારા (વલ્લભ ઉપરથી) કહેતા.

સંઘશક્તિનો મુદ્દો જવા દઇએ, તો ઘણા ભાગે દરેક રાજાને લોકપ્રિયતાની અને કીર્તિની હોંશ હોઈ, શાસ્ત્રમાં જણાવેલા રાજાનાં કર્તવ્યો કરવા તેઓ સદા તત્પર હતા. લોકહિત માટે આપણું જીવન છે, અને આપણું પરાક્રમ તથા આપણું દ્રવ્ય લોકહિતાર્થેજ વાપરવું જોઇએ, એવી તેમની ભાવના હતી. એ બધા ઘણા ઉદાર અને ધાર્મિક હતા. 'સત્યાશ્રય,' 'પૃથ્વીવલ્લભ,' 'પ્રભૂતવર્ષ,' 'સમસ્ત ભુવનાશ્રય,' વગેરે તેમને લગાડાતાં વિશેષણો તેમની કર્તવ્યપરાયણતા સૂચવે છે. બ્રાહ્મણોને તથા દેવસ્થાનોને આપેલાં દાનોના અસંખ્ય તામ્રલેખો મળી આવ્યા છે. તે સિવાય મંદિરો, ગુફાઓ, કિલાઓ, તળાવો, વગેરે તેમનાં અનેક લોકોપયોગી કામો પણ અદ્યાપિ જીવંત છે. બિલ્હણનું 'વિક્રમાંક દેવચરિત', વિજ્ઞાનેશ્વરની 'મિતાક્ષરા' અને જ્ઞાનદેવની 'જ્ઞાનેશ્વરી' વગેરે ગ્રન્થો ઉપરથી તે વખતના રાજાઓ વિદ્વાને ઘણો આશ્રય આપતા તે પણ જણાઈ આવે છે. ઘણા રાજાઓને સંસ્કૃત ભાષા ઘણી સારી આવડતી હતી. બ્રાહ્મણો ઘણા ભાગે યજ્ઞયાગમાં અને ગ્રંથલેખનમાં નિમગ્ન રહેતા. ઉત્તરોત્તર તેઓ રાજ્યવ્યવહારમાં, યુદ્ધમાં અને બીજા ધંધાઓમા પડવા લાગ્યા. ગામપંચાયતની વ્યવસ્થા સર્વત્ર ચાલુ હતી; અ[illegible] માં લડાઈ[illegible] ત્યારે પણ આ ગામ-

પંચાયતોને લીધે સમાજનો વ્યવહાર સરળતાથી ચાલતો. આગળના મરાઠી રાજ્યની સ્થિતિ સાથે પણ એ સ્થિતિ સરખાવી શકાશે.

૨. મરાઠા કુટુંબોની ઉત્પત્તિ—પહેલા પ્રકરણમાં પ્રાચીન રાજવંશોની હકીકત આપેલી છે, તે ઉપરથી હાલનાં મરાઠા કુટુંબોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ તેનું અનુમાન કરી શકાશે. ઉત્તરમાંથી આર્યોનાં જૂદાં જૂદાં કુટુંબો જૂદે જૂદે વખતે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યાં, અને તેઓ જૂદા જૂદા ભાગોમાં વસ્યાં. એ ભાગોને તેમણે નવાં નામો આપ્યાં અને ત્યાં પોતાના આચાર વિચાર ચાલુ કર્યા. પછી તેમણે અનેક ન્હાનાં મોટાં રાજ્યો સ્થાપન કર્યાં. તેમાંનાં કેટલાંક રાજ્યો ઘણાં આબાદ થયાં. કેટલાંક માંડલિક બન્યાં અને કેટલાંકને રાજ્યપદ મળ્યું જ નહીં. તેઓ મોટા રાજ્યને આશ્રયે થોડું ઘણું વતન મેળવીને જ રહ્યાં. આ બધાં કુટુંબોને એકમેક સાથે તથા ઉત્તરતાં કુટુંબો સાથે શરીરસંબંધ થતો હતો. પરાભવ પામેલા કુટુંબની કન્યાનું લગ્ન ઘણે ભાગે વિજયી કુટુંબના પુરૂષ સાથે થતું. ચાલુક્ય, રાષ્ટ્રકૂટ, ભોજ, રટ્ટ, રાષ્ટ્રિક, મૌર્ય, કદંબ, સેન્દ્રક, શિલાહાર, યાદવ, હોયસલ, વગેરે કેટલાક વંશોનો ઇતિહાસ પ્રત્યક્ષ મળે છે. આ બધા કોઇ પણ કારણથી દક્ષિણમાં આવ્યા અને તેમની શાખા ઠેકઠેકાણે પસરી તથા તે શાખાઓમાંથી હાલના મરાઠાના વંશો બન્યા એમ જણાય છે. આ સિવાય પણ બીજા ઘણા વંશો મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા હશે, પણ હાલના વિસ્તૃત જનસંઘમાં એ બધા વંશોના મિશ્રણનું પૃથક્કરણ કરવું અને તેમનું મૂળ શોધવું એ ઘણું વિકટ છે. આર્યલોકો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા કે તરત જ ત્યાંના મૂળ વતની દ્રાવિડ વગેરે લોકો સાથે તેમનું મિશ્રણ થવા લાગ્યું. દક્ષિણમા આવ્યા પછી તે મિશ્રણ વધતું ચાલ્યું. મહારાષ્ટ્રમાંનો પહેલો જ રાજવંશ આન્ધ્રોનો હતો. તેજ 'શાલિવાહન' કહેવાયો. વખત જતાં તેનો સંબંધ પણ બીજાં કુટુંબો જોડે થયો. એ મિશ્રણોમાં મૂળના આર્યોનું પ્રમાણ કેટલું છે તે ભાષા, આચાર અને શરીરરચના વગેરે બાબતો ઉપરથી

જાણી શકાય. આર્યોની ચાર વર્ણોની વ્યવસ્થા તેઓ ગમે ત્યાં ગયા તોપણ ચાલુ રહી. કોઈ પણ જગાએ નવીન વસાહત થઇ કે ત્યાં તેમની એ વર્ણવ્યવસ્થા ચાલુ થતી. ચંદ્રવંશી અને સૂર્યવંશી કુટુંબો-નો ભેદ વેદકાળથી ચાલુજ છે. હાલની અટકો કોઇ પણ એક જ કારણથી પડેલી નથી. કોઈ પરાક્રમી વ્યક્તિ ઉપરથી, કોઈ જૂના નામના અપભ્રંશ ઉપરથી, કોઈ ધંધા ઉપરથી, કોઇ અલૌકિક કામો ઉપરથી અને કોઇ ગામો ઉપરથી, વગેરે અનેક કારણો ઉપરથી હાલની ક્ષત્રિયોની તેમજ બીજી જ્ઞાતિઓની અટકો પડેલી છે એમ જણાય છે. જૂના રિવાજો કાયમ રાખવાની આપણી પ્રબળ વૃત્તિ હોવાથી, અને વિવાહ વગેરે પ્રસંગોમાં આપણા રીતરિવાજો આપણે છોડતા ન હોવાથી, જાતિ તથા વંશ સામાન્ય રીતે પ્રચલિત રિવાજો ઉપરથી ઓળખાઇ આવે છે. શિવાજીએ રાજ્ય સ્થાપન કર્યું, તે વખતે કોકણમાં તથા ઘાટ ઉપરના પ્રદેશોમાં ઠેકઠેકાણે અનેક ક્ષત્રિય કુટુંબો વસતાં હતાં. એ કુટુંબો ક્ષત્રિયોનાં હતાં. તેઓ ખેતીના ધંધામાં પડી ગયેલાં હોવાથી તેમને હલકી જાતિનાં ગણી ન શકાય.

એમ કહેવામાં આવે છે કે ભોંસલેનો વંશ ઉદેપુરના કુટુંબ પૈકી નથી; પણ તેનાં આધારભૂત કારણો કોઇ આપતું નથી. મૌર્ય, ભોજ, ચાલુક્ય, યાદવ વગેરે ઘણા વંશો ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં આવ્યા, અને તેજ પ્રમાણે દક્ષિણનાં ઘણાં કુટુંબો કારણપરત્વે ઉત્તરમાં કાયમ જઇને રહ્યાં જણાય છે. ફલટણના નિંબાળકર એ ધારના પરમાર હતા. આ વ્યવહાર જ્યારે સેંકડો નહીં પણ હજારો વર્ષથી ચાલુ છે, ત્યારે ઉદેપુરની શાખા દક્ષિણમાં ન આવી હોય એમ શા ઉપર-થી કહી શકાય? એકલા ચાલુક્ય અને યાદવના કેટલાએ વંશો ઠેકઠેકાણે પસર્યા. ભોંસલે પોતાની ઉત્પત્તિ ઉદેપુરની શાખા સાથે માને છે. નિંબાળકર અને યાદવોએ તેમની જોડે શરીરસંબંધ જોડેલો હતો. વંશોની મિશ્રતા કરવા માટે ઘણો અભાવ હોવા છતાં જ્યારે ભોંસલેના સંબંધમાં સર્વની અને ખાસ કરીને તેમની પોતાની

ત્રણસો વર્ષથી એવી માન્યતા છે, અને બધી બખરો તથા દસ્તાવેજો પણ તેની સાક્ષી આપે છે, ત્યારે તે હકીકતને પ્રબળ પુરાવા સિવાય ખોટી ગણી શકાય નહીં. ઉત્તરનાં રજપૂત વંશોની ઉત્પત્તિ પણ દક્ષિણનાં આ વંશોના જેવી જ મિશ્ર છે.

બીજી જાતિઓને પોતાની અંદર ભેળવી દેવાની વિલક્ષણ શક્તિ પ્રાચીન આર્યોમાં હતી. જે જે ઠેકાણે તેઓ ગયા, તે તે ઠેકાણાના મૂળના લોકોને તેઓ પોતાનામાં ભેળવતા ગયા, અને તેમનામાં પોતાની સંસ્કૃતિ તથા ચાર વર્ણો વગેરે દાખલ કર્યા. **શક**, **યૂચી**, **હૂણ** વગેરે અનેક જાતિના લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, પણ તે બધા કાળાંતરે અહીંના સમાજમાં ન જણાય તેવી રીતે ભળી ગયા. શક વગેરે લોકોએ પરદેશમાંથી અહીં આવીને રાજ્યો સ્થાપ્યાં. તેમનો અંતર્ભાવ થોડા જ વખતમાં આપણા સમાજમાં થવા માંડ્યો. પાંચમા તથા છઠ્ઠા શતકમાં જંગલી લોકોનાં અનેક ટોળાં આ દેશમાં ઘુસ્યાં, તેનો સેળભેળ રજપૂતોમાં થયો. '**પરિહાર**' નામનો જે એક રજપૂતનો વર્ગ છે તે આવી જ રીતે ઉભો થયેલો છે. તે પૈકી જેમણે રાજ્યો સ્થાપ્યાં તે રજપૂત બન્યા, અને બાકીના લોકો 'ગુજર' કહેવાયા. તે ઉપરથી તેમના પ્રાંતનું નામ 'ગુજરાત' પડ્યું. **ગોંડ**, **ભાર**, **ખર્બાર** વગેરે કેટલીક મૂળની જાતિઓ હતી, તેમણે આર્ય સંસ્કૃતિ મેળવી તથા રાજ્ય મેળવ્યું, એટલે તેઓ ચંડેલ, રાઠોડ, અને ગહર્વાર નામના રજપૂતો કહેવાયા. પછી તેઓએ પોતાના વંશની મહત્તા વધારવા પોતાની વંશાવળીને ચંદ્રસૂર્યવંશ સુધી મેળવી દીધી.

આવો જ પ્રકાર દક્ષિણમાં પણ બન્યો. માત્ર દક્ષિણમાં બહારના લોકો બહુ ન આવ્યા, પણ ઉત્તર તરફના જ લોકો આવ્યા, અને તેમની જ સાથે દક્ષિણના મૂળના લોકો ભેળાયા. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે રજપૂતો જ અસલ ક્ષત્રિયો, અને બાકીના તેથી ઓછી યોગ્યતાવાળા એમ કહેવાને ઇતિહાસનો

આધાર બિલકુલ નથી. ઉલટું એ હકીકત આર્યોના મૂળ સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે. જાતિસંઘ વધારવા તરફ જો મૂળના આર્યોની પ્રવૃત્તિ હોત, તો હિંદુ પ્રજા અને હિંદુ ધર્મ આટલો લાંબો વખત હયાત જ રહ્યાં ન હોત.

૩. **મરાઠી ભાષાની ઉત્પત્તિ**—મરાઠી ભાષા ક્યારે અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તેનો વિચાર કરતાં ઘણા પ્રાચીનકાળ સુધી જવું પડે તેમ છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ પછી અને ૫૦૦ ની અંદર મહારાષ્ટ્રમાં આર્યોનો વસવાટ થયો. એજ વખતમાં ગૌતમબુદ્ધનો અવતાર થયો. ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી નહી, અને તેથી જ બધા લોકોને સમજાય તેવી પાલી ભાષામાં તેણે પોતાનો ઉપદેશ કર્યો. વિદ્વાનોનું કહેવું એવું છે કે બુદ્ધધર્મના આ ધોરણથી જ દેશી ભાષાઓ પ્રૌઢ થઇ. બુદ્ધ પછી આશરે એક હજાર વર્ષ સુધી પાલી ભાષા મગધ દેશમાં ચાલુ હતી અને બીજા દેશોમાં પ્રાકૃતભાષા ચાલુ હતી. પાલી ભાષાનો ઉત્તમ નમૂનો અશોકના વખતમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ ના સુમારમાં જોવામાં આવે છે. અશોકે નિશ્ચિત કરેલું બુદ્ધધર્મનું પુસ્તક આ વખતનું છે. મિલિંદ પ્રશ્ન નામે બીજો એક પાલી ભાષાનો સારો ગ્રંથ છે, તે ઇ.સ. પૂર્વે દોટસો વર્ષ ઉપરનો હશે. સંસ્કૃત ઉપરથી દેશભેદે થોડા થોડા ફેરફાર સાથે પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ. આ ફરક કાળભેદના પરિણામે નહી, પણ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના લોકોની ભાષા ઓછી સંસ્કૃતિના લોકો બોલવા જતાં પડયો. પ્રાકૃત એટલે સામાન્ય વર્ગની ભાષા. એ ભાષાની સંખ્યા માટે મતભેદ છે. તોપણ મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચી એ ચાર મુખ્ય પ્રાકૃત ભાષાઓ હતી. તેનાં વ્યાકરણ પણ થયેલાં છે. જે ભાષાનું અત્યુત્તમ વ્યાકરણ થયું, એટલે તે ભાષા પૂર્ણાવસ્થા પામી ગણાય. આવા વ્યાકરણને લીધે લેખકોના મનસ્વી તરંગ ઉપર અંકુશ પડે છે, અને એ ભાષા પછી ઘણે અંશે વધતી નથી. આવી જ હાલત પ્રાકૃત ભાષાઓની થઈ. વરરુચિએ પ્રાકૃત ભાષાઓનું 'પ્રાકૃત પ્રકાશ' નામે વ્યાકરણ

લખ્યું. એ વરરુચિ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં થયો. ઉપર જણાવેલી ચાર ભાષા પૈકી મહારાષ્ટ્રી ભાષા વિશેષ સુધરેલી અને વિસ્તૃત હતી, તેથી તેનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં અને મહારાષ્ટ્ર બહાર ગુજરાત તથા માળવા પ્રાંતમાં પણ થયો હતો. શૌરસેની મથુરા તરફ, અને પૈશાચી સિંધ, પંજાબ તથા કાશ્મિરમાં ચાલુ હતી. માગધીનો વિસ્તાર પૂર્વ બાજુમાં હતો. આ પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી હાલની ભાષાઓ નીકળી. મહારાષ્ટ્રીમાંથી મરાઠી, શૌરસેનીમાંથી વ્રજભાષા તથા હિંદી, માગધીમાંથી બંગાળી અને પૈશાચીમાંથી કાશ્મિરી, મુલતાની તથા સિંધી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ.

મહારાષ્ટ્રી ભાષા ઇ. સ. ૬૦૦ સુધી મહારાષ્ટ્રમાં પ્રત્યક્ષ વપરાતી હતી અને ઘણી વૃદ્ધિ પામેલી હતી. ત્યાંના લોકો મૂળથી હોંશિયાર તથા વિદ્યાસંપન્ન હોવાથી એ ભાષાનો ઉત્કર્ષ વિશેષ થયેલો. લોકસ્વભાવ હમેશા ભાષામાં ઉતરે છે. એ સત્ય ધ્યાનમાં રાખતાં મરાઠી ભાષા તથા મરાઠી પ્રજા વચ્ચેનો પરસ્પર આધાર ધ્યાનમાં આવશે. મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં ગ્રંથરચના પણ ઘણી થઈ છે. ઇ.સ. ના પહેલા શતકમાં શાલિવાહન નામે રાજાએ 'સપ્તશતી' નામનો ગ્રંથ આર્યા વૃતમાં લખ્યો છે. તે ગ્રંથ માટે અનેક પ્રાચીન વિદ્વાનોએ આદર બતાવેલો છે. 'સેતુબંધ' નામનું એક કાવ્ય કાલિદાસે લખેલું છે તથા શાલિવાહનના સમયમાં ગુણાઢ્ય નામનો પ્રધાન હતો તેણે પૈશાચી ભાષામાં 'બૃહત્કથા' નામનો પ્રચંડ ગ્રંથ લખ્યો છે. તે મૂળ ગ્રન્થ હાલ મળતો નથી, પણ તેનાં સંસ્કૃત તામીલ વગેરે ભાષાનાં ભાષાંતરો મળે છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં કઇ પ્રાકૃત ભાષા કયા પાત્રને આપવી એ માટે નિયમો ઠરેલા છે. પ્રાકૃતભાષાઓમાં પ્રાંતિક શબ્દો ભળીને અપભ્રંશ ભાષા ઉત્પન્ન થઇ. આવી અપભ્રંશ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ છઠ્ઠી પછીના ગ્રંથોમાં મળે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઇ.સ. ના છઠ્ઠા શતકથી પ્રાકૃતનું અપભ્રંશ થઇને હાલની ભાષાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી.

ઇ.સ. ૧૦૦૦ પછીના મરાઠી ગદ્ય લેખો અને ઇ. સ. ૧૧૦૦ પછીના મરાઠી પદ્ય લેખો મળી આવે છે. જ્ઞાનેશ્વરની પૂર્વે આશરે સો વર્ષ પહેલાં 'શકુનવંતી' નામે લેખ ગોરખનાથે લખેલો મળ્યો છે. તે પહેલાંના માનભાવોના કેટલાક જૂના લેખો મળી આવેલા છે; પણ તે ગુપ્તલિપિમાં લખેલા છે. એમ જણાય છે કે ઇ.સ. ૬૦૦ થી ૯૦૦ સુધી મરાઠી ભાષા ઘડાતી હતી. એ વખતના લેખો અર્ધાપર્ધા મરાઠી અને અપભ્રષ્ટ સંસ્કૃત ભાષાના છે. હાલ એ લેખો શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ ચાલે છે. જૂની મરાઠી ભાષા સમજવાને પ્રાકૃત ભાષાઓની માહિતી જોઇએ. શ્વેતાંબરી જૈનોની ભાષા મહારાષ્ટ્રી હોવાથી એ પંડિતોએ તેનો અભ્યાસ કાયમ રાખ્યો. હેમચંદ્રે પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ લખ્યું છે, તે ઘણું કિંમતી છે. હેમચંદ્રે ભાષાનો કોશ કર્યો છે તેની સાથે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં જે દેશી શબ્દો છે તેનો પણ કોશ કર્યો છે. તેના એ ગ્રંથો પ્રાકૃત ભાષા શીખવા માટે ઘણા ઉપયોગી છે. મરાઠી ભાષાને સંસ્કૃત ભાષાનો આધાર હમેશાં હતો અને છે. તેને પરિણામે આર્યોની બધી સંસ્કૃતિ મરાઠીમાં ઉતરી છે. વરરુચિ અને હેમચંદ્રની વચગાળેના વખતમાં પ્રાકૃત ભાષાના કોઈ ગ્રંથકારો થયા જણાતા નથી. ઉચ્ચારની નિર્બળતા તજી, નવીન રૂપો વધારી, તથા સંસ્કૃત શબ્દોની ઘટતી સહાયતા લઈ મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ. વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિમત્તાને અનુરૂપ ભાષા મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ બનાવી. પ્રાકૃત ભાષાઓને જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મનો આશ્રય હતો ત્યાં સુધી તે ભાષાઓ રહી; પણ ધીમે ધીમે તે ધર્મોનું જોર ઘટતું ગયું અને લોકોને પૂર્વના વૈદિક ધર્મનું અભિમાન થઇ આવ્યું, તેની જ સાથે સંસ્કૃત ભાષા માટે પણ અભિમાન જાગ્યું. આ અભિમાનથી મહારાષ્ટ્રી ભાષા પાછળ પડી અને મરાઠી ભાષા જોરથી આગળ આવી. તેરમા શતકમાં જ્ઞાનેશ્વરના અપ્રતિમ ગ્રંથોએ મરાઠીનું ગૌરવ એકદમ વધાર્યું. ભાષાને કવિના આશ્રયની અતિશય જરૂર હોય છે. જ્ઞાનેશ્વરનું મહત્ત્વ મરાઠી ભાષા

જીવંત હશે ત્યાં સુધી અચળ રહેશે. મરાઠીનું જોરદાર સ્વરૂપ જ્ઞાનેશ્વરીમાં જણાઇ આવે છે. જ્ઞાનેશ્વર પછી ત્રણસો વર્ષે મહારાષ્ટ્રમાં સ્વરાજ્ય નષ્ટ થયું, તે સમયમાં સરકાર દરબારમાં જો કે મરાઠીનું મહત્ત્વ હતું નહીં, તથાપિ તેનું સ્વરૂપ બહુ બદલાયું નહીં અને તેની નૈસર્ગિક વૃદ્ધિ પણ અટકી નહીં. અનેક સાધુસંતો તેના પક્ષમાં હતા. મહાલિંગદાસ, એકનાથ, સરસ્વતી ગંગાધર, વિષ્ણુદાસ નામા, તુકારામ વગેરે ગ્રંથકારોએ મુસલમાની રાજ્યમાં પણ તેનું ઘણા પ્રેમથી પાલન કર્યું. સત્તરમા શતકમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપન થતાં ભાષાનો પણ ઉત્કર્ષ થયો. અને મુક્તેશ્વર, વામન તથા પછીથી શ્રીધર, મોરોપંત વગેરે કવિઓએ મરાઠી ભાષાને ઉંચી સ્થિતિએ પહોંચાડી. છત્રપતિના કુટુંબમાં કે પેશ્વાના કુટુંબમાં વિદ્યાવ્યાસંગી પુરુષ કોઈ થયો નહીં અને લડાઇની ધમાધમીમાં તેમને અવકાશ પણ મળ્યો નહીં—માત્ર શિવાજી એમાં અપવાદ છે. સામાન્ય રીતે એમ જણાય છે કે મરાઠી ભાષાની વૃદ્ધિ મરાઠી રાજ્ય અને મરાઠી પ્રજાની સમરૂપ છે.

જ્ઞાનેશ્વરના વખતમાં મરાઠી પ્રજા બાલ્યાવસ્થામાં કે જંગલી અવસ્થામાં નહીં, પણ પ્રૌઢાવસ્થામાં હતી. તેજ સમયમાં હેમાદ્રિ, બોપદેવ વગેરે વિદ્વાનો થયા અને તેની પહેલાં સો બસો વર્ષ અગાઉ ભાસ્કરાચાર્ય થયા. આવા વિદ્વાનો જે પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયા તે પ્રજાને જંગલી કે બાલ્યાવસ્થાની ગણી શકાય નહીં. એથી ઉલટું તે પ્રૌઢાવસ્થામાં જ હતી. ફરક એટલો જ કે સ્ત્રી શૂદ્રાદિકોને સંસ્કૃત ભાષા સમજાતી ન હોવાથી જ્ઞાનેશ્વરે મુદ્દામ તેવાંને માટે મરાઠીમાં ગ્રંથ લખ્યા. જ્ઞાનેશ્વરની પહેલાં નિવૃત્તિ, મુકુંદરાજ તથા સહદેવ ભાંડળીએ પણ મરાઠીમાં ગ્રંથરચના કરી છે. અને તે રીતે કેળવાયલી મરાઠીભાષામાં જ્ઞાનેશ્વરે લખેલું છે. અર્થાત્ તે વખતે મરાઠીભાષાની બાલ્યાવસ્થા નહોતી જ.

૪. મોડી લિપિની ઉત્પત્તિ—મુસલમાનોના આગમન સુધી મહારાષ્ટ્રમાં કાગળની માહિતી નહોતી. તે પહેલાં બધા લેખો શિલા, તામ્રપટ, ભોજપત્ર, તાડપત્ર કે વસ્ત્ર ઉપર લખવામાં આવતા. શિલા કે તામ્રપટ પર અક્ષરો કોતરાવવા પડતા. દાનલેખો એ રીતે કોતરાવેલા છે. પોથીઓ, કાગળો વગેરે તાડપત્રો ઉપર લખાતા. તાડ-પત્રનો ઉલ્લેખ "જ્ઞાનેશ્વરી"માં છે. તે ઉપર લખેલું ભૂંસી શકાતું નથી. તે ભૂંસવાને હરતાલનો લેપ લગાડતા. "જ્ઞાનેશ્વરી"માં "કાગળ" શબ્દ કોઇ જગાએ આવ્યો નથી: પણ લાકડાની પાટી એવો શબ્દ આવેલો છે. કાગળ બનાવવાની કળા મુસલમાનોને વિદિત હતી. હેમાદ્રિના પહેલાં સો પચાસ વર્ષ અગાઉ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું હતું. સિંઘણ યાદવે માળવા વગેરે પ્રાંત જીત્યા ત્યારે તેને મુસલમાનોની ઓળખાણ થઈ, અને ત્યારથીજ મહારાષ્ટ્રમાં કાગળનું નામ જણાયું હોવું જોઇએ. મુકુંદરાજનો "વિવેકસિંધુ" નામે ગ્રંથ મૂળ કાગળ પર લખેલો જોગાઇની અંબામાં છે. તે ઉપરથી મુકુંદરાજ તથા જ્ઞાનેશ્વરના વખતમાં કાગળનો ઉપયોગ થોડો થોડો પણ લોકો કરવા માંડયા હતા એમ જણાય છે.

લખાણથી રાજ્યનો તેમજ ખાનગી વ્યવહાર ઘણો સુલભ અને વ્યવસ્થિત થાય છે તે હેમાદ્રિને તે વખતે જ જણાયું. લખવાનું મુખ્ય સાધન કાગળ તે હજી સહેજ જણાયું હતું. તેથી ઉતાવળે તથા ચાલચલાઉ લખવાની લિપિ શોધી કાઢવા તરફ તેનું વલણ થયુ જણાય છે. 'ચતુર્વર્ગ ચિંતામણી' જેવો સંસ્કૃત ગ્રંથ બાળબોધ લિપિમાં લખવામાં કેટલો શ્રમ પડે છે તે તેના જાણવામાં હતું જ. તેથી ફારસી-ના 'શિકસ્તા' પ્રમાણે બાળબોધ અક્ષરો એક પછી એક જોડીને વચમાં કલમ ઉપાડ્યા સિવાય લખવાની સવડ તેણે કાઢી જણાય છે. હ્રસ્વ, દીર્ઘ, અનુસ્વાર, વગેરેની હંમેશના વ્યવહારમાં બહુ જરૂર નહીં. આ રીતે બાળબોધ અક્ષરો જોડીને ઉતાવળે લખવાની પદ્ધતિ તેણે શરૂ કરી અને તે પછી ધીમે ધીમે અમલમાં આવી. તે માટે

બાળબોધ અક્ષરમાં જરૂરના ફેરફાર પણ તેણે કર્યા. તે લિપિનો ઉપયોગ અને ફેલાવો પછીથી પુષ્કળ વધી પડ્યો.

બાળબોધ અક્ષરો 'મોડીને' એટલે એક બીજાને લગાડીને લખવાની પદ્ધતિ ઉપરથી આ લિપિનું નામ "મોડી" પડ્યું એમ કહે છે તે બંધબેસતું નથી. 'મૌર્યી' એ શબ્દ ઉપરથી એ નામ પડેલું હોવું જોઇએ. મૌર્યી લિપિ આ પ્રમાણે જ ઉતાવળે લખવા માટે હતી અને તે પરથી હેમાદ્રિએ અથવા લોકોએ આ લિપિને તે નામ આપેલું હોવું જોઇએ. કેટલાક તે પરથી એવું અનુમાન કરે છે કે મૌર્ય (અશોક)ના વખતથી આ લિપિ પ્રચારમા હશે. પરન્તુ તે અનુમાન પણ બરાબર લાગતું નથી. એમ હોત તો તેમાં લખેલા કોઈ પણ લેખો મળી આવત. વળી તાડપત્ર જેવા ઉપર લખવા માટે મોડી લિપિ ઉપયોગી પણ નથી, એટલે તે લિપિ ફારસી લિપિ અને કાગળોના આગમન પછી રચાયેલી હોવી જોઇએ.

મોડીના લેખો સન ૧૪૧૬ ની પહેલાંના એટલે હેમાદ્રિ પછીના સો વર્ષના અદ્યાપિ મળી આવ્યા નથી. આરંભમાં એવા લેખો થોડા જ થતા હશે અને નવીન લિપિનો ફેલાવો લોકોમા થતાં પણ ઘણો કાળ લાગે. ઇ. સ. ૧૪૧૬ પછીના કાગળપત્રોના મોડી અક્ષરો સાથે મેળવી જોઇએ તો બાળબોધ ઉપરથી એ કેમ બનાવેલા છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. બાળબોધ અક્ષરો હાથ ઉપાડયા વિના ચાલુ કલમે લખીએ એટલે મોડી અક્ષરો બને છે.

૫. મુસલમાની રાજ્યની મરાઠી ભાષા ઉપર અસર—જ્ઞાનેશ્વરની ભાષા શુદ્ધ નિર્મળ મરાઠી છે. તેમાં ફારસી શબ્દો બિલકુલ નથી. તે પછીથી જ્યાં જ્યાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપન થયું ત્યાં ત્યાં ફારસી શબ્દો ખાસ કરીને રાજદરબારી સ્વરૂપના શબ્દોનો ઉમેરો થતો આવ્યો છે. જ્યાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાયું નહીં તેવા ખૂણાઓ–કોકણ વગેરે પ્રાંતોમાં તેવા શબ્દોનો ઉમેરો જલદી ન થયો.

કોકણના સાવંત રાજ્યના વખતનો સન ૧૩૯૭ નો એક પત્ર જોતાં તેમાં શુદ્ધ મરાઠી ભાષા છે. સન ૧૪૧૬, ૧૪૭૧, ૧૪૯૫, વગેરે સાલના કાગળો તપાસતાં તેમાં ઘણા જ ફારસી શબ્દો જણાઇ આવે છે. એટલે આરંભનાં સો દોઢસો વર્ષમાં જ ફારસી શબ્દો ઘણા વધી ગયા. સામાન્ય લોકોના બોલવા તથા લખવામાં પણ એવા શબ્દો અજાણતાં ઘુસી ગયા. ફારસી પ્રયોગો અને રચના પણ મરાઠીમાં આવ્યાં. સન ૧૫૪૧ તથા ૧૫૫૮ ના બે કાગળો તપાસતાં તેમાં અર્ધોઅર્ધ શબ્દો ફારસી છે. એકનાથના એક લેખ (સન ૧૫૯૦ નો) માં ત્રણ ચતુર્થાંશ ઉપર ફારસી શબ્દો છે. પછીનાં વર્ષોમાં ધીમે ધીમે ફારસી શબ્દોનું મિશ્રણ વધતું ગયું. લખવામાં બીજી ભાષાના શબ્દો કેટલા વપરાય તે લખનારની શક્તિ અને પૂર્વ સંસ્કાર ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ મુસલમાની રાજ્યના વખતમાં મરાઠી ભાષા ઉપર તેની ઘણી અસર થઇ અને તે અસર શિવાજીનું રાજ્ય સ્થપાતાં ઓછી થતી ગઈ એ નિર્વિવાદ જણાય છે. મુસલમાની રાજ્ય વખતે ફારસી ભાષાના શબ્દો આવ્યા, એટલું જ નહીં પણ મરાઠી ભાષાનું સ્વરૂપ પણ ફારસી જેવું થયું. શિવાજીએ રાજ્યવ્યવહારકોશ વગેરે સાધનોથી ભાષાને સંસ્કૃત વલણ આપ્યું, અને રાજદ્વારી કામકાજ માટેના શબ્દો સંસ્કૃત રૂપના બનાવ્યા. શિવાજીએ શરૂ કરેલી આ પદ્ધતિ ઉત્તરોત્તર વધતી ગઇ, અને પેશવાના વખતમાં પ્રત્યક્ષ મુસલમાનો સાથેના પત્રવ્યવહારમાં પણ બહારના ફારસી શબ્દો વપરાતા નહોતા. અર્થાત્ સન ૧૩૧૮ થી ૧૬૫૬ સુધી આશરે ૩૩૮ વર્ષ ફારસીનું દબાણ મરાઠી ઉપર હતું. ભાષાની આ વત્તીઓછી અસર સંબંધે પણ મોઘમ અનુમાન કાઢી શકાય.

મરાઠાઓની સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ હોવાથી તેમને મુસલમાનો પાસેથી શીખવા યોગ્ય કાંઈ લાગ્યું નહીં. રાજદરબારી કામમાં માત્ર તેમની ફારસી ભાષા વપરાવા લાગી. પહેલાં પાંચ પચાસ વર્ષો સુધી મુસલમાનોની ખાતરી કે સરકારી નોકરી કરવા હિંદુઓ આવતા

નહોતા. દેશમાં બંદોબસ્ત રાખવો અને કર વસુલ કરવો એ બે મુખ્ય કામો મુસલમાનોને કરવાનાં હતાં. પોતાની જાત વધારવાને હિંદુ લોકોને વટલાવીને મુસલમાન કરવાનો ઉદ્યોગ તેમણે શકય તેટલો કર્યો, અને તેના પરિણામે નીચલા વર્ગનાં ઘણાં માણસો મુસલમાન થયાં. નોકરોની ખેંચ પડવા માંડી ત્યારે વેઠનો રિવાજ તેમણે શરૂ કર્યો, અને સાર્વજનિક કામો ગમે તે માણસ પાસે જરૂર પડે ત્યારે કરાવવા લાગ્યા. પછીથી બ્રાહ્મણ મરાઠા વગેરે સંભવિત જાતિઓ ધીમે ધીમે નોકરી કરવા લાગી, અને એ રીતે ફારસી ભાષા મરાઠીમાં ઘુસવા લાગી.

સિવાય ચાલુકયોના અધિકારીઓ પાસે દુભાષીઆનું કામ કાયસ્થો કરતા. સન ૧૪૧૬ ના ફારસી-મરાઠી કાગળોમાં આવા કાયસ્થ દુભાષીઆઓનાં નામો છે. તેમની મારફત ફારસી ભાષાનો લોકોમાં ધીમે ધીમે ફેલાવો થતો ગયો.

સો દોઢસો વર્ષમાં વટલાઇને મુસલમાન થયેલા લોકોની સંખ્યા ઘણી વધી ગઇ. શહેરોમાં, ગામડાંઓમાં, જંગલોમાં, ડુંગરોના શિખરો ઉપર વગેરે વગેરે ઠેકાણે મસજિદો, દરગાઓ અને પીરની જગાએ સ્થાપન થઇ. મુસલમાન અધિકારીઓ, ફકીરો, વટલાયેલા લોકો અને હિંદુ નોકરોના મોઢામાંથી નિકળેલા ફારસી શબ્દો નાના મોટા બધા માણસોના કાન ઉપર પડવા લાગ્યા. આને પરિણામે વ્યવહારમાં તેનું મહાત્મ્ય વધતું ગયું. છતાં ખેડુત વગેરે લોકોને એ ભાષાનો વિશેષ સંસર્ગ થયો નહીં. તેમજ કવિતા, ધર્મશાસ્ત્રો તથા વિદ્વત્તાના વિષયોમાં પણ ફારસીઓનો પ્રવેશ થયો નહીં.

ફારસીના સાન્નિધ્યથી ઘણાજ નવીન પ્રયોગો મરાઠીમાં આવ્યા. કેટલાક ઉદ્દગારવાચક શબ્દો, અવ્યયો, ક્રિયાવિશેષણો, તથા સર્વનામો મરાઠીમાં આવ્યા, અને અર્થ તથા ઉદ્દગારના અનેક બારીક ભેદો સફાઇથી વ્યક્ત કરવાની સવડ થઇ. હાલના કેટલાક મરાઠા

પ્રત્યયો પણ ફારસી ઉપરથી આવેલા છે. ઉચ્ચારની અને બોલવાની ઢબ પણ ફારસીના સંસર્ગથી મરાઠીમાં નવીન આવી. ભાવવાચક નામો, વિશેષણો તથા સંબંધીઓનાં અને ધંધાનાં ઘણાં વિશેષનામો ફારસીમાંથી મરાઠીમાં આવ્યાં.

શિવાજીની કુશળતાથી તથા રામદાસની સંસ્કારી વાણીથી ફારસીના આ દબાણની વૃદ્ધિ ઉત્તરોત્તર ઘટતી ગઈ અને મરાઠીના કેટલાક ખાસ સંસ્કાર પણ ઘણે અંશે ફારસીમાં પેઠા. મરાઠીની દેવનાગરી પરિપૂર્ણ હોવાથી ફારસી લેખો મરાઠીમાં તથા મોઢીમાં પણ સફાઈથી લખી શકાવા લાગ્યા. અને પરિણામે રાજદરબારમાં પણ મરાઠી ભાષા ધીમે ધીમે ફારસીને હઠાવીને દાખલ થવા લાગી. કારકુની કામ બધું બ્રાહ્મણો તથા કાયસ્થોના હાથમાં હતું. એ લોકોની કારકુની કુશળતાથી પણ મરાઠી ભાષાનો પગપેસારો વધતો ગયો. પરદેશી અમલદારોને ઘણે અંશે આવા કારકુનોના આધારેજ રહેવું પડે છે. લોકસંખ્યા ઘણી અને રાજ્યકર્તા વર્ગનાં માણસોની સંખ્યા ઘણી ઓછી હોવાથી ઉત્તરોત્તર મુસલમાન બાદશાહો તથા તેના અધિકારીઓ પણ ફારસી બોલવાનું છોડી દઈ મરાઠી-ઉર્દુ બોલવા લાગ્યા. પહેલાં ત્રણસો વર્ષમાં મરાઠી ગ્રંથકારોએ પણ મરાઠી ભાષાનું સંરક્ષણ સારી રીતે કર્યું. ધર્મના વિષયમાં જીતાયલા અને જીતનાર વચ્ચે મૂળે અત્યંત ભેદ હતો જ, તે ભેદ આ સાધુ ગ્રંથકારોએ પોતાના ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ કરી, સ્વભાષા તથા સ્વરાજ્ય કાયમ રાખવામાં સારી મદદ કરી. મહાભારત, રામાયણ તથા ધર્મસંબંધી મરાઠી ગ્રંથો લોકો ગામે ગામ વાંચતા અને તેની ભાષા પણ વ્યવહારમાં થતા ફારસી મિશ્રણને અટકાવતી. તુકારામના કવનમાં ઉર્દુ કે ફારસી શબ્દો થોડાજ છે. તેજ પ્રમાણે જેજુરી, પંઢરપુર, તુળજાપુર વગેરે અનેક ઠેકાણાના કથાકારો, પુરાણીઓ, ઉપદેશકો, હરિદાસો વગેરેની ભાષા પણ શુદ્ધ મરાઠી હતી, અને તેને લીધે પણ ફારસીનો પ્રવેશ વિશેષ થયો નહીં. સ્ત્રીઓનાં ગીતો તથા પુરુષોનાં ભજનો, પદો,

અભંગો વગેરે વ્યાવહારિક તથા ધાર્મિક સાહિત્ય તો ઘણીજ શુદ્ધ અને મૂળ મરાઠીમાં જ હતું.

ફારસી ભાષાના સંસર્ગથી મરાઠી ભાષાને નુકસાન થયું એવો કેટલાકનો મત છે, અને તેનેજ અનુસરીને અંગ્રેજી ભાષાના સંસર્ગથી પણ મરાઠી ભાષાને ઘણું નુકસાન લાગશે એવું અનુમાન કોઇ કોઇ કાઢે છે. પણ તેની ભીતિ રાખવાને કારણ નથી. ઉલટું મુસલમાનોના સંસર્ગથી જેમ વ્યવહારનું ક્ષેત્ર વધ્યું, તેમ ફારસીના સંસર્ગથી મરાઠી ભાષાનું પણ ક્ષેત્ર વધ્યું. તેમાં ઘણો નવીન ઉમેરો થયો, અને નવીન શબ્દપ્રયોગો તથા અર્થોદ્‌ગારના ભેદો પાડવાની સગવડ થઇ. મરાઠાઓનો સ્વભાવ કેટલેક અંશે ભોળોસોળો તથા સાદો હતો, તેજ પ્રમાણે તેમની ભાષાનું સ્વરૂપ પણ ભોળુંસોળું અને સાદું હતું. તેને ફારસીનો બાદશાહી પહેરવેશ મળતાં જ તેનું સ્વરૂપ ભારેખમ, મૃદુ, સંપન્ન તથા ઉજ્જવળ થયું. અને અંગ્રેજી જેવી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની ભાષાનો પણ તેને સંસર્ગ થતાં એ ઉત્તરોત્તર વિશેષ વૈભવશાળી થઇને પૃથ્વી ઉપરની સારી ગણાતી ભાષામાં તેની ગણના થઇ. ખૂણાખોચરામાં પડી રહેવાથી, વ્યક્તિની પેઠે ભાષા પણ ઝળકતી નથી. એમ કહેવામાં આવે છે કે ગ્વાલિયરથી તંજાવર સુધી મરાઠી ભાષા પ્રસરી હતી તેની જગા હાલ અંગ્રેજીએ લીધી છે. પણ, ભાષાનો ફેલાવો રાજ્યના ફેલાવાને અનુસરીને થાય છે એ આપણે સ્વીકારવું જોઇએ. અને વિસ્તારનું કમીપણું ઉંડાણના વધારાથી વળી રહે એ નિઃસંશય છે.

૬. સંસ્કૃત અને સંતોના સાહિત્યની વિરોધી અસર— મહારાષ્ટ્રમાં વિચારપ્રદર્શન સંસ્કૃત અને મરાઠી એ બંનેમાં એક જ સમયે થતું હતું. નવીન ધર્મ નિકળતાં જ જૂના ધર્મની હિમાયત કરવા લાગ્યા. તે જ પ્રમાણે ભાષામાં પણ બન્યું. પ્રાકૃતમાં અને મરાઠીમાં ગ્રંથરચના થવા માંડી, કે તરત જ જૂના પંડિતોને ધાસ્તી લાગતાં તેઓ સંસ્કૃત ગ્રંથ લખવા માંડયા અને જૂના વિચારો કાયમ

ફસાવવા લાગ્યા. સંતોનો ઇરાદો એવો હતો કે સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન બધા વર્ગોને સરખી રીતે મળે, અને નાનાં મોટાં બધાં સ્ત્રીશૂદ્રો પણ સંત પદવી મેળવે. તેથી ઉલટું, પંડિતોનો આશય એવો હતો કે જૂના વખતથી ચાલતા આવેલા ઉચ્ચ નીચ ભેદ તથા આચારો કાયમ રાખવા. સમાજમાંના આ પરસ્પર વિરોધી પ્રવાહનો ઉલ્લેખ આ પહેલાં કરી ગયા છીએ. મહારાષ્ટ્રમાંની ભાષાઓ વિશે રા. રાજવાડે કહે છે કેઃ—

"ગયાં હજાર વર્ષમાં મહારાષ્ટ્રમાં સ્વભાષા એટલે એકલી મરાઠી ભાષા નહીં, પણ સંસ્કૃત અને મરાઠી બેઉ ભાષા હતી. વિચાર-પ્રદર્શન મરાઠીમાં થયેલું તેમ જ સંસ્કૃતમાં પણ થયેલું. વેદાંત, તર્ક, ન્યાય, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, ધર્મ, નાટક, કાવ્ય, પુરાણ તથા વૈદક-ના વિષયો ઉપર ગયાં એક હજાર વર્ષમાં ગ્રંથો લખાયા. અપરાર્ક, હેમાદ્રિ, બોપદેવ, આપદેવ, નારાયણભટ્ટ, નાગોજીભટ્ટ, ગાગાભટ્ટ, ભાસ્કરાચાર્ય, સૂર્યજ્યોતિષી, ગણેશ દૈવજ્ઞ, પાયગુંડે, પાધ્યે, શેષ, લૌગાક્ષિભાસ્કર, અને ત્રિંબક વૈદ્ય વગેરે મોટા ધુરંધર પંડિતોએ સંસ્કૃત ભાષામાં મહત્ વિચારો દર્શાવ્યા છે. આ વિચારપ્રદર્શન ન્હાનું સુનું નથી. તેના જેવું વિચારપ્રદર્શન પાશ્ચાત્ય કે પૌર્વાત્ય તત્કાલીન પંડિતોમાં ક્વચિત્ જ મળી આવશે. સંસ્કૃત ભાષાની પેઠે મરાઠી ભાષામાં પણ તેવા જ પ્રશંસનીય વિચારો તે સમયમાં લખાયા છે. વેદાંત, જ્યોષિત, ઇતિહાસ, ધર્મ, વૈદક અને કાવ્ય ઇત્યાદિ વિષયો-નું ઉદ્ઘાટન મરાઠીભાષામાં થયું છે. જો કે તે ગ્રંથો સંસ્કૃત ગ્રંથોની છાયારૂપ છે, છતાં કેટલાક મરાઠી ભાષાના ગ્રંથો જેવા તો સંસ્કૃત ભાષામાં પણ નથી થયા. સામાન્ય રીતે એ ખરૂં કે ઘણાખરા મરાઠી ગ્રંથો સંસ્કૃત ગ્રંથોના વિસ્તાર કે સંક્ષેપ રૂપના હતા. તાત્પર્ય કે મુખ્ય વિચારો સંસ્કૃતમાં જણાવાથી તેનું પ્રતિબિંબ મરાઠીમાં આવ્યું. વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો સંસ્કૃતમાં બીજા બ્રાહ્મણો માટે વિચારો જણાવતા, અને તેનું જ પ્રતિબિંબ સ્ત્રી શૂદ્રો માટે મરાઠીમાં ઊઠતું. મહાન્ અને

ગંભીર સબળા વિચારો સંસ્કૃતમાં બહાર પડે, અને સ્ત્રીઓ, બાળકો તથા શૂદ્રો માટે તેમને લાયકના સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબરૂપે મરાઠીમાં ઉતરે.

મહારાષ્ટ્રમાં સામાન્ય-લૌકિક વ્યવહારમા જેમ મરાઠીભાષા વાપરે છે, તેમ શાસ્ત્રીય અને પારલૌકિક વ્યવહારમાં સંસ્કૃતભાષા વાપરે છે. મહારાષ્ટ્રમાં સંસ્કૃત એ મૃતભાષા નથી; જીવંત છે. વૈયાકરણી, જ્યોતિષી, વેદાન્તી, પૌરાણિક અને વૈદ્યક વિદ્વાનોની ગ્રંથભાષા આજ પણ સંસ્કૃત છે; અને સ્ત્રી, શૂદ્ર બાળકો વગેરે માટે વિચારો તથા વિકાસ જણાવવા માટે મરાઠી ભાષા વપરાય છે. સારાશ, ગયાં એક હજાર વર્ષમાં મહારાષ્ટ્રમા બે ભાષા પ્રચારમાં હતી; સંસ્કૃત અને મરાઠી, અને એ બંને ભાષાઓ સ્વભાષા અથવા માતૃભાષા કહેવાય.

મહારાષ્ટ્રનો જ્ઞાનભંડાર ગણતાં આ બંને ભાષાનો વિચાર સાથે સેવો જોઇએ. એકલા સંસ્કૃત ગ્રંથો ગણતાં જેવી ભૂલ થશે, તેવીજ ભૂલ એકલા મરાઠી ગ્રંથો ગણતાં પણ થશે. બંને ભાષાના ગ્રંથો સાથે લઇએ, ત્યારે જ એકંદર જ્ઞાનભંડારનો ખ્યાલ આવી શકે. આ ભંડાર ઉમદા, ઉત્તેજક અને અભિમાનજનક છે. ચાળીશગામ નજીક ભાસ્કરાચાર્યના સ્મારક તરીકે જે શિલાલેખ તેના પૌત્ર ચાંગદેવે મુકાવેલો છે, તેમાં આ બંને ભાષાનો ઉપયોગ કરેલો છે. અને તે ઉપરથી આ બંને ભાષાનો સંબંધ તથા મહત્તા પણ જણાઇ આવે છે. હેમાદ્રિએ ચતુર્વર્ગચિંતામણિ નામે ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં લખ્યો, પણ આવક ખર્ચની પદ્ધતિ મરાઠીમાં લખી. દ્દાસોપંતે લક્ષાવધિ પદો મરાઠીમાં રચ્યાં; પણ ઉપનિષદોનું ભાષ્ય સંસ્કૃતમાં લખ્યું. રામદાસે તો ત્રણ ભાષાનો આશ્રય લીધો. "દાસબોધ" મરાઠીમાં લખ્યો, બીજું કેટલુંએક મહારાષ્ટ્રીમાં લખ્યું અને ભક્તિમાર્ગનો એક ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં લખ્યો. મોરોપંતે પણ એ પ્રમાણે મરાઠીમાં તથા સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો લખ્યા. વામન પંડિતે પણ એજ રીત સ્વીકારી. આ બધા દાખલા સો વર્ષ પહેલાના જ છે. હાલ પણ આ પ્રદ્ધતિ ચાલુ હોવાનું જણાય છે.

સંસ્કૃત વિદ્યામાં બ્રાહ્મણોનાં સેંકડો કુટુંબો વંશપરંપરાથી વિદ્વાન્ હોઈ, પોતપોતાના વિષયમાં પારંગત હતાં. ભાસ્કરાચાર્યનું કુટુંબ અનેક પેઢીઓથી જ્યોતિષી તરીકે નામાંકિત હતું. તેના પૂર્વજ ત્રિવિક્રમભટ્ટ સ. ૯૧૨ ના અરસામાં થયા. ભાસ્કરાચાર્ય જાતે સન ૧૦૩૬ થી ૧૧૦૬ સુધી હયાત હતા. ભાસ્કરાચાર્યનો દીકરો અને પૌત્ર યાદવોના જ્યોતિષી હતા. તેના પૌત્ર ચંગદેવે કોતરાવેલો શિલાલેખ પ્રસિદ્ધ છે જ. ત્રિવિક્રમથી ચંગદેવ સુધી નવ પુરૂષ થયા તે બધા વિદ્વાન્ હતા. ગાગાભટ્ટનું કુટુંબ પણ ધર્મશાસ્ત્ર માટે પ્રખ્યાત હતું. આ કુટુંબના ૨૦–૨૫ પુરૂષોના ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર ગ્રન્થો હોઇ તેમાંના કેટલાક સર્વમાન્ય છે. કવિત્વ માટે એજ રીતે એકનાથ, દાસોપંત તથા શ્રીધરનાં કુટુંબો જાણીતાં છે. અને જ્ઞાનદેવ, નામદેવ તથા તુકારામનાં કુટુંબો ઇશ્વિરભક્તિ માટે નામીચાં હતાં. આ રીતે દશ દશ અથવા તેથી પણ વધારે પેઢી સુધી એકની એક વિદ્યા અને ધંધો સરખી રીતે એક કુટુંબમાં ચાલ્યો આવતો હતો. આવો પ્રકાર હિંદુસ્તાન સિવાય પૃથ્વી ઉપર બીજા કોઇ દેશમાં જણાશે નહીં. પાશ્ચાત્ય સમાજ-રચનામાં તો એ કેવળ અસંભવ છે. હાલમાં આપણા દેશમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રસરતી હોવાથી હવે પછી તો એવું આનુવંશિક નૈપુણ્ય કદાચ ન પણ દેખાય. આ પ્રમાણે વંશપરંપરાગત એકજ વિદ્યા ટકી રહે એ પદ્ધતિ સારી કે નઠારી એનો નિર્ણય કરવાનો અહીં હેતુ નથી. માત્ર આનુવંશિક પદ્ધતિમાં પ્રાચીનકાળમાં વિદ્યાકળાની વૃદ્ધિ સારી થઈ એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય છે. અજંટા અને વેરૂળની ગુફાઓમાં જે કારીગિરી તથા ઉત્કૃષ્ઠ કળા દેખાય છે તે આ આનુવંશિક પદ્ધતિનો જ પ્રતાપ છે. માત્ર એ પદ્ધતિથી વિદ્યાકળામાં દિવસાનુદિવસ સુધારો વધારો થતો નથી, અને તેથી સમાજ પણ પ્રગતિમય બનતો નથી, એ તો ખરૂં.

સંસ્કૃત પંડિતોની કૃતિ બીજી દૃષ્ટિએ પણ જોવી જોઇએ. પંડિતોની સંસ્કૃતભાષા અને લોકોની દેશીભાષા વચ્ચેનો વિરોધ ગૌતમ.

બુદ્ધના વખતનો ચાલુ છે. પંડિતોનો પ્રયાસ જૂના આચારો કાયમ રાખવાનો અને જાતિબંધન ન છૂટે તથા ધર્મકૃત્યો કરવા કરાવવાનો પોતાનો અધિકાર સંભાળવાનો હતો. ત્યારે બીજાઓનો પ્રયાસ સર્વ લોક સમૂહને જ્ઞાનવાન કરવાનો, જાતિબંધન તોડીને બધાને સરખા બનાવવા માટેનો હતો. પછાત વર્ગની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રશ્ન આ રીતે હાલનો આ સૈકાનો નહીં, પણ અનાદિ છે. સર્વને સુગમ વિઠોબાની અને તે દ્વારા ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના પણ તે જ ઉદ્દેશથી થઇ છે. **જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામ** વગેરે મહા પુરુષોનું કર્તવ્ય-સર્વસ્વ આ ભાંજગડમાં જ છે. **હેમાદ્રિ, માધવાચાર્ય, સાયણાચાર્ય, નારાયણભટ્ટ** વગેરેના ગ્રંથો એથી વિરૂદ્ધ પક્ષના છે. **એકનાથ** પહેલા વર્ગનો, ત્યારે તેનો દીકરો બાપથી છેકજ ઉલટા વિચારનો જણાય છે. **રામદાસે** કદાચ આ બંને વર્ગનો મેળ પાડયો હશે. આવા તિવ્ર વિરોધમાં પણ હિંદુ રાષ્ટ્ર આજ પર્યંત જીવંત રહ્યું છે. કોઇપણ એક પક્ષ પૂર્ણપણે યશસ્વી થયો હોત, તો આર્યોની અમૂલ્ય સંસ્કૃતિને આજ દુનિયા ભૂલી ગઇ હોત. વેદ, ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ વગેરે ગ્રંથ ભંડાર તથા સંસ્કૃતભાષા જીવંત રાખવાનું કામ એક પક્ષે કર્યું છે; જ્યારે બીજા પક્ષે બૌદ્ધોએ, જૈનોએ અને સંતોએ તેટલો જ કિંમતી જ્ઞાનભંડાર સામાન્ય લોકોમાં ફેલાવ્યો છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં જણાવેલા વિચારો મહાન્ અને ઉંચા પ્રકારના, અને મરાઠી ગ્રંથોમાં જણાવેલા વિચારો સામાન્ય વર્ગ માટેના સામાન્ય પ્રકારના એવો ભેદ કરવો એ બરાબર નથી. કેમકે **જ્ઞાનેશ્વર** અને **તુકારામ**ની વાણીમાં ઉતરેલો.નથી એવો મહાન્ વિચાર કયો છે ? વેદાંતના ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાન્તો, અત્યંત નીચ ગણાતી કોમોમાં પણ, જાણે તેમણે જ શોધી કાઢયા હોય એવી રીતે જાણીતા થઈ ગયા છે. બીજા ધર્મોની પેઠે આ સિદ્ધાન્તો સ્વતંત્ર શિખવવા પડતા નથી, એજ હિંદુ લોકોની આર્ય સંસ્કૃતિનો વિશિષ્ટ ગુણ છે, અને તેને જ લીધે ઉપર જણાવેલો વિરોધ છે. એ વિરોધ ચાલુ હોય એ રાષ્ટ્ર જીવંત હોવાનો

પુરાવો છે. જ્યાં તીવ્ર મતભેદો નથી, ત્યાં પ્રગતિ નથી, અને સુધારણા પણ નથી. બે અથવા વધારે પક્ષબળોના પરિણામે રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિ મર્યાદા ઘડાય છે. અને એવી જ વ્યાપક દૃષ્ટિથી આ વિરોધોનું અવલોકન કરીએ, ત્યારે જ ઇતિહાસનું રહસ્ય જાણી શકાય.

૭ **મહારાષ્ટ્રધર્મ**:—શિવાજીનું રાજ્ય સ્થાપવામાં સંતકવિઓના શિક્ષણનો ઉપયોગ કેટલો થયો એ પ્રશ્ન ઘણો વાદગ્રસ્ત છે એમ અગાઉ જણાવેલું છે અને આગળ પણ આવશે. કેટલાકને આ સંતકવિઓના નામ માત્રથી જ સ્નેહનાં ઝરણાં છૂટે છે. અને આવા સ્નેહનાં ઝરણાં છૂટવા પછી અર્થાત્ વિચારશક્તિ ગુમ થયા પછી જે વિવેચન થાય તે કેટલું કિંમતી હોય તે સહજ સમજી શકાશે. સ્વ. રાનાડેએ સંતકવિઓના આ શિક્ષણને ઘણું જ મહત્ત્વ આપેલું છે; અને રાજવાડેને એ મહત્ત્વ વિશેષ પડતું લાગ્યું છે. વાસ્તવિક જોતાં સંતકવિઓના બે વર્ગ પાડી શકાય, એક કેવળ ભક્તિ કરનારા અને બીજા ઐતિહાસિક, પહેલાનું લક્ષ રાષ્ટ્ર તરફ કે ઐહિક સુખ તરફ નહોતું. વિઠોબાની ભક્તિ તેમનામાં ઉતરી હતી અને તેઓ કેવળ ભક્તિમાં નિમગ્ન થઈ રહેતા. રાષ્ટ્રના સંબંધમાં તેમણે કાંઈ કહેલું નથી. બીજાઓએ રાષ્ટ્રને જીવંત રાખ્યું. જૂની વાતો, પ્રાચીન વીરોનાં પરાક્રમો અને આખ્યાયિકાઓ વગેરે લોકોને બહુ પ્રિય હોય છે. રામાયણ અને મહાભારત એ આવી અથાગ વાતોનો ભંડાર છે. આ ગ્રંથોમાંથી કંઇ કંઇ આખ્યાનો લઇને, તેના ઉપર લડાઇનાં, રાજ્યનીતિનાં, અને મહાન્ પુરુષોનાં પરાક્રમોનાં રસમય કવનો કરવાં અને રાષ્ટ્રાભિમાન જાગૃત રાખવું, એ આ બીજા વર્ગનું કામ હતું. તે વર્ગથી રાષ્ટ્રને ઘણો લાભ થયો છે. રાષ્ટ્રની ઇમારત રાષ્ટ્રીય ગ્રંથોપર ચણાય છે. રામાયણ, મહાભારત, દાસબોધ, વગેરે ગ્રંથો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપે છે. બધે વખતે અને બધી સ્થિતિમાં આવા ગ્રંથો રાષ્ટ્રને કર્તવ્ય શીખની જાગૃત રાખે છે. ચડતીના વખતે તેને ઉન્મત્ત થવા દેતા નથી, તેમજ પડતીના વખતે તેનું ધૈર્ય

ટકાવી રાખે છે. આવા ગ્રંથોનો અભ્યાસ રાષ્ટ્રને હમેશાં સન્માર્ગે લાવે છે. અર્થાત્ મહાભારત અને રામાયણ ઉપર અથવા તેના વિષયો ઉપર જેમણે કવિત્વ વાપર્યું, તેમના શિક્ષણનો રાષ્ટ્રને ઘણો ઉપયોગ થયો છે. લડાઈનાં ખાલી વર્ણનોથી પણ રાષ્ટ્રનું વીર્યતેજ થોડું ઘણું ઝળકતું રહે છે. મુક્તેશ્વર વગેરેએ આવાં વર્ણનોની કમાલ કરેલી છે. તેમનાં એ વર્ણનોમાં ઉપર જણાવેલો હેતુ રહેલો છે. મહારાષ્ટ્રમાં જે સ્વરાજ્ય સ્થાપના થઇ તેનાં બીજ આ ઐતિહાસિક કવિઓએ વાવ્યાં એમ કહેવામાં કંઇ ખોટું નથી એમ જણાય છે કે શિવાજીના દરેક કિલ્લા ઉપર મુદ્દગળ કવિનું રામાયણ કાયમ રહેતું. એ કવિએ મુસલમાન તથા મરાઠાનાં કેટલાંક ચિત્રો પણ કાઢેલાં છે તે જોવા લાયક છે. દરેક કિલ્લા ઉપર રાત્રે વાળુ પાણી થયા પછી આ રામાયણ વંચાતું, અને તેવી જ રીતે લશ્કરોમાં પણ તે મુદ્દામ વંચાવાતું. રામદાસે રામાયણ પૈકી માત્ર યુદ્ધ કાંડજ લખ્યો છે, અને એકનાથે ફક્ત " રુકિમણી સ્વયંવર " લખ્યો છે. મુક્તેશ્વર અને ચોંભા પણ આ વર્ગના જ હતા. રામદાસના ગ્રંથમાં હંમેશાં ' ધર્મરાજ્ય ' શબ્દ આવે છે. રાજ્ય કોનું? શિવાજીનું નહીં પણ ધર્મનું. આવી ઉચ્ચ ભાવના કેટલાક કવિઓની હતી.

રાષ્ટ્રોન્નતિનું એક મુખ્ય અંગ આ સંતોએ આ રીતે તૈયાર કર્યું. તેમના પ્રયાસથી જાતિદ્વેષ કમી થયો. સ્ત્રી શૂદ્રોને પણ બ્રાહ્મણોની પેઠે જ્ઞાન મેળવવાની સગવડ થઇ. સંસારમાં સ્ત્રીનું મહત્ત્વ વધી કૌટુંબિક જીવન પવિત્ર થતું ચાલ્યું. અને રાષ્ટ્ર પરોપકારશીલ, સહનશીલ તેમજ એક સંઘથી કામ કરવાને તૈયાર બનવા લાગ્યું. જપજાપ, યજ્ઞયાગ, યોગાભ્યાસ, વગેરે કામોમાં જે કાળ અને શક્તિનો વ્યય થતો હતો તે બંધ પડયો. વિચાર અને આચાર વચ્ચેનો વિરોધ મટી ગયો. સંસારમાં રહીને સ્વપરહિત સાધવું, એ જ ઉત્તમ ધર્મ, એ જ પુરુષાર્થ, અને એ જ જીંદગીનું સાર્થક એવી માન્યતા થઇ, અને સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન થયું. લોકો કમર બાંધી સ્વત્વનું રક્ષણ કરવા

તૈયાર થયા. બ્રાહ્મણો શૂદ્રોની સાથે સાથે જ કામ કરવા લાગ્યા; અને આપણી યોગ્યતાની કદર બ્રાહ્મણો કરે છે એમ જોઈ શૂદ્રો બ્રાહ્મણોને મનથી સહાય કરવા લાગ્યા. નિર્વાહ પુરતાં અન્ન વસ્ત્ર મળે એટલે બસ, અને નિર્ધનતામાં પણ આનંદી અને સંતોષી રહેવું એ વાત સંતોએ પોતાનાં દૃષ્ટાન્તોથી લોકોને શીખવી. તેઓ ધાન્ય કે દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરતા નહીં. દયા લાવીને કોઇ ગૃહસ્થ તેમને દ્રવ્ય આપતા, તો તેઓ લાગલા જ ગરીબોને તે વહેંચી આપતા, અને પોતે તદ્દન ખાલી હાથે રહેતા. ધનવાનો કોઇ કોઇ વખત તેમને ન જણાવતાં દ્રવ્ય પહોંચાડતા પરંતુ તે તેઓ તાબડતોબ ગરીબોમાં લુંટાવી દેતા. એથી બધાની તેમના ઉપર ભક્તિ હતી. સ્વામીભક્તિ અને સાધુસેવાનું મહત્ત્વ તુકારામે પદેપદે ગાયું છે.

સંતોએ ભાગવત ધર્મ પ્રચારમાં આણ્યો. કીર્તનો, પુરાણો વગેરે માર્ગે તેમણે લોકભાષા દ્વારા પ્રજાને સજ્ઞાન કરી. વૈયાકરણી, નૈયાયિક વગેરે પંડિતોને વિદ્યાનું તથા પાંડિત્યનું જે ગુમાન હતું તે ચાલી ગયું. આ રીતે સ્ત્રી પુરુષ એક સરખાં થયાં, સર્વ જાતિ એક મતની થઈ, અને સર્વ લોકો એકદિલીથી કામ કરવાને તૈયાર થયાં. આ પાયા ઉપર સ્વરાજ્ય સ્થાપના સુલભ થઇ. આવી તૈયારીના પરિણામે જ શિવાજીથી સ્વરાજ્ય સ્થાપના થઇ શકી. એક મનુષ્ય એક કામ કરવાને તૈયાર હોય, પણ તેના સાથીઓ તે માટે તૈયાર ન હોય, અને બીજાં સાધનો પણ તૈયાર ન હોય, તો એ એકલા પુરુષથી કોઈ પણ મહત્કૃત્ય પાર પડી શકે નહીં. એથી ઉલટું, જો સાધનો અને સાથીઓ તૈયાર હોય, તો તેનો ઉપયોગ કરનાર શક્તિમાન્ પુરુષ નિપજતાં વિલંબ લાગતો નથી. શિવાજીએ આ ઉપયોગ ન કર્યો હોત તો બીજો કોઈ પણ કરત. આ ઉપરથી શિવાજીનામાં અલૌકિક ગુણ હતા, તેને માટે ના નથી. પણ જોઇતી બીજી બધી મદદને લીધે એ ગુણોનું ફળ વેળાસર આવ્યું. અલૌકિક ગુણો સિવાય તો પ્રજાના ઉદ્ધારનું મહત્વનું કામ ઉપાડી શકાય નહીં એ ખુલ્લું છે.

"મરાઠા તેટલા એકત્ર કરો અને મહારાષ્ટ્ર-ધર્મ વધારો" આવો ઉપદેશ રામદાસે કરેલો છે. એ ઉપરથી રામદાસની યોગ્યતા જણાઇ આવશે. આ ઉપદેશમાં જણાવેલો મહારાષ્ટ્ર-ધર્મ એટલે સાધુ સંતોએ જણાવેલો ધર્મ તો ખરો જ, પણ તેથીએ કેટલોક વિશેષ અર્થ તેમાં સમાતો. નહી તો મહારાષ્ટ્ર એવો શબ્દ તેને જોડવાની જરૂર જ ન હોતી. એ શબ્દની અંદર ઘણો અર્થ સમાઇ જાય છે. મહારાષ્ટ્ર દેશની રચના, ત્યાંના લોકોના અંગમાં રહેલું પાણી, અને પ્રયત્ન કરતાં બહાર આવનારૂં તેમનું સામર્થ્ય, ઇત્યાદિ બાબતો એ શબ્દથી રામદાસ સૂચવે છે. પહેલાંના સાધુઓના ઉપદેશની દિશા કેવળ વૈરાગ્યમય રહી સ્વદેશ તથા સ્વરાજ્યના સંબંધમાં લોકોનું કાંઇ કર્તવ્ય છે અને તે તેમને સમજાવવું જોઇએ એ વિચાર એમને નહતો. વિશુદ્ધ અંતઃકરણથી પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી, એનાથી આગળ તેમના વિચારો ગયેલા નહીં. પણ રામદાસ વિદ્વાન્, બહુશ્રુત તથા દેશકાલ જાણનાર હતા. તેમનું અર્ધું જીવન દુનિયાનો અનુભવ લેવામાં અને અવલોકન કરવામાં ગયું હતું. લોકોએ ઐક્ય કરી સ્વરાજ્ય સ્થાપવું, સ્વરાજ્ય સિવાય ધર્મોન્નતિ થવાની નહીં, અને ધર્મ તથા રાજ્યનો નિકટ સંબંધ છે, આવો તેમના ઉપદેશનો હેતુ હતો. તેઓ સ્વદેશાભિમાની, દૂરદર્શી, કુશળ, તથા સમાજ અને રાજ્યની ઉન્નતિ કરીને ઇચ્છિત પાર પાડવાના વિચારવાળા હતા. નહીં તો વ્યવહારની અનેક બાબતો ઉપર તેઓ નિયમ શા માટે બાંધી આપે ? તે કોઈ પણ એક ગામમાં બહુ દિવસ રહેતા નહીં; પણ બધો વખત ગામેગામ ફરવામાં અને લોકસ્થિતિ સમજવામાં ગાળતા. તેમનો ઉપદેશ સૌ સૌની સ્થિતિને અનુસરીને થતો. આ રીતે જાતે જઇ લોકસ્થિતિ સુધારવાની આવશ્યકતા તુકારામને જણાઈ ન હોતી. તે જાતે વૈરાગ્યશીલ હોવાથી લોકોની તેના પર પ્રીતિ હતી, પણ લોકોથી તેઓ કંટાળતા. સમાજની તેને જરૂર ન હોતી, અને પોતાનું વજન સમાજ ઉપર પડે એવી તેની ઇચ્છા પણ નહોતી. રામદાસનું એથી ઉલટું હતું. તેની ઇચ્છા એવી હતી કે લોકો

આપણી પાસે આવે, અને તે ન આવે તો આવે એવું આપણે કરવું; અને તેમનાં કર્તવ્યો તેમને સમજાવવાં. આ રીતે ઇચ્છિત પાર પાડવાનો તેમનો પ્રયત્ન હતો. એ પ્રમાણે તેઓ રાષ્ટ્રહિતૈષી અને સમાજને તેનું કર્તવ્ય સમજાવનાર હતા. સમાજની તેને અત્યંત જરૂર હતી. તેને છોડીને દૂર રહેવામાં પુરુષાર્થ નહી. પણ ઉલટું તેમનું કર્તવ્ય તેમની પાસે જઇને તેમને સમજાવવું, આવા વિચારો તેમના મનમાં ઘોળાતા. તે પોતાના પ્રવાસ વખતે પણ સ્વરાજ્યના ઇતિહાસનું સાહિત્ય એકઠું કરતા. કઈ જગાએ કેવી સ્થિતિ છે તે, તેઓ જાણી લેતા હતા. અને મહારાષ્ટ્રની રાજકીય ચળવળનાં મુખ્ય ઠેકાણાં, મુખ્ય કુટુંબો, અને તેનાં બલાબલ એ બધા વિષે પુખ્ત વિચારો ઘડી તે બદલની સાહિતી તે શિવાજીને આપતા. એ જેવા વેશમાં સાધુ હતા તેવા જ આચારમાં પણ ખરા સાધુ હતા.

૮ **રામદાસની યોગ્યતા**—તેમનો જન્મ ૧૬૦૮ માં થયો અને દેહાવસાન ૧૬૮૧માં થયું. એટલે પોણો સો વર્ષ સુધી મહારાષ્ટ્રના ભાગ્યોદયનો સંપૂર્ણ પૂર્વ રંગ તેમણે જોયો. એ ભાગ્યોદય સાથે થયેલું તેમનું તાદાત્મ્ય દાસબોધમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેમના વડિલ બંધુ રામીરામદાસ જેને તેઓ 'શ્રેષ્ઠ' કહે છે, તેના અને રામદાસના ગ્રંથોમાં આપણને તે કાળની દેશસ્થિતિ અને સમાજનો ઉદ્યોગ જણાઇ આવે છે. દેશની દીનતા જોઇ રામીરામદાસ પદેપદે વિલાપ કરે છે. રામદાસ માત્ર વિલાપ કરી બેસી ન રહેતાં અત્યંત લાગણી પૂર્વક અને સાવધતાથી તેના ઉપાયો વિચારે છે. રામદાસના વિચારો તે રામીરામદાસનું આગળનું પગથીઉં છે. મરાઠી રાજ્યના ઉદય માટે જે જે પ્રયત્નો થયા, તે આ બંનેના ગ્રંથોમાંથી જણાઇ આવે છે. હાલ પ્રસિદ્ધ થએલા કાગળપત્રો ઉપરથી પણ તેજ અનુમાન ઉપર આવી શકાય છે. સત્કાર્યોત્તેજક સભાએ પ્રકટ કરેલા ગ્રંથોમાં પણ રામદાસના ઉદ્યોગનું સંપૂર્ણ ચિત્ર જોઇ શકાય છે. એમાં જણાવેલા ચમત્કારો તથા તેમના ગૌરવ માટે મતભેદ હોઇ શકે, પણ તેમના

ગ્રંથ તથા કાગળપત્રો ઉપરથી તેમના ઉદ્યોગની એકંદર કલ્પના આવી શકે છે.

તે વિદ્વાન્ હતા અને તેમને સંસ્કૃત, મરાઠી તથા બીજી પણ કેટલીક ભાષા આવડતી હતી. જૂના સંસ્કૃત તથા મરાઠી ગ્રંથો તેમને અવગત હતા, અને તે સમયનાં વિદ્યાશાસ્ત્રો પણ તેમણે જોયાં હતાં. એ દેશકાળ તથા વ્યવહારને પણ જાણવાવાળા હતા, અને મનુષ્ય-સ્વભાવની તેને સારી પરીક્ષા હતી. તેમની અવલોકનશક્તિ જબરી હતી, અને લોકોમાં ભળી જવાની તથા તેમના મનમાંની વાતો જાણી લેવાની તેમને સારી આવડત હતી. લોકોના કલહો, ગુણદોષ, વ્યસનો ટેવો વગેરે તે જાણતા હતા. ઘણાં વર્ષો પ્રવાસ કરીને ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીનાં યાત્રાનાં બધાં ઠેકાણાં પગે ચાલીને તેમણે જોયાં હતાં, અને તે ઉપરથી તેમને દેશસ્થિતિની પણ સારી માહિતી મળી હતી. અનેક સાધુ સંતો સાથે તથા અનેક ન્હાના મોટા માણસો સાથે તેમને સમાગમ, વાતચીત અને વિચારોની લેવડદેવડ થઇ હતી. તે જાતે અત્યંત નિઃસ્પૃહ અને સદાચારસંપન્ન બ્રહ્મચારી હતા, અને તેની છાપ ગમે તેવા પુરૂષ ઉપર પણ પડતી. 'બોલવું તેવું ચાલવું' અને 'પ્રથમ કરવું, પછી બોલવું' એવું તેનું સૂત્ર હોવાથી તે કોઇને પણ એ શબ્દો કહેવા સમર્થ હતા. સર્વ ધર્મોનું, સર્વ પંથોનું અને સર્વ આચારોનું રહસ્ય તે જાણતા હતા. તેનો કોઇ શત્રુ નહોતો. તેની આજ સુધી કોઇએ પણ નિંદા કરી નથી. તુકારામ જેવાએ પણ તેને માન આપેલું છે. ઘણાખરા સાધુઓ પ્રથમ ગૃહસ્થાશ્રમી હતા અને પછી કંઈ સંકટ કે ત્રાસ પડતા ગુરુનો ઉપદેશ લઈ સાધુ થયેલા. તેવો પણ પ્રકાર રામદાસનો નહોતો. બધી અનુકૂળતા છતાં તે જન્મથી જ ખરેખરા સાધુ જ હતા. સમાજને ઐહિક તથા આમુષ્મિક કર્તવ્યો શિખવવા યોગ્ય વિદ્વત્તામાં, અનુભવમાં, અને બ્રહ્મવર્ચસ્વમાં એકંદર સંતમંડળમાં તેના જેવો સમર્થ કોઇ જ થયો નથી, અને તેટલા જ માટે તેમને એકલાને

'સમર્થ' એવું માનવાચક પદ મળ્યું છે. રામદાસનું આ વર્ણન અતિશયોક્તિવાળું કે અસ્વીકારણીય નથી.

બધા પ્રચલિત ગ્રંથો તથા ગુરુપરંપરા છોડી રામદાસે રામોપાસના શરૂ કરેલી. જાતે ગુરુ તરીકે ન ગણાવતાં શ્રી રામચંદ્રને જ ગુરુ તરીકે યોજ્યા. આ ગોઠવણ પણ તેમની હેતુસર હતી. રામની ભક્તિ કરવી, રામના નામથી દરેક પ્રયત્ન કરવો, સર્વ યશ અપયશ રામને અર્પણ કરવો, અને સર્વ સુખ દુઃખનો ભાર રામ ઉપર નાખવો: એ રામભક્તિનું રહસ્ય છે એમ રામદાસ જણાવે છે. શિવાજીને તે કહે છે; "શિવબા, તને વારંવાર જય મળે છે, તે પ્રભાવ રામનો છે, તારો નથી. રામની શ્રદ્ધા રાખીને તું કામ કરે છે, તેથી તને સફળતા મળે છે. એમાં તારે આપબળ માટે ગર્વ લાવવાનું કારણ નથી. પહેલાંના સાધુ સંતોએ ભક્તિનું મહાત્મ્ય વધારેલું, અને ભક્તિની વિશેષતામાં લોકો સંસારથી વિમુખ થતા તથા આ લોકનાં કર્તવ્યો વિસરતા. તેને પરિણામે રાષ્ટ્ર શક્તિહીન બન્યું. રામદાસે આ હીનતાને દૂર કરવા પ્રયાસ કર્યો. તેમણે સમજાવ્યું કે સંસારમાં રહીને નિત્યવ્યવહાર પ્રામાણિકતાથી કરવો, તથા પોતાનાં કર્તવ્યો યોગ્ય રીતે બજાવવાં એ ધર્મનો ખરો હેતુ છે. સમાજ છોડી વૈરાગ્ય ધારણ કરવાથી સમાજ આપણને વિસારે છે અને આપણે સમાજને વિસારી મૂકીએ છીએ. અને એ રીતે તો લોકસમાજ કર્તવ્યભ્રષ્ટ થઈ નાશ પામતો જાય છે. આ પ્રમાણે સાધુ સંતોનું વલણ વૈરાગ્ય તરફ હતું, તે રામદાસે ફેરવી રાષ્ટ્રહિત તરફ અને સમાજના સુખની વૃદ્ધિ કરવા તરફ વાળ્યું. ધર્મના તાત્કાલિક તથા પારમાર્થિક ઉપયોગ આ જ છે, અને એજ તફાવત પ્રથમના સાધુઓ અને રામદાસ વચ્ચે જણાઇ આવે છે. સંસાર ક્ષણભંગુર છે, અને કોઇપણ વખતે મરણ તો આવવાનુંજ છે, પણ તે મરણ પથારીમાં પડી રહીને લેવા કરતાં સ્વદેશસેવામાં જો આવે, તો જીવિતની સફલતા ગણાય, એ સૂત્ર રામદાસે શીખવ્યું.રામની સેવા તે એજ, અને રામના નામથી કાસો

કરવાં તે પણ એ જ. આ રીતે કામ કરતાં સફળતા મળે જ, અને ન મળે તો રામ ખાતર જીંદગીનો તથા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો એ મહત્પુણ્ય છે. આવો ઉપદેશ કરી રામદાસે લોકોને સતત જાગૃત રાખ્યા. કષ્ટ સિવાય કંઇ પણ સાધ્ય થતું નથી. દરેકે પોતાના જીવની પરવા ન કરતા કષ્ટ વેઠવાં, અને ઉદ્યોગના પરિણામે સઘળું મળી આવે છે, આવો ઉપદેશ "દાસબોધ"માં કરીને રામદાસે લોકોનું આળસ હાંકી કાઢ્યું. એથી પણ મોટી વાત રામદાસે કરી તે એ કે તેમણે લોકોને સ્વાર્થત્યાગ શીખવ્યો. હું અને મારૂં એવી સંકુચિત દૃષ્ટિ તેણે કાઢી મૂકી, અને અહંતા મટાડી દીધી. તે વખતના પંડિત ગણાતા વિદ્વાનોની આખોમાં પણ રામદાસે આવું અંજન આંજ્યું.

સંસાર છોડી વૈરાગ્ય લેવાથી અગર જંગલમાં જઇ રહેવાથી બહુ તો તે માણસને પોતાને મુક્તિ મળે, પણ તે માર્ગથી પાછળ રહેલાઓ માટે શું બને? બધાં માણસો કંઇ તુકારામ થઈ શકે નહીં તેમ આખો સંસાર શૂન્ય કરવો પણ અશક્ય છે. તેટલા માટે બધાંના કલ્યાણનો જે માર્ગ તે જ ખરો ધર્મ ગણાય. સંસારમાં રહીને ફલતૃષ્ણા ન રાખતાં કર્તવ્ય કરવાં એજ બધાંને અનુકૂળ જોઇએ એવો ધર્મ છે. રામદાસનો રામ તે એ જ. મુક્તિ ન જોઇએ, પુનર્જન્મ જોઇએ. પણ પુનર્જન્મ લઇ તેનું સાર્થક કરવું એ નવીન દિશા રામદાસે બતાવી. એથી રામદાસના વૈરાગ્ય, સાધુતા અને પરમાર્થ-પરાયણતા કમી નથી થતાં, પણ ઉલટાં તે વધારેજ સતેજ થાય છે. દેશસ્થિતિ સમજી લઇ લોકને ખરી જરૂર હોય તે આપવું, તેના કરતાં મહાન્ કાર્ય બીજું કયું હોય? રામદાસ સાધુ ન હોત, અને માત્ર રાજ્ય-કારભારી હોત, તો આ કામ તેના હાથે થયું ન હોત. પૃથ્વી ઉપર મોટા મોટા ધર્મવેત્તાઓ થઇ ગયા, તેઓ આવી જ રીતે સમાજ ઉપર ઉપકાર કરી ગયા છે. કર્તવ્ય કરવામાં પ્રાણ પણ આપવો, આ ઉદાત્ત તત્ત્વ મુસલમાન અગર ક્રિશ્ચિયન ધર્માનુયાયીઓએ સ્વીકાર્યું ન હોત, તો તે ધર્મોની આટલી વૃદ્ધિ થઇ ન હોત. એટલે દેશહિત

તરફ લક્ષ દેવાને કારણે જ રામદાસની યોગ્યતા વિશેષ છે. તેમણે પોતાની પાછળ પણ આ કામ ચાલુ રાખવાની યોજના કરેલી. રામદાસી પંથ કાઢી સેંકડો મઠ સ્થાપી લોકોને ઉપદેશ આપવાનું ચાલુ રાખવા તથા આળસને હાંકી કાઢવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. એ માટે સ્ત્રીઓનો પણ ઉપયોગ તેમણે કરી લીધો. તેમના શિષ્યવર્ગમાં અનેક સુસંસ્કૃત સ્ત્રીઓ હતી, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

અગિયારમા અને બારમા શતકમાં **પીટર** નામનો એક સાધુ ક્રિશ્ચિયન પ્રજાને મુસલમાનો વિરુદ્ધ લડવા તૈયાર કરતો અને તેને પરિણામે પછીથી તે બંને પ્રજા વચ્ચે અનેક લડાઇઓ થઈ. એ **પીટર** સાધુ અને આ **રામદાસ** વચ્ચે ઘણું જ સામ્ય છે. **પીટરે** ક્રિશ્ચિયન પ્રજાને લડાઇ કરવા પ્રેરી તેથી તેનું સાધુત્વ કમી થયું નહીં, ઉલટું તેને માટે બધી ક્રિશ્ચિયન પ્રજાને ઘણી પૂજ્ય બુદ્ધિ છે. તેજ પ્રમાણે રામદાસના આ પ્રયત્ન માટે આખા રાષ્ટ્રને અભિમાન થાય તેવો એ અદ્વિતીય પુરુષ હતો.

રામદાસની એ માટેની યોગ્યતા પૂરેપૂરી હતી, પણ તેમના પ્રયત્ન પછીના પગથીઆ માટે એક જોડીદારની જરૂર હતી. સંસારમાં રહીને સુખવૃદ્ધિ કરવાના અન્ય માર્ગો બતાવનારા જેવા મહાપુરુષો યુરોપમાં પછીથી મળ્યા તેવા આ દેશમાં પછી કોઈ મળ્યા નહીં, એ જ મોટા દુઃખની વાત થઇ. સત્યના રક્ષણ માટે પ્રાણ આપનારા, અને દઢ નિશ્ચયવાળા અનેક સાધુઓ ઈંગ્લાંડમાં ધર્મસુધારણાના વખતે નીકળી આવ્યા, તે જ પ્રમાણે અહીં પણ તેવે વખતે તેની બરોબરીના જ સાધુઓ મળી આવ્યા. સંસાર છોડી દઇને મોક્ષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મૂળ સ્થિતિ હતી. તે સુધારી સંસારમાં રહીને મોક્ષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ થઈ ત્યાં સુધી પાશ્ચાત્યોની સાથે આપણે જોડાજોડ આવ્યા. પણ તેની પછી સંસાર સુધારી ઐહિક સુખવૃદ્ધિ કરી સ્વદેશની ઉન્નતિ કરવાનું જે પગથીઉં તે પાશ્ચાત્યોને મળ્યું: આપણને મળ્યું નહીં. અગર કદાચ ઉદર નિર્વાહની અડચણ ન

હોવાથી આપણને તેની જરૂર લાગી પણ નહીં હોય. સર ટૉમસ મૂર, સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેક, સર વૉલ્ટર રેલે, લૉર્ડ બેકન, વગેરે મહાપુરુષો-એ ઇંગ્લાંડને ભાવી ઉન્નતિની દિશા દર્શાવી અને રાષ્ટ્રનું લોકશિક્ષણ કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ તે શીખવ્યું. તેના પરિણામે ધર્મસુધા-રણાની સાથે જ સમાજમાં તથા કેળવણીમાં સુધારો થયો અને ઐહિક સુખની પ્રાપ્તિનાં અનેક સાધનો ત્યાં ઉત્પન્ન થયાં. પણ આપણે હિંદીઓ બધી પ્રજાની પહેલાં કર્તવ્ય તરફ વળેલા છતાં હાલ નિદ્રાગ્રસ્ત થયા છીએ.

૯. શિવાજીની સ્વરાજ્ય સ્થાપનામાં રામદાસનો ભાગ— શિવાજીની સ્વરાજ્ય સ્થાપનામાં રામદાસસ્વામી કેટલે અંશે સહાયક હતા એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો છે, અને તે સંબંધે આજ પણ ઘણી ચર્ચા ચાલે છે. હજી એ પ્રશ્નનો તટસ્થપણે નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. એ માટે તેનું જરા વિગતથી વિવેચન કરવું યોગ્ય ધાર્યું છે. એ સંબંધમાં પ્રથમ નીચે જણાવેલી સાલો ધ્યાનમાં રાખવી પડશે:—

ઇ.સન ૧૬૦૮ **રામદાસનો** જન્મ થયો.

૧૬૨૧ લગ્ન કરતાં નાસી ગયા અને **ટાકળીમાં** તપશ્ચર્યા શરૂ કરી.

૧૬૩૨ તીર્થયાત્રા તથા પ્રવાસ ૧૨ વર્ષ સુધી.

૧૬૪૪ કૃષ્ણા નદીને તીરે આવ્યા.

૧૬૪૦–૪૫ **શિવાજીના** પ્રથમ રાજ્યની શરૂઆત.

૧૬૪૯ **ચાફળના** મઠની સ્થાપના અને રામજન્મોત્સવની શરૂઆત.

૧૬૪૯ ના એપ્રિલની ૧૨ મી તારીખે **શિવાજીની** સ્વામી સાથે **ચાફળમાં** મુલાકાત થઈ (?) અને ત્યારથી પછી વખતો વખત ઉપદેશ શરૂ રહ્યો. (એક પક્ષનું કથન).

૧૬૫૦ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨ મી તારિખે તુકારામનું મરણ.

૧૬૫૨ માં **જાંબ**, ૧૬૫૫ માં **મિરજ** અને ૧૬૬૧ માં **ભાગાનગરના** મઠની સ્થાપના.

૧૬૫૪–૬૪ "દાસબોધ"ની શરૂઆત. ૧૬૮૧ માં પૂરો થયો.

૧૬૭૫ ચાફળના ઉત્સવ વખતે દરસાલ ૧૨૧ ખાંડી ધાન્ય આપવાનો હુકમ થયો.

૧૬૭૮ વિજયાદશમીએ તેમના મઠો માટે ગામ આપ્યા બદલની શિવાજીની સનંદ મળી.

૧૬૮૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં રામદાસનું મરણ થયું.

આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી માહિતીના આધારે આ સાલો જણાવેલી છે. તેમાં શિવાજીની મુલાકાતની સાલ સન ૧૬૪૯ ની જણાવી છે, પણ તે માટે જોઇતો આધાર નથી. રામદાસ પાસેથી ગુરુ ઉપદેશ લઇને શિવાજીએ સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનો પ્રયત્ન સફળ કર્યો હોત તો ચાફળના ઉત્સવ માટે તથા મઠ માટે શિવાજીએ જે ઉપજ બાંધી આપી, તે એટલી મોડી કેમ આપી? વહેલી કેમ ન આપી? વળી સન ૧૬૬૨ માં દિવાકર ગોસાંઇને કેશવ ગોસાંઇએ પત્ર લખ્યો છે, તેમાં જણાવેલું છે કે શિવાજીની અને સમર્થની આ પ્રથમ મુલાકાત થઇ. તેને અસત્ય ગણવાનું કંઈ કારણ નથી. શિવાજીને રામદાસ પૂજ્ય હતા એમાં કાંઇ સંશય નથી. પણ શિવાજીએ ગુરુ ઉપદેશ તો જીજાબાઇ અને કુળગુરુ પ્રભાકર ભટ્ટની હયાતીમાં મહાબળેશ્વરના ગોપાળભટ્ટ પાસેથી લીધો. અને તે બદલ તેને વર્ષાસન બાંધી આપ્યું તેની મૂળ સનદ સન ૧૬૫૩ ના માર્ચ માસની લખી આપેલી મળી આવી છે. એટલે રામદાસ પાસેથી શિવાજીએ ગુરુ ઉપદેશ લીધો જણાતો નથી, તેમજ તે બંનેની મુલાકાત પણ સન ૧૬૫૯ પહેલાં અથવા તે પછીથી પણ ઘણા વખત સુધી થયેલી જણાતી નથી.

શિવાજીના રાજ્યનો આરંભ સન ૧૬૪૫ ના સુમારમાં થયો હતો. તે આરંભ કરવામાં રામદાસની સહાયતા કંઇ પણ જણાતી નથી. અર્થાત્ રાજ્ય સ્થાપન કરવાની પ્રેરણા શિવાજીને રામદાસ તરફથી મળેલી નથી. શિવાજીએ આત્મબળથી ચલાવેલો પ્રયત્ન રામદાસને ચાફળની મુલાકાત પછી ધીમે ધીમે જણાતો ગયો. દેશની અવનતિ

કયા ઉપાયોથી દૂર થાય તે વિશેના વિચાર રામદાસને અહોનિશ ચાલતા હતા. તેમાં શિવાજીની શરૂઆત જોઈને નવીન પ્રકાશ પડયો. શિવાજીનો નવીન ઉદ્યોગ તથા કુશળતા જોઇને તેમને નવી દિશા સુઝી. આ નવીન દિશા તે રાજકીય ઉન્નતિ. તે પહેલા રામદાસના મનમાં રાજકીય ઉન્નતિનો વિષય નહોતો. સન ૧૬૫૯ મા " દાસબોધ " અર્ધ ઉપરાત લખાયલો હતો. તે અર્ધા ભાગમા એ વિષય બિલકુલ નથી. તેટલા ભાગ પછી એ વિષય દાખલ થયેલો જણાય છે. મોરે, અફ્ઝુલખાન, વગેરેના બનાવો બનતાં શિવાજીની સત્તા પછી વધતી ચાલી, અને તેમ તેમ રામદાસને રાજકીય બાબતોની આવશ્યકતા સમજાતી ગઇ. એ મહાચતુર હતા. વસ્તુસ્થિતિ સમજીને તેને મદદ કરવામાં તેમણે વિલંબ કર્યો નહી. સમર્થના વખતના પ્રસિદ્ધ થયેલા નવીન પત્રવ્યવહાર ઉપરથી પણ આવી જ હકીકત સમજાય છે. શિવાજીનો પ્રયાસ જોઇ રામદાસને લાગ્યું કે તેના પ્રયાસને વિશેષ યશ મળે એમ કરવું એ દરેક મહારાષ્ટ્રીયનું તે વખતનું કર્તવ્ય છે. શિવાજીના કોઇ શત્રુઓ ન રહે, તેને બધા લોકો અંતઃકરણથી મદદ કરે, અને કોઇ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થત્યાગ કરતાં લોકો પાછા ન હઠે, આવા વિચારથી રામદાસ શિવાજીના પ્રયાસનું મહત્ત્વ લોકોને સમજાવવા માંડયા. શિવાજી ધર્મરાજ્ય સ્થાપન કરે છે; એ રાજ્ય શિવાજીનું નહી, પણ ધર્મનું છે; અને શિવાજી ગોબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળક છે, એ પ્રકારનો વિશ્વાસ રામદાસે તેમના મઠોદ્વારા મહારાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન કર્યો. અને જે કોઇ ઇસમ એ કામને માટે લાયક જણાયા, તેને શિવાજી પાસે મોકલી આપ્યા. શિવાજીના અષ્ટ પ્રધાનો તથા સરદારો રામદાસને ચહાતા હતા જ. તેમને રામદાસે વિશેષ પ્રોત્સાહન આપ્યું તથા સતેજ કર્યા. રામદાસને પ્રર્યટનમાં જે અનુભવ મળ્યો હતો, તેનો ઉપયોગ કરીને શિવાજીના પ્રયાસને તેમણે બળ આપ્યું. તેમણે ભક્તિમાર્ગનો અને કર્મમાર્ગનો યુક્તિથી યોગ કરીને બંનેનું લક્ષ રાજ્યવૃદ્ધિ તરફ વાળ્યું.

આ પ્રમાણે " દાસબોધ "માંના રાજકીય વિચારોની પ્રેરણા રામદાસને શિવાજીના પ્રયાસ પછી થઇ. શિવાજીને " દાસબોધ"ના વિચારોથી સ્વરાજ્ય સ્થાપનાની પ્રેરણા થઇ એમ કહેવું એ કાર્ય-કારણને ઉલટાવી નાખવા જેવું છે. " હું તમારા રાજ્યમાં આવીને રહેલો, છતાં રાજકારણને લીધે તમે આટલા દિવસ મારી ખબર લઇ શકયા નહીં; " આ પ્રમાણે રામદાસે શિવાજીને લખેલું છે. એટલે એ પરથી પણ શિવાજીનું રાજ્ય રામદાસની મુલાકાત અગાઉ સ્થપાયું હતું એમ જણાઈ આવે છે. "દાસબોધ" વાંચતાં પણ તેવી જ હકીકત જણાય છે. દરેક પ્રસંગે ' તમે સારૂં કામ કર્યું ', ' એવું જ કરતા રહો '; ' ધર્મના રક્ષણ માટે જ તમારો અવતાર છે, ' એ રીતે કહી રામદાસે શિવાજીનું ગૌરવ કરેલું છે. તથા જે જે કાર્ય શિવાજીએ આરંભીને પાર પાડયાં તે તે બદલ તેને શાબાશી આપેલ છે. એટલે રાજ્યવ્યવહાર-ની દરેક બાબત મૂળ શિવાજીએ ઉપાડેલી, એમ " દાસબોધ " ઉપરથી પણ જણાઇ આવે છે. અર્થાત્ "દાસબોધ" શિવાજીને ઉપદેશ આપવા માટે રામદાસે લખ્યો એવી જે સાર્વત્રિક સમજ છે, તેમાં કાંઇ વજુદ લાગતું નથી. શિવાજીને આવા સમર્થ પુરુષની જરૂર હતી જ, અને તેની આસપાસના બધા માણસો રામદાસને પૂજ્ય માનતા, તેથી તેના પ્રયાસને રામદાસની મદદથી પરોક્ષ લાભ પણ થયો હતો. " દાસબોધ " પણ એક સાથે લખાયો નથી. શિવાજીના પ્રયાસ પછી તેની શરૂઆત થઈ અને પછીનાં વીશ પચીશ વર્ષો સુધી તે લખાયો. જેમ જેમ શિવાજીનો પ્રયાસ સફળ થતો ચાલ્યો અને રાજ્યની ઇમારત બંધાવા માંડી, તેમ તેમ જૂદા જૂદા પ્રસંગો અને જૂદા જૂદા અનુભવો "દાસબોધ"માં ગુંથાતા ગયા, અને તેથી કરીને જ "દાસબોધ"માં સંસારના બધા વિષયો આવી ગયા છે, " વ્યવહારમાં રહીને પરમાર્થ સાધવો " આ સૂત્ર રામદાસે દરેક પ્રસંગમાં ગોઠવી દીધું છે. "દાસબોધ" નામ પણ એ ગ્રંથને છેક છેવટે આપેલું લાગે છે. શિવાજીની ચડતી વખતે રામદાસ જેવો લાયક

સત્પુરુષ તે વખતે બીજો કોઈ ન હોતો. તેની બધાં માણસો ઉપર અસર હતી અને આખું મહારાષ્ટ્ર તેને ગુરુ ગણી પૂજ્ય માનતું. ગુરુકૃપા સિવાય મનુષ્યનું કોઈ પણ કામ સફળ થાય નહી, એવી ભાવના આજ પણ રાજાઓ તથા બીજા ઘણા લોકોની છે, તો તે વખતે તે બહુ વધારે હોય જ. **શિવાજી**ને રાજ્ય મળ્યું, અને તેનો ઉદ્યોગ સફળ થયો, તેની જ સાથે ઘણાં વર્ષોની મહારાષ્ટ્રની જે આશા તે ફળીભુત થઇ, એટલે એ બધું પરિણામ **રામદાસ**ની કૃપાથી **શિવાજી**ને મળ્યું અને **રામદાસ**ના ઉપદેશથી આવ્યું એવી લોકોની સમજ થાય; અને એવી જ સમજને લીધે **સંભાજી** તથા **રાજારામ**ના આપત્તિકાળમાં લોકોની ધીરજ કંઇક અંશે ચાલુ રહી. બખરકારોએ પણ એવી જ સમજથી બખરો લખી, અને જે પ્રકાર **શિવાજી**ના ઉત્તરકાળમાં તથા પછીના વખતમાં લોકોએ જોયો, તે લેખકોએ **શિવાજી**ના આરંભને લાગુ પાડયો. આમ થવાથી અનર્થ થયો છે એવું કાંઇ કહેવાતું નથી. કેમકે **રામદાસસ્વામી** અંતઃકરણથી **શિવાજી**ના પ્રયાસોને પુષ્ટિ આપતા હતા, અને આવા ઉત્તેજનની કોઈ પણ મહાન્ કૃત્યને હંમેશાં જરૂર હોય જ. **રામદાસ**ની અને તેમના પ્રયાસની યોગ્યતા પણ આમ બતાવીને કાંઇ ઓછી ગણવાની ધારણા નથી. માત્ર એટલું જ બતાવવાનું છે કે રાજ્ય સ્થાપવાનું કામ ક્ષત્રિયોનું છે, અને ક્ષત્રિયે જ બધાં જોખમો પોતાની જાત ઉપર વહોરીને તેની શરૂઆત કરી છે, તથા પોતાની જ કુશળતાથી તે તેણે પાર પાડયું છે. એ કામમાં બ્રાહ્મણોની સલાહ તથા શિખામણો **શિવાજી**એ પ્રેમથી સ્વીકારી, અને તેનો બનતો ઉપયોગ પણ કર્યો; પરંતુ આરંભેલા પ્રયાસની સઘળી જવાબદારી એકલા **શિવાજી**ની ઉપર જ હતીઃ તેમાં **રામદાસ**નો કાંઇ સંબંધ નહોતો.

શિવાજીને જ્યારે **રામદાસ**ના પ્રયાસની ખબર પડી, ત્યારે તેણે તે માટે માન બતાવી તેનો પોતાના કામમાં ઉપયોગ કરી લીધો. શૂરવીર કુટુંબો, લડવૈયા લોકો, અને ખેડુતો વગેરે ઉપર **શિવાજી**એ

પ્રથમથી છાપ પાડી હતી; પણ રામદાસી પંથના ફેલાવાની સાથે શિક્ષિત વર્ગ પણ શિવાજી તરફ વળ્યો.

રામદાસની અને શિવાજીની મુલાકાત થયા પછી શિવાજીને રામદાસના પ્રયાસની ખબર પડી, અને શકય તેટલો તેનો ઉપયોગ તેણે કરી લીધો. તે વખતે ધર્મશ્રદ્ધા વિશેષ પ્રબળ હતી, અને રામદાસનું પવિત્ર આચરણ તથા કીર્તિ જોઇને શિવાજીએ તેને માન આપ્યું. તેણે રામદાસને ચરણે રાજ્ય અર્પણ કર્યું, અને કાગળપત્રોમાં પોતે તેમના ચરણરજ હોવાનું જણાવ્યું, એ માત્ર વિવેક હતો. માત્ર જ તેટલા ઉપરથી જ સ્વરાજ્યની મૂળ કલ્પના રામદાસે ઉપજાવી, અને શિવાજી માત્ર તેના હાથમાં રમનાર રમકડું હતો, એમ માનવું એ ભૂલાવો છે.

રા. રાજવાડે જણાવે છે કે શિવાજીના મરણ વખતે ૧૩૦૦ રામદાસી સાધુઓ મહારાષ્ટ્રમાં ફરતા હતા, અને તે પરથી પણ તેમણે મહારાષ્ટ્રના રાજકીય પુનરુજ્જીવનમાં કેટલો મોટો ભાગ આપ્યો તે જણાઈ આવે છે. પરંતુ રામદાસી મઠોનો ફેલાવો શિવાજીના રાજ્યના ફેલાવાની સાથે સાથે થયેલો છે. એ મતના સાતસો આઠસો મઠો સ્થપાયા, પણ તેમાં ૭૨ મુખ્ય હતા. એ મઠોમાં આવનારા લોકો ઉપર રામદાસના ઉપદેશની સારી છાપ પડી અને એમનાં તથા એમના સંબંધમાં આવનારાં માણસોનાં મન શિવાજીને અનુકૂળ થયાં. શિવાજીના પ્રયાસનું રહસ્ય તેઓ જાણવા લાગ્યા, અને તેટલા પ્રમાણમાં શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થાનો પ્રયત્ન સરળ તથા સફળ થયો. પરંતુ એના કરતાં કંઇ જ વધારે ઉપયોગ એ મઠોનો થયો જણાતો નથી. એ પંથનું જોર સંભાજી તથા રાજા-રામના વખતમાં વિશેષ હતું, અને તે આપત્કાળમાં તેમનો કંઇક પણ ઉપયોગ થયો કહેવાય.

રામદાસી મઠો રાજ્યનું કયું કામ કરતા હતા તે સમજી શકાતું નથી. એવા મઠોમાં રામનાં અને હનુમાનનાં દેવળો હતાં, અને નજીકમાં કસરતનો અખાડો પણ રહેતો. તે ઉપરથી લોકોની શારી-

રિક તથા માનસિક શક્તિ વધારવાનો આ મઠોનો હેતુ કહી શકાય. "દાસબોધ" જેમ જેમ તૈયાર થતો, તેમ તેમ આ મઠોદ્વારા લોકોમાં ફેલાતો. જૂદા જૂદા સંઘો તૈયાર કરવા, મંડળીઓ એકઠી કરવી, અને સંઘશક્તિ વધારવી એવું "દાસબોધ"માં વચમાં વચમાં રામદાસે જણાવેલું છે. આ શિખામણો ઓછેવત્તે અંશે આ મઠોદ્વારા લોકોમાં પણ ફેલાતી. શરૂઆતમાં આ મઠોનાં આખ્યાનો સાંભળવા બહુ બહુ માણસો આવતાં. તેમાં શિવાજીના શિષ્યવર્ગ પૈકીના કેટલાક મરાઠાઓ પણ હતા. પણ એકંદરે આ મઠોનું વજન બ્રાહ્મણ સિવાયના વર્ગોપર વિશેષ પડયું નહીં. સ્વરાજ્યની ઇમારત ઉઠાવવામાં તો બ્રાહ્મણ સિવાયનો જ વર્ગ ઘણો હોવો જોઇએ. એટલે, રામદાસી મઠોએ જો આ પ્રકારનું કંઇ કામ કર્યું હોય, તો તે રામદાસની હયાતીમાં જ થયું હોય. એ તેજસ્વી સત્પુરુષ વિદેહ થતાં જ પછીથી કોઇ તેવો મહાન્ પુરુષ પાકયો નહીં અને મઠોમાં ઉત્પન્ન વગેરેના કલહ થતાં તે નિર્જીવ થઇ ગયા. પછીના વખતમાં મઠો હોવા છતાં પણ રાષ્ટ્રની અવનતિ અટકી નહીં.

બીજી બાજુ, શિવાજી અને રામદાસ વચ્ચે કંઇ પણ સંબંધ ન હોતો એમ ઠરાવવું પણ યોગ્ય નથી. મરાઠાઓનું ભગવું નિશાન તથા 'રામ રામ' કરવાનો રિવાજ એ ઉપરથી રામદાસનું નામ મહારાષ્ટ્રમાં અજરામર છે. પણ ઇતિહાસનો બધો આધાર જૂના ગ્રંથો અને કાગળપત્રો ઉપર રહે છે. એ આધારને અનુસરીને "દાસબોધ" કેવી રીતે અને કયાં કારણોથી લખાયો, તથા "શિવદિગ્વિજય" વગેરે દરેક બખરકાર રામદાસના ઉપદેશને કેટલું મહત્ત્વ આપે છે, તેનો નિર્ણય કરવો ઘટે. એ નિર્ણય એ રીતે ન કરીએ તો પછી ઇતિહાસ કયાં રહ્યો? એ નિર્ણય એ થાય છે, કે રામદાસે લોકોનાં મન શિવાજીના પ્રયાસ તરફ વાળ્યાં અને શિવાજીએ પણ એ સત્પુરુષનો લાભ લીધો.

ઘણીજ અવ્યવસ્થા હતી, અને એ વ્યવસ્થા બરાબર કદી થઇ શકી જ નહીં. પરશત્રુ એ ઘણું કરીને હમેશના બનાવ જેવું થઈ પડયું હતું. ચોર તથા ધાડપાડુઓનો ત્રાસ એટલો હતો કે પ્રજાનાં જાન માલ હંમેશાં જોખમમાં હતાં; અને દુકાળોને લીધે પણ ઘણો ભાગ ઉજડ થઈ ગયો હતો.

દક્ષિણમાં આવેલા મુસલમાનોમાં અસલ મુસલમાનો ઘણાજ થોડા હતા. મહારાષ્ટ્રમાંના મુસલમાનોની સંખ્યા એક લાખની માંડ માંડ હતી. તેમાં પણ ઘણા પ્રકારના અને ઘણી જાતના લોક હતા. દેશમાં રહીને પેટ ભરવા સિવાય વિશેષ તેમનો ઉદ્દેશ નહોતો. માત્ર પેટ ભરવાના તથા સ્વસંરક્ષણ કરવાના હેતુથી તેઓ એકત્ર થયા હતા. પૈસા મેળવવાના હેતુથી ધર્મના નામનો આશ્રય તેમણે લીધો હતો. રૈયત કે પ્રજાનું સંવર્ધન કરવું એવું તેમના મનમાંજ નહોતું. લોકો પાસેથી વસુલાતની રકમ એકઠી કરવાનું એક કામ તેઓ બરાબર કરતા રાજ્યકર્તાનાં અન્ય કર્તવ્યો તેમણે કદી જ કર્યાં નથી. આ પ્રમાણે મુસલમાન લોકો જીતાયલી પ્રજા કરતાં દરેક બાબતમાં ઉતરતી સ્થિતિના હોવાથી લોકસ્થિતિ સુધારવાનું કામ તેમના હાથે થવું શકય જ નહોતું. પહેલાંના વખતમાં ગામોની ઉપજની વસુલાત કરવા અને તે સરકારમાં ભરવા હિંદુ વહીવટદારો હતા. તેમના તરફથી વસુલાત વખતસર ન આવવાથી આ લોકોએ એ જૂના વહીવટદારોને કાઢી નાંખી નવા મુસલમાન વહીવટદારો નીમ્યા. લોકોનાં મન તેથી ઘણાં કચવાયાં. દેશમાં દુકાળ પણ વારંવાર પડવા લાગ્યા. એક મોટો દુકાળ સન ૧૪૬૮ થી ૧૪૭૫ સુધી પડયો. દામાજીપંતની કથા આ દુકાળની છે. આ દુકાળનાં વર્ણનો ઘણા કવિઓએ તથા બીજા લેખકોએ કરેલાં છે. એ 'દુર્ગાદેવી'નો દુકાળ કહેવાય છે. એ દુકાળમાં અસંખ્ય માણસો મરણ પામ્યાં. આખો દેશ ઉજડ થયો. સરકારનું વસુલ આવ્યું નહીં અને સરકારી કામો બંધ પડયાં. પૈઠણ તથા પુણતાંબેમાં મોટી પ્રાચીન સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠો હતી તેને આશ્રય

અપાતો બંધ થયો. નિર્વાહની મુશ્કેલીના કારણે અનેક પંડિત કુટુંબો દેશ છોડી ચાલ્યાં ગયાં. પોતાના સર્વ ગ્રંથો સાથે લઇ તેઓ કાશી ગયેલા હોવા જોઇએ. ગાગાભટ્ટનું પ્રસિદ્ધ કુટુંબ આ વખતે જ કાશી ગયું હશે. કાશીમાં આ દક્ષણી કુટુંબોએ પછીથી ઘણી ખ્યાતી મેળવી હતી. તેની હકીકત પંડિત હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી (બંગાળા) એ પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. પૈઠણ, પુણતાંબેનાં સંસ્કૃત વિદ્યાલયોની ખ્યાતી પુરાણી હતી. આ સ્થાનો કર્મઠ બ્રાહ્મણોનાં સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ હતાં. જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ વગેરેનો છળ પૈઠણનાજ બ્રાહ્મણોએ કર્યો હતો. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ ધાર્મિક બાબતમાં પૈઠણના બ્રાહ્મણોની સંમતિ જરૂર મેળવવી પડતી હતી. આજ કારણને લીધે શિવાજીના અભિષેક વખતે ગાગાભટ્ટનું આટલું મહત્વ વધ્યું હતું.

જૂના વખતનાં વતનો બંધ પડયાં. દેવસ્થાનોનાં ઉત્પન્ન ખાલસા થવાથી બધાં જૂનાં દેવાલયો નાશ પામ્યાં. જ્ઞાનેશ્વરે વર્ણવેલું નેવાસેનું મહાલસા દેવીનું પ્રચંડ દેવસ્થાન પણ બંધ પડયું. નાશિકમાં પૂર્વે ઘણાં હેમાડપંતી દેવળો હતાં. હાલ ત્યાં તેમાંનું એક પણ નથી. એકંદરે મહારાષ્ટ્રમાં ત્રણસો વર્ષથી જૂનું એક પણ દેવસ્થાન રહ્યું નથી. આમ હોવાથી શિવાજીના ઉદયકાળ વખતે જૂના દેવસ્થાનને ઉત્પન્ન બાંધી આપવાનું પ્રયોજન જ રહ્યું નહોતું. આ રીતે અન્ન અને દ્રવ્યનો નાશ થતાં ઉચ્ચ તથા મધ્યમ વર્ગ નામશેષ થયો.

રહેવામાં રહ્યા માત્ર વૈશ્યો. એ વર્ગ વેપાર કરનારો હોવાથી માલની લેવડદેવડ કરવામાં હંમેશાં ધનવાન બને છે. પણ દુકાળમાં ખેડુતો નાશ પામવાથી આ વૈશ્ય વર્ગ ઉપર જ સઘળો બોજો પડયો, અને તેના પરિણામે તે વર્ગ પણ સો દોઢસો વર્ષમાં નાશ પામ્યો. પરંતુ વૈશ્યો વગર સમાજ વ્યવહાર કેવી રીતે ચાલે? દેશમાંની એટલે અંદર અંદરની લેવડદેવડ તો ચાલવી જ જોઇયે. મૂળનો વૈશ્ય વર્ગ નાશ પામ્યો એટલે બહારના ગુજરાતી અને મારવાડી વૈશ્યો આવ્યા, અને તેમણે લેવડદેવડનો ધંધો ઉપાડી લીધો. હાલ સર્વત્ર જે મારવાડી

તથા કયાંક ગુજરાતી વૈશ્યો મહારાષ્ટ્રમાં દેખાય છે, તેઓ ઘણાખરા આ રીતે જ આવ્યા હશે. લિગાયત (વાણી) પણ એ જ રીતે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા. અર્થાત્ આખા મહારાષ્ટ્રમાં ત્રણસો સાડીત્રણસો વર્ષ પહેલાંનાં જૂનાં કુટુંબો આજે ઘણા રહ્યાં નથી. ઘણાંખરાં નવાં આવેલા જ છે. જે વર્ગ પાસેથી પૈસા મેળવીને રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાનો તે વૈશ્ય તથા ખેડત વર્ગનું રાજ્યે તો રક્ષણ કરવું જોઇએ. તે ન થવાથી રાજ્યકારભાર તથા સરકારનાં કામો બંધ પડયાં અને દેશની દુર્દશા થઇ. કોકણ જેવી અગવડ ભરેલી અને છેક ખૂણાની જગોએ કોઈ કોઇ પ્રાચીન કુટુંબો રહેલાં છે. પાંચસો છસો વર્ષનાં કુટુંબો ત્યાં કવચિત્ મળી આવે છે. વિશેષ કસવાળો અને આબાદીભર્યો જેટલો પ્રદેશ હતો તે બધો ઉજડ થયો. અહમદનગર જીલ્લામાંનો ગોદાવરીકાંઠાનો 'નેવાસે' વગેરે તરફનો પ્રદેશ પાકમાં બહુ ઉત્તમ છે તેજ પ્રદેશમાં જ્ઞાનેશ્વર જેવો મહાપુરૂષ થયો. તેજ પ્રમાણે દેવગિરિ ઔરંગાબાદ તરફનો પ્રદેશ પણ પાકમાં સારો ગણાય છે, તેથી જ ત્યાં યાદવો વગેરે મોટાં મોટાં રાજ્યોની રાજધાની થઈ હતી, સારાંશ કે સન ૧૩૧૮ માં યાદવોનું રાજ્ય ગયું ત્યારથી સન ૧૪૭૫ માં દુર્ગાદેવીનો દુષ્કાળ પડયો ત્યાં સુધીમાં ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ થયેલી જણાય છે.

યાદવોના રાજ્યમાં સહ્યાદ્રી પર્વતની નીચે કોકણમાં તથા ઘાટ ઉપરના ભાગોમાં ઘણા ઇનામદારો, જમીનદારો, જાગીરદારો વગેરે સરદાર વર્ગના લોકો ઘણાં વર્ષથી રહેતા હતા. રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યનું પોષણ આ લોકો જ કરતા. સન ૧૩૧૮ માં યાદવોનું રાજ્ય નાશ પામ્યું ત્યાર પછીનાં સો પચાસ વર્ષોમાં આ સરદારો લગભગ નાશ પામ્યા. એ સરદારોનું વજન લોકો ઉપર વિશેષ હતું, અને આવા સરદારો સારી સ્થિતિમાં રહે એ રાજ્યનું એક મોટું બળ જ ગણાય. આ સરદારો બળવા કરી સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કરતા, તેથી તેને જીતીને રાજ્યકર્તાઓએ તેનો નાશ કર્યો. આ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રની આ

સ્વાતંત્ર્યપ્રિય મંડળી નાશ પામી, વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો બીજા ભાગોમાં રહેવા ગયા, અને માત્ર કોળી ભીલ વગેરે જંગલી લોકો તથા ગુલામગિરી કરનારા નીચલા વર્ગના કેટલાક લોકો રહ્યા. સિવાય દેશમુખ, દેશપાંડે, પટેલો અને કુલકર્ણી રહ્યા. રાજ્યની વસુલાત એકઠી કરવામાં તેમનો ખપ હતો.

દેશમાંની લોકસંખ્યા અને તેના વર્ગ કેવી રીતે બદલાતા ગયા, અને તેમાં નવું જૂનું શું થયું, તેનો ઐતિહાસિક શોધ ઘણો ઉપયોગી છે. આપણા પ્રત્યેક સમાજ, વર્ગ અને કુટુંબની આ રીતે શોધ કરીએ, તો ઘણીજ ઉપયોગી હકીકત બહાર આવે. રાજ્યકર્તાએ અજાણપણે દેશનો સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર વર્ગનો આ રીતે નાશ કર્યો, તેથી વસુલાત મેળવવાની મુશ્કેલી પડી અને કારભાર અટકી પડ્યો. ત્યારે ઉજડ થયેલાં ગામો ફરી વસાવવા તેમણે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પણ એમ કરવા જતાં પૂર્વનાં વંશપરંપરાનાં કામો બદલાયાં, અને ગમે તેને ગમે તે કામ સોંપાયાં. બ્રાહ્મણો, કાયસ્થોને ગામોના હિસાબ કીતાબ કરવાનું કારકુનીનું કામ મળ્યું. પટેલો બધા નવા થયા. હાલના પટેલો 'દુર્ગાદેવી'ના દુકાળ પછીના છે. તેમાં ઢેડ, હજામ વગેરે જાતના પણ પટેલો છે. આ નવી વ્યવસ્થા દુકાળ પછીનાં પચાસ વર્ષમાં થઇ. તે પછીનાં ચાળીશ વર્ષની જ અંદર (સન ૧૫૬૫) તાલિકોટમાં હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ભારે ઝઘડો થયો. તેથી હિંદુઓની દરેક વ્યવસ્થા અને સઘળી પૂર્વ પરંપરા નાશ પામી. એકંદરે પરરાજ્ય, રાજ્યક્રાન્તિ, દુષ્કાળ અને અંધાધુંધી વગેરે અનેક એક સરખી આફતોથી દેશની દુર્દશા થઈ પડી.

૨. નવીન સમયનો પ્રારંભ—તાલિકોટની લડાઇ વખતે વિજયનગરમાં એક હિંદુ રાજ્ય હતું. એ રાજ્યનો નાશ થતાં હિંદુઓ માટે કોઈ આધાર રહ્યો નહીં. પ્રજાનો ક્ષય થતો ચાલ્યો. સાધુસંતોના ગ્રંથોમાં આ સ્થિતિનું વર્ણન કોઈ કોઇ જગ્યાએ આપેલું

જણાય છે. તે વખતના સાધુઓ પણ કેવળ હતાશ અને દીન થઇ ગયા હતા. તાલિકોટની લડાઈ પછીથી માલોજી ભોંસલેના કાર્યની શરૂઆત થઈ.

દેશની આ અવનતિ જોઈ ડાહ્યા અને વિચારવંત મનુષ્યોની આંખો ઉઘડી. લોકોને તેઓ આ સ્થિતિમાંથી છૂટવાના ઉપાયો સૂચવવા લાગ્યા. મુસલમાનોને પણ પોતાની સ્થિતિની પરીક્ષા થવા માંડી. હિંદુઓ કરતાં તેમનામા સંસ્કૃતિ કમી હતી, તેમનાં વૈવાહિક બંધનો શિથિલ હતા. હિંદુ સ્ત્રીઓને પકડીને તેઓ ખુલ્લી રીતે તેની સાથે લગ્ન કરતા. આ રીતે મુસલમાનોની સંખ્યા વધતી ગઇ. હિંદુઓને આવાં લગ્નો પસંદ નથી હોતાં, તેને તેઓ આસુરી ગણે છે. આવા મુસલમાનો ઘણે ભાગે નામના હતા. તેઓ હિંદુ આચારો પાળતા. કેટલાક ગણપતિને માનતા અને કેટલાક એકાદશી કરતા. અજ્ઞાનવર્ગ ઉપર આવા લોકો જોકે અસર કરી શકયા, પણ હિંદુઓની મદદ વગર ચાલ્યુ નહીં, તેથી અધિકારીઓએ કેટલાક ખાનદાન મરાઠાઓને મનસબદારીઓ આપી. અને એ રીતે નવીન રાજ-કુટુંબો-ની સ્થાપના થઇ. માલોજી ભોસલે તે રીતે બાદશાહી મનસબદાર થયા. આવા સરદારોને હાથમાં લઇ મુસલમાનો રાજ્ય ટકાવી શકયા. માત્ર શાહજી જેવા સરદારો કારણપરત્વે તેને ભારે પડી જતા. પરંતુ એ રીતે હાલના દેશમુખ, દેશપાંડે વગેરે આ વખતમાં નિર્માણ થયા. તેમનું વલણ મુસલમાનો તરફ હતું, અને મુસલમાનોની તાબેદારી કરવામા તેમને ભૂષણ ભાસતું. મોરે તથા બીજા માવળા દેશ-મુખ આ પ્રકારના હતા. અને તેથી જ તેઓ શરૂઆતમાં શિવાજીના શત્રુ જેવા હતા. આ લોકોને પોતાના પક્ષમાં લેવાનું કામ પ્રથમ શિવાજીએ કર્યું.

આ પ્રમાણે મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપન થવા છતાં હિંદુઓનું સ્વત્વ નષ્ટ થયું નહીં. કોઇ પણ રાજ્યની ચિરસ્થાયિતા જોવાને માટે, જીતનાર રાજ્યે જીતાયલી પ્રજાનું સ્વત્વ કેટલે અંશે નષ્ટ કર્યુ

છે, તે જોવું જોઇએ. બ્રાહ્મણી રાજ્યમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે નવીન મનસબદારો અને નવીન દેશમુખો થયા, તેમણે આજુબાજુનો પક્ષ મેળવીને સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્નો કર્યા. આ શૂરવીર સરદારો જૂદે જૂદે ઠેકાણે રહીને લશ્કર એકઠું કરતા. તે વખતે લશ્કરનાં માણસો બહારથી આવે તેમ નહોતાં. તેથી આ સેનાપતિઓને ખુશ રાખવામાં અને તેમને પોતાના કરી લેવામાં મુસલમાનોને પણ લાભ હતો. આ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રની કુદરતી રચના, લોકોનો સ્વભાવ, તથા ગ્રામ્ય સંસ્થાઓ વગેરે કારણોથી મહારાષ્ટ્ર ઉપર મુસલમાનોની સત્તા પૂર્ણ-પણે જામી નહીં. ગ્રામ્ય સંસ્થા એ લોકોનું સ્વાતંત્ર્ય રક્ષણ કરનાર મજબૂત બંધન હતું અને મહારાષ્ટ્રમાં તેનો વિશેષ પ્રભાવ હતો. દરેક ગામ પોતપોતાની હદમાં એક ન્હાનું સરખું પ્રજાસત્તાકરાજ્ય હતું. સરકારી દેવું આપી દીધા પછી ગામની અંતર્વ્યવસ્થામાં સરકારને વચ્ચે પડવાનું કારણ નહોતું. મુસલમાનોએ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમનું વજન લોકો ઉપર પડયું જ નહીં. વસુલાત એકત્ર કરવા તથા બીજાં સર્વે કામો કરવા તેમને હિંદુઓની જરૂર પડતી.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં અફગાનિસ્તાન તથા ઇરાન વગેરે દેશોમાંથી અસલ મુસલમાનોની જેમ ભરતી થતી, તેમ મહારાષ્ટ્રમાં થઈ નહીં. મહારાષ્ટ્રના મુસલમાનોની સંખ્યા હિંદુના મિશ્રણથી બનેલી હોઇને ઘણા પ્રસિદ્ધિ પામેલા મુસલમાન સરદારો મૂળ હિંદુ હોઇ મુસલ-માન બનેલા હતા. આવા મુસલમાનોને હિંદુઓ માટે પ્રખર વેરભાવ નહોય. બ્રાહ્મણી રાજ્યના સ્થાપનાર હુસેનને હિંદુઓને માટે કેટલું માન હતું તે તેના બ્રાહ્મણી નામ પરથી જણાઇ આવે છે. રાજ્ય ચિરસ્થાયી રહે, તે માટે તેમણે હિંદુઓને મોટી નોકરીઓ અને બક્ષિશો આપેલી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફારસી તથા ઉર્દુ ભાષા સરકારમાં વપરાઈ, પણ દક્ષિણમાં તો મરાઠી જ ચાલુ રહી. વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય ચાલુ રહ્યું ત્યાં સુધી તો મુસલમાનોના મનમાં દાબ પણ રહેતો. વિજયનગરના રાજ્યમાં મોટું મુસલમાન લશ્કર હતું

અને મરાઠી શિલેદારો તથા બારગિરો મુસલમાની લશ્કરમાં હતા. વળી મુસલમાન સુલતાનો હિંદુ સ્ત્રીઓ પરણતા, અને તેથી કુદરતી રીતેજ તેઓ તથા તેમની પ્રજા હિંદુઓ માટે લાગણી રાખતાં. વિજાપુરના પહેલા સુલતાન યુસુફ **આદિલશાહ**ની સ્ત્રી **મુકુંદરાવ** નામના બ્રાહ્મણની બહેન હતી. તેનો જ દીકરો પછી ગાદી ઉપર આવ્યો. તે જ રીતે **અહમદ નિઝામશાહ** કુલકર્ણીનો દીકરો હતો. અને ઇમાદશાહીનો સ્થાપનાર પણ મૂળે હિંદુ હતો, અને તેની સ્ત્રી મરાઠા સરદારની દીકરી હતી. આ પ્રમાણે મુસલમાની અમલ ચાલુ રહેવા છતાં હિંદુત્વ નષ્ટ થયું નહોતું.

આ સ્વત્વ કાયમ રાખવાને અનેક મરાઠા સરદારો તથા બ્રાહ્મણ મુત્સદ્દીઓ કારણરૂપ હતા. મલિક ઉત્તુજારે કોંકણપ્રાંત જીત્યો તેની મદદમાં **દાદો નરસો** કાલે નામનો એક હોંશિયાર બ્રાહ્મણ હતો. તેણે કોંકણના બળવાઓ બેસાડી દઇ વસુલાતની વ્યવસ્થા કરાવી આપી. કુંબરસેન નામનો એક બ્રાહ્મણ નિઝામશાહીમાં મુખ્ય પ્રધાન હતો. ખાનદાન મરાઠાઓને લશ્કરમાં રાખી તેણે મોટા મોટા હોદ્દાઓ અપાવ્યા. આ મરાઠાઓ ડુંગરાઓમાં રહેતા, અને મુસલમાન સરદારોને માનતા નહીં. એમના ઉપર ભરોસો રાખવામાં નહોતો આવતો, એટલે તેઓ નવરા રહી બખેડા કર્યા કરતા. પણ કુંબરસેને તેમને મોટા મોટા હોદ્દાઓ આપી લશ્કરમાં ગોઠવ્યા, અને રાજ્યના લાભમાં તેમને વાળી લીધા. **અચલકર્ણ** (**અચલોજી જાધવ**)ને આ વખતમાંજ પાંચ હજારની મનસબદારી નિઝામશાહીમાં મળી. આ અચલોજીનો પૌત્ર **લખુજી જાધવ**. કુંબરસેનના વખતમાં **સંભાજી** ચિટનીસ નામના એક ગૃહસ્થને 'પ્રતાપરાવ' એવો કિતાબ મળ્યો અને તેની પરરાજ્યના વકીલ તરીકે નીમણુક થઇ હતી. **મુરાર જગદેવ** નામનો બ્રાહ્મણ આદિલશાહીમાં લગભગ પચીશ વર્ષ સુધી મુખ્ય પ્રધાન હતો. **શાહજી**નો વિજાપુરમાં પેસારો આ માણસને લીધે થયેલો. એ માણસે મરાઠા સરદારોનો લાભ લઈ અનેક રાજકીય કામો પાર પાડયાં. તેમના

વખતમાં મરાઠા તથા મુસલમાન સરદારો વચ્ચે સારો મેળ હતો. વિકટ પ્રસંગે શાહજીએ તેને સારી મદદ કરવાથી શાહજીના ઉપર તેનો ઘણો સ્નેહ હતો. એ જ રીતે મુરારરાવ, જગદેવરાવ, રાયરાવ, કદમ-રાવ, મદનપંત, વગેરે સરદારોએ ઘણી કામગિરી કરેલી. મુરારરાવ કુતુબશાહીના છેવટના ભાગમાં મુખ્ય પ્રધાન હતો અને શરૂઆતમાં જગદેવરાવ તથા રાયરાવ આગેવાન હતા. જગદેવરાવે રાજ્ય મેળવ-વામાં મદદ કરેલી હોવાથી બાદશાહની તેના પર ઘણી પ્રીતિ હતી. એ બંને ગૃહસ્થોએ મરાઠા લોકોને મોટી પદવીઓ આપેલી અને તેને લીધે એ રાજ્યમાં મરાઠાઓની ભરતી વિશેષ હતી. કદમરાવ આદિલ-શાહીમાં પરાક્રમી જાગીરદાર હતો અને મદનપંત કુતુબશાહીમાં મુખ્ય કારભાર કરતો.

૩. **પૂર્વ તૈયારીનું સ્વરૂપ**—ઇતિહાસકાર ગ્રાન્ડ ડફ લખે છે, કે, “મહારાષ્ટ્રના લોકોમાં બીજી પ્રજાથી દબાવી ન શકાય એવું વિલ-ક્ષણ અભિમાન ઘણાં વર્ષોથી ધૂમાતું હતું. મોગલ બાદશાહ અને દક્ષિણના મુસલમાન સુલતાનો વચ્ચે વિરોધ ચાલતાં એ અભિમાન થોડે અંશે પ્રદીપ્ત થયું અને સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર ઊગેલા ઘાસમાં પડેલી ચિનગારીની પેઠે તે અભિમાને એવું વિલક્ષણ રૂપ લીધું કે તેનો ભડકો જોઇને દૂર દૂરના લોકોને પણ આશ્ચર્ય લાગ્યું.”

શિવાજીની રાજ્યસ્થાપનાના સંબંધમાં બે મત પ્રચલિત છે. એક મત એવો છે કે આકસ્મિક રીતે શિવાજીને સ્વરાજ્ય મળી ગયું. અને બીજો મત એવો છે, કે પહેલાંથી જ મરાઠાઓનું અભિમાન ધીમે ધીમે વધતું જતું હતું. મુસલમાની અમલમાં તેના પર દબાણ થયું, પણ તે નષ્ટ થયું નહોતું અને અનુકૂળ સંધિ મળતાંજ ફરી તે પ્રકટ થયું. પહેલા મત ઉપરથી તો એમ ફલિત થાય કે મરાઠા-ઓમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના નહોતી, અને શિવાજી સ્વયંસ્ફુર્તિથી સાહસ કરી હૈદરની પેઠે કેટલોક વખત પ્રખ્યાત થયો; પણ રાષ્ટ્રનો તેને ટેકો નહીં હોવાથી તેનો આરંભ બહુ વખત ટક્યો નહીં, અને હિંદુસ્તાનના

ઇતિહાસમાં તેને લીધે કંઈ મોટો ફરક પણ પડયો નહીં. એટલે કે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં મરાઠાઓને સ્વતંત્ર સ્થાન આપવાની કંઈ જરૂર નથી, અને મોગલોના સામ્રાજ્ય પછી અંગ્રેજોનું જ સામ્રાજ્ય શરૂ થયું ગણાય.

સ્વ. રાનડેએ પહેલા મતને તોડી પાડી ઇતિહાસમાં મરાઠી રાજ્યનું મહત્ત્વ સ્થાપન કર્યું છે. તેમણે તથા બીજા વિચારવંત લેખકોએ સાબીત કર્યું છે કે મરાઠાઓમાં રાષ્ટ્રીય તેજ મૂળથી હતું. મુસલમાનોના વખતમાં થયેલી દુર્દશા તેમનાથી સહન થઇ શકી નહીં. સંતો વગેરેએ પ્રયાસ કરી પૂર્વ તૈયારી કરી અને મુસલમાની રાજ્યની ઉતરતી કળા થતાં જ અનેક મરાઠા સરદારો સ્વરાજ્ય માટે પ્રયાસ કરવા લાગ્યા, અને દોઢસો વર્ષ સુધી પરાક્રમો કરી મરાઠી સરદારોએ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસને બદલાવી નાખ્યો. જો ઉચ્ચ સંસ્કૃતિવાળી પાશ્ચાત્ય પ્રજા સાથે પ્રસંગ પડયો ન હોત, તો કદાચ મરાઠાનું જ રાજ્ય કાયમ રહ્યું હોત. ઇતિહાસનું અધ્યયન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કરીએ, તો આ વિચાર જ ખરો લાગે છે, અને મરાઠી ઇતિહાસનું મહત્વ સમજાય છે.

આ રાજ્ય સ્થાપનાની તૈયારી કોણે કેટલા પ્રમાણમાં કરી તે ઠરાવવું કઠણ છે, પણ તે ઠરાવવા માટેની માહિતી અત્યાર સુધી આપી છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય, કે પોતાની પરવા ન કરતાં કેવળ બીજાના હિત માટે મથવાની સ્ફુર્તિ સંતોના ઉપદેશથી લોકોના મનમાં આવેલી અને આ સ્ફુર્તિમાં કેટલીક રાજકીય ભાવના રામદાસે મૂકી. રામદાસ અને શિવાજીનો પ્રયાસ સ્વતંત્રપણે જૂદો જૂદો થયો. શિવાજી આકસ્મિક રીતે ઉભો થયેલો બંડખોર નહોતો, પણ તેની તૈયારી કેટલીક પેઢીઓથી ચાલુ હતી. તેની જ સાથે કેટલાક વજનદાર સરદારોનાં મન પણ તે કામે લાગેલાં હતાં. આ જ ખરેખરી અને મહત્ત્વની તૈયારી હતી. મુસલમાની રાજ્ય વખતે કેટલાક સરદારો માંડલિક હતા અને તેમની પાસે લશ્કરો રહેતાં.

પ્રસંગે તેમને લશ્કર લઈ રાજ્યની નોકરી કરવા જવું પડતું. આ ઉપરાંત ઠેકાણે ઠેકાણે મરાઠા દેશમુખો હતા. સરદારો અને આ દેશમુખોમાં કાંઇ વિશેષ તફાવત ન હોતો. સરદારી મળતાં પહેલાં તેઓ ઘણાખરા દેશમુખ જ હતા. દેશમાં વસાયત અને વાવેતર કરાવી સરકારી મહેસુલ એકઠું કરવું એ આ દેશમુખોનું કામ હતું. તેની મદદમાં હિસાબ વગેરેનું કામ કરનાર દેશપાંડે ઘણા ભાગે પ્રભુ જ્ઞાતિના હતા. દરેક ગામમાં જેમ પટેલ અને કુલકર્ણી (તલાટી) હતા તેમ ઠરાવી આપેલા પ્રાંત (દેશના ભાગ) માટે દેશમુખ અને દેશપાંડે હતા. મોટા પ્રાંત માટેના સરદેશમુખ કહેવાતા. સરકારી અધિકારીઓ આ દેશમુખો પાસેથી મહેસુલ એક સાથે લેતા. ફલટણમાં નિંબાલકર, મલવડીમાં ઘાટગે, મરાવંડમાં માને, જતમાં ડફળે, વાડીમાં સાવંત અને સિંદખેડમાં જાધવ આવા દેશમુખ હતા. શિવાજીના પૂર્વજો ભોંસલે પણ મૂળ આવા દેશમુખ હતા. દેશમુખ એ જ તે વખતના તે તે દેશના વતનદાર હતા.

આ દેશમુખો પૈકી માવળા દેશમુખોનો ઇતિહાસ ઘણો ચિત્તાકર્ષક છે, અને તે વખતની સ્થિતિ સમજવા માટે ઘણો ઉપયોગી છે. શિવાજીની કામગિરી સાથે તેનો પ્રત્યક્ષ અને નિકટ સંબંધ છે તેથી તેમની હકીકત શિવાજીના પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે. માલોજી અને શાહજીના પ્રયાસમાં જે કેટલાક સરદારોનો વિશેષ ભાગ હતો તેમની હકીકત પ્રથમ આપીએ છીએ.

૪. મુખ્ય સરદાર કુટુંબો--(૧) **શિર્કે**-ઘણાં વર્ષથી શિર્કે કોકણમાં હતા. એ પ્રાંત જીતવા બ્રાહ્મણી સુલતાનોએ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સન ૧૪૦૮ થી ઘણાં વર્ષ સુધી કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેનો મુલક દુકાળ પડવાથી ઉજડ થઇ ગયો હતો અને ત્યાંના મરાઠા સરદારોએ બંડ કરીને ત્યાંના ડુંગરી કિલ્લાઓ મુસલમાનો પાસેથી લઈ લીધા હતા તથા લોકો પાસેથી કર લેવા માંડયો હતો. સન ૧૪૨૯ માં તેટલા માટે સુલતાન અહમદશાહની કારકિર્દીમાં સરદાર

મલિક ઉત્ તુજાર દાદા નરસો કાળે નામના હોંશિયાર બ્રાહ્મણને સાથે લઇને બંડ સમાવવા તથા દેશમાં વસાયત કરાવવા આવ્યો. દાદો નરસોએ એ વસાયત કરી તથા કર વસુલ લેવાની સારી વ્યવસ્થા કરી (૧૪૨૭–૧૪૩૯). એ તુજાર શિર્કે તરફ તે વખતે ગયો જ નહોતો. ફરી તે અલ્લાઉદ્દીનની કારકિર્દીમાં કોકણ પ્રાંત જીતવાના ઇરાદાથી મોટી ફોજ લઇને આવ્યો (૧૪૫૩), અને આકણુ કિલ્લા ઉપર તેણે પડાવ નાખ્યો. તે વખતે તેણે શિર્કેને કબજે કરી મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારવા તેના ઉપર દબાણ કર્યું. શિર્કેની નજીકમાં સંગમેશ્વરની દક્ષિણ બાજુએ ખેળણા પ્રાંતમાં શંકરરાવ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ શંકરરાવ મુસલમાન થાય તો પછી હું થઇશ એવું બહાનું કાઢી શિર્કેએ તુજારને એ શંકરરાવ તરફ મોકલ્યો. ખેળણા પ્રાંત ઘણો જ વિકટ અને ભયંકર હતો. શિર્કે તથા શંકરરાવે પ્રપંચ કરીને ત્યાં તુજારને ઠાર માર્યો અને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. તો પણ શિર્કેનું રાજ્ય તો ગયું જ. પછીથી સન ૧૪૭૩ માં મહમદ ગવાને પહાડી પાયદળ લાવીને ખેળણા તથા આખો કોકણ દેશ જીતી લીધો અને શંકરરાવનું રાજ્ય પણ જીતી લીધું ને તેના બંદોબસ્ત માટે પનાળામાં પોતાનો એક સુબો મૂક્યો. એ શંકરરાવની અટક જણાઇ નથી. જણાઇ હોત તો તેના વંશજો હાલ ક્યાં છે તે શોધી શકાત. એ શંકરરાવ શિર્કેથી પણ બળવાન હતો અને આખી કોકણપટ્ટી તેના તાબામાં હતી. ત્રણસો લડાયક વહાણોની દરિયાઈ સેના તેની પાસે હતી અને ઈરાન તથા અરબસ્તાનના મુસલમાન વેપારીઓ કોકણનાં બંદરોમાં આવીને વેપાર કરતા. આ રીતે મુસલમાની રાજ્યના વખતમાં મરાઠા સરદારો નિરાશ ન થતાં સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે ધીમે ધીમે પ્રયાસ કરતા હતા. તેમજ સામી લડાઇ આપવાની તાકાત ન હોય ત્યારે યુક્તિપ્રયુક્તિથી શત્રુને હરાવવાની કળા પણ જૂના વખતથી જ તેઓ જાણતા હતા. શિર્કે અને શંકરરાવના દાખલાથી તેની ખાત્રી થશે.

શિર્કે નામ શિરકાઈ દેવી ઉપરથી પડેલું છે. તેઓ ઘણાં વર્ષો સુધી બહિરવગઢ નામે કિલ્લા ઉપર રહ્યા હતા. તેમાંના વાઘોજી નામના પુરુષને નિજામશાહીના વખતમાં રાયરી પ્રાંતની સરદેશમુખી મળી. પછી તેઓ જાવળી પ્રાંતમાં આવીને રહ્યા. મહાબળેશ્વર એ પ્રાંતમાં આવેલું છે. અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યા પહેલાં આ પ્રાંત ઘણા ભાગે સ્વતંત્ર એટલે મરાઠા લોકોના તાબામાં હતો. આ શિર્કે સરદારો વિજાપુરની સત્તાને બિલકુલ ગણકારતા નહીં. તેથી પોતાના ભરોસાના કર્ણાટકના સરદાર મોરેને તેનો બંદોબસ્ત કરવા સુલતાને મોકલ્યો. મોરેએ એ કામગિરી બરાબર બજાવી શિર્કેને પદભ્રષ્ટ કર્યો (૧૫૭૮). શિર્કેના જોડીદાર ગુજર, મોહિતે તથા મહાડિક-નો પણ તેણે બંદોબસ્ત કર્યો. પછીથી શૃંગારપુર નામે ગામમાં સુર્વે નામે સરદાર સ્વતંત્રતાથી રહેતો હતો તેની પાસે જઇને શિર્કે રહ્યા. ત્યાં તેમનો નિવાસ ઘણાં વર્ષ રહ્યો. શિવાજીએ જાવલીની સાથે શૃંગારપુર પણ જીત્યું અને સુર્વે ત્યાંથી ન્હાસી છૂટયા. તેના કારભારી શિર્કેની સાથે શિવાજીએ સ્નેહ જોડી એ તાલુકો તેને ઇનામમાં આપ્યો અને તેની દીકરી પોતાના દીકરાને માટે લીધી. શિવાજીની બીજી સ્ત્રી સોયરાબાઇ પણ શિર્કે કુટુંબની હતી. શિવાજીની દીકરી રાજકુંવરબાઇ શિર્કે કુટુંબના ગણોજીરાજેને આપી હતી. આ રીતે શિર્કેનું કુટુંબ ઘણું જૂનું અને ઉચ્ચ પ્રતિનું હતું.

(૨) ઘાટગે—આ કુટુંબ મૂળ ખટાવ દેશનું રહીશ હતું અને મલવડીની દેશમુખી તેમના પાસે હતી. બ્રાહ્મણી રાજ્યના વખતમાં તેઓ સરદેશમુખ થયેલા. કામરાજે ઘાટગે એ તેમના મૂળ પુરુષ. તેમની પાસે મનસબદારી પણ હતી. ઇબ્રાહિમ આદિલશાહે સન ૧૬૨૬ માં નાગોજીરાવ ઘાટગેને સરદેશમુખ બનાવ્યા તથા 'ઝુંઝાર-રાવ' એવો કિતાબ આપ્યો. તેમની પાસે જાગીર પણ મોટી હતી. 'સર્જેરાવ,' 'પ્રતાપરાવ' વગેરે કિતાબો પણ આ કુટુંબને મળેલા.

(૩) **ઘોરપડે**—એમનું મૂળ નામ **ભોસલે**. કોંકણનો એક કિલ્લો ઘોરપડી (પાટલા ઘો) ની મદદથી ઉપર ચઢી તેમણે સર કર્યો ત્યારથી તેઓ 'ઘોરપડે' કહેવાયા. તેઓ દેશમુખ હતા. કાપશીકર, સોંડુરકર, મુધોળકર, દતવાડકર તથા ગુત્તીકર એવી તેની અનેક શાખાઓ છે. આ કુટુંબ બહુ જ જૂનું હોઇ તેને 'હિંદુરાવ' નો તથા 'અમીર ઉલ્ ઉમરાવ' નો કિતાબ અને કોલ્હાપુર પ્રાંતની સરદેશમુખી મળેલાં. માલોજી ઘોરપડે વિજાપુરના **આદિલ**શાહને છોડી શિવાજીને મળ્યા અને તેના દીકરા **સંભાજી**, બહીરજી તથા **માલોજી**એ મરાઠી રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવામાં સારો ભાગ લીધો. આ **માલોજી સંભાજી**ને સંભાળતાં લડાઈમાં મરાયો હતો મુધોળના બાજી ઘોરપડેએ શિવાજી સાથે વિરોધ કરેલો હતો.

(૪) **મોહિતે**—બીજાં નાનાં કુટુંબો ઘણાં છે. મોહિતે, ગુજર, માને, ડફળે વગેરે કુટુંબોએ અનેક પરાક્રમો કરેલાં છે. હંબીરરાવ મોહિતે શિવાજીના સેનાપતિ હતા. **શાહજી**ની બીજી સ્ત્રી તુકાબાઈ તે આ મોહિતે કુટુંબની કન્યા. તેનો પુત્ર **વ્યંકાજી તંજાવર**માં રહ્યો તેથી મોહિતેનું વજન **તંજાવર**માં ઘણું વધ્યું. મસવડમાં માને કરીને સરદાર પ્રસિદ્ધ હતા. વિજાપુરના દરબારમાં તે નામાંકિત શિલેદાર હતા. ડફળે એ મૂળ ચૌહાણ હતા. ડફળપુરની પટેલાઈ તેમને મળવાથી તેઓ ડફળે કહેવાયા. તેમની પાસે મનસબદારી પણ હતી. હાલમાં પણ તેનું કુટુંબ જતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

(૫) **મહાડિક**—આ કુટુંબ પણ જૂનું છે. તે મહાડમાં રહ્યા તેથી મહાડિક કહેવાયા. કૃષ્ણાજી રાજે મહાડિક હાલોળનો મુકાદમ હતો. તે સન ૧૬૧૪ માં મરણ પામ્યો. તેના વંશજોને મોરેએ જીયા, પણ તેઓ શિવાજીની સાથે જોડાયા, અને બંને વચ્ચે પ્રીતિ થઇ. કૃષ્ણાજીનો ભાઇ **કાનોજી** સન ૧૬૫૦ માં મરણ પામ્યો. તેનો દીકરો **પરસોજી** કર્ણાટકમાં **શાહજી**ને મદદ કરતાં મરાયો. પરસોજીના

દીકરા હરજીરાજે ઉપર શાહજીની પ્રીતિ ઘણી હતી. શિવાજીએ સન ૧૬૬૮ ના સુમારમાં હરજીરાજેને પોતાની દીકરી આપી. તે કર્ણાટકમાં રઘુનાથ નારાયણ હનમંતે પાસે રહી તે પ્રાંતનો બંદોબસ્ત રાખતો. ગણોજી સિંધે તથા મહાદજી નિંબાળકર એ ત્રણે શિવાજીના જમાઇઓ રાજ્યને ઘણા ઉપયોગી થયેલા. તેમણે સંભાજીને પણ મદદ કરેલી. હરજીરાજે કર્ણાટકમા જીંજીના સુબેદાર તરીકે બહુ વર્ષ સુધી હતા. જીંજીના ઘેરા વખતે તે મરણ પામ્યા (૧૬૯૪).

(૬) મોરે—મોરે અને ધુળપ એ એકજ. તેઓ મૂળ હિંદુસ્તાનના ચતુર્દીપના રહીશ. આ કુટુંબ ઘણું પ્રાચીન છે. અશોક (મૌર્ય) ના એ વંશજ જણાય છે. ચાલુકય પુલકેશીએ સન ૫૫૦ ના સુમારમાં મૌર્યને જીત્યાની હકીકત મળી આવે છે. પછીથી મોરે નામનો સરદાર કર્ણાટકમાં નાયક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. યુસુફ આદિલશાહે તેને ૧૨૦૦૦ પાયદળની સરદારી આપી નીરા અને વારણા નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ જીતવા મોકલેલો. એ પ્રદેશ શિર્કે. ગુજર, મોહિતે, મહાડિક વગેરે મરાઠી સરદારોના તાબામાં હતો. આ સરદારો આદિલશાહને ગણકારતા નહીં. લાંબા વખતથી તેઓ લડયા કરતા. મોરેએ એ પ્રદેશ કબજે કર્યો, ને તેને આદિલશાહે ચંદ્રરાવનો કિતાબ આપી જાવળીના રાજા બનાવ્યા. તે તરફનો માવળાનો વિકટ પ્રદેશ પણ તેણે જીતી તાબામાં લીધો. પછીથી પણ વિજાપુરને અનેક વખત સારી મદદ કરવાથી આદિલશાહનો તેમના પર વિશેષ ભરોસો બેઠો અને તેમને 'ધુળપ' એવો બહુ માનનો કિતાબ આપ્યો. યશવંતરાવ મોરેએ આદિલશાહ વતીની લડાઇમાં બુરાન નિજામશાહીનું લીલું નિશાન કબજે મેળવ્યું (૧૫૨૮–૨૯). તે નિશાન મોરેને બક્ષિસ મળ્યું. સાત પેઢી સુધી મોરેએ જાવળામાં રાજ્ય કર્યું. એ પ્રાંતનો લૂખો જંગલી ભાગ તેણે સંપન્ન કર્યો. હનમંતરાવ, સૂર્યરાવ અને ચંદ્રરાવને શિવાજીએ જીત્યા. વિજયદુર્ગમાં રહેતા મોરે કુટુંબના આનંદરાવ ધુળપને બાલાજી બાજીરાવ પેશ્વાએ

આરમાર (દરિયાઇ કાફલો) નો સુબો બનાવેલો (૧૭૫૪-૧૭૯૪). મોરે સરદારો આદિલશાહ સાથે નમ્રભાવે વર્તતા અને આદિલશાહ પણ તેમની પાસેથી વિશેષ ખંડણી લેતા નહિ.

(૭) **વાડીના સાવંત**—સાવંતવાડી નામના ન્હાના સંસ્થાનના રાજાઓ ભોસલે કરીને થયા. તેઓ સાતારાના ભોસલેની પેઠે પોતાની ઉત્પત્તિ ઉદેપુરના કુટુંબથી ગણાવે છે. તેમનો મૂળ પુરુષ માંગસાવંત પંદરમા શતકમાં દક્ષિણમાં આવ્યો અને તે વાડી પ્રાંતના હોડવડે ગામમાં રહ્યો. તે વખતે એ ભાગ વિજયનગરના તાબામાં હતા. વિજયનગરનો પરાભવ થતાં તે વિજાપુરના તાબામાં ગયો. તે કુડાળ પરગણાની દેશમુખી એક પ્રભુને આપવામાં આવી હતી. એ પ્રભુ તે કારણથી તે ભાગમાં પુશ્કળ રહેલો હોઈ તેને આ સાવંતો સાથે ભારે ચકમક ચાલેલી. એ પ્રભુ દેશમુખ પાસે દળવી નામનો મરાઠા સરદાર સેનાપતિ હતો. પછીના વખતમાં આ દળવી તથા સાવંતે મળી જઇ એ દેશમુખને હરાવ્યો. સન ૧૬૨૭ માં એમ સાવંતે વિજાપુરના સુલતાન પાસેથી કેટલાક પ્રાંતોની દેશમુખી મેળવી તેના વંશજોએ પછીથી પ્રભુ દેશમુખનો પુરેપુરો નાશ કર્યો અને આખા કુડાળ પ્રાંતની દેશમુખી મેળવી. દેશમુખીના કામ ઉપરથી ઘણાં કુટુંબો 'દેસાઇ' અને 'સરદેસાઇ' પણ પછીથી કહેવાયાં. એજ ધોરણે આ સાવંતો પણ સરદેસાઇ કહેવાયા, અને હજી પણ કહેવાય છે.

શિવાજીના વખતમા લખમ સાવંત પરાક્રમી હતો. તેણે પ્રથમ વિજાપુરની મદદ લઇ શિવાજી જોડે વિરોધ કરેલો, પણ પછીથી આપણું કાંઈ ચાલતું નથી એમ જોઇ, તેણે પીતાંબર શેણવીને શિવાજીની પાસે મોકલી સુલેહ કરી. (૧૬૫૯). એ સુલેહને પરિણામે શિવાજીએ તેમના કિલ્લા તથા થાણાંઓ તેમને પરત સોંપ્યાં અને ત્રણ હજાર લશ્કર સાથે તેમણે મદદ કરવી એમ ઠર્યું. પણ

એ સુલેહ બહુ વખત ચાલી નહીં. શિવાજીએ રાંગણાનો પ્રસિદ્ધ ગઢ લીધો એટલે આ સાવંતે વિજાપુરની મદદ લઇ ફરી લડાઈ જગાડી. એ લડાઈ સંભાજીના વખત સુધી ચાલુ રહી. વિજાપુરનો પરાભવ થતાં તેણે એરંગજેબનો આશ્રય લીધો, પરંતુ સમય પ્રમાણે વર્તીને તે ઘણે ભાગે બધાથી અલગ રહીને સ્વતંત્ર કારભાર કરતો હતો. એ વખતે બીજો ખેમ સાવંત એ કુટુંબમાં આગેવાન હતો. તેણે ચરાડા નામે ગામમાં નિવાસ કર્યો હતો. એનું જ નામ પછીથી સુંદરવાડી પડયું. એ સાવંતે સેનાપતિ, દરકદાર, આશ્રિતો વગેરેને વતન દઇ વસાવ્યા પછીથી સાતારાના શાહુ મહારાજનું સ્વામિત્વ એમણે સ્વીકાર્યું હતું.

(૮) ફલટણના નિંબાલકર—આ કુટુંબ ઘણું જૂનું છે. છસો સાતસો વર્ષથી તે રાજ્ય ભોગવે છે. નવમા શતકના આરંભમાં ધારમાં પરમારવંશી રજપૂત રાજાઓનું રાજ્ય હતું. તે ગાદીએ મુંજ, ભોજ વગેરે પરાક્રમી રાજાઓ થઇ ગયા. દિલ્લીના સુલતાને તેના પર અનેક હલ્લા કરેલા. તે વખતે નિંબરાજ પરમાર દક્ષિણમાં આવીને રહ્યા. નિંબરાજ જે ગામમાં રહ્યા તેને નિંબાલક અને તે પરથી તેના વંશજો નિંબાલકર કહેવાયા. પછીથી તેમણે ફલટણ વસાવ્યું અને વતન મેળવી ત્યાં રહ્યા. મહંમદ તઘલખના વખતમાં તેમને નાયકનો કિતાબ અને ફલટણની દેશમુખી મળ્યાં. પછીથી નિંબાલકરનું મહત્ત્વ આદિલશાહીમાં વિશેષ થયું.

જૂદા જૂદા ભાગમાં જૂદાં જૂદાં કુટુંબો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં. તેમાં જાધવ તથા ભોંસલે નિજામશાહીમાં અને ડફળે, ઘાટગે, ઘોરપડે, મોરે, તથા નિંબાલકર આદિલશાહીમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. એ બધાંમાં તે વખતે નિંબાલકર પ્રમુખ હતા. તે કુટુંબમાં જગપાળરાવ નાયક બહુ શૂરવીર થયા. સન ૧૫૬૯ ના અરસામાં તે વીશ વર્ષની વયે ફલટણનો કારભાર ચલાવતા હતા. ભોંસલે દરસાલ નિયમિત રીતે શંભુ-મહાદેવની યાત્રાએ જતા અને તેનો મુકામ રસ્તામાં

નિંબાલકરને ત્યાં થતો. એક વખત બાલાજી ભોંસલે અને તેના બે પુત્ર માલોજી તથા વિઠોજીએ જગપાળરાવની મુલાકાત લઇ કામગિરી માગી. જગપાળરાવ અને માલોજી સમવયસ્ક હતા. તેમણે આ ભોંસલે ભાઈઓની હિંમત, જુવાની તથા શૌર્ય જોઇને બંને ભાઇઓને પોતાની પાસે રાખ્યા અને બારસો હોનની આસાની બાંધી આપી. તેની પહેલાં માલોજી દેવગિરીમાં જાધવને ત્યાં નહાની નોકરી કરતા હતા. નિંબાલકરે તેને આશ્રય આપવાથી બંનેનો સંબંધ વધ્યો. જગપાળરાવ આજુબાજુનો મુલક વધારતા હતા. આ કામમાં માલોજી તથા વિઠોજીએ તેને સારી મદદ કરી. એમ કહેવાય છે કે સન ૧૫૯૦-૯૨ ના અરસામાં જગપાળરાવનું લશ્કર કોલ્હાપુર તરફ કોઇ ભાગ જીતતું હતું, તેવામાં તેના ઉપર આદિલશાહનું લશ્કર ચઢી આવ્યું. લડાઈ થઇ તેમાં આ ભોંસલે ભાઈઓએ જીવની પરવા ન કરતાં ઉત્તમ શૌર્ય દાખવી જગપાળરાવનો પક્ષ સંભાળ્યો. પરિણામે ભોંસલે ઉપરની પ્રીતિ ઘણી વધી અને વિજાપુરના દરબારમાં તેની કીર્તિ પ્રસરી. આ હકીકત નિજામશાહીમાં પહોંચતાં તેમણે ભોંસલેનાં વતન જપ્ત કર્યાં હતાં તે છોડી મૂકી પરત આપ્યાં અને રાજે એવો કિતાબ આપ્યો. ભોંસલે ભાઇઓ તેથી નિજામશાહીમાં ગયા. અને આ રીતે ભોંસલેનો ભાગ્યોદય જોઇ જગપાળરાવે પોતાની બહેન માલોજી-ને આપી. આ બાઇ તે શાહજીની માતા દિપાબાઈ. નિંબાલકર જેવા ઉચ્ચ પરમાર રજપૂત કુળના હતા, તેવા જ ભોંસલે પણ ઉદેપુરના ઉચ્ચ કુળના હતા એવી ખાત્રી ઉપરથી આ સગપણ થયેલું. આ સંબંધથી ભોંસલેનું મહત્ત્વ વધ્યું અને નિંબાલકર જેવા વજનદાર સરદારની સહાયથી શાહજીનો શિવાજી પછીનો પ્રયાસ સરળ થયો. જગપાળરાવના આશ્રયને લીધે જ જિજાબાઇનું લગ્ન શાહજી સાથે થયું અને પછી જ્યારે શાહજીએ શાહજહાં સાથે લડાઈ કરી ત્યારે પણ જગપાળરાવે તેને સારી મદદ કરી. આ લડાઈમાં જ જગપાળરાવ સન ૧૬૨૯ માં અહમદનગર નજીક મરણ પામ્યો.

પછીથી તેનો મોટો દીકરો **સુધોજીરાવ** ફલટણનો અધિકારી થયો. તેને બે સ્ત્રીઓ હતી. મોટી સ્ત્રીને **સાબાજીરાવ** અને **જગદેવરાવ** તથા ન્હાની સ્ત્રીને **બજાજીરાવ** અને **સઇબાઇ** એ પ્રમાણે સંતાન હતાં. આ સાવકા ભાઇઓમાં કલહ થયો અને તેથી **સાબાજીરાવ** તથા **જગદેવરાવ** એ બંને ભાઇઓ ઘર છોડી મા સાથે **વિજાપુર** જઇ રહ્યા. ત્યા દરબારમા ખટપટ કરી તેમણે વતનમાથી બે ગામ સ્વતંત્ર મેળવ્યાં. આ રીતે નિંબાલકરની જાગીર કુટુંબકલહના પરિણામે તટી. તે પછી **સુધોજીરાવ** આસપાસ બખેડા કરવા માડ્યો તેથી તેને **આદિલશાહે** હરાવ્યો અને બંડખોર ઠરાવી **સતારાના** કિલ્લામા કેદ રાખ્યો. ત્યાં તે સાત વર્ષ રહ્યો, અને તેટલો વખત ફલટણની જાગીર જપ્ત કરી. **સુધોજીરાવે** નાની સ્ત્રી તથા તેનાં છોકરાને પોતાની પાસે બોલાવી લીધા હતાં. **શાહજીએ** પ્રયાસ કરી **સુધોજીને** કેદમાથી છોડાવ્યો. તેને લીધે તે બંને વચ્ચે ઘણો પ્રેમ થયો, અને **શિવાજી** વેરે **સુધોજીએ** પોતાની દીકરી આપી. તેમનું લગ્ન ૧૬૩૯ ના અરસામાં થયું જણાય છે.

શિવાજીએ પછીથી સ્વતંત્ર થવા માટે જે પ્રયાસ કર્યો, તેમાં **સુધોજીની** મદદ હતી; પણ **વિજાપુર** દરબારને તે પસંદ ન હોતું. **સુધોજીનો** ઇરાદો એવો હતો કે મારી ગેરહાજરીમાં ફલટણની જાગીર **બજાજીને** મળે. પણ તેની મોટી સ્ત્રીના દીકરા તેમ થવા દેવા રાજી ન હોતા. છતાં **સુધોજીએ** ખટપટ કરી **બજાજી** માટે પરવાનગી મેળવી, તેથી મોટી સ્ત્રીના દીકરાઓ લડવા ઉઠ્યા. એ લડાઇમાં એક વડના ઝાડ નીચે **સુધોજી** તેના દીકરાના હાથે મરાયો. (૧૬૪૪) હજી પણ એ વડ ‘ બાપમારૂ ’ વડ તરીકે ઓળખાય છે, અને **બજાજીને** પકડી **વિજાપુર** લાવ્યા. બાપના અપરાધ માટે તેને જીવતો મારી નાખવાનો હુકમ થયો. પણ માને, ઘાટગે, ઘોરપડે, વગેરે સરદારોએ વિનંતિ કરી એ હુકમ રદ કરાવ્યો. પછીથી **બજાજીએ** મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો. **આદિલશાહની** દીકરી સાથે લગ્ન કર્યા

અને પરવાનગી મેળવી ફલટણ આવ્યો. (૧૬૫૧) ફલટણમા આજ પણ બજાજીનો ઘુમટ છે. બજાજીને પછીથી જિજાબાઇએ પ્રાયશ્ચિત્ત અપાવી જ્ઞાતિમાં લીધેલો અને તેના વેરે શિવાજીની દીકરી સખુબાઇને પરણાવેલી. ફલટણના આ કૃત્યથી અને બજાજીના ધર્માન્તરથી શિવાજીને અસર થયેલી, એ કહેવાની જરૂર નથી.

(૯) **સિંધખેડના જાધવ**—દેવગિરીના રામદેવ યાદવના આ વંશજો. રામદેવનો પુત્ર શંકરદેવ અને તેનો પુત્ર ગોવિંદદેવ. આ ગોવિંદદેવે હુમન ગંગુને બ્રાહ્મણીરાજ્ય સ્થાપવામા મદદ કરેલી. પછીથી એ બાગલાણ વગેરે ભાગમા કેટલોક મુલક મેળવી રહ્યો. તેના દીકરા ઠાકુરજીને ખાનદેશમા દેશમુખી મળી. તેના દીકરા ભૂષણદેવે બીજો કેટલોક મુલક મેળવી પોતાનું વજન વધાર્યું. તેના દીકરા અચલોજીને દિવાન કુંબરસેને પાંચ હજારની મનસબદારી આપી. તેનો દીકરો વિઠ્ઠલદેવ તાલિકોટની લડાઇ વખતે મુસલમાનોના પક્ષમા હતો. તેના દીકરા લખૂજીએ ચાંદબીબીને સારી મદદ કરેલી. તેની પાસે દશ હજારની મનસબ હતી. લખૂજીની સ્ત્રી માલસાબાઈ અને તેની દીકરી જિજાબાઇ. જિજાબાઇથી તેનો સંબંધ ભોસલે સાથે જોડાયો. લખૂજીનો દીકરો અચલોજી, તેનો દીકરો સંતોજી, અને તેનો દીકરો શંભુસિંગ. ધનોજી જાધવ જે પછીથી ઇતિહાસમાં ઘણો પ્રસિદ્ધ થયો છે, તે આ શંભુસિંગનો દીકરો. ખાનદેશ ગેઝેટિયરમા આ જાધવ કુટુંબનો ઇતિહાસ આપવામા આવ્યો છે.

૫. ભોસલેનું પૂર્વવૃત્ત—આ કુટુંબ ઘણું જ પ્રાચીન છે. તેના મૂળ માટે પુષ્કળ ચર્ચા ચાલેલી હોવા છતા નિશ્ચયાત્મક માહિતી હજી સુધી મળેલી નથી. તેની ઉત્પત્તિ ઉદેપુરના ક્ષત્રિય રાજાઓથી જણાય છે. નિંબાલકરે અને જાધવે તેના સાથે સગાઇ સંબંધ કર્યો તે પરથી જ તેના ઉચ્ચ કુળ માટે સંશય રાખવા કારણ નથી. ઘણાં મરાઠા કુટુંબો ઉત્તરમાથી આવેલાં છે, તે જ પ્રમાણે આ પણ આ

હોય એ સંભવિત છે. એમ જણાય છે કે રાણા **લક્ષ્મણસિંહનો** પૌત્ર સુજનસિંહ ઉદેપુર છોડી **સોંધવાડે** આવ્યો અને ત્યાં ચાર પેઢી સુધી રહ્યો. તેનો વંશજ દેવરાજજી સન ૧૪૧૫ માં **નર્મદા** ઓળંગી દક્ષિણમાં આવ્યો. **ભોસાજીના** નામ ઉપરથી તેનો વંશ ભોસલે કહેવાયો. **ભોસાજીના** વંશજ પૈકી **ખલકર્ણ** તથા **મલકર્ણ** દક્ષિણમાં આવી નિઝામશાહીની નોકરી કરેલી. તે દરેકને દોઢ હજાર સવારની મનસબદારી મળેલી. એ બંનેને **ખેલોજી** તથા **માલોજી** પણ કહેતા. **માલોજીના** મરણ વખતે તેનો દીકરો **બાબાજી** ભોસલે સગીર હતો એટલે બધું વતન સરકારમાં જપ્ત થયું, અને **બાબાજી** મોટો થતાં તેણે કૃષ્ણા તથા **ભીમા** નદીને કાંઠે કેટલાંક ગામોની પટેલાઈ લીધી. પછીથી બીજાં વિશેષ વતનો પણ મળ્યાં અને નિઝામશાહીમાં તેમની ચડતી થઈ. **બાબાજી** સન ૧૫૩૩ માં જન્મ્યો. તેના દીકરા **માલોજી** તથા **વિઠોજી**. તેના જન્મ ૧૫૫૦ તથા ૧૫૫૩ માં થયા. એ બંને ભાઈઓએ **લખૂજી** જાધવની પાસે બારગીર તરીકે નોકરી સ્વીકારેલી. (૧૫૭૭) ત્યાં તેમણે **લખૂજીની** સારી પ્રીતિ સંપાદન કરી. **માલોજી** આ વખતથી **વેરૂળમાં** રહેવા લાગ્યો. એ શરીરે બહુજ લઠ્ઠ હતો. તેની સવારીથી ઘોડાઓ તૂટી જતા. તેથી **લખૂજી** જાધવે તેને દેવડી-દરવાનની નોકરી આપી. પણ તેથી સંતુષ્ટ ન થતાં તે ફલટણના નિંબાલકર પાસે ગયો. ત્યાં તેણે પરાક્રમો કરી બતાવ્યાં અને **જગપાલરાવ** નિંબાલકરે પોતાની બહેન **દીપાબાઈ** તેને પરણાવી વળી. તેની હોંશિયારી જોઈ ભલામણ કરી તેને શિલેદારી અપાવી. **માલોજીએ** પછી પોતાની પાયગા વધારી સરકારની મોટી મોટી કામગિરીઓ બજાવી આપી. **વિઠોજીને** આઠ પુત્ર થયા, પણ **માલોજીને** એકે નહોતો. તેથી **દીપાબાઈએ** ઘણાં વ્રત વગેરે કર્યાં. છેવટે નગરના પીર શાહશરીફની માનતા કરવાથી સન ૧૫૯૪ માં પુત્ર થયો. તેનું નામ પીરના નામ ઉપરથી **શાહજી** પાડ્યું. સન ૧૫૯૭ માં બીજો દીકરો થયો તેનું નામ પણ તે પીરના નામ ઉપરથી **શરીફજી** પાડ્યું.

મરાઠાઓનો ખાસ ટેકી સ્વભાવ ભોસલેમાં સારી રીતે જણાઇ આવે છે. તેમની સાથે જેઓ સલુકાઇથી વર્તે, તેમની સાથે તેઓ માયા રાખે; પણ જેઓ દબાવવા ઇચ્છે, તેમનો દાબ તેઓ ચાલવા દે નહીં. ઉદેપુરથી દક્ષિણમાં આવવાનું પણ આવું જ કારણ હશે. **શાહજી**નાં લગ્ન, તેણે કરેલાં કામો અને **શિવાજી**નું ચરિત્ર જોતાં પણ તેમનો સાહસિક અને દૃઢનિશ્ચયી સ્વભાવ જણાઈ આવે છે. નિજામશાહીમાં **માલોજી**ની પ્રતિષ્ઠા વધતી ચાલી હતી તેવામાં સન ૧૫૯૯ માં હુતાશનીના તહેવારોમાં રંગપંચમીના દરબારમાં તે બાળક **શાહજી**ને સાથે લઈ જાધવને ઘેર પાન સોપારી માટે ગયો હતો. ત્યાં એક ક્ષુલ્લક બનાવ બનતાં આ કુટુંબના ઇતિહાસમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો. **શાહજી** સ્વરૂપવાન અને ચપળ હતો. તેને જાધવે લાડમાં પોતાની પાસે બેસાર્યો. જાધવને **જિજાબાઈ** નામે દીકરી હતી તે આ વખતે ત્રણ વર્ષની હતી. તે પણ દરબારમાં પિતા પાસે આવીને બેઠી અને બાલસ્વભાવથી આ બંને બાળકો એક બીજા ઉપર રંગ ગુલાલ નાખવા લાગ્યાં. જાધવે તે જોઈ વિનોદમાં કહ્યું, કે "દીકરી, તને આ વર પસંદ છે કે શું? આ જોડી બહુ સુંદર દેખાય છે." વિનોદથી કહેલા આ શબ્દો પકડી લઇ **માલોજી** બધાની સમક્ષ બોલ્યો, કે "સાંભળો, આ જાધવ શું બોલ્યા છે? આજથી એ અમારા વેવાઈ થયા." સ્હેજ વિનોદનું પરિણામ આવું આવશે એમ જાધવે ધારેલું નહીં. તેની સ્ત્રી **માલસાબાઇ**ને તો **માલોજી**ના આ ઉદ્ધતપણા માટે બહુ ગુસ્સો ચડયો. **માલોજી** આપણી બરોબરીનો સરદાર નથી. પૈસા તેમજ માન બંને રીતે એ આપણી જોડી ન ગણાય, એટલે તેની જોડે આપણો સંબંધ ન હોય, વગેરે વાક્યો તે બોલી ઊઠી. જાધવે પણ એ સંબંધ બાંધવા હું તૈયાર નથી એવો જવાબ **માલોજી**ને આપ્યો. **માલોજી**ને તેથી ઘણું ખોટું લાગ્યું. પોતાનું કુળ હલકું ન છતાં કેવળ પૈસા ન હોવાના કારણે આ સંબંધ થતો નથી એમ લાગતાં, તે કોઇ પણ ઉપાયે એની દીકરીને **શાહજી** માટે લેવાના નિશ્ચય ઉપર

આવ્યો. માલોજી તુલજાપુરની ભવાની માતાનો એકનિષ્ઠ ભક્ત હતો. તેની ઉપાસના કરતાં દેવીએ દર્શન દઈ તેને વચન આપ્યું કે 'તારો મનોરથ સિદ્ધ થશે, અને તારા કુળમાં શ્રી સાંબનો અવતાર શક ચલાવનાર થશે.'' આ વચનના ખરાપણા માટે દેવીએ નજીકના રાફડામાં દ્રવ્ય બતાવ્યું. જે ખોદતાં માલોજીને એ પ્રમાણે દ્રવ્ય મળ્યું અને તે શ્રીગોંદેમાં શેષાપ્પા નાયકને ત્યાં લાવીને મૂક્યું. પછી ઘણા પ્રકારનાં દાન ધર્મ કરીને તેણે કીર્તિ વધારવા માંડી. ઘોડાઓ ખરીદીને પાયગા વધારી. શ્રી શિખર મહાદેવમાં એક તળાવ બંધાવ્યું. તથા વેરૂળના કૃષ્ણેશ્વરના દેવળને સમરાવ્યું. આવાં ઘણાં કામો કરીને તેણે જાધવ પાસે કન્યાની પુનઃ માગણી કરી. પણ જાધવે પોતાનો આગ્રહ છોડયો નહીં. ત્યારે દરબાર મારફત દબાણ ચલાવવાના ઇરાદાથી જગદેવરાવ દ્વારા માલોજીએ દરબાર પાસે આ વાત મૂકી. શાહજી આ વખતે ઉછરતી ઉમરનો પણ સારો દેખાવડો અને આશાજનક હતો. અને મરાઠાઓ રાજ્યને ઘણા ઉપયોગી છે, તથા માલોજી પરાક્રમી છે એમ જાણી દરબારે માલોજીને પાંચ હજારની મનસબદારી, 'રાજે' એવો કિતાબ, શિવનેર તથા ચાકણના બે કિલ્લાઓ અને પુના તથા સુપા એ બે પરગણાં જાગીર તરીકે આપ્યા. તેમજ જાધવને કહીને જિજાબાઈ પણ શાહજી વેરે અપાવી. આ રીતે એ બંનેનાં લગ્ન સન ૧૬૦૪ ના એપ્રિલમાં ઘણાજ ઠાઠથી થયાં. લગ્નસમારંભમાં દરબાર પોતે આવેલા. માલોજી સન ૧૬૧૯માં મરણ પામ્યો. શાહજી તે વખતે રાજ્યની ઉથલપાથલ કરવામાં પડયો હતો.

ભોસલે કુટુંબનો સંબંધ આદિલશાહીમાંના નિંબાલકર સાથે થયોજ હતો. પછીથી નિઝામશાહીમાં જાધવ સાથે થયેલો. એ બંને રાજ્યમાં પગપેસારો થાય એવા હેતુથીજ માલોજીએ જિજાબાઇ લેવા ઘણો પ્રયાસ કર્યો. રંગપંચમીના દરબારનું તો બહાનું મળ્યું. વસ્તુતઃ એ બંને રાજ્યમાં પોતાનું વજન વધારવાનો માલોજીનો પ્રયત્ન મૂળથી હતો. માલોજીથી ચડતું કામ શાહજીએ અને શાહજીથી ચડતું કામ

શિવાજીએ કર્યું. એટલે **માલોજીના** વખતથીજ સ્વરાજ્ય માટે વાતાવરણ ધીમે ધીમે તૈયાર થવા લાગ્યું.

નિજામશાહીને મોગલો સાથે વિરોધ ચાલતો હતો તે વખતે પોતાનો પક્ષ સબળ કરવાને **માલોજીને** આ જાગીર વગેરે આપેલાં, એ જાગીરનો ઘણો ભાગ મૂળ મોગલોનો હતો તેથી તેને સંભાળી રાખવાને **માલોજીને** ઘણો પ્રયત્ન કરવો પડયો. એટલે કદાચ મોગલો ઉપર દાબ બેસાડવાને આ જાગીર **માલોજીને** આપેલી હશે, પણ એમ થવાથી **માલોજીને** મોગલો, નિજામશાહી તથા આદિલશાહી એમ ત્રણ રાજ્ય સાથે પ્રસંગ પડયો અને અનેક યુક્તિઓ કરી તેણે પોતાની જાગીરનું સંરક્ષણ કર્યું. આ પ્રયત્નમાં એ કુળના રાજકીય ગુણો વધતા ચાલ્યા. **માલોજીની** મદદમાં **શાહજી** હતો જ. એટલે **શાહજીને** ન્હાનપણથી એ પ્રકારનું અપ્રતિમ શિક્ષણ મળ્યું.

૬. મરાઠાઓના ઉદયની સિદ્ધતા—અત્યાર સુધી આપેલી હકીકતથી એટલું તો જણાઇ આવ્યું હશે કે મરાઠા લોકોની પ્રતિષ્ઠા રાજદરબારમાં ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ. **શાહજીના** વખતથી ભવિષ્યના કામનો ખરો આરંભ થયો. સઘળા મરાઠા સરદારો અને દેશમુખોને એક કર્તવ્ય તરફ જોડવાનું કામ પ્રથમ **શાહજીએ** અને પછી **શિવાજીએ** કર્યું. બ્રાહ્મણીરાજ્યના અમલ તળે મરાઠાઓને લડાઈ તથા રાજકારભારનો અનુભવ મળવા લાગ્યો અને એ રાજ્યની પાંચને બદલે ત્રણ શાખા થતાં મરાઠાઓની ઇચ્છા વધતી ચાલી. એ ત્રણેના વિગ્રહમાં પોતાનું મહત્ત્વ સ્થાપવું તેમને સુગમ પડ્યું. એટલું જ નહીં, પણ તેમના વગર એ ત્રણેને ચાલે જ નહીં એવી સ્થિતિ થઇ પડી. મોગલ બાદશાહોએ આ રાજ્યોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, એ મરાઠાઓને બહુ અનુકૂળ થઈ પડ્યું. બારોબાર મુસલમાની સત્તાનો નાશ થતો જોઇ તેમને સ્વરાજ્યના અંકુરો ફૂટવા લાગ્યા. **અકબર, સલીમ** તથા **શાહજહાંએ** અસંત પરિશ્રમ કરીને દક્ષિણ દેશ અને ખાસ કરીને **અહમદનગરનું**

રાજ્ય કબજે કરવામાં પોતાની જ શક્તિનો નાશ કર્યો. એ દેશ વિકટ, તેના પહાડી ભાગોમાં ઉત્તરના વૈભવી લશ્કરને ફાવવું મુશ્કેલ, અને કદાચ એ દેશ જીતાય તો પણ તેને તાબામાં રાખવો ઘણો કઠણ, આવો વિચાર કરીને એ બાદશાહો જો આ ભાંજગડમાં પડયા ન હોત, તો કદાચ તે તેમના લાભનું થાત. પણ જે થયું તે મરાઠાઓને માટે બહુજ લાભનું થયું. ત્રણ બાદશાહોએ સતત્ પ્રયત્ન કરીને જે દેશ જીત્યો, તેના ઉપર પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાની પછી તેમને ફુરસદ જ મળી નહીં, અને ચાલતો વહીવટ બદલાવી નવીન વહીવટ સ્થાપવાનું કામ પણ તેમણે કર્યું નહીં. ઔરંગજેબ જેવા કુશળ પુરુષથી પણ મરાઠાઓને દાબમાં રાખવાનું બન્યું નહીં. રજપુતાનાનો પ્રદેશ સપાટ હોઈ લશ્કર લાવવાને અનુકૂળ હોવાથી તથા તે નજીક હોવાથી રજપૂતો ઉપર તેની સત્તા જામી, પણ દક્ષિણમાં તેમ બન્યું નહીં. ઉલટું, દક્ષિણ દેશ જીતવા માટે જે લડાઇઓ વગેરે ચાલી તેથી મરાઠાઓને યુદ્ધકળાનું અને બીજું શિક્ષણ મળ્યું. રાજ્યની ઉથલ-પાથલો કેમ થાય છે, પહાડી પ્રદેશમાં લડાઈ કરવા માટે શી શી તૈયારી રાખવી પડે છે, મોગલોએ કઈ કઇ ભૂલો કરી તથા આપણો દેશ આપણે કબજે રાખવામાં કઇ કઇ બાબતોની જરૂર છે તેનું તેમને અનાયાસે શિક્ષણ મળ્યું.

હિંદુસ્તાન આખામાં મુસલમાની સત્તા ફેલાયલી છતાં એકલા મહારાષ્ટ્રમાં જ સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય સ્થપાયું, અને બીજે કયાંય કેમ ન સ્થપાયું તે સવાલ વિચારવા જેવો છે. તેને માટે જોઇતી ઐતિહાસિક માહિતી બીજા ભાગોની જોડે મળી આવી નથી, તો પણ એક બે વિશેષ કારણો તો તેનાં સ્પષ્ટ છે. એક તો મહારાષ્ટ્રની કુદરતી રચનાત જ બીજા કરતાં ઘણી જુદી છે. તે સમયમાં એવા પહાડી પ્રદેશમાં બંદોબસ્ત કરવાનું ઘણું મુશ્કેલ થઇ પડતું હતું. રસ્તા વગેરે ન હોતા. વિકટ કિલ્લાઓનો આશ્રય લઈ ત્યાંના લોકોને લડવા માટે અનુકૂળતા હતી. બીજું પહાડી પ્રદેશના લોકો પણ વિશેષ કરડા હોય

છે. એ માટે સ્કોટલાંડ, સ્વિત્ઝર્લાંડ અને અફગાનિસ્તાનના લોકોની સરખામણી વિચારી જોવી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો પ્રદેશ ઘણા ભાગે સપાટ અને સુગમ હોઈ બાદશાહી રાજધાનીની ઘણોજ નજીક, એટલે તે ભાગના લોકોને તો માથું ઉંચકવાને સગવડ જ નહોય.

રાષ્ટ્રની અવનતિ થતા તે દૂર કરીને ઉન્નતિ સાધવા કયાં કયાં સાધનોની આવશ્યકતા છે, તે આટલા વિવેચનથી કેટલેક અંશે હવે જણાઇ આવ્યું હશે. ઇતિહાસ એટલે એકવાર થયેલી ભૂલોને સુધારવાનો માર્ગ, અથવા ગતકાલના અનુભવ ઉપરથી ભવિષ્યનો માર્ગ ઠરાવવાનું સાધન. અર્થાત્ ઇતિહાસ એટલે રાષ્ટ્રોન્નતિનો પાયો બે ભિન્ન સમયમા વસ્તુસ્થિતિ સર્વાશે સરખી હોય એવું કદી જ બને નહી. એટલે એ બે સ્થિતિ વચ્ચેનો તફાવત અને તેના કારણો તથા તેમાથી મળતો અનુભવ, એ મહત્ત્વના હોય છે. અનેક વિદ્વાનોનું લક્ષ ઇતિહાસ તરફ તેટલા જ માટે હોય છે લક્ષપૂર્વક અવલોકન કરનારને ઇતિહાસના અનુભવથી ઘણું જાણવાનુ મળે છે.

આ રીતે રાજ્યસ્થાપનાના સાધનો તૈયાર થયા. મુસલમાનો અંદર અંદરનો કલહ તથા તેમના રાજ્યોની અવ્યવસ્થા, હિંદુ સરદારોના તેમણે અપમાન કરેલા હોવાથી, લોકોમા આવેલો આવેશ, અને સંતમંડળે ધર્મસુધારણાર્થે ઉત્પન્ન કરેલું સ્વાભિમાનઃ આ સર્વે કારણોથી પ્રજામા નવીન બળ આવ્યું અને સ્વરાજ્ય સ્થાપનાને માટે અનુકૂળતા થઇ. હવે આગેવાન પુરુષની જ જરૂર હતી. ઉપર જણાવેલા સરદારકુટુંબો પૈકી ભોસલે કુટુંબ વિશેષ લાયકીવાળું હતુ એટલે તેને જ આગેવાન થવાનું સદ્‌ભાગ્ય આવ્યું. એ કુટુંબનો ઇતિહાસ બીજાઓ કરતા કેટલેક અંશે ભિન્ન છે. તે ઇતિહાસ કેવો છે, અને રાજ્યપ્રાપ્તિનું સામર્થ્ય તેનામા કેવી રીતે આવ્યું તે હવે પછીના પ્રકરણમા આવશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

શિવાજીનું પૂર્વ ચરિત્ર.

૧. શાહજીનાં પ્રચંડ કારસ્થાનોઃ—આખો હિંદુસ્તાન તાબે કરવાને અકબર બાદશાહને ઘણી હોંસ હતી, પણ તે સફળ ન થતાં સન ૧૬૦૫માં તેનું મરણ થયું. તેનો પુત્ર જહાંગિર વિલાસી અને ઘણોજ નિર્બળ હતો. બાપે આદરેલું કામ પાર પાડવાને તેણે વારંવાર લશ્કરો મોકલ્યાં, પણ ખાનખાનાન વગેરે તેના સેનાપતિઓ પૈસા ખાઇ બેસી રહ્યા અને મલીકંબરે નિજામશાહી પહેલાંના જેવી જ ચાલુ રાખી. એટલુંજ નહિ પણ તેણે બધાં મુસલમાની રાજ્યો એકસંપ થઇ મોગલો જોડે લડાઇ કરી અને તેને હરાવી તેના સુબેદારને બહ્રાનપુરમાં કબજે રાખ્યો. (૧૬૨૦). આ બાતમી મળતાં જ જહાંગિર ચમક્યો અને તેણે શાહજહાંને મોકલ્યો. પણ શાહજહા તો કામ પાર પાડે તે પહેલા જ જહાંગિરના દરબારમાં બખેડા શરૂ થયા; અને શાહજહાંનું લક્ષ તે તરફ ખેંચાયું. આથી મલીકંબર અને શાહજીના હાથ દક્ષિણમાં છૂટા થયા. તેમણે આ તકનો લાભ કેવો લીધો તે હવે પછી જણાશે.

બાપના મરણ વખતે શાહજીની ઉમંર ૨૫ વર્ષની હતી. મલીકંબર તેની બહાદુરી જાણતો હતો, તેથી તેને મનસબદારીનો પોશાક તેણે લાગલોજ અપાવ્યો. ઉપર જણાવેલી મોગલો સાથેની લડાઇમાં શાહજી આગેવાન હતો. આ મનસબદારોને ફોડવાનો પ્રયત્ન મોગલો કરતા જ હતા. જાધવ તથા ભોસલે વચ્ચે સારો સંબંધ રહેલો ન હોતો એ આપણે આગળ જાણી ગયા છીએ. જિજાબાઇનું લગ્ન તો કરવું પડેલું. એ લગ્ન પછીના વર્ષોમાં માલોજી તથા શાહજીનો માનમર્તબો ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો, અને જાધવની ઓછી આવડતથી તેનો માનમર્તબો ઘટતો ગયો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે આ પ્રસંગ

મળતાં જાધવ મોગલોના પક્ષમાં ભળ્યો અને તેને તથા તેના સંબંધીઓને મોગલોએ મોટી મોટી મનસબદારીઓ આપી (૧૬૨૧). આથી **શાહજી** તથા જાધવ વચ્ચેનો વિરોધ વિશેષ વધી પડ્યો. વળી **મલીકંબર** સાથે પણ **શાહજી**ને પછીથી બગડ્યું. મુર્તૂજા (**નિજામ**-શાહની મા) ઘણી કુશળ હતી. તેનો વિશ્વાસ **શાહજી** ઉપર વિશેષ હતો. એક બીજા **આબાજી અનંત**ની પણ તેને મદદ હતી. એ બંનેની સલાહ પ્રમાણે **મુર્તૂજા** તથા તેની મા ચાલતાં. મોગલો રાજધાની પર ચઢી આવ્યા અને એમ જણાયું કે તેની સામે ટકી શકાશે નહીં એટલે **મૂર્તુજા** તથા તેની માને લઈને **શાહજી માહુલી**ના કિલ્લા ઉપર ગયો. એ કિલ્લો **શાહપુર** સ્ટેશન પાસે છે. પહેલાં **શાહજી**હાંએ એ કિલ્લા ઉપર પોતાનું કુટુંબ રાખ્યું હતું. **શાહજી** ત્યાં રહી રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો. **જાધવ** આ વખતે મોગલોની તરફે લડતો હતો તેણે આ કિલ્લા ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો, અને તે છ મહિના સુધી રહ્યો. **શાહજી**એ મોગલોનાં ઘણાં માણસો માર્યાં અને તેને પુષ્કળ હેરાન કર્યાં. પણ **મુર્તૂજા**ની માએ મોગલો સાથે સલાહ કરી તેથી **શાહજી**ને કંટાળો આવ્યો તેથી તે **શરીફજી**ને **મુર્તૂજા** પાસે મૂકી કેટલાંક વિશ્વાસુ માણસો લઇ **વિજાપુર** જવા ચાલી નીકળ્યો (૧૬૨૭). તેની સાથે **જિજાબાઇ** પણ હતી. તે ગર્ભવતી હોવાથી ઘોડા ઉપર બેસીને બધાં જોડે ચલાતું નહોતું. તેથી **જુન્નર**ના કિલ્લા ઉપર **શ્રી**-નિવાસરાવ નામે એક કારભારી સ્વતંત્ર પણે રહેતો હતો તેને ત્યાં **જિજાબાઇ**ને રાખી, અને **શાહજી ફૂલટણ** ગયો. **જાધવ** તેની પાછળ પડ્યો હતો, પણ તેને ફૂલટણની મદદ મળશે એમ જાણીને તેણે તેનો પીછો છોડી દીધો. **જિજાબાઇ જુન્નર**ના કિલ્લામાં તે પછી પાંચ છ વર્ષ રહી.

શાહજીનું વજન નિંબાળકર વગેરેની મદદથી **વિજાપુર**માં પહેલાંથી જ સારૂં હતું. તેના કારભારીઓ **મુરાર જગદેવ** તથા **રણદુલ્લા**-ખાનની મરજી **શાહજી**ને મદદ આપી નિજામશાહીને હાથમાં લેવાની

હતી અને એ રીતે નિઝામશાહીનો મળે તેટલો મુલક આદિલશાહીમાં ભેળવી દેવાનો વિચાર હતો.

શાહજીને પ્રથમ પુત્ર દૌલતાબાદમાં થયો (૧૬૨૩). તેનું નામ **શંભાજી** હતું. જાધવ અને **શાહજી** વચ્ચે વૈમનસ્ય હોવાથી **જિજાબાઈ** ઉપર પણ **શાહજી**ની વિશેષ પ્રીતિ નહોતી. ફલટણ જતાં **શાહજી**એ તેને **જુન્નર**માં રાખી. એમ કહેવાય છે કે **શાહજી**એ તેને રસ્તામાં છોડી દીધી અને **શાહજી**ની પુંઠે પડતા જાધવ તેને મળી ગયો. તેણે તેને **જુન્નર**ના કિલ્લા ઉપર પહોંચાડી અને ત્યાં સન ૧૬૨૭ ના વૈશાખ માસમાં મરાઠી રાજ્યના સ્થાપનાર **શિવાજી** છત્રપતિનો જન્મ થયો.

સન ૧૬૨૭ ની સાલ મહારાષ્ટ્રના ઈતિહાસમાં મહત્ત્વની છે. **શિવાજી**નો જન્મ થયો, જહાંગિર બાદશાહ મરણ પામ્યો અને **શાહજહાં** ગાદીએ બેઠો. તે પહેલાં ઇબ્રાહિમ **આદિલશાહ** મરણ પામેલો, અને મલીકંબર પણ તે જ અરસામાં મરણ પામ્યો. એટલે **શાહજહાં**એ એ બંને રાજ્યો લઇ લેવાની ધારણા કરી. જાધવ આ વખતે વિજાપુરના નવિનશાહનો આશરો લેવા આવ્યો, પણ તે મોગલોમાં ભળેલો હોવાથી શાહે તેને તથા તેનો દીકરો **અચલોજી**ને વિશ્વાસઘાતથી માર્યા. મરાઠા સરદારો આ અપકૃત્યથી બહુ ગુસ્સે થયા, **શાહજી**ને હવે અનુકૂળતા થઇ. તે બને તેટલા ડુંગરી કિલ્લાઓ હસ્તગત કરી પોતાનું બળ વધારતો ચાલ્યો.

સન ૧૬૨૮માં **ખાનજહાન** લોદી **શાહજહાં** વિરુદ્ધ બંડ કરી દક્ષિણમાં આવ્યો. આ લોદીને નિઝામશાહીના સરદારોએ તથા **શાહજી**એ સારો આશ્રય આપ્યો. **શાહજહાં** તેથી એ લોદી તથા દક્ષિણનાં મુસલમાન રાજ્યોનો બંદોબસ્ત કરવા જાતે દક્ષિણમાં આવ્યો. આ વખતે મરાયલા **લખૂજી** જાધવની સ્ત્રી તેના દિયરને લઇ **શાહજહાં**ને મળી અને **શાહજહાં**એ **લખૂજી**ની પાંચ હજારની મનસબદારી જગદેવરાવને આપી. ત્યારપછી જાધવો મોગલોની જ નોકરીમાં રહ્યા.

લોદીના પક્ષના સરદારોને ફોડવાનો પછી શાહજહાંએ પ્રારંભ કર્યો. તેમાં શાહજી પણ લોદીની પડતી જોઇને અને જાધવનું દૃષ્ટાન્ત જોઇને બે હજાર માણસ સાથે તે પક્ષમાં ગયો. બાદશાહે તેને ૭ હજારની મનસબદારી આપી અને તેની પાસે હતી તે જાગીર કાયમ કરી. આ વખતે અહમદનગર પણ તેના તાબામાં આવ્યું. વિઠોજીના દીકરા ખેલોજી તથા બીજા કેટલાક મરાઠી સરદારોને પણ બાદશાહે આ વખતે નીમણુકો બાંધી આપી. આ રીતે મુખ્ય મુખ્ય સરદારો આ પક્ષમાં આવી જતાં બાદશાહે નિજામશાહી તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી. નિજામશાહીમાં આ વખતે મલીકંબરનો પુત્ર ફતેખાન વજીર હતો. તેને પક્ષમાં લેવા કેટલીક જાગીર આપી, અને એ જાગીરમાં શાહજીના પુના તથા સુપા પ્રાંત પણ આપ્યા. શાહજીને તેથી ખરાબ લાગ્યું અને તે દિવાન મુરારપંત મારફત વિજાપુરના આદિલશાહની પાસેથી મોટું લશ્કર લઇ મોગલો ઉપર ચઢી આવ્યો. ફત્તેખાનને પણ તેણે પોતાની બાજુમાં વાળી લીધો. એવામાં દક્ષિણમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડયો અને શાહજહાં દક્ષિણની કામગિરી મહોબતખાનને સોંપી પોતે દિલ્લી ગયો. મહોબતખાને આ સઘળાઓને હરાવી દૌલતાબાદનો કિલ્લો કબજે કર્યો. નિજામશાહ તથા ફત્તેખાનને પકડી ગ્વાલિયર મોકલાવ્યા અને બધો મુલક ખાલસા કર્યો. આ લડાઇમાં જગદેવરાવ મોગલોની પક્ષમાં હતો. તે પછી મોગલોએ વિજાપુર સાથે લડાઇ જોડી, પણ તેમાં યશ મળ્યો નહિ; તે હાર્યા અને બહ્રાનપુર પાછા ગયા. આ તકનો લાભ લઇ શાહજીએ નિજામશાહીનો પુનરુદ્ધાર કરવા જબરજસ્ત પ્રયત્ન કર્યો. એમ કરવામાં તેણે જે જે કામો કર્યા, જે જે ધોરણો આંખ્યાં, અને જે જે ચતુરાઇ વાપરી, તે બધી બાલ શિવાજીને દૃષ્ટાન્ત રૂપ થઇને સ્વરાજ્ય સ્થાપન કરવાની તેનામાં શક્તિ આવી. શાહજીની આ વખતની હોંશિયારીથી તે મનમાં લાવશે તેને ગાદીએ બેસારશે એવી તેની કીર્તિ પ્રસરી. એકંદર તેની હકીકત જોતાં

પણ તે જે પક્ષ લેતો તે પક્ષનું કામ ઘણા જ ઉત્સાહથી કરતો. નિજામશાહી નીચે જેટલો મુલક હતો તેટલો બધો તેણે કબજે કરીને ડુંગરી કિલ્લાઓને આશરે રહી મોગલો જોડે લડવાની સઘળી તૈયારી કરી અને ગાદી ઉપર જૂના વંશના એક છોકરાને બેસાડીને કેટલાક મુત્સદીઓની મદદથી કારભાર તેણે પૂર્વવત્ ચાલુ કર્યો. એ કામમાં દિવાન મુરારપંત તથા સેનાપતિ રણદુલ્લાખાનની તેને મદદ હતી.

જાધવ સાથે અણબનાવ ચાલુ રહેવાથી જિજાબાઇ સાથે પણ શાહજીને અણબનાવ હતો. તેથી શાહજીએ સુપાના બાજી-મોહિતેની દીકરી તુકાબાઈ સાથે બીજું લગ્ન કર્યું (૧૬૩૦). આ લગ્ન કુદરતી રીતે જ જિજાબાઇને ગમ્યું નહી. એથી તે તેને પિયર જઇ રહી, પણ મોગલોએ શાહજીનું અપમાન કરવાના હેતુથી તેને કેદ પકડી. પાછળથી મોગલોને સમજાયું કે જિજાબાઈની સાથે તેને અણબનાવ છે અને તેથી શાહજીને ઉલટું ઠીક લાગ્યું છે. એટલે મોગલોએ તેને છોડી મૂકી.

નિજામશાહીમાંથી કેટલોક મુલક મોગલો આપણને આપશે એવી ધારણા વિજાપુરના આદિલશાહને હતી પણ તે પાર પડી નહી, અને ઉલટું તેને એમ લાગ્યું કે હવે મોગલો આપણા રાજ્ય ઉપર ચડી આવશે. તેથી તેણે તથા તેના સરદારોએ શાહજીના પ્રયત્નને ટેકો આપ્યો. એ બધાની ધારણા એવી હતી કે આપણાં દક્ષિણનાં રાજ્યો બને તેટલાં બળવાન બનાવવાં અને મોગલોને નર્મદાની પેલી બાજુ રાખવા. મુરાર જગદેવ લશ્કર લઇ શાહજીની મદદે આવ્યો અને એ બંનેનું લશ્કર દૌલતાબાદ ઉપર ચડયું. આ ચડાઇ-માં શાહજીને ઘણો યશ મળ્યો. ઔરંગાબાદની દક્ષિણનો ઘણો મુલક જીતીને નિજામશાહી તેણે ફરી ઉભી કરી. મોગલો જોડે સામે ઉભા રહી ન લડતાં ડુંગરી કિલ્લાઓને ઓથે રહીને તે લડયો. તેના ચપળ ઘોડેસ્વારોએ દશ વર્ષ સુધી એ રીતે લડીને મોગલસેનાને ખૂબ ખૂબ હેરાન કરી. શાહજહાં આથી ખૂબ ચીડાયો.

તે સમજી શક્યો કે વિજાપુર અને ગોવલકોંડા બંને શાહજીને મદદ આપે છે અને પ્રથમ એ બંને રાજ્યોનો બંદોબસ્ત થયા સિવાય શાહજી શાંત થશે નહી. તેથી તેણે આખા દક્ષિણનો એક પ્રાંત ખાનદેશ હતો તે તોડી દૌલતાબાદ અને નગર એવા બે પ્રાંત બનાવ્યા (૧૬૩૪). સન ૧૬૩૫ માં મોગલ લશ્કર શાહજીની પછવાડે પડ્યું પણ તે હાથ આવ્યો નહી. ત્યારબાદ શાહજહાં જાતે તાબડતોબ દક્ષિણમાં આવ્યો. ખાન ડૌરાન, ખાન જમાન અને શાહિસ્તખાન જેવા નામાંકિત સરદારોના હાથ નીચે લશ્કરના તેણે ચાર ભાગ પાડ્યા અને જરૂર પડે તો વિજાપુર ને ગોવલકોંડા ઉપર પણ ચડવાની ગોઠવણ રાખી. શાહજીના કિલ્લાઓ લેવા તેણે શાહિસ્તખાનને મોકલ્યો. આ રીતે સઘળી બરાબર તૈયારી જોઇને મહંમદ કુતુબશાહ એકદમ ગભરાઇ ગયો, અને દર સાલ ખંડણી આપવાનું કબુલ કરી તેણે મોગલોની તાબેદારી સ્વીકારી (૧૬૩૬). આદિલશાહે આવું બીકણપણું બતાવ્યું નહી. તે લડવા તૈયાર થયો. બાદશાહે ત્રણ બાજુથી તેના પર લશ્કર મોકલ્યું. આ લશ્કરે ભયંકર પ્રલય શરૂ કર્યો. આદિલશાહે પણ બરાબર તક જોઈ શાહપુરનું તળાવ ફોડી નાખ્યું. આસપાસનો સઘળો પ્રદેશ પાણીથી તરબોળ થઇ ગયો અને મોગલ લશ્કર નિરુપાય થઇ પરત આવ્યું.

આ બાજુ શાહજી પછી એકલો પડી ગયો. તેના મજબૂત કિલ્લાઓ મોગલોએ કબજે કર્યા. એટલે તેણે બાદશાહને શરણે જઇ નોકરી રહેવાની માગણી કરી. પ્રથમ મનસબદારી આપેલી, છતાં તેણે ઇમાન રાખ્યું નહી, તેથી બાદશાહે જવાબ દીધો, કે અમારા રાજ્યમાં તમને રાખીશું નહી, પણ વિજાપુરમાં રહો તો અમને અડચણ નથી. એટલે શાહજી વિજાપુર આવ્યો અને મુરાર જગદેવ તથા રણદુલ્લાખાનની ભલામણથી તેને ત્યાં જાગીરદારી મળી. બાદશાહે પછી વિજાપુર ઉપર ચડાઈ ન કરતાં નિઝામશાહીનો મુલક તેની સાથે મળીને વહેંચી લીધો.

૨. નિજામશાહીની વહેંચણી અને શાહજીનો દાવ— બાદશાહ અને વિજાપુર વચ્ચે એ વખતે જે તહ થયો તેની કલમો આ પ્રમાણે હતીઃ—(૧) બાદશાહનું વર્ચસ્વ સ્વીકારવું તથા તેના હુકમો પાળવા. (૨) નિજામશાહીનો અંત આવ્યો એમ સ્વીકારવું અને તેનું રાજ્ય બંનેએ વહેંચી લેવું. મોગલોનો મુલક તથા તેના અધિકારીઓને કોઈ પણ જાતની અડચણ થવા દેવી નહીં. (૩) સોલાપુર, વાંગી, પરિંડા, ભાલકી, ચિદ્‌ગુપા અને પુના તથા ચાકણ સહિત કોકણ એટલાં ૮૦ લાખની ઉપજનાં પરગણાં **આ**દિલશાહે રાખવાં. બાકીનો મુલક મોગલાઇ રાજ્યમાં ભેળવી દેવો, અને **આ**દિલશાહે નજરાણા દાખલ ૨૦ લાખ રૂપિયા બાદશાહને આપવા. (૪) કુતુબશાહના મુલકને **આ**દિલશાહે અડચણ કરવી નહીં. (૫) એક બીજાના નોકરને કોઇએ ફીટાડવા નહીં તેમ આશ્રય આપવો નહીં. (૬) **શાહ**જી ભોસલે **જુ**નર, ત્રિંબક અને બીજા કેટલાક કિલ્લાઓ બળજબરીથી દબાવી બેઠો છે, તે બાદશાહને પાછા ન સોંપે ત્યાં સુધી તેને **આ**દિલશાહે આશ્રય આપવો નહીં. આ પ્રમાણે કલમો **શાહ**જહાં બાદશાહે સમારંભથી સોનાના પતરા ઉપર કોતરાવી **આ**દિલશાહ તરફ મોકલી આપી. (તા. ૬ મે ૧૬૩૬).

ગોવલકોંડાના સુલતાન તરફથી પણ માફીપત્ર અને ૪૦ લાખ રૂપિયા આવ્યા. તેણે દરસાલ ૪ લાખ ખંડણી આપવાનું પણ સ્વીકાર્યું. પછી બાદશાહે એ ખંડણી અર્ધી માફ કરી.

અકબરના વખતથી (ચાળીશ વર્ષથી) ચાલતા કજીઆનો આ પ્રમાણે કાયમનો નિકાલ થયો. મોગલાઈ હદ્દ હવે સ્પષ્ટ રીતે ઠરી ચૂકી અને બધી તકરારો મટી ગઇ. હવે દક્ષિણમાં શાંતિભંગ થવાનું કારણ એક માત્ર **શાહ**જી રહ્યો. ઉદ્‌ગીર અને ઔસા એવા બે કિલ્લા હજી બીજા કેટલાક બળવાખોરોના કબ્જામાં પણ હતા. **આ**દિલશાહે બાદશાહને જણાવ્યું કે, " આપ હવે પરત જાઓ, કેમકે મોટા લશ્કર સાથે અહીં રોકાવાથી લોકોને ખેતી થતી

નથી. શાહજી પાસે પાંચ કિલ્લા છે તે હું જલદી લેઇ લઇ આપને તાબે સોંપીશ." આ પરથી બાદશાહ તા. ૧૧ મી જુલાઈ ૧૬૩૬ ના રોજ દૌલતાબાદ છોડી માંડવગઢ ગયો ને ત્યાંથી ત્રીજે જ દિવસે તેણે ઔરંગઝેબને સુબો ઠરાવી મોકલ્યો. બાદશાહને આ બાબતની કેટલી કાળજી હતી તે આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

મોગલાઇ તાબામાં તે વખતે ખાનદેશ, વરાડ, તૈલંગણ અને અહમદનગર એવા ચાર જીલ્લા હતા. એ જીલ્લાઓમાં ૬૪ કિલ્લાઓ હતા અને વસુલ ૪ કરોડ રૂપિઆ આવતું. ઔરંગઝેબે બધો ખર્ચ તેટલામાં ચલાવવાનો હતો. આ કિલ્લાઓ પૈકી ૧૦ કિલ્લાઓ હજી જીતવાના હતા અને બધા મનસબદારોએ પોતાનાં લશ્કરો લઇ ઔરંગઝેબને મળવું એવો બાદશાહનો હુકમ હતો. ઉદ્‌ગીર તથા ઔસાના કિલ્લા લેવાને શાહજહાંએ ખાનડૌરાનને અને શાહજીના કિલ્લા લેવાને ખાનજમાનને મોકલ્યો હતો. ખાનડૌરાને તો એ કિલ્લા ત્રણ મહિનામાં કબજે કરી લીધા, અને ખાનજમાન પણ તેના કામમાં ફાવ્યો. તેની મદદમાં કરાર પ્રમાણે વિજાપુરનો સેનાપતિ રણદુલ્લાખાન પણ હતો. એ લશ્કર જુન્નર ઉપર ચડયું. વરસાદને લીધે એક માસ સુધી તેનાથી નદી ઉતરાઈ નહીં તેથી તે લોહગાંવ તરફ ગયું. શાહજી ત્યાંથી ન્હાસી કોંડાણા-તોરણા તરફ ગયો. પણ વરસાદને લીધે લશ્કર તેની પછવાડે પડી શકયું નહીં. શાહજી પછી કોકણમાં ઉતર્યો, પણ ત્યાં તેને આશ્રય મળ્યો નહીં. મોગલ લશ્કર કોકણમાં ગયું એટલે તે કોકણમાંથી ચાલી આવી માહુલી ગયો. લશ્કર પણ માહુલી આવ્યું. શાહજી માહુલી છોડી મનરંજત ઉપર ગયો. લશ્કર ત્યાં પણ તેની પછવાડે પડયું. શાહજી અને તેના સાથીદારો તેથી સામાન પડતો મૂકી નાઠા. લશ્કર સાથે તેનો કંઈક ભેટો થયો પણ શાહજી છટકી ગયો. લશ્કરના ઘોડા એટલા થાકી ગયા કે તેના પગ ઉપડે નહીં. શાહજી ફરી માહુલી આવ્યો અને કિલ્લો બંધ કરી અંદર ભરાઈ રહ્યો. ખાનજમાન દોડતો કિલ્લા ઉપર આવ્યો અને દરવાજે

ઝાલીને બેઠો. શાહજીએ પછી થાકીને તહનું કહેણ મોકલ્યું. અને ૭ કિલ્લાઓ મોગલોને સોંપી દીધા તથા પોતે વિજાપુરની નોકરીમાં રહેવાનું ઠરાવ્યું. ૧૬૩૬ ના ઑક્ટોબર સુધીમાં આ પ્રમાણે બન્યું અને ખાનજમાન દૌલતાબાદ આવ્યો.

શાહજીનો પિતરાઇ ભાઇ ખેલોજી પણ શાહજી જેવો હતો. તેને નિજામશાહીમાં મનસબદારી હતી. સન ૧૬૨૯માં તે પોતાના બે ભાઇ માલોજી તથા પરસોજીને લઇને શાહજહાને મળ્યો. ત્યાં તેને પાંચ હજારની મનસબદારી મળી. સન ૧૬૩૩ માં ખેલોજી બાદશાહની નોકરી છોડી વિજાપુરને આશરે ગયો. ત્યાં રહી મોગલોની જોડે લડતાં તેની સ્ત્રી ગોદાવરીમાં સ્નાન કરવા ગયેલી તેને મોગલો પકડી ગયેલા. ખેલોજી ચાર લાખ દંડ ભરી તેને છોડાવી લાવ્યો. પછીથી મોગલો સાથે વિજાપુરને તહ થતાં તેને વિજાપુરમાંથી રજા મળી. તેથી તે મૂળના વેરૂળ ગામે આવી રહ્યો અને મોગલોનો મુલક લૂંટવા લાગ્યો. ઔરંગજેબે તેની સંતાઈ રહેવાની જગા શોધી કાઢી તેને સન ૧૬૩૯ માં મરાવ્યો.

આ રીતે સન ૧૬૩૭માં શાહજીનું પ્રથમ પરાક્રમ પૂરૂં થયું. મલીકંબરના મરણ પછી દસ વર્ષ સુધી નિજામશાહી ચલાવવાને તેણે જે સાહસો ઉઠાવ્યાં તથા કારસ્થાનો રચ્યાં, તે બધું તેના પુત્રને કેવી રીતે માર્ગદર્શક થયું તે ઉપર આપેલી વિગતવાર હકીકતથી સમજી શકાશે. આ મુદતમાં તેણે ત્રણ રાજ્યો સાથે કારસ્થાનો કર્યાં અને દશ વર્ષ સુધી કોઇને પણ દાદ ન દેતાં તેણે તીવ્ર વેગથી એકસરખી દોડાદોડ કરી. ઘણે અંશે સ્વતંત્રપણે જ સઘળો કારભાર કર્યો. ખુદ શાહજહાં બાદશાહ જ્યારે ખસુસ કરીને તેની છાતી ઉપર આવીને બેઠો, ત્યારે જ તેણે પોતાનો ક્રમ બદલ્યો. તેમ ન થયું હોત, તો શિવાજીનું કામ કદાચ તેણેજ કરી વાળ્યું હોત. શાહજહાંએ પણ તેને ઓળખી જઇ તેને વિશેષ ત્રાસ ન દેતાં વિજાપુરમાં રહેવા દઈ સમાધાન કર્યું. દસ વર્ષની આ ધમાલથી બધા મુત્સદ્દીઓને તેની

ચાલાકી જણાઇ આવી. તે લશ્કર પણ મોટું અને સારૂં રાખતો. દ્રવ્ય સંચય પણ તેણે ઠીક કરેલો. તે જેવો કુશળ તેવો જ ધોરણ બાંધી ચાલનારો હતો. લખતાં વાંચતાં પણ તેને આવડતું. તેને વ્યસન કોઇ જાતનું નહોતું. એમ કહી શકાય કે શિવાજીની રાજ્યસ્થાપનાનો આરંભ વાસ્તવિક રીતે **શાહજી**થી જ થયો.

નિજામશાહીની પુના તથા **સોપા**ની જાગીર **શાહજી** પાસે હતી. તેજ જાગીર **આદિલશાહે** કાયમ કરેલી અને નવા મળેલા પ્રાંતોની વ્યવસ્થા કરવાને **મુરાર જગદેવ**ની મદદમાં તેને આપેલો. આ પ્રાંતોની તેને સારી માહિતી હોવાથી એ કામ તેણે સારી રીતે બજાવ્યું. **મુરાર જગદેવે** તેથી તેને માટે સારી ભલામણ શાહ પાસે કરી અને તેને કર્ણાટકમાં રણદુલ્લાખાન પાસે મદદમાં મોકલાવ્યો. રણદુલ્લાખાનને પણ તેણે ઘણી સારી મદદ કરી. તેથી તેને શાહે કર્ણાટકના કોબાર, **બંગલુર**, ઉસકોટા, **બાલાપુર** અને શિરાએ પ્રાંતોની જાગીર આપી અને **વરાડ**નાં બાવીશ ગામની દેશમુખી તથા **ઇંદાપુર**, **બારામતી** તથા **માવળા**માંથી કેટલોક ભાગ જાગીર તરીકે આપ્યો. **મુરાર જગદેવ** અને રણદુલ્લાખાનનો તેના ઉપર સારો ભાવ હતો. **શિવાજી**એ પછી બંડ ઉઠાવવા છતાં **શાહજી**ને વિશેષ ત્રાસ ન થયો તેનું કારણ આ બે સરદારો હતા. **વીજાપુર**ના દરબારમાં **શાહજી**ની છાપ બહુ સારી પડેલી અને તેથી તેની મદદમાં પણ ઘણા સરદારો હતા. તેનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરનારા ઘોરપડે જેવા પણ કેટલાક સરદારો હતા. હુશિયારી અને પરાક્રમથી જેમ જાધવ સાથે તેને વિરોધ થયેલો, તેમ બીજા પણ કેટલાક સાથે બનેલું. સૈન્યબળ અને દ્રવ્યબળ હોવાથી તે યશસ્વી થયો.

સન ૧૬૩૮ માં અને તે પછી **રણદુલ્લાખાન** **વીજાપુર** પરત આવતાં **શાહજી** એકલોજ કર્ણાટકમાં મુખ્ય અમલદાર હતો. પ્રથમ તે **બેંગલુર**માં રહેતો, અને પછીથી કેટલોક વખત **કોલાર**માં રહ્યો.

નવીન જીતેલા મુલકની વસુલ વગેરેની વ્યવસ્થા રીતસર કરવાની હતી. મદ્રાસ ઇલાકામાં દક્ષિણી બ્રાહ્મણોને આ વખતમાં શાહજીએ આણ્યા. તેમજ જ્યાં ત્યાં અવ્યવસ્થા તથા અંધાધુંધી ચાલતી હતી તે દૂર કરવાની હતી, તેથી પોતાના ભરોંસાના કેટલાક હોંશિયાર બ્રાહ્મણોને તેણે ત્યાં આણ્યા. દેશમુખ, દેશપાંડે, કુળકર્ણી, શિરસ્તેદાર વગેરે નામો કર્ણાટકમાં પણ આ વખતથી શરૂ થયાં. કર્ણાટકમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની તેની ધારણા હતી. એ કારણથી ત્યાંના હિંદુઓ સાથે તે ઘણી માયાથી વર્તેલો. ધનસંચય તે કરતો, પણ તે કરવામાં તે રૈયતને દુભવતો નહીં. ઠરેલી રકમ વિજાપુર મોકલી બાકીનું દ્રવ્ય તે સંભાળી રાખતો. પુનાની જાગીર ઉપર પણ તેની વિશેષ ભક્તિ હતી. પોતાને કર્ણાટકમા જવાનું થતાં તેણે પુનાની વ્યવસ્થા દાદાજી કોંડદેવને સોંપેલી.

૩. બાલપણ અને માતુશ્રીનો સહવાસઃ—સન ૧૬૨૭ના એપ્રિલ માસની ૧૦ મી તારિખે (સંવત્ ૧૬૭૩ના વૈશાખ સુદિ પાંચમે) રોહિણી નક્ષત્રમાં જુન્નરના કિલ્લા શિવનેરમાં મરાઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર છત્રપતિ શિવાજી ભોંસલેનો જન્મ થયો. શાહજી તે વખતે શિવનેર નહોતો. નારો ત્રિંબક હનુમંતે, ગોમાજી નાઇક, પાણસંબળ વગેરે પિયર પક્ષના માણસો જિજાબાઇની જોડે રહેતા. ગોમાજી નાઇકને ખાસ તહેનાતમાં લગ્ન સમયથી જ તેના પિતા તરફથી રાખવામાં આવ્યો હતો. ગર્ભમાં પડેલા સંસ્કારો પછીથી જીવનમાં પણ આવે છે એ સામાન્ય સિદ્ધાન્ત શિવાજીના દાખલા પરથી પણ ઠરાવી શકાય છે. જિજાબાઇનો સ્વભાવ માની તથા હઠીલો હતો. પતિની તેના પર અપ્રીતિ હોવા છતાં તે પિયર પક્ષે જઈ રહી નહીં. પોતાને દીકરો થાય તે માટે તેણે શિવાઇ નામની એક દેવીની માનતા કરી હતી; અને શિવાજી નામ પણ તેણે તે દેવીના નામ પરથી પાડ્યું. પહેલો પુત્ર શંભાજી પતિની જોડે હતો એટલે આ પુત્રની તેણે કાળજી રાખી સંભાળ લીધી. સન ૧૬૩૦ માં શાહજીએ

બીજી સ્ત્રી કરી અને તેનાથી તેને સન ૧૬૩૧ માં પુત્ર થયો તેનું નામ વ્યંકોજી પાડયું. શંભાજી અને આ વ્યંકોજી બંને દીકરા બાપના લાડકા હતા અને તે તેમની પાસેજ રહેતા. જિજાબાઈની પાસે તો પછીથી શાહજી કવચિત્ જ આવતા.

ન્હાનપણથી જ શિવાજીને માતું લ્હેણું વિશેષ હતું. રાજદરબારના બાહ્ય આડંબરનો તેને પવન લાગેલો નહીં. તેના દિવસો ગામડાંઓમાં અને જંગલોમાં ટાઢ તરકામાં ગયા. મોગલ બાદશાહ અકબરના જન્મ તથા શિવાજીના જન્મ વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય છે. બંનેનો જન્મ પિતા દેશદેશ ભટકતા હતા તેવી સ્થિતિમાં વનવાસમાં થયો. બંનેએ બાલપણમાં પિતાનાં દર્શન કરેલાં નહીં. આ દાખલા ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે ન્હાનપણમાં સંકટો પડે તે ભાવી ઉદયનાં ચિહ્નો છે.

શિવાજીનું ન્હાનપણ કેવી રીતે પસાર થયું તેનો સામાન્ય નિર્ણય કરી શકાય છે. ૫–૬ વર્ષ સુધી તે શિવનેરમાં હતા. શાહજી તે વખતે નિજામશાહીની ખટપટમાં ગુંથાયો હતો. તે પછીથી જિજાબાઇ દોલતાબાદ અને વિજાપુર ગયેલાં, અને ત્યાંથી તે શિવાજી સહિત મોગલોના હાથમાં પકડાયલાં. સન ૧૬૩૫ માં માહુલીના ઘેરા વખતે તે પતિની જોડે હોવાં જોઇએ, અને ત્યાંથી છૂટયા પછી તે સન ૧૬૩૬ માં પુનામાં રહેવા આવ્યાં. પછીથી તે લગભગ ત્યાં જ રહ્યાં, અને શિવાજીનું શિક્ષણ વગેરે ત્યાં જ ચાલ્યું. પછીથી સન ૧૬૪૦ માં તથા સન ૧૬૪૨–૪૩ માં શિવાજીનો કેટલોક વખત વિજાપુર અને કર્ણાટકમાં ગયો.

ન્હાનપણની કેળવણી બે જણને હાથે અપાઇ. એક માતા જિજાબાઈ અને બીજા કારભારી દાદોજી કોંડદેવ. જિજાબાઈનું પૂર્વ ચરિત્ર અગાઉ જણાવેલું છે. પતિએ ત્યાગ કરવાથી તેના કુદરતી માની સ્વભાવમાં ઉલટો વધારો થયો હતો, અને દૃઢતા, ધૈર્ય તથા સાહસ વગેરે ગુણો આવ્યા હતા. બીજાના મોઢા તરફ જોઈ દિવસો

ગાળવા તે તેને અત્યંત અયોગ્ય લાગ્યું, અને સ્વતંત્રતાથી રહી શકાય તેટલા માટે તેણે પુનામાં પોતાની જાગીરમાં રહેવાનું સ્વીકાર્યું. આ સ્થિતિમાં તેનો સઘળો આધાર તથા પ્રાણનો વિસામો એક શિવાજી હતો. તેનો સઘળો જીવ તેનામાં રહેતો. તેનાં બધાં અપમાન અને દુઃખનો બદલો એક તેના જીવનથી વાળી લેવાનો હતો. શિવાજીને પણ માના સિવાય બીજું કોઇ સ્નેહી નહોતું. તેનાં બધાં લાડ પૂરનારી, તેનું સઘળું દૈવત અને સર્વસ્વ એ માતામાં હતું. કંઈ પણ કામ કરવાનું મનમાં આવે, તેને જો માતા અનુમોદન આપે, તો કૃતકૃત્યતા લાગે. માતા પણ મહત્ત્વના કારણ સિવાય તેની ઇચ્છાને આડે આવે તેવી નહોતી. રાજકીય ઉથલ પાથલ તેણે જોઈ હતી અને પિતા તથા પતિનાં કાર્યો તેને વિદિત હતાં. એટલે શિવાજીની દઢતા જોઈ તેને યોગ્ય વલણ આપવામાં આવે, તો તે પોતાનું તથા કુળનું સારૂં નામ કાઢશે એમ તેને લાગ્યું. તેણે પૂર્વજોનાં કૃત્યો, શૂરવીરતા, વૈભવ, પ્રપંચો વગેરેની વાતો શિવાજીના કોમળ મનમાં ભરી હિંમતભર્યો ને બહાદુરીનાં કામો કરવાને તેનામાં ઉત્સાહ પ્રેર્યો. “શત્રુઓનો પરાભવ કરીને કુળનો ઉદ્ધાર કરનાર પુરુષ આપણા કુળમા થવાનો છે, એવું દેવીનું વરદાન છે, પણ તે ક્યારે ખરૂં પડશે તે કોણ જાણે,” એવા ઉદ્‌ગારો તે વખતો વખત શિવાજી પાસે કાઢતી. કથા પુરાણો સાંભળવાનો શિવાજીને ભારે શોખ હતો. ચિંચવડ, દેહુ, આળંદી વગેરે ઠેકાણે તે વારંવાર દેવદર્શને જતો, આસપાસ કોઈ પણ ઠેકાણે કથા હોય તો ત્યા તે દોડીને પણ પહોંચે. મહાભારત સાંભળવું તેને ઘણું ગમતું. પુરાણ તથા હરીકીર્તન પણ તેને ઘણાં ગમતાં. માતાના સહવાસમાં તેને એ શોખ લાગેલો. એ વખતે રામાયણ મહાભારતના રસિક પ્રસંગો બાળકોને કહેવાનો સાર્વત્રિક પ્રચાર હતો. જિજાબાઈ તથા કોંડદેવે આનો સારો લાભ લીધેલો. તે વખતની કેળવણીમાં રામાયણ મહાભારતની આવી કથાઓજ મુખ્યત્વે કહેવાતી. સંસાર વહેવારના દરેક પ્રસંગમાં ઉપયોગી

થાય તેવા અનેક ઉત્તમ પ્રસંગો તથા નીતિ આ બે ગ્રંથમાં ભરેલાં છે તેમાંથી વહેવારૂ ડહાપણ તથા બળ પણ મળી આવે છે. શિવાજીના ચરિત્ર ઉપરથી આ હકીકતની સાબિતી થાય છે.

માતાએ શિવાજીને આવું શિક્ષણ આપ્યું, એટલુંજ નહીં પણ તે વખતની સ્થિતિની પણ તેણે માહિતી આપી. જિજાબાઇ જાતે ઘણી મહત્ત્વકાંક્ષી અને શૂરવીર હતી. તેની દુઃખી અવસ્થામાં તેને કોઇ આધાર ન હોવાથી તેને સ્વાશ્રયની ટેવ પડેલી. પુરાણોની બહાદુરીભરી વાતો સાંભળી પોતાને ખાસ કામગિરી માટે ઇશ્વરે મોકલેલ છે એમ શિવાજીને લાગતું ગયું. જિજાબાઈને લખતાં વાંચતાં પણ આવડતું, અને ઘણાં કામો તેણે જાતે જવાબદારી લઇને પણ કરેલાં. કેટલાક કાગળોમાં તેના નામનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. એવા કાગળો થોડા મળેલા છે. પણ તે વખતના કાગળો થોડાજ હોય; અને છતાં જે કાગળો મળેલા છે તે મહત્ત્વના છે. શાહજી કર્ણાટક તરફ હોવાથી સઘળો કારભાર તેના ઉપર જ હતો. દાદોજી કોંડદેવની સાથે તેનો મત હંમેશાં મળતો આવતો. શિવાજીને રાજ્ય મળ્યા પછી પણ રાજ્યની મસલતમાં તથા મહત્ત્વના ફેરફારોમાં તેનો હાથ હમેશાં રહેતો. શિવાજીના રાજ્યનો એ એક મોટો આધાર જ હતી. તેણે કેટલાક વાંધાઓનો જાતે નિકાલ કરી આપેલો તથા કેટલાંક ઉત્પન્ન વગેરે બાંધી આપેલાં તેના દાખલા મળી આવેલા છે. સંસાર સુધારાના કામમાં પણ તે અગ્રણી હતી. ફલટણનો બજાજી નિંબાલકર મુસલમાન થયેલો તેને પાછો સ્વધર્મમાં લઇ તેણે વેવાઇ કરેલો. શાહજીના મરણ પછી શિવાજીના આગ્રહ પરથીજ તેણે પતિ સાથે સતી થવાનું બંધ રાખેલું. દરેક પ્રસંગે શિવાજી માતાનો આશીર્વાદ લઇ કાર્યારંભ કરતો, અને તે પણ પરમેશ્વર પર ભરોંસો રાખીને મોટાં સાહસિક કાર્યો કરવા તેને પ્રેરતી. કામ સફળ થતાં માતા તરફથી મળતી શાબાશીથી શિવાજીને જે ઉત્સાહ તથા કૃતાર્થતા લાગતાં, તે બીજા કશાથી લાગતાં નહીં. એકંદરે શિવાજીના આખા જીવનમાં જિજાબાઇ

તેને કઠણ પ્રસંગમાં માર્ગદર્શક, સંકટના પ્રસંગમાં સંરક્ષક અને વિજયના પ્રસંગમાં વરદાયક-પ્રસન્ન થઇ વરદાન આપનારી-અધિદેવતારૂપ હતી.

માતાની કેળવણીનું મહત્ત્વ ઘણું છે. જે જે પુરુષો કીર્તિમાન્ થઈ ગયા છે, તે તે માતાના નિઃસીમ ભક્ત હતા અને મહત્કૃત્યો કરવામાં તેમને માતાનું જ પ્રોત્સાહન હતું. **બાબર** અને **અકબર**, **શિવાજી** અને **માધવરામ** પેશવા, તથા **નેપોલિયન** અને **અલેકઝાન્ડર** વગેરેનાં ઉદાહરણો એ વાતની સાક્ષી આપે છે. તેમાં પણ માતાએ જેટલાં દુઃખો વધારે વેઠેલાં, તેટલું તેનું પ્રોત્સાહન વિશેષ સબળ થયેલું. તે જ રીતે, ન્હાનપણમાં સંકટો આવવાથી પણ મોટપણે મહત્તા મળે છે એમ અનુભવથી જણાઇ આવે છે. પૃથ્વીની પીઠપર જે અનેક નરરત્નો નીપજેલા છે તે સર્વનો ન્હાનપણનો ઇતિહાસ એવું જ કહે છે. **બાબર** અને **અકબરની** હકીકત પરથી તેની ખાત્રી થશે. સંકટો ભોગવતાં માણસને દુનીઆનો અનુભવ પાકો અને જલદી થાય છે, અને એ અનુભવ જ ભવિષ્યમાં તેની ઉન્નતિ કરવામાં મદદગાર નીવડે છે. સ્વરાજ્ય માટે વાતાવરણ તૈયાર હતું, માત્ર એક યોગ્ય નેતાની જરૂર હતી. તે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થવામાં શિવાજીની ન્હાનપણની સ્થિતિ કારણભૂત હતી, અને તેથી જ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનું કામ તેને હાથે સિદ્ધ થયું.

૪. શિવાજીનું શિક્ષણ અને તે વખતની સાક્ષરતા— હાલમાં એવા ઐતિહાસિક કાગળો મળી આવેલા છે કે જેના પરથી શિવાજીને વાંચતાં લખતાં આવડતું હતું એમ નિઃસંશય કહી શકાય. બસો અઢીસો વર્ષ પહેલા મરાઠા જાતિને લખતાં વાંચતાં આવડતું હતું. મરાઠા એટલે શુદ્ર નહી પણ ક્ષત્રિયો હતા. તેને રાજકીય ઉથલપાથલો કરવી પડતી, અને ઘણા મોટા વ્યવહારો ઉકેલવા પડતા. આવી જાતિને લખતાં વાચતાં આવડવું જ જોઇએ. હાલની સ્થિતિ ઉપરથી તે વખત માટે અનુમાન કરવું એ ભૂલ છે. એ જાતિના

અનેક કવિઓ પણ થઇ ગયા છે. તુકારામ સારૂં લખી જાણતા. તે જ વખતના કાનોબા, **સંતાજી**, **નાવજી** માળી, **શિવજી** કાસાર વગેરેના સ્વહસ્તે લખેલા તુકારામના અભંગો આજ પણ તેના વંશજો પાસે મોજુદ છે. કેટલાક માનભાવપંથી મરાઠાઓ કવિ તેમ જ ગ્રંથકર્તા પણ હતા. સિદ્ધાન્તબોધના કર્તા **શહામુનિ** મરાઠા હતા. ખુદ **શિવાજીના** કુટુંબમાં પણ **બાબાજી**, **માલોજી**, **વિઠોજી**, **શાહજી**, **જિજાબાઈ**, **રાજારામ**, **શાહૂ**, બીજો **શિવાજી**, **તંજાવરનો શાહુ** અને **પ્રતાપસિંહ** એ સઘળાંના હસ્તાક્ષરો મળી આવ્યા છે. **શિવાજીના** પણ "સુજ્ઞને વિશેષ શું લખવું ?" એવું પત્રની છેવટે લખેલા અનેક પત્રો મળી આવ્યા છે. **તંજાવરનો શાહુ** અને **પ્રતાપસિંહ** તો સંસ્કૃત પણ સારૂં જાણતા.

દાદોજી કોંડદેવે શિવાજીને લખતાં વાચતાં શિખવાડ્યું એમ ઘણી બખરોમા જોણાવેલું છે. વળી ગાયન, વાદન, પુરાણવાચન, સંસ્કૃત, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિ વગેરે પણ તેણે શીખવ્યાં હતા એમ જણાય છે. તે વખતના ઘણા મરાઠા સરદારોને પણ લખતા વાંચતા આવડતું હતું. આંગરે, ભોસલે, ગાયકવાડ, સિંધે વગેરેમાંના ઘણા-ખરા પુરુષો ભણેલા હતા. આ લોકો અથવા **શિવાજી** જાતેજ સઘળું લખતા એમ નહીં, પણ દરેકને ત્યાંના કારકુનો ઉપર દાબ રાખવા તથા કામ બરોબર કરાવવા પોતાને પણ લખતાં વાચતાં આવડવું જ જોઇએ. હાલની પેઠે દશ પાચ પાનાં નિબંધ લખતા આવડે અને તેની પરીક્ષા-માં પાસ થાય એવો નિયમ દરેકને માટે તે વખતે લાગુ પડતો નહોતો. એ લોકોને તો રાજ્યની મોટી ઉથલપાથલો કરવાની અને હંમેશા ફરતા રહી કિલ્લાઓ, લડાઇ તથા મહેસુલ વગેરેનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો. એટલે જરૂર પૂરતું લખવા વાંચવાનું તેઓ જાણી લેતા. ખાસ લેખન-કલા ઉપર ધ્યાન આપવા તેમને અવકાશ જ નહોતો. કારકુનને મોટેથી તેઓ હકીકત કહે અને કારકુન લખી લાવે એ લખેલુ વાંચી છેવટે સમાપ્તિનું પોતે કાંઇક લખી સહી કરે, એવો તે વખતે રિવાજ હતો.

કેટલાક પત્રો કારકુનો અથવા પ્રધાનો જ લખતા હશે, કેટલાક નીચે છેવટે થોડું પોતે લખતા હશે, અને કેટલાક ઘણા મહત્વના પત્રો આખે આખા પોતે લખતા હશે. હાલ પણ દેશી રજવાડામાં આવી જ રીત ચાલુ છે.

પુરુષોને જ લખતાં વાંચતાં આવડતું એમ નહીં, પણ સ્ત્રીઓને સુદ્ધાં આવડતું. **શિવાજીની** માતુશ્રી **જિજાબાઈ**, કરવીરના **શંભાજીની** સ્ત્રી **જિજાબાઇ**, **રાજારામની** સ્ત્રી **તારાબાઇ**, **અહલ્યાબાઇ** હોલ્કર, અને **બાલાજી વિશ્વનાથની** સ્ત્રી **રાધાબાઈ**, તથા દીકરી **અનુબાઈ**, **ગોપિકાબાઇ** અને **આનંદીબાઇ** એ સર્વેને લખતાં આવડતું. આ ઉપરથી તે વખતની સુશિક્ષિતતાની કલ્પના આવી શકશે. પુસ્તકી વિદ્યાનું તે વખતે મહત્ત્વ નહોતું. પ્રત્યક્ષ અનુભવ એ શિક્ષણનું મુખ્ય અંગ હતું.

શિવાજી, **શાહજી** અને **અકબર** જેવા પુરુષના શિક્ષણનું મુખ્ય અંગ અનુભવ હતું. તે દુનિયાના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી પરિપૂર્ણ થયું હતું. જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓ, જૂદા જૂદા પ્રસંગો, અને જૂદી જૂદી અડચણોથી તેમનામાં ચાતુર્ય અને સામર્થ્ય આવ્યાં હતાં. મોટા ધર્મગ્રંથો અને ઇતિહાસો તેઓ બીજાને મુખેથી સાંભળી લેતા. તેમની પાસે મોટા વિદ્વાન્ અને નિષ્ણાત પુરુષો હમેશાં હાજર રહેતા. આ રીતે એ લોકોનું શિક્ષણ હાલના કરતાં ઘણા ઉંચા પ્રકારનું અને ઉપયોગી હતું. કલમબહાદુર કહેવરાવવાની હોંશ **શિવાજીને** કદી થઇ નહોતી. તેને સંસ્કૃત સુદ્ધાં સમજાતું. કથા પુરાણનું સંસ્કૃત સ્ત્રીઓ સુદ્ધાં તે વખતે સમજતી. સંસ્કૃત તથા મરાઠી ભાષાનું અભિમાન તેને એટલું હતું કે પોતાની તેરમા વર્ષની ઉમરે તેણે “ પ્રતિપચ્ચંદ્રરેખેવ ” એવી મુદ્રા ધારણ કરેલી. અને દરબારની ભાષા સંસ્કૃતમય કરવાને તેણે કેટલો પ્રયત્ન કરેલો તે જોઇએ, તો તે બહુશ્રુત અને સુશિક્ષિત હતો એમ માનવામાં જરા પણ સંશય રહેતો નથી. અર્થાત્ તેને લખતાં વાંચતાં આવડતું કે નહીં એ શંકા જ અસ્થાને છે. માતાપિતાને લખતાં

વાંચતાં આવડે અને પુત્રને તેઓ ન શિખવાડે એ સંભવતુ જ નથી. કદાચ તે માટે તેને વિશેષ શોખ ન હોય, અગર રાજ્યખટપટની ધમાલમાં તેને અવકાશ પણ ન મળ્યો હોય. તેમનો લખેલો આખો કાગળ મળી આવવો કઠણ છે. પણ તેની અગત્ય પણ શી છે? મોગલ બાદશાહો બધા સારૂં શીખેલા અને વિદ્વાન્ હતા. ફક્ત તેમાં એક અકબર જ અપવાદ રૂપ હતો!

૫. માવળ પ્રાંત અને શિવાજીનો આરંભ—માતાપિતાના ગુણ શિવાજીમાં બરાબર ઉતર્યા હતા. ભયની તો તેને બિલકુલ ખબર જ ન હોતી. અત્યંત વિકટ ડુંગરોમાં ભટકવાથી તેનામાં અસાધારણ સાહસ આવ્યું હતું. માવળ પ્રાંતનો બંદોબસ્ત તેને રાખવાનો હતો. પુનાને લગતા બાર માવળ હતા અને બીજા બાર માવળ જુન્નરને લગતા હતા. આ માવળોમાં સહ્યાદ્રિની અનેક ખીણો હતી. એ ખીણો વચ્ચે નદીઓ વહેતી અને સ્વિતઝર્લાન્ડની ખીણોની પેઠે એ નદીઓ ઉપરથી તે ખીણોનાં પણ નામ પડેલાં. આ ખીણોમા ઘણા વર્ષોથી ક્ષત્રિય મરાઠાઓનાં ઘણાં કુટુંબો રહેતાં, ને એ ખીણોની દેશમુખી તેઓ કરતા. બ્રાહ્મણી રાજ્ય વખતે આ લોકોએ આ ભાગ વસાવેલો અને વતનો મેળવેલાં. આ પ્રાંતનું નામ માવળ હોવાથી આ લોકો 'માવળા' કહેવાયા. 'માવળા' એટલે ખેડુત, શૂદ્ર, અને અશિક્ષિત, જંગલી એ સમજ ખોટી છે. તેની રહેણી કરણી ઉપરથી જ તેઓ ક્ષત્રિય જણાઇ આવે છે. તેઓ ખાનદાન, આબરૂદાર, વતનદાર અને ઘણાખરા શિક્ષિત, વ્યવહારકુશળ તથા શ્રીમંત હતા. કથા પુરાણો-નો અને સંતોની કવિતાઓનો તેમને સારો પરિચય હતો. તેઓ પોતપોતાના ટાપુ પુરતો કારભાર સ્વતંત્રપણે કરતા. તેની મદદમા પ્રભુ દેશપાંડે અને બ્રાહ્મણ કુલકર્ણી (તલાટી) રહેતા. પહાડી મુલક હોવાથી આ દેશમુખો સરકારને ઘણી વખત ભારે પડતા. તેમના અનેક કુટુંબો પ્રખ્યાત હતા, અને તેમની રહેણી કરણી ઉત્તરહિંદના ક્ષત્રિયોને મળતી હતી. તે કદી કોઇથી હારતા નહી. જીવની પરવા ન કરતાં

કેવળ માન ખાતર તેઓ ઝૂઝતા. તેમનું શૌર્ય ઘણું હતું. વતનના સબંધમાં માંહોમાંહે અથવા બીજાં કુટુંબો સાથે તેઓ હંમેશાં ટંટેટ કરતા અને ખૂન તથા મારામારી સહેજમાં થઇ જતાં. એ ટંટા વળી વંશપરંપરા પણ ચાલતા. મુખ્ય સરદારો અથવા પંચાયતો કોઈ કોઇ વખત તેનો નિકાલ કરતા, પણ તેનો અમલ ઘણા ભાગે થતો નહીં. લગ્નસમારંભ જેવા પ્રસંગે એકાએક શત્રુપક્ષની ધાડો આવી પડતી, અને તેટલા માટે એવો પ્રસંગ નિર્વિઘ્ને પાર પડે તો મોટું ભાગ્ય ગણાતું. સ્ત્રી પુરુષનું અથવા બાળકોનું ખૂન થાય, કોઈ તેમાંથી ન્હાસી જાય, કોઈ દેશાવર ફરે, અને કોઈ બ્હારવટું ખેડી શત્રુનું વેર લે, આવી સ્થિતિ એ લોકોની શિવાજી પહેલાં સો વર્ષથી નિદાન ચાલતી હતી. હંમેશાં એવા પ્રસંગો આવતા હોવાથી તેમાંથી કેમ છૂટવું તેના ઇલાજો સ્ત્રીઓ તથા છોકરાંઓને પણ જે તે વખતે આવડતા. જંગલમાં ખાધાપીધા વગર છુપાઈ રહેવું, તાપમાં અથવા થંડા પવનમાં રાતના વખતે પણ દૂર દૂર ન્હાસી જવું, શત્રુપક્ષની ટોળીને તોડી પાડી પોતાની ટોળી જમાવવી, પોતાની ટોળીને ઉત્પન્નો બાંધી દેવાં, અને કોઇ વખત હોકારા કરી વખત વિતાડવો, અગર કોઇ વખતે સામે મ્હોંએ લડાઇ કરવી. આવી જ ટેવો સો દોઢસો વર્ષથી તેમને પડી ગઈ હતી અને શિવાજીને તે રોજ નજરે પડતી. કોઇ કોઇ વખતે શિવાજીએ આવી યુક્તિઓ વાપરેલી, તે પરથી તેને કેટલાક કપટી ગણે છે, પણ પૂર્વની આ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં શિવાજીએ તો એવી રીતિઓ બંધ પાડેલી અને દેશમાં સારી વ્યવસ્થા બાંધેલી એમ જણાઈ આવે છે.

સ્કોટલૅન્ડના ડુંગરી પ્રદેશની સ્થિતિ પણ આવીજ છે. સર વૉલ્ટર સ્કોટ જેવો લેખક અહીં હોત, તો તેણે આ પ્રદેશની અનેક મનોરંજક નવલકથાઓ રચી હોત. અફગાનિસ્તાન અને સ્વિતઝર્લૅન્ડની પ્રાચીન સ્થિતિ પણ આવી હતી. શિવાજીના આરંભના પ્રયાસોની માહિતી આજ સુધી મળેલી નહોતી. માત્ર મોરે, અફઝુલખાન,

શાહિસ્તખાન, દિલ્લીના બાદશાહની મુલાકાત વગેરે પ્રસંગો અદ્ભુત રીતે બખરકારોએ વર્ણવેલા હતા પણ તેમા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ નહોતી એ અદ્ભુત બનાવોને આકર્ષક બનાવવાની ઇચ્છામા ખરી બિના છુપાઇ જતી હતી. ગ્રાન્ટ ડફ વગેરે અંગ્રેજ લેખકોએ પણ ઘણા ભાગે એ બખરોનું અનુકરણ કર્યું અને અંદર પોતાની ભાવનાઓ પણ ઉમેરી તે વખતના કાગળો વગેરે મળી આવવાથી હવે એ બાબતો ઘણી બદલાઈ ગઈ છે, અને ખરી માહિતી કેટલેક અંશે પણ મળી આવી છે. એ વખતના કાગળપત્રોના કેટલાક ભાગ આજ સુધીમા પ્રસિદ્ધ થયા છે, અને હજી બીજા બહાર આવશે એ અસલ કાગળો વાચતા તે વખતની ખરી મહત્ત્વની માહિતી આપણને મળી શકે છે. હાલ જેવી રીતે એકંદર સરકારી કાગળોમાથી અમુક કાગળો ચૂંટીને બહાર મૂકવામા આવે છે, તેવી રીતના એ કાગળો નથી. એ તો જેવા મળ્યા તેવા જ બહાર મૂકેલા છે. જેમ જેમ પાછલા કાળમા જતા જઇએ, તેમ તેમ કાગળો ઓછા મળી આવે છે.

એ કાગળોમા અનેક માવળા દેશમુખોની હકીકતો છે શિવાજીને કોણે કેવી મદદ કરી, તેવી ખટપટો કરવી પડી, અને લોકોના મન તેણે કેવી રીતે વાળ્યા એ હકીકત અનેક જૂદા જૂદા ઉલ્લેખો-પરથી કંઇ કંઈ અશે નીકળી આવે છે. એકાદ ન્હાના સરખા કાગળ પરથી પણ ઘણો પ્રકાશ મળે છે, અને અનેક છૂટા છૂટા ઉલ્લેખોની એકવાક્યતા કરતા ઘણી વાતોનો ઉકેલ થઇ શકે છે. ઘણાખરા કાગળો તકરારી કામોના કરેલા નિકાલના છે, અને તે નિકાલ મોટા ભાગે દાદોજી કોંડદેવે કરેલા છે એ ઉપરથી દાદોજી કોંડદેવની કામગિરીનો પણ અદાજ આવી શકે છે.

શિવાજીએ સન ૧૬૩૮ મા શરૂઆત કરી. તેની પહેલા એક વર્ષે નિજામશાહીનો નાશ થયો અને શાહજી કર્ણાટકમા ગયો. કર્ણા-ટકમા જતા પહેલા તેણે વિજાપુરની વતી નવીન મળેલા મુલકની દિવાની તથા મુલકી વ્યવસ્થા કરી આપેલી. એ કામ તેણે પુનામા

પોતાની જાગીરમાં રહીને કરેલું. એજ સાલમા **દાદોજી કોંડદેવ** વગેરે-ની સલાહથી પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા હવે પછી કેમ રાખવી તેને માટે પણ તેણે ધોરણ ઠરાવી આપ્યું હતું. એ વખતે **શિવાજી** નાનો હતો. પણ આ રચનાઓ કરતી વખતે અને તેની ચર્ચા વખતે તેની હંમેશા હાજરી હતી. બાળપણના આ સંસ્કારથી તેને ભવિષ્યના કાર્યને માટે શિક્ષણ મળ્યું. સન ૧૬૩૯ માં **શાહજી** રણદુલ્લાખાનની જોડે **શ્રીરંગપટ્ટણ** હતો એટલે તે પહેલાં **શિવાજીએ** ભવિષ્યના કાર્યની યોજના કરેલી હોવી જોઇએ. કેમકે સન ૧૬૩૯ ના ઓકટોમ્બરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા એક પત્રમાં નીચે પ્રમાણે શિવાજીનું પ્રસિદ્ધ મુદ્રા–વાક્ય છેઃ—

प्रतिपच्चन्द्ररेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंदिता ।
शाहसूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥

"આ મુદ્રા આજ જો કે પ્રતિપદાની પેઠે અલ્પ છે, તોપણ તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામીને બધા લોકોને વંદનીય થવાની છે. એ (મુદ્રા) **શાહજી** પાસેથી **શિવાજીને** મળી, અને કેવળ લોકહિત માટે તેણે ધારણ કરેલી હોવાથી (તે) શોભે છે." આ પ્રમાણે તેનો માર્મિક અર્થ હતો અને રાજચિહ્ન તરીકે તે આગળ પાછળનો ઘણો વિચાર કરીને, ઘણા ડાહ્યા માણસોની અનુમતિથી, જવાબદારી ઓળખીને ધારણ કરેલી હતી. **શિવાજીના** દરેક કાગળમાં તેના છેક છેવટના વખત સુધી આ મુદ્રા મુકાયેલી છે. સન ૧૬૩૯ ની અગાઉ વર્ષ કે છ મહિના પહેલાં આ મુદ્રા ધારણ કરેલી હશે. એટલે આ બધી યોજના **શાહજીના** વિચારમા હતી, અને **જિજાબાઇ** તથા **દાદોજી કોંડદેવે** **શિવાજીના** હાથથી તે પાર પાડવાની હતી. **શિવાજીની** કુશળતા માટે તેને ખાત્રી હતી અને તેને હાથે એ યોજના પાર પડશે તે બદલ તેમને શંકા ન હોતી. આ પ્રમાણે **માલોજીએ** જે બહાદુરીથી પોતાનું વજન દરબારમાં સ્થાપેલું અને જે બહાદુરી **શાહજીએ** વિશ વર્ષ સુધી પ્રત્યક્ષ આચરી બતાવી, તેજ બહાદુરી **શિવાજીએ** પણ આગળ ચાલુ રાખી આરં-

મેલું કાર્ય પાર પાડવાનું હતું. એનો આરંભ સન ૧૬૩૭-૩૮ માં પુનામાં થયો.

પુના શહેર શાહજીની જાગીરમાં આવેલું હતું અને ત્યાં જ રહેવાનો વિચાર તેને ઘણા વખતથી હતો. બીજી સ્ત્રી કર્યા પછી એ શહેરમાં એક હવેલી બાંધવાની તેને જરૂર લાગેલી. સન ૧૬૩૬ માં નિજામશાહીની ખટપટ પૂરી થતાં તેણે દાદોજી કોંડદેવ માર્ફતે ત્યાં એક હવેલી બંધાવી. પણ જિજાબાઇનો માની સ્વભાવ જોઇ ત્યાં બીજી સ્ત્રીને લઈ સાથે રહેવું અશક્ય જણાયું. તેથી પુનાની જાગીર શિવાજીને માટે સ્વતંત્ર રાખી શાહજી પોતે વિજાપુર તથા કર્ણાટકમાં જ રહ્યો, અને પુનાની વ્યવસ્થા દાદોજી કોંડદેવને સોંપી. શાહજી ફરી આ બાજુ આવ્યો જ નહીં.

૬. દાદોજી નરસ પ્રભુ અને સ્વરાજ્યની પ્રતિજ્ઞા—દાદોજી નરસ પ્રભુ આ તરુણ અને સાહસિક પુરુષ આરંભમાં જ શિવાજીને મદદગાર મળ્યો. તેણે શિવાજીની નોકરી ઘણા વિષમ પ્રસંગોમાં પણ ઘણી બહાદુરીથી, મોટા સાહસથી અને જીવની દરકાર ન રાખતાં બજાવી. એ વિજાપુરની રોહિડખોર તથા વેલવંડ ખોરનો દેશપાંડે કે કુલકર્ણી હતો. સન ૧૬૪૫ માં તેને વિજાપુરના અધિકારીએ લખ્યું કે, “શિવાજી અમારી સાથે બેઇમાની કરી તમારા ભાગમાં રહી માવળાઓને એકઠા કરે છે, થાણાં જમાવે છે અને કિલ્લાઓ લઈ લે છે. હમણાં જ એક કિલ્લો જબરીથી લઇ તેણે તેનું રાજગઢ નામ આપ્યું. તમે પણ એમાં સામેલ છો અને શિવાજીને મદદ કરો છો. સરકારી લ્હેણું વસુલ આવ્યું નથી અને તમે ગમે તેવા જવાબો આપો છે. આવી રીતભાત તમને ઘટતી નથી તો રીતભાત સુધારો અને ભરણું મોકલી આપો. એમ નહીં થાય તો તમને વિજાપુર બોલાવી ગરદન મારવામાં આવશે અને તમારો હક્ક નાબુદ કરવામા આવશે.”

આ હકીકત ઉપરથી શિવાજીએ સન ૧૬૪૫ માં રાજગઢનો કિલ્લો બાંધી લીધો હતો એમ જણાઇ આવે છે. એ જ બાબતમાં

પછી શિવાજીએ દાદોજી નરસ પ્રભુને પત્ર લખેલો, કે 'વિજાપુરના આવા હુકમથી અમારા પિતા ગભરાય છે, પણ શ્રી રોહિડેશ્વર તમારા અને અમારા કુળદેવ છે, તેની કૃપાથી આપણું કાર્ય સફળ થયું છે અને હજી પણ હિંદી સ્વરાજ્યની આપણી ઈચ્છા તે જ પૂર્ણ કરનાર છે, તો પિતાને ગભરાવા દેશો નહી. તેમને ધીરજ તથા દિલાસો આપશો. દાદોજીની હાજરીમા તમે, અમે અને તમારા પિતાએ જે શ્રી રોહિડેશ્વર સમક્ષ સંબંધ જોડ્યો છે તે વજ્રલેપ છે. અમે અથવા અમારા વંશજો-છોકરાના છોકરા પણ એમા ફેરફાર કરીશુ નહી. આવું રાજ્ય થાય એવી શ્રી રોહિડેશ્વરની ઇચ્છા છે માટે પિતાને તે પ્રમાણે જણાવશો "

આ હકીકત ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે શિવાજીના સ્વરાજ્ય મેળવવાના આ પ્રયાસમા દાદોજીની પણ સંમતિ હતી. કેટલાક જણાવે છે કે દાદોજી એ બાબતમા વિરુદ્ધ હતા, પણ તે આ પત્રપરથી ખોટું ઠરે છે. ઉલટું તે આરંભથી માર્ગદર્શક અને પ્રોત્સાહક હતા. માતા જિજાબાઇની તો તેને મદદ હતી જ, એટલુંજ નહી, પણ તેનુ તો પ્રોત્સાહન હતું. માતાના શબ્દને તો એ પ્રમાણ વાક્ય ગણતો. ઈશ્વરની આપણને મદદ છે એમ જ નહી પણ સ્વરાજ્ય મેળવવાની તેની આજ્ઞા-ઇચ્છા છે એવી શિવાજીની માન્યતા હતી એમ આ પત્ર પરથી જણાય છે.

આ પછી દાદોજી નરસ પ્રભુ તરફ એક મહિને ફરીને વિજાપુરના અધિકારીઓએ લખ્યુ કે, "તમે અમારા તરફ બેઇમાન થયા છો તે બદલ અમને દિલગિરી થાય છે છતાં મહેરબાની રાખી તમને જણાવીએ છીએ કે ખેતીવાડી આબાદ કરી સરકારી મહેસુલ મોકલી આપશો અને તમારો હક્ક હોય તે બીનતકરાર લઇ લેશો. તમારી કસુર બદલ તમને માફી આપવામા આવે છે. અમારા તરફથી તમને કશી ઇજા નહી થાય."

આ પત્રપરથી એમ જણાય છે કે શિવાજીની સામે આ અધિકારીઓ લડવા ઇચ્છતા નહોતા, તેમ બીજા લોકોને પણ અડચણ કરવા ઇચ્છતા નહોતા સમાધાનીથી જ નિકાલ લાવવાની તેમની ધારણા હતી. બીજી રીતે શિવાજી જે વ્યવસ્થા કરતો હતો તે આ લોકોને ઇષ્ટ પણ હતી. લડાઇ કરવા જતા શાહજી જોડે થયેલી ખટપટ તેઓ હજી ભૂલ્યા નહોતા. એટલે મહંમદ આદિલશાહના વખત સુધી તો શાંતિ જ રહી પછીથી અલી આદિલશાહના વખતમા અફ્ઝુલખાન વગેરેની સલાહથી લડાઇઓ થઇ.

૭. કાનોજી તથા બાજી સર્જેરાવ દેશમુખ—રોહિડખોરાનો કાનોજી જેધે દેશમુખ હતો. શાહજીએ તેને પુનામા શિવાજી પાસે રાખેલો. એ બાજી પાસલકરનો જમાઇ થાય. એ બંનેને શિવાજીએ મેળવી લીધા આ કાનોજીના પૂર્વજોની થોડી હકીકત અહી આપવાથી તે વખતના દેશમુખોની સ્થિતિની કેટલીક કલ્પના આવશે.

રોહિડખોરાની દેશમુખી વિજાપુર પાસેથી મેળવી ખેલોજી જેધે તથા બાજી જેધે આવતા હતા. તેવામા એજ દેશમુખીના બીજા હક્કદાર ખોપડેએ તેમના પર હલ્લો કરી ખેલોજીને ઠાર માર્યો. બાજીએ એમાથી છટકી જઇ પોતાના બૈરા છોકરાને સમુદ્રકિનારે સુરક્ષિત મૂકી આવી વેર લેવા બાર માણસો એકઠા કર્યા. આ માણસોને તેણે કરેલી મદદના બદલામા પોતાના વતનનો કેટલોક ભાગ આપ્યો. એ બધાએ મળીને ખોપડેને ત્યાં લગ્ન ચાલતા હતા તે વખતે હલ્લો કર્યો મંડપ ઉડાડી મૂક્યો અને સાઠ માણસોને કાપી નાખ્યા આ સંબધે કાજી પાસે ફરિયાદ જતા તેણે ખોપડે તથા જેધે વચ્ચે વતન વહેંચી આપ્યુ. પછીથી વળી જેધેએ કેટલીક ખટપટ કરી પોતાનું વતન વધાર્યું. ખેલોજીનો પૌત્ર કાનોજી પરાક્રમી નીકળ્યો તે આદિલશાહને ભરણુ આપતો નહી તેને સાત દીકરા હતા. સર્વથી નાના દીકરા નાયકજીને આદિલશાહે મેળવી લઈ તેના નામનું વતન

કરી આપ્યું. તે પછી બે મોટા ભાઇઓએ મળી નાઇકજીને મારી નાખ્યો. એટલે નાઇકજીનાં માણસોએ એ બે ભાઇઓને મારી નાખ્યા અને નાઇકજીની સ્ત્રી સગર્ભા હતી તેના નામથી દેશમુખી મળી. એ સ્ત્રીને પુત્ર થયો ત્યારે તેને મારવા કાનોજીના બીજા દીકરાઓ આવ્યા. પણ એ બાઇ મરાણી અને તેના પુત્રને ધાવે નસાડી મૂક્યો. એ પુત્રની સંભાળ બાજી પાસલકરે લીધી અને તેનું નામ કાનોજી બીજો પાડ્યું.

પછીથી પાસલકરે તેને પોતાની દીકરી પરણાવી જમાઇ કર્યો. આ વેર હજી શમ્યું નહતું તેવામા કાનોજીને બાદલ દેશમુખો સાથે વાધો પડયો. બંને પક્ષે ઘણા માણસો એકઠા કરી લડાઇઓ કરી અને તેમાં ઘણાં માણસો માર્યા ગયા. એક દિવસે તો જેધેનાં ત્રણસો માણસ મરાયાં. એટલાં બધાં માણસોને જાતવાર એકઠાં કરી ઘર ઉપરનો કાટ વાપરી બાળવા પડેલાં. પછીથી એ કજીઓ શિવાજીના વખતમાં મટયો. કાનોજી શિવાજીને જઈ મળ્યો અને શિવાજીએ બાંદલ દેશમુખનો પરાભવ કર્યો. કાનોજીના દીકરા બાજીએ વિશેષ પરાક્રમ કરવાથી શિવાજીએ તેને સર્જેરાવનો ઇલકાબ આપ્યો. આ જેધે દેશ-મુખના દફતરોમાં શિવાજી તથા દાદોજી કોંડદેવ માટે આવો ઉલ્લેખ છે:—"કાનોજીએ શિવાજી મહારાજની સવારો સાથે નોકરી કરેલી. તેઓ પુનામાં મહારાજ પાસે રહેતા. રા. દાદોજી કોંડદેવ શિવાપુર આવ્યા, તે વખતે કૃષ્ણાજી બાદલ બળજબરીથી ખંડણી ઉઘરાવતો હતો. કાનોજીએ તેને ખંડણી આપી નહીં, તેમ પોતાના મુલકમાં પેસવા પણ દીધો નહીં. એટલે શિવાજી મહારાજની હાજરીમાં મુસલ-માની લશ્કર ચઢી આવ્યું. એ લશ્કરનો પરાભવ કરવા મહારાજે માણસો એકઠાં કર્યા તથા કાનોજીને બોલાવ્યો. કાનોજી સવારો તથા માણસો લઇ આવ્યો અને લશ્કર જોડે લડાઇ ચાલી. એ લડાઈમાં કાનોજીના દીકરા બાજીએ ઘણું પરાક્રમ બતાવ્યું તેથી મહારાજે તેને સર્જેરાવ બનાવ્યો. બાંદલનું લશ્કર તેમા મરાયું અને નાઠું અને મહારાજે પછી તેનો ઘણો મુલક હસ્તગત કર્યો. પછીથી અફઝુલખાન

ચઢી આવ્યો તેને ખંડોજી ખોપડે મળ્યો અને મહારાજને પકડી લાવવાની તેણે કબુલાત આપી. અફ્‌ઝુલખાને તેને દેશમુખી આપી. એટલે કાનોજી પોતાના દીકરાઓ સાથે મહારાજ પાસે પુના ગયો. ત્યાં લશ્કર વગેરેનો જમાવ કરી સૌ પ્રતાપગઢ આવ્યા. અફ્‌ઝુલખાન તે વખતે મરાયો અને ખંડોજીનો પરાભવ થયો. પછી શાહિસ્તખાન પુના ઉપર ચઢી આવ્યો તે વખતે પણ બાજી સર્જેરાવે ઘણી મહત્વની મદદ આપેલી. મહારાજે પણ તેની સારી કદર કરી. બાદશાહની દિલ્લીમાં મુલાકાત લેવા વખતે પણ બાજી સર્જેરાવ સાથે હતો. આ રીતે બાજી સર્જેરાવે મહારાજની નોકરી એકનિષ્ઠાથી બજાવી.”

પછીના સમયમા પણ આ વતન માટે ઘણી તકરારો થઇ. ખોપડે તેમને ઉપદ્રવ કર્યા જ કરતા. શંભાજી તથા રાજારામના વખતમાં શિવજી જેધે મોગલોને જઇ મળેલો. દેશમાં શત્રુઓ હોય ત્યારે આવા પ્રકારો બને છે.

શિવાજી વખત પ્રમાણે લોકોને બચાવના ઉપાયો બતાવતા, એ હકીકત સર્જેરાવને તેણે લખેલા એક પત્ર પરથી મળી આવે છે. તે પત્રમાં શિવાજીએ જણાવ્યું છે કે, “જાસુસોથી બાતમી મળી છે કે મોગલ લશ્કર તમારા ભાગ ઉપર ચાલ્યું આવે છે તો તમે તમારા દરેક ગામમાં તાકીદ કરીને માણસો, છોકરાં, ઢોર વગેરેને ડુંગરોમાં સંતાવાની જગા હોય ત્યાં નસાડી મૂકશો. એમાં બિલકુલ ઢીલ કરશો નહીં. આ સમાચાર મળતાંજ અમલ કરશો. વિલંબ થશે તો લશ્કર જે નુકસાની કરશે તેનું પાપ તમારે માથે ચઢશે. માટે ગામેગામ ફરીને, રાતોરાત જઈને લોકોને ખબર આપશો. એક પળની પણ ઢીલ કરશો નહીં. તમે તમારી જગાએ હોંશિયારીથી રહેજો. અને દરેક ગામે પણ જે બંદોબસ્ત માટે માણસો હોય તે ડુંગરો ઉપર ચોકશી રાખતાં બેસી રહે અને લશ્કરને દૂરથી આવતું દેખી તેની નજર ચૂકવી ન્હાસી જાય.” આ પત્ર સન ૧૬૬૨ ના નવેમ્બરમાં

લખેલો છે. એટલે **શાહિસ્તખાન** પુના ઉપર ચઢી આવ્યો તે વખતનો છે. સન ૧૬૬૩ના એપ્રિલ માસમાં **શિવાજીએ શાહિસ્ત-ખાન** ઉપર છાપો મારેલો.

૮. **બાજી પાસલકર**:—કાનોજીની પેઠે આ **બાજી** પણ માવળાઓમા આબરૂદાર ગૃહસ્થ હતો. ઘણા લેખો ઉપર આ બંનેની તથા **દાદોજી**ની સાક્ષીઓ છે. દેશમુખો વચ્ચેના કજીઆઓ પતાવવામા આ અગ્રણી હતો. તેણે અનેક કજીઆઓના નિકાલ કરેલા. દુઃખી દેશમુખોને તે આશ્રય આપતો અને તેમનું સંરક્ષણ કરતો. **કાનોજી**ને એવી રીતે તેણે રાખી જમાઇ કરેલો. **બાલાજી** ઝુંઝારરાવનું પણ તેણે એજ પ્રમાણે રક્ષણ કરેલું. દેશમુખોના ફરજ માટે તથા સારી વર્તણુક માટે તે જામીન થતો. આવો માણસ ઉપયોગી જાણી **શિવાજીએ** તેને હાથમા લીધો. માવળાઓની બધી વિગતવાર માહિતી **શિવાજીએ** જાણેલી, અને પ્રસંગ પડતા તેનો ઉપયોગ પણ થતો. સન ૧૬૪૦ થી ૧૭૧૭ સુધી આ **બાજીએ** સારી નોકરી કરી.

દેશમા ઉથલ પાથલ ચાલતી હોવાથી જૂદા જૂદા ઠેકાણુના દેશમુખો પરસ્પરની સહાય માગતા. **સુધોજી વણગોજી** નાઇક નિબાળ-કરે એજ રીતે **કાનોજી**ની મદદ માગેલી.

૯. દાદોજી કોંડદેવ, તેનું ચરિત્ર અને તેની કામગિરી—પ્રો. જદુનાથ સરકારે **દાદોજી** માટે નીચે પ્રમાણે હકીકત મુસલમાની ઇતિહાસ પરથી જણાવેલી છેઃ—

"પુના અને તેની આસપાસની પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા રાખવા **શાહજીએ દાદોજી કોંડદેવ** નામે એક ગૃહસ્થને રોકેલો, તેની તહેનાતમા એક હજાર સવારો હતા. **સીદી** હલાલ નામે એક માણસ એ લશ્કરની સંભાળ માટે હતો. અને **શિવાજી** તથા **જિજાબાઈ**ની સંભાળ રાખવાનું **દાદોજી**ને ખાસ સોપ્યું હતું. **દાદોજીએ** તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી, બહારના લોકોને બોલાવી પુના શહેરમા તેણે વસાગ્રત

કરી, શિવાજી માટે એક હવેલી બંધાવી અને તેને બરાબર કેળવણી આપી. શિવાજી માટે તેણે એક ઉત્તમ શિક્ષકને રોકેલો અને તેને ઘોડાપર બેસતાં, લડાઇ કરતાં તથા બીજી કેટલીક કળા થોડા વખતમાં શીખવી. જંગલી પ્રાણીઓ મરાવીને તથા મહેસુલની રકમ નિશ્ચિત ઠરાવીને તેણે મુલક પણ આબાદ કર્યો. વળી શિવાજીના નામથી એક ઉત્તમ બાગ બનાવી તેમાં તેણે ઉમદા ફળઝાડો તૈયાર કરાવ્યાં. દાદોજીની આ કામગિરી શાહજીને બહુ પસંદ પડી. તેણે તેને પોશાક તથા બક્ષિસ આપી તેનું માન વધાર્યું અને તેના પગારમાં સાતસો હોનનો વધારો કર્યો. પણ શિવાજીના બખેડા આ દાદોજીને પસંદ પડયા નહીં અને તેણે વિષ ખાઇ પ્રાણત્યાગ કર્યો. શિવાજીની ઉમર તે વખતે ૧૭ વર્ષની હતી. દાદોજીએ દ્રવ્યનો મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો તે શિવાજીને મળ્યો. એજ દ્રવ્ય વડે તેણે માવળાનાં પચિશ હજાર માણસો તૈયાર કર્યાં અને શ્યામરાવ નીલકંઠને પેશવા તથા રાઘવ બલ્લાળને ચિટનિસ નીમ્યા. શાહજીએ પછી પુત્રની યોગ્યતા જોઈ પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા રાખવાની તેને પરવાનગી આપી. ”

આ હકીકત ઉપરથી દાદોજી કોંડદેવ માટે ઉપયોગી માહિતી મળે છે અને તે મુસલમાની ઇતિહાસ ઉપરથી મળેલી હોવાથી વિશેષ કિંમતી છે. દાદોજી માત્ર કારકુન નહોતો, પણ કુશળ મુત્સદ્દી અને વફાદાર નોકર હતો, અને શિવાજીને રાજ્યકારભારમા તેણે ઠીક માર્ગ બતાવેલો હતો. પહેલાં તે ભોંસલે કુટુંબનાં ગામોનો કુલકર્ણી હતો, એટલે બાલપણથી તેને તે કુટુંબની માહિતી હતી. મરણ વખતે તેની ઉમર ૭૦ વર્ષની હતી, અને એ બધો વખત તેણે ભોસલેના વહીવટમાંજ ગાળેલો. કાગળ પત્રમા તેને “ સુબેદાર નામભટ ” અથવા “મહાલાનિહાય સુબેદાર ” તરીકે લખવામાં આવતું. એ રીતે એ કોંડાણા કિલ્લાનો સુબેદાર (હાલ જેને કલેકટર કહે છે તે) હતો. આસપાસના ટાપુમા કોંડાણા એ મધ્યબિંદુ જેવો છે અને ત્યાથી એ

બધા ભાગો ઉપર બંદોબસ્ત રાખી શકાય એમ છે. કોંડાણાની નજીકમા જ શિવાપુર છે તે શિવપટ્ટણ પણ કહેવાતું. સન ૧૬૫૦ ના સુમારમાં તે કેટલોક વખત શિવાજીની રાજધાનીનું શહેર હતું. પ્રથમ દાદોજી પુનામાં રહી કારભાર ચલાવતો પછી કોંડાણા લશ્કરી થાણું થવાથી અને તે પુનાથી દૂર પડવાથી શિવાપુર વસાવી ત્યાં કેટલોક વખત શિવાજી સાથે દાદોજી રહેલો.

ઉપર આપેલી હકીકતમાં બે નજીવી બાબતોમાં તફાવત છે. દાદોજીના મરણ વખતે શિવાજીની ઉમર ૧૭ વર્ષની ગણીએ તો તેનું મરણસન ૧૬૪૫ માં થયું ગણાય. પણ હાલમાં એમ ઠરેલું છે કે તેનું મરણ સન ૧૬૪૭ ના ઑક્ટોબરમાં થયું. બીજો તફાવત એ છે કે દાદોજીએ શિવાજી ઉપર નારાજ થઈ વિષપાન કર્યું એ પણ સંભવતું નથી. શિવાજીના આ તોફાનોમાં શાહજીનો હાથ નથી એમ વિજાપુરને બતાવવા માટેજ વિજાપુર તરફ આવું લખી મોકલ્યું હશે, અને તે શાહજીએ જણાવ્યા પ્રમાણે મુસલમાની ઇતિહાસમાં લખાયું. દાદોજીના મરણ પછી તરત જ શાહજીને કેદ કર્યો તે પરથી પણ આ અનુમાન ખરું ઠરે છે.

દાદોજી પ્રસંગ પડતાં લડવામાં પણ કંઈ કમી નહોતો. એવો ઉલ્લેખ મળી આવ્યો છે કે, કાનોજી જેધે પુનામા મહારાજ પાસે રહ્યો, એટલે દાદોજી શિવાપુર આવ્યો. તે વખતે કૃષ્ણાજી બાંદલ ખંડણી લેતો ફરતો હતો. દાદોજી તેના ઉપર ચડયો, પણ હારીને પાછું આવવું પડયું.

એવા દાખલા પણ મળેલા છે કે દાદોજીએ કરેલો નિકાલ કોઇ પક્ષકારને પસંદ ન પડયો હોય. ફુલાજી નાઇક અને સિલકર વચ્ચે વતન સંબંધે વાંધો પડતાં દાદોજીએ તપાસ કરીને નિકાલ આપેલો કે બંનેએ વતન અર્ધો અર્ધ વહેંચી ખાવું. પણ ફુલાજીએ સોયના નાકા જેટલી જમીન આપવાની પણ ના પાડી, તેથી ફુલાજીને દાદોજીએ મરાવી નાખેલો.

દાદોજીને દેશસ્થિતિની પણ સારી માહિતી હતી. ત્રણ મુસલમાની રાજ્યોની ખટપટ અને શાહજીનો પ્રયાસ તેણે ઘણાં વર્ષ જોયેલાં. તેની નિરીક્ષણશક્તિ પણ તીવ્ર હતી. શાહજીને લશ્કરની ભરતી કરવામાં તથા યુદ્ધસામગ્રી એકઠી કરવામા તે બહુ ઉપયોગી થતો. તેણે જોયું કે દેશમાં લડવૈયા લોકો ઘણા છેઃ માત્ર તેની શક્તિ પરસ્પરના ટંટાઓમાં વ્યર્થ વપરાઇ જાય છે. ટંટાઓનો નિકાલ કરતાં તેને બહુ મુઝવણ પડેલી. એટલે તેણે એ લોકોની શકિતનો શુભ કાર્યમાં ઉપયોગ કરવા અને ટંટાનું મૂળ કારણ મટાડવા વિચાર કરેલો. શિવાજીને આગળ રાખી તેણે આ ટંટાઓના નિકાલ કર્યા વગર તેના વતનની પણ સારી વ્યવસ્થા રહેવી શકય ન હોતી, એ વ્યવસ્થામાં દાદોજીનોજ મુખ્ય હાથ હતો. દાદોજીના આ રાષ્ટ્રીય કર્તવ્યની લોકોને હજી પણ કલ્પના નથી આવી અને હવે આવનાર પણ નથી. મુસલમાની રાજ્ય વખતનાં વતનો તથા ઇનામોની તેણે નવીન સનંદો કરી આપેલી. રાજ્યને સ્થાયી કરવાનું આ સારૂં સાધન હતુ. દેશમુખોને તાબે કરવાને તેણે કેટલીક વખત લડાઇઓ પણ કરેલી. તે પોતાની સહી દાદો કોંડદેવ એ પ્રમાણે કરતો. પણ બધા તેને "દાદોજી કોંડદેવ" એમ માનથી બોલાવતા તથા લખતા. માવળા દેશમુખોના ટંટાઓ મટાડી તેનો તેણે એક સંઘ બનાવેલો. કેટલાકને તેણે યુકિતથી શિવાજીના પક્ષમા લીધેલા અને કેટલાકને લડાઈમા હરાવીને લીધેલા. શિવાજી બારથી સોળ સત્તર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેણે પોતાની આ કામગિરી શિવાજી મારફત કરાવેલી. સારાંશ કે શિવાજીના રાજ્યના આરંભનો પાયો શાહજીની પુનાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવામાં દાદોજીએ બાંધ્યો.

શિવાજીના શિક્ષણને માટે દાદોજી જેવો અત્યંત શુદ્ધ દિલનો, પ્રામાણિક, ધાર્મિક અને લોકહિતેચ્છુ પુરૂશ શાહજીને મળ્યો એ તેનું મોટું ભાગ્ય હતુ. તે વખતને અનુરૂપ લડાયક કળા, જમીન મહેસુલ તથા તેનો હિસાબ, અને લશ્કર જમાવી પોતાનો તથા દસ્ત

બચાવ કરવાની. અને લોકોને સંતુષ્ટ રાખવાની યુક્તિ એ તેણે શિવાજી-ને સમજાવ્યું. તેની જ સાથે ધર્મ અને નીતિનું પણ યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યું. મહાભારત, ભાગવત વગેરે ગ્રંથો તેણે શિવાજીને સંભળાવ્યા; અને તેમાંની લડાઇઓનાં તથા ધર્મનીતિનાં ઉદાત્ત તત્વો તેણે શીખવ્યાં. એ રીતે શિવાજીનો ભાવી ઉન્નતિનો પાયો દાદોજીને હાથે રચાયો. દાદોજીનું વર્તન અત્યંત પવિત્ર અને પાપભીરુ હોવાથી શિવાજીનું મન તથા બુદ્ધિ પણ તેવા સંસ્કૃતિ વાળાં થયાં. શિવાજીને તેણે ૧૦–૧૨ વર્ષજ શિક્ષણ આપ્યું, પણ તે વખતે શિવાજી વય, અનુભવ અને વૃત્તિમાં તેને માટે બરાબર લાયક હતો. દાદોજીની સતી સ્ત્રી પણ પતિનિષ્ઠ સાધ્વી હતી. પત્નીનું મરણ થતાં–તે નિશ્ચેષ્ટ થઈ જતાં પોતેજ શિક્ષા ભોગવવાના હેતુથી જીવ્યો ત્યાં સુધી તેણે હાથ ખુલ્લો રાખવાનું વ્રત લીધું હતું. આ ઉપરથી તેની દઢતા તથા પાપ-ભીરુતા જણાઇ આવે છે. તેણે કરેલા નિકાલો ઉપરથી તે નિષ્પક્ષપાત અને ન્યાયી જણાઇ આવે છે. મરતી વખતે તેણે શિવાજીને ઘણો ઉમદા બોધ આપેલો. તેના મરણથી શિવાજીને તથા તેની માતા જિજાબાઇને ઘણું દુઃખ થયેલું. તેના આદર્શો વિસરી જવા યોગ્ય નહોતા.

વાંચન, લેખન ઉપરાંત ઘોડા ઉપર બેસતાં, તીર ફેંકતાં, ભાલો મારતા તથા તલવાર અને પટ્ટા ખેલતાં પણ શિવાજીને યોગ્ય શિક્ષકો રોકીને દાદોજીએ શીખવ્યું હતું. તેથી શિવાજીમાં સાહસ અને ઉદ્યોગની ટેવ પડી હતી. વળી પુનામાં મોટી હવેલી બાંધી તેને રહેવાની પણ સારી સગવડ કરી આપેલી. એ હવેલી પુનાની કસ્બા પેંઠમાં*

* પુના શહેર સંબંધી કેટલીક માહિતી હમણાં મળી આવી છે. મુસલમાની અમલ પહેલાં તેનું 'પૂતક' એવું નામ હતું, અને તે હાલની શનિવાર પેંઠની જગાએ હતું. મુસલમાની અમલમા તેનું પુનેવાડી નામ પડયું તે વાડીના પટેલ તથા કુલકર્ણીના વંશજો હજી પણ ત્યાં રહે છે. આસપાસ બીજાં અનેક ગામો હતાં અને તેનો સમાવેશ ધીમે ધીમે પુના શહેરમાં થતો ગયો. લોહગામ કરીને એક ગામમાં તુકારામનું સાસરૂં

ગણુપતિ પાસે હતી. તેને રાજમહેલ કહેતા અને બહારના બગીચાને રાજબાગ કહેતા. **શિવાજી** ન્હાનપણુથી જ સાહસપ્રિય હતા. ડુંગરોમાં ભટકવામાં તથા ગામડાંના લોકોની સોબત કરી ટાઢ તરસ વેઠી સવારી કે શિકાર કરવામાં તે હંમેશાં મચ્યા રહેતા. માહિતગાર માણુસોને સાથે રાખીને પોતાની જાગીરની તથા આસપાસની દરેક મહત્ત્વની જગા અને કિલ્લાઓ તેણે બારીકાઇથી જોયેલાં. દરેક કિલ્લા ઉપર કેવો બંદોબસ્ત છે તેની માહિતી મેળવેલી, ખૂણાખોચરાઓમાં ભટકીને કેડીઓ તથા છુપા રસ્તાઓ જોયેલા. ઘણા દેશમુખો સાથે ઓળખાણુ તથા મસલતો કરેલી, અને કોણ આપણુને ઉપયોગી થઈ પડશે તથા કોણ અડચણુ કરશે તે જોઇ રાખેલું. આ રીતે તેની તૈયારી થતી હતી. **શિવાજી**નાં આ સાહસો જોઇ દાદાજીને ધાસ્તી લાગતી, પણુ પછીથી એ ધાસ્તી નીકળતી ગઇ. તેને લાગ્યું કે **શિવાજી**માં અપૂર્વ ગુણો છે, અને તે જે કરવા ધારે છે તેમાં નિષ્ફળતા મળે, તોપણુ તે ભૂષણુરૂપ છે. જ્યારે **શિવાજી**એ કિલ્લાઓ વગેરે કબજે લઈ તોફાન ઉઠાવ્યું, ત્યારે વિજાપુર દરબારને દુભવાથી આપણું સર્વસ્વ નાશ પામશે એ ધાસ્તીથી તે ગભરાયા. વળી તે વખતે **શિવાજી**ની ઉમર પણુ તેટલી હિમ્મત અને સાહસિકતાને લાયક નહોતી. તેથી તેણે જાગીરની વ્યવસ્થાનું ઘણું ખરું કામ **શિવાજી**ને માથે નાખ્યું, અને તેમ કરીને તેમાં તેને રોકી રાખવા ધાર્યું. એ નવીન કામમાં **શિવાજી**ને ઠીક અનુભવ મળ્યો અને તે આગળ ઉપર તેને બહુ ઉપયોગી થયો.

શિવાજીએ આ વ્યવસ્થા કરતાં કરતાં આટલી વાતો પર વિશેષ

હતું, અને તે ગામમાં તેના કીર્તન વખતે શિવાજી જતા. એ લોહગામ અને તેની આસપાસનો ભાગ પુનાકસ્બો કહેવાતો. એ કસ્બાના દેશમુખ શિતોલે અને દેશપાંડે હોતપ હતા. હાલ પણુ તેના વંશજો ત્યાં જ રહે છે. પેશવાના વખતમાં પુનાનો વિસ્તાર ઘણો વધી પડયો ને તેની અનેક પેઠો નિર્માણુ થઇ.

લક્ષ આપ્યું કે (૧) જમીનવેરો લોકો ઉપર કેવી રીતે લાગુ કરવો, (૨) વેરાની રકમ કેવી રીતે વસુલ કરવી, (૩) રાજ્યકારભાર કેવી રીતે ચલાવવો અને (૪) લોકોના ટંટા કેમ પતાવવા. અનુભવ પરથી તેને એમ જણાયું કે પ્રજાને ખેતીવાડી કરવામાં આનંદ લાગવો જોઇએ, અને દરેક ગામને પોતપોતાનો કારભાર ચલાવવાને પૂરેપૂરી છૂટ હોવી જોઈએ. એથી સરકારની જવાબદારી ઓછી થાય છે અને લોકોને સંતોષ મળે છે. **શિવાજી**એ સ્વરાજ્ય પછીથી પણ એજ ધોરણ પકડયું. એમની જાગીરમાં ચાર પ્રકારની સુધારણા કરવાની જરૂર હતી:—(૧) બંદોબસ્ત માટે લશ્કર રોકવું, (૨) વાઘ વરૂ જેવાં જંગલી જનાવરોથી ખેતીને તથા લોકોને થતો ઉપદ્રવ બંધ કરવો, (૩) મહેસુલ નક્કી કરીને તથા સવલતા આપીને ખેતી સુધારવી અને (૪) ટંટા બખેડા સમાવી દઈ લોકોને ઉદ્યોગ ધંધે લગાડવા.

(૧) **લશ્કર:—શાહજી**ની મૂળ જાગીર પુના તથા સુપા પ્રાંતની હતી અને પાછળથી કર્ણાટકની કામગિરી બદલ તેને **બારામતી**, ઇંદાપુર અને **માવળ** પ્રાંત મળ્યા. માવળા દેખાવમાં મનસ્વી પણ પ્રામાણિક, મહેનતુ અને ચપળ હતા. એ લોકો **શિવાજી**ને બહુ ગમ્યા અને **દાદોજી**એ દેશના બંદોબસ્ત માટે તેનો સારો ઉપયોગ કર્યો. બિનકવાયતી એક પાયદળ લશ્કર તેણે તૈયાર કર્યું અને તેના ઉપર હકુમત રાખવાના દરજ્જા ઠરાવી આપ્યા. ગામેગામ ચોકી પહેરા ગોઠવીને ચોરોની ભીતિ મટાડી, અને પોતાની હદના કિલ્લા વગેરે દુરસ્ત કરી તેના ઉપર લશ્કર ગોઠવ્યું.

(૨) લોકોને જાહેર કર્યું કે જે કોઈ વાઘ વરૂને મારી લાવશે તેને ઇનામ આપવામાં આવશે. એટલે ઘણા વાઘ વરૂ મરાયા અને તેનો ઉપદ્રવ મટયો.

(૩) ખેતી સુધારવાને માટે **દાદોજી**એ ઘણા ઉપાય કર્યા. ગામેગામ ફરીને તેણે **મલીકંબર**ની પેઠે જમીનની માપણી તથા જાતવારી કરી

અને પાકના પ્રમાણમાં મહેસુલ લેવાનો ઠરાવ કર્યો. ઘણાં વર્ષો સુધી કરની માફી આપવાથી લોકોએ ખેતીમાં ઘણો વધારો કર્યો. ગામની તથા લોકોની માલિકીની હદ ઠરાવી આપી, અને જૂદા જૂદા કામ માટે જવાબદાર માણસો નીમ્યા. આ રીતે દાદોજીએ સઘળી વ્યવસ્થા કરી, તેથી જ્યાં ગાઢ જંગલ હતું ત્યાં પણ બાગાયત થઇ. વસ્તી વધી અને દશ વર્ષમાં તો મુલક આબાદ તથા ફળદ્રુપ થઇ વસુલ પણ ઘણું આવવા લાગ્યું. એટલે જે મુલક અહમદનગર તથા વિજાપુરના કલહને લીધે ઉજડ થઈ ગયો હતો, તે ઘણું જ ઉત્પન્ન આપનારો થોડા વખતમાં થઈ પડયો.

(૪) ટંટાઓના નિકાલની કેટલીક હકીકત પ્રથમ આપેલી છે. એ વખતે સરકારની વ્યવસ્થા બરાબર ન હોવાથી લોકોમાં સગાં સગાંના તથા વતનના કજીઆ સેંકડો વર્ષ ચાલતા, અને એ કજીઆ-ઓમાં જ તેમનું સઘળું બળ વપરાઇ જઇ બીજો ધંધો સૂઝતો નહીં. શિવાજીની સમક્ષ પુરાવા લઇ દાદોજીએ લોકોના આવા ટંટાનો સમાધાનકારક નિકાલ કર્યો. દશ વર્ષની અંદર ટંટાનું મૂળ નીકળી ગયું અને દેશમાં સ્વસ્થતા થઇ. લોકો તેથી ખેતીવાડીના સુધારા ઉપર લક્ષ આપવા લાગ્યા. ટંટાઓનો નિકાલ અંદર અંદર આ રીતે કરી શકાય તે લોકોને પછી સૂઝ્યું અને તે ધોરણે બીજાં કામોમાં પણ સંઘશક્તિનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. સૈન્યની પહેલાં જેવી રીતે માણસો જઇને જંગલો વગેરે કાપી સૈન્યને માટે રસ્તો સાફ કરે છે તેવી જ રીતે દાદોજીએ રાજ્યવ્યવસ્થાનું આ આરંભનું કામ કર્યું.

તે વખતના અમલદારો પણ ખેતીવાડીની આબાદીનું આ કામ કાળજીપૂર્વક કરતા. લોકોને જણાવવામાં આવતું કે "નવીન ફળ-ઝાડો ઉછેરવામાં આવે તો દશ ઝાડે એક ઝાડ ઈનામ આપવું અને બાકીનાં નવાં ઝાડો પૈકી રાજભાગ ત્રીજો લેવો (જો પાક ઉતરે તો). વડિલોએ વાવેલાં ઝાડો દેશમુખોને ઇનામ તરીકે ગણવાં. આ બાબત કોઇએ અંદેશો ન રાખતાં નવીન ઝાડો ઉછેરી સુખી થવું."

આટલું કામ થયા પછી શિવાજીના મનમાં આવ્યું કે સઘળા મરાઠાઓનું એક સામ્રાજ્ય કરવું. તોરણા કબજે કરીને અને વિશેષ બલવાન્ સરદાર ઉપર કર બેસાડીને તેની શરૂઆત તેણે કરી. વિજાપુર દરબારને તેટલા ઉપરથી શક પડયો. સામ્રાજ્યની આ કલ્પના તેને સન ૧૬૪૪ ના સુમારે એટલે સત્તર વર્ષની વયે આવી. રોહિડેશ્વર સમક્ષ તે માટે પ્રતિજ્ઞા લીધાની હકીકત અગાઉ આવેલી છે. એટલે સામ્રાજ્યની કલ્પના પરિપક્વ થયા પછી એ કિલ્લો લીધેલો. શરૂઆતમાં દાદોજીએ કરી રાખેલું આ કામ ઘણું ઉપયોગી થયું. ઓગણીશ વર્ષની ઉમરે તોરણાનો કિલ્લો તેણે લીધો તે વખતથી સામ્રાજ્યનો આરંભ થયો. રાજ્યનો આરંભ તો તે પહેલાંજ થયો હતો. શિવાજી આ આરંભને માટે યોગ્ય અને સર્વ રીતે તૈયાર છે તે જોઇને તથા તેનો ઉદ્યોગ સફળ થવાનો છે એવી ખાત્રી રાખીને દાદોજી સન ૧૬૪૭ માં ઘણી શાંતિથી મરણ પામ્યો. અર્થાત્ તેનો શિવાજી સાથે એ બાબતમાં મતભેદ હતો અને તેથી તેણે વિષપાન કર્યું એ હકીકત કેવળ કાલ્પનિક છે. દાદોજી પછીથી તેનું કામ તેનો દીકરો કૃષ્ણાજી કરતો હતો.

૧૦. **સ્વરાજ્યની કલ્પના કોની?**—આપણે આપણા સ્વપરાક્રમથી ઉદ્યોગ કરી નામ કહાડીએ, એવી વૃત્તિ જે ભોસલે કુળની હતી, તે માલોજીએ સિદ્ધ કરી બતાવી. પછી શાહજીએ તેમાં કેટલો ઉમેરો કર્યો તે અગાઉ જણાવેલું છે. પ્રત્યક્ષ સ્વરાજ્યની કલ્પના તો શિવાજી અને માતા જિજાબાઇના મનની જ હોવી જોઇએ. કોઈ કોઈ કારકુનો તથા માવળાઓ તેમાં સામેલ હતા. દાદોજીની બધી કળા તેની પોષક હતી. ગુપ્ત મસલતોમાં પણ તે ઘણા ભાગે સામેલ હશેઃ કદાચ ન પણ હોય.

સન ૧૬૨૬ થી ૩૬ સુધીનાં દશ વર્ષ શાહજીએ નિજામશાહીના નામથી પણ વસ્તુતઃ પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી રાજકારભાર કર્યો. અનેક પ્રપંચો રચ્યા. આદિલશાહી તથા કુતુબશાહી સાથે કોઈ વખત

સમાધાન રાખીને અને કોઇ વખત દબાણ કરીને તેણે પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું તથા **શાહજહાં** જેવા પરાક્રમી મોગલ બાદશાહને પણ દશ વર્ષ સુધી દાદ આપી નહીં. એ દશ વર્ષ સુધી મોગલોની લાખ બે લાખ ફોજ તેની છાતી ઉપર હતી. **શાહજી** પાસે નિજામ-શાહીના માણસો શિવાય પોતાનાંજ ૪૦–૫૦ હજાર માણસો હંમેશાં તૈયાર રહેતાં. હાથમાં મુબલક દ્રવ્ય હોય, તો દેશનાજ લડવૈઆ લોકોને નોકરીમાં રાખીને તેની મદદથી હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપન કરવું શક્ય છે, એ મોટી શોધ જે પછીના સો વર્ષે ડુપ્લે તથા ક્લાઇવે જગતને બતાવી, તે **શાહજીએ** પોતાની મળે જ તે વખતે અમલમાં આણી હતી. તેનો પરાભવ **શાહજહાંથી** કદી જ થઇ શક્યો નહીં. તેવો જ પ્રકાર **શિવાજી** અને **ઔરંગઝેબ** વચ્ચે બન્યો. જે કામ લડાઇથી થયું નહીં, તે યુક્તિથી **શાહજહાંએ** કર્યું. વિજાપુરને વચમાં નાખીને **શાહજીનું** કોઇ પણ રીતે સમાધાન કરી તેણે નિજામશાહી ડુબાડી. **આદિલશાહીની** વહેંચણીમાંથી મળેલો મુલક **વિજાપુરે** **શાહજીને** જાગીર તરીકે આપ્યો; કેમકે તે મુલક તેની પાસેથી લેવો શક્યજ નહોતો; અને તેની રાજવ્યવસ્થા પણ તે પ્રદેશ વિકટ હોવાથી કરવી શક્ય નહોતી. એજ પ્રદેશમાં **શાહજીની** વડિલોપાર્જિત જાગીર હતી. એ જાગીરમાંજ **શિવાજીએ** પ્રથમનાં દશ વર્ષ માતા સાથે ગાળ્યાં. આ રીતે સ્વતંત્ર રાજ્યસ્થાપનાનો પ્રયોગ **શાહજીથી** જ શરૂ થયેલો. પણ તે વ્યક્તિ પુરતો અગર તો કુટુંબ પુરતો હતો. સ્વરાજ્યની વિસ્તૃત કલ્પના તેના મનમાં નહોતી જ.

શાહજીનો જન્મ મુસલમાની રાજ્યમાં થયો. તેનાં બધાં પરાક્રમો અને બધી હિકમતો મુસલમાની રાજ્યોને તારવામાં વપરાયાં. અને મુસલમાની ધર્મ માટે તેના મનમાં વૈર નહોતું. **શિવાજી** જે ગો બ્રાહ્મણ પ્રતિપાલક થયા તે તેની કલ્પનામાં નહોતું. બહુ બહુ તો દક્ષિણમાં મોગલોને પેસવા ન દેવા, બધાં રાજ્યોએ મળી તેમને હરાવવા, તથા તે રાજ્યોમાં પોતાના જેવા સરદારનું પ્રબળ જમાવવું,

એટલો જ તેનો વિચાર હતો. મુસલમાનોને કેવળ હાંકી કાઢવા એવો વિચાર તેનો નહીઃ એ વિચાર તો શિવાજીને જ પ્રથમ આવ્યો.

તે વખતના મુસલમાની રાજ્યમાં ન્યાય અપવાદ રૂપ હતો. એટલું અંધેર ચાલતું કે કલ્પનામાં પણ ન આવે. પૈસા મળે એટલે એકનું વતન બીજાને અપાતું. સ્ત્રીઓ ઉપર બળાત્કાર, હિંદુઓનાં ખૂન, દેવળો ભાંગવાં, ગોવધ કરવો, વગેરે અપકૃત્યો ખુલ્લી રીતે થતાં. જિજાબાઇના પિતા તથા ભાઇને નિજામશાહે ઠાર મારેલા. તેને પોતાને પણ પકડી લઇ ગયેલા. ખેલોજીને પણ ઔરંગજેબે ઠાર મારેલો. આબરૂસર ધંધો કરી સ્વતંત્રપણે નિર્વાહ ચલવવાનું કે ધર્માચરણ કરવાનું કોઈ સ્થળ રહેલું નહીં. આવી સ્થિતિમાં સન ૧૬૪૨-૪૩ માં શિવાજીને વિજાપુર જતાં ગોવધ વગેરે જોઇ જૂદીજ કલ્પના આવી. એજ સમયમાં શિવાજીના સસરા મુધોજી નિંબાલકર મરાયા અને તેના દીકરા બજાજીને મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારવો પડયો. શિવાજીને તેથી પણ ગુસ્સો આવ્યો. મુસલમાની રાજ્ય માટે લોકોના મનમાં ધાસ્તીભરી છાપ હતી અને એ છાપ ઉપર એ રાજ્ય નભતું હતું. વાસ્તવિક રીતે તેની કેટલી શક્તિ હતી તે તો શાહજીએ જોઇ લીધું હતું. વિચાર કરતાં એ છાપ અને ઉપરથી દેખાતો ડોળ શિવાજીના મનમાંથી નીકળી ગયાં, અને તેણે જૂદીજ દિશા પકડી. સ્વાભિમાન તથા સ્વતંત્રતા તેનામાં જાગૃત થયાં.

એ જાગૃતિમાં માતા જિજાબાઇ તેની સાથે સંમત હતી. એ બાઇની સ્થિતિ એકંદરે કેવળ નિરાધાર હતી. બાપ અને પતિ બંને સાથે વિરોધ હોવાથી તેનું બધું જોર શિવાજી ઉપર હતું. ઉત્તમ કુળથી પણ ચઢી જાય એવું કંઇ પણ અલૌકિક પરાક્રમ શિવાજી કરે તો જ આપણી ઉન્નતિ છે અને જીંદગીનું સાર્થક છે એમ તેને લાગતું. આ સ્થિતિમાં આસપાસનાં માણસો સાથે એજ ચર્ચા કરીને તેણે ભવિષ્યના ઉદ્યોગનો માર્ગ ધીમે ધીમે વિચારી કાઢયો. શિવાજીની આ વિચાર તથા ચર્ચામાં હંમેશાં આગેવાની હતી. તેની માતાએ

તેજ ધોરણે તેનો બાલપણથી ઉછેર કર્યો હતો. બાલપણનાં તેનાં ચિહ્નો જોઈ તેના મનની વૃત્તિ વિશેષ થતી ગઇ. એટલે જે હકીકત શાહજીએ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી, તેજ જિજાબાઇએ ઉપાડી અને તેમાં પોતાનો ઉમેરો કરીને તે પાર પાડવા તેણે શિવાજીને સોંપી.

શિવાજીના આરંભનાં કાર્યોની યથાયોગ્ય માહિતી અદ્યાપિ મળી નથી. અગાઉ આવેલાં નામો ઉપરાંત બીજા પણ દેશમુખો તેની મદદમાં હશે. સામાન્ય લોકોની આજસુધીમાં એવી સમજ થઈ હતી કે શિવાજી અને તેના સોબતીઓ લૂંટફાટ કરીને ભટકતા ફરતા. પણ તે સમજ હવે દૂર થવા લાગી છે. ન્હાનપણમાં શિવાજીની ટોળી લૂંટફાટ કરતી ફરતી નહોતી, પણ વ્યવસ્થિત રાજ્યપદ્ધતિ હયાત ન હતી. એ માટે તેણે ઘણા પુરુષો સાથે મસલતો કરેલી, ડુંગરો, કિલ્લાઓ વગેરે ફરી ફરીને જોયેલા, અને જૂદા જૂદા ઠેકાણાની અવ્યવસ્થા મટાડીને વ્યવસ્થા કરેલી. મુખ્ય દેશમુખ શિવાજીના પક્ષમાં આવતો એટલે ત્યાંનો દેશપાંડે તથા ગામના પટેલ અને કુલકર્ણીઓ આપોઆપ આવતા. વિરૂદ્ધ પડેલા દેશમુખો માટે શિવાજીએ બીજો જ માર્ગ લીધેલો. દાદાજી નરસ પ્રભુ અને કાનોજી જેધે વગેરેને સાથે લઇને શિવાજીએ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી બધા દેશમુખોને ફોડેલા, એ હકીકત અફઝુલખાન જાણતો હતો. અને તેથી શિવાજી ઉપર તે બળી રહ્યો હતો. એ બંને વચ્ચે એકદમ કલેશ તેથી જ ફાટી નીકળ્યો.

૧૧. **પ્રથમારંભની સફળતા**—આ પ્રમાણે શિવાજીને ઉત્કૃષ્ટ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મળ્યું તે દાદોજી કોંડદેવની કુશળતાથી. તે ઉપરાંત કેટલાક કારકુનો અને માવળાઓ તેના મિત્ર હતા. એ બધા મસલતો કરતા ને કારસ્થાનો રચતા. **આબાજી સોનદેવ**, **રઘુનાથ બલ્લાળ** કોરડે તથા **બાલકૃષ્ણપંત** મજમુદાર એ કારકુનો અને **યેસાજી** કંક, **તાનાજી** માલુસરે, **બાજી** પાસલકર, **કાનોજી** જેધે, તથા **ગોમાજી** પાનસબળ એ માળવા બંધુઓ તેના મિત્રો હતા. એ બધા મળીને મુલકમાં ફરતા, વિકટ માર્ગો જાણતા, દેશસ્થિતિ જોઇ લેતા અને

લાયક માણસોની ઓળખાણ કરી લેતા. આ બધા માણસો ઉપર શિવાજીનું વજન સારૂં પડતું. તેના મનમા આવેલું કે "વડિલોએ મેળવેલું ખાવું તે યોગ્ય નથી; પણ સ્વપરાક્રમથી નવી દોલત મેળવવી જોઇએ. એમ કરૂં તોજ જીવતરની સાર્થકતા. નસીબ ઉપર આધાર ન રાખવો. પુરુષપ્રયત્ન બળવાન્ છે, નશીબ તો પાંગળું છે. જે પ્રયત્ન કરે છે તેનેજ ઇશ્વર સહાય કરે છે, માટે પ્રયત્ન કરવો. પરિણામ પ્રભુ આપશે." દાદોજીની સલાહ લેતાં તેમણે કહ્યું કે, "વડિલોએ જે મેળવ્યું છે, તેટલું જાય નહીં એ ખાસ જોતા રહેજો." શિવાજીએ આ શિખામણનો ગુણ માત્ર પકડી લીધો, દોષ જોયો જ નહીં. મિત્રોની મસલત પ્રમાણે પછી લોકોની મુલાકાતો તેણે લેવા માંડી. કોઇને પત્ર લખી તેડાવ્યા અને કોઇને જાતે જઈ મળ્યા. અમારા પ્રયત્નમા અનુકૂળ થાઓ એવી તેણે બધાં પાસે માગણી કરી. ઘણાઓએ તેમાં સંમતિ આપી અને સાથે જોડાઇ કામ કરવાનું સ્વીકાર્યું. આ પ્રમાણે શિવાજીએ બધાને પોતાના તરફ વાળી લીધા.

સન ૧૬૩૮ માં તેણે શરૂઆત કરી. પ્રથમ માવળના બાર પ્રાંતો કબજે કર્યા. એ પ્રાંતના દેશમુખોને પત્રો લખી બોલાવી મસલત કરી પક્ષમાં લીધા. જેઓ અનુકૂળ થયા તેમને સનંદો આપી અને અનુકૂળ ન થયા તેમને હરકોઈ ઉપાયે તોડી પાડયા. સન ૧૬૪૫ સુધીમાં આટલું કામ થયું. આ કામમાં જે મુત્સદ્દીએ શિવાજીને મદદ આપી તેને ડબીર (યુક્તિકુશળ) એવો હોદ્દો આપ્યો. આ રીતે સોનોપંત 'ડબીર' કહેવાયો. જે માણસે એ લોકોને મેળવી લીધા તેને પેશવા (મુખ્ય પ્રધાન) નો હોદ્દો મળ્યો. એ રીતે શામરાજ નીલકંઠ પેશવા થયો, અને જે નાના સરખા લશ્કરની મદદ વડે કેટલાકને લડાઇમાં હરાવ્યા, તે લશ્કરની વ્યવસ્થા રાખનારને સબનીસનો હોદ્દો મળ્યો. એ રીતે રઘુનાથ બલ્લાળ કોરડે સબનીસ થયો. આ પ્રમાણે દેશ તાબે આવતાં ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ રાખવાની પણ જરૂર જણાઇ, અને તે માટે અમાત્યનો હોદ્દો ગોઠવવામાં આવ્યો. એ

રીતે બાલકૃષ્ણપંત અમાત્ય થયો. આ અધિકારીઓ સન ૧૬૪૭ ના સુમારે નીમાયા. સન ૧૬૪૬ સુધી શિવાજી પાસે હયદળ–ઘોડેસ્વાર લશ્કર નહોતુ, માત્ર પાયદળ હતું. સન ૧૬૪૧ માં શાહજી વિજાપુર આવેલા, તેની મુલાકાતે શિવાજી ગયેલા અને ત્યાં એવી કોઇ હકીકત બનેલી કે શિવાજીએ ત્યાંથી પરત આવ્યા બાદ પોતાનો ઉદ્યોગ વિશેષ બળથી ઉપાડયો.

શાહજી, જિજાબાઇ, શિવાજી અને દાદોજી કોંડદેવ તથા માવળા દેશમુખો, તેના પ્રભુ દેશપાંડેઓ અને સરદાર કુટુંબોઃ આ બધામાં એક વિશિષ્ટ રાષ્ટ્રિય ભાવના ઉત્પન્ન થઇ હતી, અને તે રીતે મહારાષ્ટ્રનું વાતાવરણ તૈયાર થયું હતું. તેનું પરિણામ શિવાજીના પ્રારંભને પોષક થયું અને તેથી સાહસિક રાષ્ટ્રકાર્યો થઈ શકયા. એ બધાનો જો કે બુદ્ધિપુરઃસર એક હેતુ માટે પ્રયત્ન ન કહેવાય, તોપણ તે પરસ્પર માર્ગદર્શક અને સહાયક તો થયાં જ. શાહજીના પ્રયત્નથી સ્વરાજ્યનો નમૂનો લોકોના લક્ષમાં આવ્યો, દાદોજીએ મુલકની વ્યવસ્થા અને પ્રજાની આબાદી કરી, સરદારોએ ઐહિક કાર્યો અને પારમાર્થિક હેતુઓની સાંકળ જોડી તથા પોતાની ઉજ્જવલ નિસ્પૃહ વાણીથી લોકોમા આત્મપ્રત્યય અને વીર્યતેજની પ્રેરણા કરી, અને જિજાબાઇએ સંકટો વેઠી જે નિશ્ચય કરેલો તે નિશ્ચયના જોરથી તેણે શિવાજીને અપ્રતિમ પ્રોત્સાહન આપ્યું. શિવાજીના અંગનો પ્રત્યેક કણ આ પરિસ્થિતિથી બંધાયો અને તેથી પ્રચંડ કામ ઉપાડવાનું તેનામાં સામર્થ્ય આવ્યું, અને તેને માટે જોઇતાં સાધનો તથા માણસો તેણે મેળવ્યા. આ રીતે જે તૈયારી થઇ તે કોઇપણ કસોટીને માટે પુરેપુરી અને યોગ્ય હતી.

સન ૧૬૪૬ સુધી મુલકી તથા ન્યાય ખાતાં કાઢેલાં નહોતાં. કોઈ કિલ્લો હજી કબજામાં આવેલો ન હોવાથી કિલ્લેદારો રાખવાની પણ હજી જરૂર પડી નહોતી. માવળાઓનો જે મુલક કબજામાં આવ્યો તેમાં બે સત્તા શરૂ થઇ. શિવાજીએ જે અધિકારીઓ નીમ્યા,

તે સિવાય **શાહજીના** નીમેલા અધિકારીઓ તેમાં ચાલુ હતા જ. **શિવાજીનો** પ્રધાન **શામરાજ** નીલકંઠ, ત્યારે **શાહજીનો** દાદોજી **કોંડદેવ** હતો; અને **શિવાજીનો** અમાત્ય (મજમુદાર) **બાલકૃષ્ણપંત** ત્યારે **શાહજીનો** **નરસો** સુંદર હતો. માવળા દેશમુખોને વશ કરવાનું કામ તો **શિવાજીનું** ચાલુ જ હતું. દેશમુખો એ સત્તાના ખરા પ્રતિનિધિ હતા અને તેને હાથમા લેવાની પ્રથમ જરૂર હતી. તેઓ હાથમાં આવ્યા એટલે સત્તાનો ખરો પાયો નખાયો. માત્ર એ વાત **વિજાપુર** દરબારને પસંદ કેમ પડી તે સમજાતું નથી. નહીં તો તેણે એકદમ જ **શિવાજીપર** સ્વારી કરી હોત. પછી **શિવાજીને** કિલ્લાની જરૂર જણાઇ તેથી તેણે **તોરણાનો** કિલ્લો પ્રથમ કબજે કર્યો. **બાંદલને** વશ કરવામાં એ કિલ્લો બહુ ઉપયોગી થયો.

માવળા પૈકી વજનદાર દેશમુખોની મદદ **શિવાજીને** તરત જ મળી. ઘાટ ઉપરના માવળાઓને **બાજી** પાસલકરે અને નીચેનાઓને **તાનાજી** માલુસરેએ વશ કર્યાં. કોકણના આ દેશમુખો 'રાવ' કહેવાતા અને મૂળ ક્ષત્રિય હતા. **શિવાજીએ** તેનો પણ ઉપયોગ કર્યો. આ રીતે માવળ પ્રાંત તાબામાં આવ્યો અને તેમાં ખેતીવાડીની વ્યવસ્થા થઈ. **શિવાજીના** રાજ્યનો આ મૂળ પાયો થયો. એ પ્રાંતમાં સેંકડો વર્ષથી અંધાધુંધી ચાલતી હતી, તે મટાડી **દાદોજી કોંડદેવના** ધોરણ પ્રમાણે **શિવાજીએ** તેની વ્યવસ્થા બાંધી દીધી. આ રીતે રાજ્ય-સ્થાપનાનો પહેલો પ્રયોગ થયો અને તે **શાહજી** તથા **વિજાપુર** દરબારને પણ પસંદ પડયો. તે પહેલાં કદાપિ આ વિકટ પ્રદેશમાં વ્યવસ્થા **થઈ** નહોતી.

સારાંશ કે હાલના પુના જિલ્લાને લગતી જે **શાહજીની** જાગીર હતી, તેટલા ભાગમાં એક ન્હાનું પણ વ્યવસ્થિત અને નમૂનાદાર, નામનું પરતંત્ર પણ વસ્તુતઃ બધી રીતે સ્વતંત્ર, એવું રાજ્ય ઇ. સન ૧૬૩૯થી ૧૬૪૬ સુધીમાં સ્વતંત્ર સ્થપાયું. તે એટલું વ્યવસ્થિત થયું કે વિજા-પુરના કરતાં લોકોને તેમાં વધારે સુખ અને વધારે વિશ્વાસ લાગ્યાં.

લોકોની સ્થિતિ સુધરી, લૂંટ, ચોરી તથા ધાડો બંધ પડી શાંતિ થઇ અને સરકારી કર વખતસર આવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે શિવાજીની ધારણા પ્રમાણેનું ન્હાનું રાજ્ય સ્થપાયું અને ભવિષ્યના વિસ્તૃત ઉદ્યોગનો પાયો નખાયો. તેનું સ્વરૂપ જો કે ગર્ભમાં હતું, તોપણ શિવાજીને તેના ભવિષ્યની કલ્પના હતી. શાહજી કે દાદોજીને તેની કલ્પના ન હોતી. પછી શિવાજીએ પ્રધાનો વગેરે નીમી સર્વ વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ કરીને સન ૧૬૪૬માં 'છત્રપતિ' એવી પદવી ધારણ કરી.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું
રાજ્યસ્થાપનાની તૈયારી અને પરિસ્થિતિ.

૧. **પાયાની મજબૂતી તથા વ્યવસ્થા**—શિવાજીનો પ્રથમારંભ સન ૧૬૪૫માં પૂરો થયો. પછીનાં સાત વર્ષ પાયો મજબૂત કરવામાં ગયાં. પ્રથમારંભ માત્ર પોતાની જાગીર પુરતો હતો. પણ આસપાસનો બધો મુલક પણ તેવો જ હતો એટલે તે બધો મુલક જોડીને કિલ્લા, લશ્કર રાજ્યવ્યવસ્થા વગેરે ગોઠવવાનું હતું. જુન્નરથી વસઈ, વસઇથી રાજાપુર, રાજાપુરથી ઇંદાપુર, અને ઇંદાપુરથી જુન્નર એટલો પ્રદેશ આ સાત વર્ષમાં મેળવ્યો. એના કિલ્લા મજબૂત કરી સંરક્ષણની પુરતી તૈયારી કરી, લશ્કર વધાર્યું અને રાજ્યવ્યવસ્થા બાંધી. આટલું કરવામાં વિજાપુર તથા મોગલો સાથે તેને કેવી અથડામણ થઈ અને તેનું કેવું પરિણામ આવ્યું તે આ પ્રકરણમાં દર્શાવવામાં આવશે.

સન ૧૬૪૬માં નવીન ઉદ્યોગની શરૂઆત થઇ. તે પછી તરતજ દાદોજી મરણ પામ્યો. એ વખતે શિવાજીની ઉમર ૧૯–૨૦ વર્ષની હતી. તેના આયુષ્યની પ્રથમ વિશી એ વખતે પૂરી થવા આવી હતી. હવે પછીનાં બધાં વર્ષો તેણે સ્વરાજ્ય સ્થાપના માટે ગાળ્યાં. શિવાજી

સ્વતંત્ર કારભાર કરે છે એવું જાહેર થતાં જ લોકો પોતાની મેળે તેની તરફ આવવા લાગ્યા. તેમાં કેટલાક તો આશ્રય મેળવવા માટે આવવા લાગ્યા. હવે પછીનો પ્રયત્ન તેણે બહુ જ વ્યવસ્થા પૂર્વક અને ઘણી સાવધતાથી કર્યો. માત્ર વિચાર કરીને તે બેસી રહ્યો નહીં, પણ જેમ જેમ સિદ્ધિ મળતી ગઇ તેમ તેમ પ્રયત્ન વધતો ચાલ્યો. લોકોનાં મન તેણે આકર્ષી લીધાં. દેશકાલ, પરિસ્થિતિ, અને બલાબલ જોઇ તેણે એવા પ્રયત્નો કર્યાં કે પાછા પડવાના પ્રસંગો આવ્યા જ નહીં. વળી દરેક કાર્ય અમુક મુદતમાં જ પાર પાડવું એવો પણ તેનો નિર્ણય હતો. હંમેશાં સાવધ અને સાશંક રહીને તથા સહાયકોની સલાહ લઇને લાંબો વિચાર કરીને દરેક કામ હાથમાં લેતો. ભવિષ્યમાં પણ તેણે એજ પદ્ધતિ ચાલુ રાખેલી. જે તે વખતના કાગળો જોતાં તે આપણને જણાઇ આવે છે.

વિજાપુરની સાથે હવે ખુલ્લું વેર થયું. તે પહેલાં પણ વિરોધ તો હતો જ. પણ તે વિરોધને માત્ર અણબનાવ કહી શકાય. તે અણબનાવ શાથી થયો તે પ્રથમ જાણવું જોઇએ. **શિવાજીએ** શરૂઆત કરી તે વખતે ઘાટ ઉપરના કિલ્લાઓ ઉપર લશ્કરો નહોતાં, તેમ તે કિલ્લાઓની દુરસ્તી પણ નહોતી. એ કિલ્લેદારો બહારના રાજાઓને ન ગણકારતાં આસપાસના પ્રદેશ ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવતા. નિજામશાહી પડી ભાગતાં આ અવ્યવસ્થા વધી પડી. તેવામાં મોગલો અને વિજાપુર વચ્ચે લડાઇ ચાલી. એ લડાઈ મોટે ભાગે **શિવાજીની** જાગીરને લગતા ભાગોમાં ચાલતી હતી. તેથી આ કિલ્લેદારોને હાથમાં લેવાનો **શિવાજીએ** વિચાર કર્યો. એવા હેતુથી કે આ કિલ્લેદારો તાબામાં આવે તો તે કિલ્લાઓની દુરસ્તી કરી બંદોબસ્ત ગોઠવવાથી થોડા ખર્ચે અને થોડા ભોગે આપણી જાગીરનું સંરક્ષણ થાય, અને આપણો ઇષ્ટ હેતુ પાર પાડવાનો પાયો મજબૂત થાય. પ્રત્યક્ષ મોગલો કે વિજાપુરની સાથે સીધો પ્રસંગ **શિવાજીએ** આ શરૂઆતમાં લીધેલો નહોતો. બીજો વિચાર એ કરેલો કે આસપાસના મરાઠા સરદારોને

વશ કરવા. તેમની સાથે સ્નેહસંબંધ જોડવો, અગર તેમને તાબે કરવા. આ દ્વિવિધ ધોરણ ઉપર તેણે આરંભ કર્યો અને તે તેણે હવે પછી જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે પાર પાડયો.

૨. વિશિષ્ટ કૃત્યોઃ—(૧) **તોરણાનો કબજો** (૧૬૪૬). પુનાથી સુમારે વિશ મૈલ ઉપર **તોરણાનો** કિલ્લો છે. પાછળ જણાવેલા ત્રણ અનુયાયીઓની મદદથી ત્યાંના કિલ્લેદારને સાધી તે કિલ્લો હસ્તગત કર્યો, અને તેની દુરસ્તી ઝપાટાબંધ કરી તથા માવળા લોકોને એકઠા કરી બંદોબસ્ત ગોઠવ્યો. એ કિલ્લામાંથી વળી જે દ્રવ્ય મળી આવ્યું તે તેને બહુ ઉપયોગી થઇ પડ્યું. દેવી ભવાનીએ પ્રસન્ન થઈ સહાય કરવા માટે જ આ દ્રવ્ય આપ્યું એમ તેને લાગ્યું. પછી તેણે દારૂગોળો પણ લઈ ત્યાં રાખ્યો અને એ કિલ્લાનું નામ પ્રચંડગઢ ઠરાવ્યું.

(૨) **રાજગઢ બાંધ્યો**.—પછીથી તરતજ **શિવાજીએ તોરણાથી** ત્રીશ માઇલ ઉપર **રાજગઢ** નામે બીજો કિલ્લો બાંધ્યો. એનું બાંધકામ **મોરોપંત** પિંગળેની દેખરેખ નીચે થયુ, હવે **વિજાપુરને** સંશય પડયો. પણ જાગીરના રક્ષણ માટે આ કિલ્લાઓની જરૂર છે અને તેને લીધે તમને પણ લાભ છે એવું **શિવાજીએ** તેમને જણાવ્યું. **વિજાપુર** દરબારે **શાહજીને** પૂછ્યું પણ તેણે જણાવ્યુ કે મારી એ બાબતમાં સંમતિ લીધેલી નથી. તેણે **દાદોજી કોંડદેવને** લખ્યું કે **શિવાજીને** સમજાવવો. આ બનાવ ૧૬૪૬ મા બન્યો હોવો જોઇએ. એ પરથી એમ સમજાય છે કે **રાજગઢ** બાંધવાની શરૂઆત **તોરણાનો** કબજો મળતાં પૂર્વે કરેલી હોવી જોઇએ. કેમકે તેવો કિલ્લો કાંઇ એક વર્ષમાં બાંધી શકાય નહી, અને **રાજગઢ** બાંધતાં **તોરણા** સહજ મળી આવ્યો જણાય છે. એ કિલ્લો બાંધવાનુ કે તાબામાં લેવાનું કારણ એવું હતું કે **બાંદલ** દેશમુખ **શિવાજીને** અનુકૂળ નહોતો અને તેને કબજે કરવા માટે કિલ્લાની જરૂર હતી. આ રીતે આ બે કિલ્લાથી મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (સામ્રાજ્ય)નું મુહૂર્ત થયું.

(૩) **શંભાજી મોહિતે**—સન ૧૬૪૭ માં દાદોજી મરણ પામ્યા, અને શિવાજીએ જાગીર પેટે કંઇ પણ રકમ **શાહજીની** માગણી છતાં મોકલી નહીં, તેથી તથા પુત્રના આ કામોમાં મારો કંઇ હાથ નથી એમ વિજાપુરને બતાવવા **શાહજી** વિજાપુર છોડી **તંજાવર** ચાલ્યો ગયો. અહી પુનામાં પણ કેટલાંક **શાહજી**નાં માણસો હતાં. તેને **શિવાજી**નું વર્તન પસંદ નહોતું અને તેઓ તેને માનતા ન હોતા. તેમાં **શં**ભાજી મોહિતે (**શાહજી**ની બીજી સ્ત્રીનો ભાઈ) સુપાની જાગીરની દેખરેખ ઉપર હતો, તે અગ્રણી હતો. તેણે **શિવાજી**ને મહેસુલ મોકલ્યું નહીં તેમ મુલાકાતે પણ આવ્યો નહીં. તેની પાસે ત્રણસો સવારોની પાગા હતી. **શિવાજી**એ એક દિવસ માવળા લોકોને એકઠા કરી મધરાતે તેના ઉપર છાપો માર્યો અને તેને કેદ કરી તેનો મુલક તથા પાગા આંચકી લીધા. તેના ખજીનામાંથી દ્રવ્ય, જવાહિર, વસ્ત્રો વગેરે ઘણું મળ્યું. **શિવાજી**એ એ મોહિતેને પોતાના પક્ષમાં રહેવા સમજાવ્યું. પણ તેણે ના પાડી તેથી તેને કર્ણાટક મોકલી દીધો.

(૪) **ફિરંગોજી નરસાળા અને આકણ**—હવે શિવાજીની છાપ જેના તેના પર સજ્જડ પડવા માંડી. લોકોએ જાણ્યું કે, "કેવળ નીતિથી વર્તશે તેનું જ એ રાખશે. અન્યથા વર્તનારને એ હાનિ જ કરશે. ખુદ મામાની પણ તેણે મર્યાદા રાખી નહી. આજ્ઞા પાળશે તેને જ એ સંભાળશે." પુનાની ઉત્તરે આકણ કિલ્લો ફિરંગોજી નરસાળાના તાબામાં હતો. પુનાના રસ્તામાં એ કિલ્લો હોવાથી તે લેવાની જરૂર જણાઈ તેથી ફિરંગોજીને મેળવી એ કિલ્લો લીધો, અને ફિરંગોજીને જ ત્યાંનો કિલ્લેદાર રાખ્યો. તે આખર સુધી વફાદાર રહ્યો.

(૫) **કોંડાણા અથવા સિંહગઢ** (૧૬૪૮ ?)—કોંડાણાનો મજબૂત ને વિકટ કિલ્લો એક મુસલમાન કિલ્લેદારના તાબામા હતો. **શિવાજી**એ એ કિલ્લેદારને પૈસા આપી કિલ્લો છોડવ્યો અને પોતાના કબજામાં લઈ **સિંહગઢ** નામ આપ્યું. આ બધું સલુકાઇથી રક્તપાત થયા સિવાય બન્યું.

(૬) **પુરંદર** (૧૬૪૮)—આ કિલ્લો **નીલકંઠ** નાઇક નામના બ્રાહ્મણ કિલ્લેદારના તાબામાં હતો. તે દાદોજી **કોંડદેવનો** સ્નેહી હતો, અને **શિવાજીના** કુટુંબ સાથે પણ તેને સારો સંબંધ હતો. એને **પિલાજી** અને **શંકરાજી** નામે બે ભાઇ હતા. એ બે ભાઇ વચ્ચે ટંટો થતાં તેનો નિકાલ કરવા તેમણે **શિવાજીને** વિનંતિ કરી. **શિવાજીએ** સુપા પ્રાંત તરફ જવાનું બ્હાનું કાઢી લશ્કર લઈ **પુરંદર** ઉપર ચડાઇ કરી અને કિલ્લો કબજે લઇ ત્રણે ભાઇઓને વતન બાંધી આપ્યાં.

(૭) **કલ્યાણ પ્રાંત તથા તેના કિલ્લા** (૧૬૪૮)—પછી ધીમે ધીમે વધારે હિમ્મતભર્યાં કૃત્યો થવા લાગ્યાં. નિજામશાહી પડી ભાગતાં કોકણનો આ ભાગ (કલ્યાણપ્રાંત) **વિજાપુરના** તાબામાં આવ્યો હતો. તેમના તરફથી ત્યાં મુલ્લાં **અહમદ** રહેતો. તેના તાબામાં ઘણા કિલ્લા હતા; પણ બંદોબસ્ત સારો નહોતો. એક વખત કોકણ-માંથી કેટલોક ખજીનો **વિજાપુર** જતો હતો તેના ઉપર **શિવાજીએ** અચાનક છાપો માર્યો અને ખજીનો **રાજગઢ** લઇ ગયો. તેનીજ સાથે **કાંગારી**, **તિકોના**, **લોહાગઢ** વગેરે **કિલ્લાઓ** પણ કબજે કરી ઉત્તર માવળ પ્રાંત પણ હસ્તગત કર્યો. બીજી બાજુ **આબાજી સોનદેવે** કલ્યાણ પ્રાંત ઉપર હલ્લો કર્યો, અને તે પ્રાંત તથા કિલ્લાઓ કબજે લીધા. **શિવાજી** જાતે પણ કલ્યાણ આવ્યો અને **આબાજીની** હોંશિ-યારી જોઇ તેને ત્યાંનો સુબેદાર નીમ્યો. **આબાજીએ** એ કિલ્લેદારની પુત્રવધૂ **શિવાજીને** ભેટ ધરી; પણ તેને તેણે ઘણાજ માન સાથે પાછી મોકલી આપી. **શિવાજીના** ઉચ્ચ વર્તનની આથી સૌ ઉપર છાપ પડી.

(૮) **દક્ષિણ કોકણ અને કિલ્લાઓ**—**શિવાજીએ** કોકણ ઉપર સવારી કરી તે વખતે **જંજીરામાં** ફત્તેખાં શીદી કરીને અધિકારી હતો. તેની પાસેના કેટલાક સરદારોએ **શિવાજીની** હકીકત સાંભળી તેને કહેવરાવ્યું કે આ તરફ આવો તો **તળે** તથા **ઘોસાળાના** કિલ્લા આપને અપાવીએ. તે ઉપરથી **શિવાજીએ** એ બે કિલ્લાઓ મેળવ્યા અને ત્યાંની વ્યવસ્થા કરી **બિરવાડીમાં** કિલ્લો બાંધ્યો. ત્યાંથી હરિ-

હરેશ્વરનાં દર્શન કરી પરત આવતાં ગોવળકાંડાના સાવંતની મુલાકાત થઇ. તેની કદર કરી નોકરીમાં રાખ્યા અને તેની પાસે ત્રણસો હોનની કિમ્મતી તલવાર હતી, તે પૂરી કિમ્મત તથા બક્ષિસ આપીને લીધી અને તેનું નામ 'ભવાની' રાખ્યું. તે મળ્યા પછી શિવાજીને ઘણો યશ મળ્યો માટે તેની હમ્મેશાં પૂજા થતી. એ જ સવારીમાં રાયરીનો ડુંગર સીદી પાસેથી લીધો અને તેના ઉપર ન્હાનો કિલ્લો હતો તેને બદલે લિંગાણા નામે મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો. એ જ કિલ્લાનું પછી ૧૬૬૨ માં રાયગઢ નામ આપ્યુ.

દક્ષિણ કિનારા ઉપર રાજાપુર નામે નગર તે વખતે દ્રવ્યવાન હતું. પણ શીદીના અમલથી ત્યાંની પ્રજાને ત્રાસ હતો. સન ૧૬૪૮ માં શિવાજીએ તેના પર સવારી કરી તે કબજે લીધું અને ગુનેહગારોનો ઇન્સાફ કરી સત્તા બેસાડી. એ વખતે વિજયદુર્ગ, સુવર્ણદુર્ગ, રત્નાગિરિ, બારાપાટણ વગેરે ઠેકાણે પણ તેની સત્તા થઈ, અને વિજયદુર્ગમાં નવો કિલ્લો બાંધ્યો.

(૩). **આ કૃત્યોના લાભ—(૧) બાળાજી આવજી ચિટનિસ** —આબાજી હરિ ચિત્રે નામનો એક પ્રભુ જંજીરાના શીદી પાસે દિવાન હતો. તેના ઉપર ઇતરાજી થતાં તેને તથા તેના ભાઇને શીદી સરકારે ઠાર માર્યા અને તેનાં સ્ત્રી પુત્રોને મસ્કતમાં ગુલામ તરીકે વેચવા હુકમ કર્યો. આબાજીની સ્ત્રી ગુલબાઇ ઘણી ચતુર હતી. તેણે ખલાસીઓનાં મન મેળવી લઈ પોતાને મસ્કત ન લઇ જતાં રાજાપુર લઈ જવા સમજાવ્યુ. રાજાપુરમાં ગુલબાઇનો ભાઇ વિસાજી શંકર મોટો વેપારી હતો. તેણે આ માણસોને ઓળખાણ ન કાઢતાં ખલાસીઓ પાસેથી વેચાતાં લીધાં. ગુલબાઇને ત્રણ દીકરા હતા. બાલાજી, ચિમનાજી અને શ્યામજી. એ ત્રણેને વિસાજીએ સારૂં શિક્ષણ આપ્યું. શિવાજીની સવારી વખતે બાલાજી એક કારકુનનું કામ કરતો. શિવાજી માટે તેણે સાંભળેલું અને તેણે પોતાની હકીકત શિવાજીને જણાવેલી. રાજાપુરમા ગુનેહગારોનો ઇન્સાફ ચાલતો તેને

તે વખતે **બાલાજી** પણ તેમા આવ્યો અને તેણે પોતાની હકીકત કહી. તેજ વખતે તેની મા પણ દોડતી આવીને પગમા લોટી પડી ને તેણે બધી પૂર્વ સ્થિતિ વિદિત કરી. **શિવાજીએ** તે વખતથી આ કુટુંબને પોતાને આશ્રયે લીધુ અને **બાલાજીની** હોશિયારી જોઇ તેને ચિટનીસનું કામ સોંપ્યું (૧૬૪૮). પછીના દરેક વ્યવહારમા એ હાજર હતો.

(૨) **લોક સંગ્રહ**—**શિવાજીના** હાથ નીચે કલ્યાણથી **રાજાપુર** સુધીનો કોંકણનો ભાગ અને તેના કિલ્લાઓ આ ત્રણ ચાર વર્ષમાં આવી ગયા. સંકટ સમયે પક્ષભેદ મટી જાય છે અને જે આગેવાન થાય છે તેને બધા સહાય કરે છે તેનું આ ઉદાહરણ છે. **શિવાજીને** તેથી જ એકદમ યશ મળ્યો અને તેની સત્તા બધે ઠેકાણે પ્રસરી. વળી દ્રવ્યનો સંગ્રહ વધવાથી તેણે માણસો પણ વધાર્યાં. **સહ્યાદ્રિનો** પ્રદેશ ઘણો વિકટ, ત્યાંના રહેવાસી માવળા તથા કોકણીઓ વરસાદમા પણ કિલ્લા ઉપર ચઢી શકે અને ગાઢ ઝાડીમા પેસી શકે. દ્રવ્ય આપી ગજી કરીને એ લોકોને રોક્યા. તેના આગેવાનો **યેસજી** કંક, **તાનાજી** માલુસરે, **પાસલકર**, **દેશપાંડે** વગેરેને સરદારી તથા કિતાબો આપ્યા અને લશ્કર જમાવ્યું. લાયક માણસો જ્યાથી મળે ત્યાથી આણ્યા, અને તેની સાથે રહીને કિલ્લાઓ વગેરે લીધા. ઘાસના ભારા લઇ માણસો કિલ્લા ઉપર રોજ જાય, તેની સાથે એવા ભારામા તરવારો સંતાડી પોતે પણ ગયા, અને એવી રીતે હલ્લા કરી કોઇ પણ યુક્તિપ્રયુક્તિથી કિલ્લા લીધા. જેમ કિલ્લા લેવાતા ગયા, તેમ તેના ઉપર બંદોબસ્ત માટે હવાલદાર, સરનોબત વગેરે અધિકારીઓ ગોઠવ્યા. આ પ્રમાણે **શિવાજી** પાસે સારા સારા માણસો પુષ્કળ એકઠા થયા અને તેને યોગ્ય જગાએ ગોઠવી દીધા. **આબાજી** સોનદેવને તો કલ્યાણના સુબા તરીકે નીમ્યો હતો. તેના ભાઇ **નિલા** સોનદેવને મજમુદાર બનાવ્યો. **આન્નાજી** દત્તોને સુરનિશી આપી અને **ગંગૂ મંકાજીને** વાકનિશી આપી. **માણકોજી** દેશમુખ સરનોબત હતો તે મરણ પામતાં તે જગાએ નેતાજી પાલકરને નીમ્યો અને લશ્કર ઘણું વધાર્યું. **રઘોજી બલ્લાળ**

કારકે લશ્કરનો સબનીસ હતો અને યેસજી કંકને પાયદળનો સર-નોબત બનાવ્યો. બાલાજીના ભાઇ ચિમનાજીને ફડનિશી (દફતરનું કામ) આપી અને બીજા ભાઈ શ્યામજીને રાયગઢના કામ ઉપર રાખ્યો. શ્યામરાજ નીલકંઠને હાથી, ઊંટ, તોપખાનું, વગેરે સરંજામનું કામ આપ્યું. એજ શ્યામરાજ પછીથી પેશવા થયો.

આ અરસામાં વિજાપુરના પાંચસો સાતસો પઠાણ શિવાજી પાસે નોકરી માટે આવ્યા. શિવાજીની ઇચ્છા તેમને રાખવાની ન હોતી, પણ ગોમાજી નાઇકની સલાહ લેતાં તેણે કહ્યું કે, "તમારી કીર્તિ સાંભળીને એ લોકો આવ્યા છે, માટે તેને પાછા વાળવા એ યોગ્ય નથી. આપણે હિંદુઓને જ રાખવા અને બીજી જ્ઞાતિનાઓને ન રાખવા એ નિયમ પણ સારો નથી. રાજાને તો અઢારે વર્ણ અને ચારે જાતિ બધાં સરખાં. સૌ પોત પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે." એ સલાહ શિવાજીએ સ્વીકારી અને તે માણસોને નોકરીમાં રાખ્યા.

૪. શાહજીની કેદઃ—સન ૧૬૪૬માં શાહજી વિજાપુરની કર્ણાટકની સવારીમાં ગયો. તે પહેલાં શિવાજીએ તોરણાનો કિલ્લો લીધાના ખબર મળેલા, પણ તેનો કંઇ નિકાલ આવેલો નહીં. પછીથી શિવાજીનાં એક પછી એક પરાક્રમો બહાર આવતાં ગયાં. ખજીનો લૂટયો, કિલ્લા લીધા, અને કલ્યાણના સુબેદારને કેદ કરી તે પ્રાંત લીધો. આ ખબરો મળતાં વિજાપુરના શાહની આંખ ઉઘડી. મુલ્લાં અહંમદે પણ વાતો કરી. શાહને લાગ્યું કે શાહજીની સંમતિથી આ બધું થાય છે, માટે શાહજીને દબાવીએ, એટલે શિવાજી ઠંડો પડી જશે. વળી રણદુલ્લાખાન પરત આવ્યા પછી કર્ણાટકમાં પણ શાહજીનું પ્રબળ વધ્યું હતું એટલે તે કારણથી પણ શાહજીને બોલાવી લેવાની જરૂર હતી. તેથી શાહે બાજી ઘોરપડેને તેને પકડી લાવવા માટે ગુપ્ત હુકમ મોકલ્યો. એ ઘોરપડે પણ શાહજીના જેવોજ વિજાપુરનો એક સરદાર હતો અને કર્ણાટકમાં રહેતો હતો. તેણે શાહજીને

પોતાને ઘેર જમવા બોલાવ્યો અને દગો કરી પકડીને વિજાપુર આણ્યો (૧૬૪૭). શાહે તેને કેદ રાખ્યો. **શાહજીની શિવાજી**-નાં આ કામો માટે સંમતિ ન હોતી એમ કેટલાકોનું માનવું છે, પણ હાલમાં મળી આવેલા કેટલાક કાગળો પરથી તેની છૂપી સંમતિ હતી એમ માનવા કારણ રહે છે. વળી ઘોરપડેએ તેને દગો કરીને પકડયાના સંબંધમાં પણ મતભેદ છે. પણ **શાહજીએ** એ ઘોર-પડેનું વેર લેવા **શિવાજીને** જણાવેલું, અને જ્યારે **શિવાજીએ** તેને ઠાર માર્યાના ખબર મળ્યા ત્યારે તેને સંતોષ થયેલો, એવી હકીકત મહીસુરના અંગ્રેજ લેખકે લખેલા ઇતિહાસમાંથી મળે છે.

શાહજીની કેદના ખબર મળતાં **શિવાજીને** ભારે વિચાર થઈ પડયો. તેને પોતાને પણ **વિજાપુરના** શાહે તેડું મોકલ્યું હતું. પણ તેનાં માતુશ્રી અને મિત્રોની સલાહ થઈ કે ત્યાં જવું નહીં. **શિવાજીની** સ્ત્રી **સઇબાઇએ** પણ ત્યાં જવા ના પાડી તેથી **શાહજીને** છોડવવા તેણે એક યુક્તિ ઘડી. મોગલ સરકાર સાથે હજી તેને બગડયું ન હોતું. ઇરાદાપૂર્વક તેણે બગાડયું નહોતું. ભવિષ્યમાં આવો પ્રસંગ આવશે અને તે વખતે મોગલોનો ઉપયોગ કરવાનો છે એવી તેની ધારણા હતી. **શાહજહાંને** દક્ષિણનાં આ નાનાં રાજ્યો તોડવાં હતાં અને **શિવાજીનાં** આ તોફાનો તેથી તેને ભાવતાં હતાં. **શિવાજીએ** તેના તરફ વકીલ મોકલી પોતે નોકરી કરવા ઇચ્છા દર્શાવી. **શાહજહાં** તથા ઔરંગઝેબ બંને **શાહજીને** ઓળખતા હતા અને **શિવાજીની** હકીકત પણ તેમણે સાંભળી હતી. એમને લાગ્યું કે આ લોકોને હાથમાં લેતાં **વિજાપુર** એકદમ હાથમાં આવશે. એટલે **શિવાજીની** માગણી તેમણે તરત જ સ્વીકારી અને **શાહજીની** બધી ભૂલો માફ કરી તેને નોકરીમાં રાખવા તથા **શિવાજીને** પાંચ હજારની મનસબ-દારી આપવા જણાવ્યું. **શિવાજીએ** તેની જ સાથે પોતાની વડિલો-પાર્જિત સરદેશમુખી તથા ચોથાઇની માગણી કરી. પણ બાદશાહે જણાવ્યું કે તમે જાતે આવીને મળો ત્યારે તેનો નિકાલ થશે. **શાહ**-

જીને છોડી મૂકવા માટે બાદશાહે વિજાપુરના શાહને લખી મોકલ્યું. (૧૬૪૯) અને બાદશાહનો હુકમ થવાથી **શાહજી**ને પૂરી રાખવાની વિજાપુરના સુલતાનની છાતી ચાલી નહીં. વળી તેનાં તથા તેના દીકરાનાં સર્વ પરાક્રમ તે જાણતો હતો, અને બાદશાહ સાથે વેર બાંધવાને પણ તે તૈયાર નહોતો. સુલતાન જાતે ઘણો શાંત અને ભોળો હતો. વળી તેને શરીરમાં પણ સડો પેઠો હતો એટલે તાકાદ પણ બિલકુલ હતી નહીં. સરદાર **રણદુલ્લાખાન** તથા **મુરારપંત** પણ **શાહજી**ને છોડવવા ઇન્તેજાર હતા. આ ઉપરથી સુલતાને જામીન લઇ તેને કેદમાંથી છૂટો કર્યો અને વિજાપુરમાંજ રહેવા હુકમ કર્યો. આ પ્રમાણે ચાર વર્ષ તે વિજાપુરમાં રહ્યો. સન ૧૬૫૩ માં તેને કર્ણાટક જવાની રજા મળી. આટલા સમયમાં **શિવાજી**એ વિજાપુરને કંઇ ત્રાસ આપ્યો નહીં, અને વિજાપુર તરફથી **શિવાજી**ને પણ કંઇ તાકીદ થઈ નહીં. દિલ્લીની નોકરી સ્વીકારવાનું પણ તેણે લખાણ કર્યું. માત્ર એ યુક્તિથી આવેલું સંકટ ટળ્યું અને કંઇક અવકાશ પણ મળ્યો.

૫. બે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓના ખેલ—દક્ષિણમાં **શાહજી**ની બહાદુરી પૂરી થતાં **શિવાજી**ની શરૂ થઇ, તે વખતે તે જ દેશમાં શાહજહાંના પુત્ર **ઔરંગઝેબ**ની પણ બહાદુરી ચળકવા લાગી. સન ૧૬૩૬ પછીથી હિંદના ઇતિહાસમાં આ બંનેના ખેલ શરૂ થાય છે. એમના દાવપેચથી મોગલ-મરાઠા ઇતિહાસમાં જ નહીં પણ આખા હિંદના ઇતિહાસમાં મહત્વનો ફેરફાર થઇ ગયો છે. એ બંનેના સ્વભાવ, આશય અને પરસ્પર વચ્ચે રચાયલા પ્રપંચો જેટલા ખુલ્લા થશે તેટલો વિશેષ પ્રકાશ મળશે. ઔરંગઝેબ નવ વર્ષે મોટો હતો અને શિવાજીની પછી પણ સત્તાવીશ વર્ષ જીવ્યો. જગતના ઇતિહાસમાં મોગલ બાદશાહોના જેટલા પરાક્રમી અને વૈભવી બાદશાહો બીજા કોઇ થયા નથી.બસો વર્ષ સુધીમાં તે ગાદીએ આવેલા એક પછી એક છએ બાદશાહ સરખા પરાક્રમી થયા. એવો પ્રકાર ક્યાંય જોવામાં આવ્યો નથી. એ છ પુરુષોમાં પણ પ્રજાહિતની દૃષ્ટિથી જો કોઇને પ્રથમપદ આપવું હોય

તો તે **શાહજહાંને**જ અપાય. એ જેટલો પરાક્રમી હતો તેટલોજ પ્રજા-પાલનમાં દક્ષ હતો. તેના પુત્રોમાં બધાથી નામાંકિત **ઔરંગઝેબ** હતો અને તે શિક્ષણ, અનુભવ, ધર્માભિમાન, મહત્વાકાંક્ષા, નિર્વ્યસન વગેરે બાબતમાં **શિવાજી**ની સમાન હતો. એ બંને વચ્ચે ભિન્નતા પણ ઘણી હતી. બંને કપટી હતા, પણ ઔરંગઝેબ પોતાનું કપટ બીજાને દુભવવામાં વાપરતો ત્યારે **શિવાજી** પોતાનું કપટ બીજાને સુખી કરવામાં વાપરતો. ઔરંગઝેબે એ કપટના પરિણામે સત્તર વર્ષના પરિશ્રમ છતાં પોતાનો, કુટુંબનો અને રાજ્યનો કાયમને માટે નાશ વહોરી લીધો, જ્યારે **શિવાજી**એ સૌજન્ય અને કાપટ્યનો પાંત્રિસ વર્ષ યોગ્ય ઉપયોગ કરીને જોવાની સાથે તેવા થઇને પોતાનું, કુટુંબનું અને રાષ્ટ્રનું દીર્ઘકાળનું કલ્યાણ કર્યું. આ રીતે આ બે વ્યક્તિઓનો ખેલ આકર્ષક અને બોધપ્રદ છે. એની હકીકતો જેમ જેમ વિશેષ જણાતી જશે, તેમ તેમ વિશેષ ખુલાસા મળતા જશે. ઔરંગઝેબની હકીકત મુસલમાની રિયાસતમાં આપેલી છે. સન ૧૬૩૬થી ૧૬૪૪ સુધી અને સન ૧૬૫૨ થી ૧૬૫૭ સુધી તેર વર્ષ પર્યંત તે દક્ષિણના કારભાર ઉપર હતો અને તે વખતની રીત પ્રમાણે તે સ્વતંત્ર અધિકારી હતો એમ કહીએ તો પણ ચાલે. **શિવાજી** પણ તે સમયમાં પ્રાથમિક આરંભ કરતો હતો. એ આરંભની હકીકત સમજવા પહેલાં ઔરંગઝેબની ખટપટ સ્પષ્ટ ખ્યાલમાં રહેવી જોઇએ. એક બાજુ **શાહજહાં** અને બીજી બાજુ **વિજાપુર** તથા **ગોવળકોંડા** સાથે તે કેવી રમત રમતો હતો એ ખ્યાલમાં આવે, તો **શિવાજી**એ પણ તેને ઓળખીને વખતોવખત કેવી કેવી રચના કરી તે તરત સમજી શકાશે.

૬. ઔરંગઝેબનો દક્ષિણનો કારભાર—સન ૧૬૩૬ થી ૧૬૪૪ સુધી પ્રથમ આઠ વર્ષ તેણે કારભાર કર્યો. એ આઠ વર્ષમાં તેને મરાઠા સાથે વિશેષ સંબંધ પડયો નહીં. **વિઠોજી**ના દીકરા **એલોજી** ભોસલેને તેણે હાર માર્યો અને **બાગલાણ** પ્રાંત જીત્યો. તેના હાથ નીચે **મુર્શિદ કુલીખાન** કરીને દિવાન હતો. પણ મોટો ભાઇ

દારા ઔરંગઝેબના કારભારની ખામીઓ ગણાવીને પિતા પાસે હંમેશાં ચાડી કરતો તેથી શાહજહાંનું મન ધીમે ધીમે બદલાતું ગયું. તેવામાં મોટી દીકરી જહાનઆરા બિમાર પડી અને તે સારી થતાં બાદશાહે આનંદોત્સવ કર્યો તેમાં ભાગ લેવાને ઔરંગઝેબ દિલ્લી ગયો (૧૬૪૪). બાદશાહે ત્યાં જ તેની સુબેદારી ખેંચી લઇ તેની નીમણુક પણ બંધ કરી. ઔરંગઝેબે તેથી રાજીનામું આપ્યું. પણ નવરો થઈ તે દારાની સાથે લડવા લાગ્યો, અને તેથી બાદશાહને ત્રાસ થયો. એટલે બાદશાહે તેને ૧૬૪૫માં ગુજરાતના સુબા તરીકે મોકલ્યો. ત્યાં તે બે વર્ષ રહ્યો અને ત્યાં ચાલતા બખેડા બળથી સમાવી દીધા. એ પ્રાંતમાં તેણે એવો દાબ બેસાર્યો કે અફગાનિસ્તાન સાથે લડાઇનો પ્રસંગ આવતાં તેને જ ત્યાં મોકલવો ઠીક લાગ્યું. સન ૧૬૪૮માં ત્યાંથી તે પરત આવ્યો અને તેને મુલતાનના સુબા તરીકે મોકલ્યો. ચાર વર્ષ તે ત્યાં રહ્યો. ત્યાંથી ફરી સન ૧૬૫૨ માં તે દક્ષિણના સુબા તરીને આવ્યો. આ વખતે તેને ત્રાસ આપવાની ખાતર જ આ નીમણુક થયેલી. એ નીમણુક પ્રમાણે તે પાંચ વર્ષ દક્ષિણમાં રહ્યો. તેટલા વખતમાં તેણે જે જે કામો કર્યાં તેની બધી વિગતો સમજતાં શિવાજીની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ પણ સમજી શકાશે. શાહજહાંની માંદગીના ખબર મળતાં તે રાજ્ય મેળવવાની ખટપટ માટે સન ૧૬૫૮ માં દિલ્લી ગયો તે પછી તે દક્ષિણમાં સન ૧૬૮૨ સુધી પરત આવ્યો જ નહીં.

આ પાંચ વર્ષ સુધી ઔરંગઝેબે મરજી મુજબ કારભાર કર્યો. ઔરંગાબાદ નજીક તે હંમેશાં હરણ, નીલગાય વગેરેના શિકારે જતો. વળી ખંડોબાનું દેવળ તેણે તોડી પાડયું. હિંદુ ધર્મનો ઉચ્છેદ અને બધા ઉપર અવિશ્વાસ આ બે મુખ્ય દોષોને લીધે ભવિષ્યમાં તેનો વિનાશ થયો. આ દોષોનો પાયો દક્ષિણના આ કારભાર વખતે નખાયો. શિવાજીને પણ આ કારણોથી અને ખાસ કરીને હિંદુ ધર્મ તથા રજપૂતો પ્રત્યે તેણે કરેલા છળથી તેને માટે વધારે ચીડ આવી.

ઔરંગાબાદમાં તળાવને કાંઠે તેણે એક હવેલી બાંધી જે આલમગિરી મહેલ કહેવાય છે. વળી ત્યાં તેની સ્ત્રી દિલહાસબાનુની એક કબર તાજમહેલના નમૂના ઉપર બાંધી. તેને જણાઇ આવ્યું કે મોગલાઇ સત્તા અહીં જામી નથી. જો કે આ સમયમાં લડાઇઓ વગેરે ચાલેલી નહોતી, તો પણ ખેતીનો વધારો થઇ દેશ આબાદ થયેલો નહીં. ઉલટું દેશ ઉજડ થઇ પડ્યો હતો અને ઉત્પન્ન ઓછું આવતું હતું. તેનું કારણ એ હતું કે અધિકારીઓની બદલીઓ વારંવાર થતી હતી અને નાલાયક માણસો આવતા હતા. ખાન ડોહાન, જયસિંગ, ઇસલામખાન, શાહ નવાજખાન, મુરાદબક્ષ અને શાહિસ્તખાન એ અધિકારીઓ ૧૬૪૪ થી ૧૬૫૨ સુધીનાં આઠ વર્ષમાં આવેલા. બીજી બાજુ શિવાજીનું કામ એકલે હાથે સપાટાબંધ ચાલતું હતું. આ મોગલ અધિકારીઓની જગોએ જો કોઈ પણ એક બળવાન માણસ આટલાં વર્ષમાં આવ્યો હોત, તો કદાચ શિવાજીને વધારે અડચણ થઇ હોત. ખાનડોહાન વૃદ્ધ અને ક્રૂર હતો. તેણે રૈયતને એટલો ત્રાસ આપેલો કે તેના મરણની બાતમી મળતાં સૌએ આનંદોત્સવ કરેલો. ઇસલામખાન તો વળી એટલો વૃદ્ધ હતો કે ઘોડા ઉપર પણ બેસી શકતો નહીં. તેણે પણ કઠોર વર્તનથી પ્રજાનું વેર વધાર્યું હતું. તે એટલો દ્રવ્યલોભી હતો કે દ્રવ્યને માટે તેણે કિલ્લામાં ભરી રાખેલી લડાયક સામગ્રી પણ વેચી નાખી. શાહનવાજખાન અને મુરાદબક્ષને તો બન્યું જ નહી. એક વર્ષમાં એ બંનેએ એટલું ધાંધલ મચાવ્યું કે તેને ખસેડવા પડયા. આવા અમલદારોથી મુલક આબાદ થવાને બદલે ઉજડ થયો અને બાદશાહને પણ નુકસાન થયું. પ્રદેશ પહાડી અને જંગલમય હોવાથી ખેતીવાડી પણ ઘણે ઠેકાણે થતી નહોતી. વરસાદ વખતસર ન થતાં દુકાળ પણ વારંવાર પડતા, અને વસુલ પૂરૂં પાધરૂં કદી આવતું નહીં. બંદોબસ્ત માટે ખર્ચ ઉલટું વિશેષ રાખવું પડતું. શાહજહાના વખતમા તપાસણી કરી વસુલની રકમ બાર લાખ ઓછી કરી હતી, પણ તે સુદ્ધાં પૂરી આવતી નહીં. એકંદર ચાર

જિલ્લા હતા અને તેનો આકાર ત્રણ કરોડ બાસઠ લાખ રૂપિયા હતો. સન ૧૬૫૨ માં તેમાંથી એક કરોડ રૂપિયા મુશ્કેલીથી આવ્યા. આ ભાગમાંથી રૂપિયા ૩૭ા લાખની ઉપજનો મુલક ઔરંગજેબને અને તેના કુટુંબને જાગીર તરીકે આપેલો હતો. એવી જ જાગીરો બીજા પણ કેટલાકને અપાઇ હતી. એ જાગીર ઉપરાંત રોકડ પગાર પણ ઔરંગજેબને મળતો. જાગીરનું ઉત્પન્ન વખતે ઓછું આવતું, પણ આ રોકડ પગાર તો કાયમનો હતો.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી ઉપજ થોડી અને ખર્ચ વધારે હતું અને દરસાલ બાદશાહને કેટલીક રકમ ઉલટી દક્ષિણમાં મોકલવી પડતી. શાહજહાંને તે બિલકુલ ગમતું નહોતું. તેથી ઔરંગજેબને તેણે ખાસ તાકીદ આપેલી કે ખેતી સુધારી ઉત્પન્ન એટલું કરો કે ત્યાંનું ખર્ચ ત્યાંથી જ મળી આવે. એમના આવવાને વખતે એકંદર ખર્ચ ૩૧ લાખ હતો. તે પૈકી ૨૫ લાખ તેનો પોતાનો અને ૬ લાખ બીજો ખર્ચ હતો. જમીન મહેસુલ ૨ાા લાખ આવતું, અને ખંડણી ૯ લાખ આવતી. બાકીના લગભગ ૨૦ લાખની તૂટ પડતી. આ તૂટ દોલતાબાદના કિલ્લામાં ભરી રાખેલી રકમમાંથી પૂરી કરતા. એ કિલ્લામાં ૮૦ લાખ રૂપિયા શાહજહાંએ એકઠા કરી રાખ્યા હતા. તેમાંથી હવે ૪૦ લાખ રહ્યા હતા. આ રૂપિયા ઉપાડવાના સંબંધમાં તેને શાહજહાં સાથે વાંધો પડયો. હાથ નીચેના માણસો પણ નાખુશ થયા અને તેની ફરિયાદ શાહજહાં પાસે ગઈ. શાહજહાંને લાગ્યું કે ઔરંગજેબ માણસોને હેરાન કરે છે અને પૈસા ખાઈ જાય છે. ખેતીની કે જમીનની સુધારણા કંઇ વર્ષ છ મહિનામાં થઇ જાય નહીં. એ સુધારણા માટે મુર્શિદ કુલીખાને ટોડરમલના જેવી પદ્ધતિ લાગુ કરી, પણ તેને બે ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં. વળી લશ્કરમાં તેમજ બીજી નોકરીમાં નાલાયક માણસો ભરાયાં હતાં તેને દૂર કરી તેણે લાયક માણસો ભર્યા તથા તેના પગાર વધારી આપ્યા. તોપખાનામાં તેણે સુધારો કર્યો. એ રીતે ઔરંગજેબે ઘણી

મહેનત કરી, પણ બાદશાહને સંતોષ થયો નહીં. ઉત્તરોત્તર તેનો સંબંધ બગડતો જ ચાલ્યો. તેના ભાઇઓને તથા તેનાં છોકરાં છૈયાંને જન્મ દિવસ વગેરે નિમિત્તે કંઈ કંઈ બક્ષિસો મળતી. પણ ઔરંગઝેબને કે તેનાં છોકરાંને કોડી પણ મળતી નહીં. તેની કેટલીક નીમણુકો તથા વ્યવસ્થા પણ બાદશાહે મંજુર રાખી નહી. ઔરંગઝેબની વળી બીજી એક માગણી હતી કે વિજાપુર અને ગોવળકોંડાના સુલતાન સાથેનો પત્રવ્યવહાર બારોબાર વકીલો મારફત ચાલતો તે તેની મારફત ચલાવવો. કેમકે તે સુલતાનો કરાર બરાબર પાળે છે કે નહીં તે જોવાની તક ઔરંગઝેબને જોઇતી હતી. પણ તે માગણી બાદશાહે કબુલ રાખી નહીં અને વિજાપુર તથા ગોવળકોંડા સાથે જે વર્તન ઔરંગઝેબે ચલાવ્યું તે તેને પસંદ પણ પડ્યું નહીં. આમ ચાલતાં આખરે ઔરંગઝેબ કંટાળી ગયો અને મુઝાયો. તેનો વિચાર વિજાપુર અને ગોવળકોંડાનો જડમૂળથી નાશ કરી આખો દક્ષિણ દેશ જીતી લઈ હિંદનો શહેનશાહ થવાનો હતો.

૭. ઔરંગઝેબની ભયંકર આકાંક્ષા અને ગોવળકોંડા ઉપર તરાપ—ગોવળકોંડાનું રાજ્ય નાનું પણ ધનાઢ્ય હતું. મુલક ફળદ્રુપ, નહેરોનાં પાણી અને માણસો ઉદ્યોગી હતાં. તેની રાજધાનીનું શહેર હૈદરાબાદ હીરામાણેકના વેપારનું આદિસ્થાન હતું, અને આખા હિંદુસ્તાનમાં એટલો ઝવેરાતનો વ્યાપાર બીજી કોઇ જગાએ ન હોતો. નિર્મળ તથા ઈંદોરમાં પોલાદનાં શસ્ત્રો, તલવારો, ભાલા વગેરે થતાં અને આખા હિંદુસ્થાનમાં વપરાતાં. મચ્છલીપટ્ટણના વણકરોના મોટા પગારો આપી બરાનપુર તથા દિલ્લીના બાદશાહી કારખાનામાં રોકવામાં આવતા અને ત્યાંની મલમલ આખી પૃથ્વી ઉપર વખણાતી તથા એલૂરના ગાલિચા સેંકડો વર્ષથી પ્રખ્યાત હતા. આવી વસ્તુઓથી ગોવળકોંડાનું નામ યૂરોપમાં પણ જાણીતું હતું, અને મચ્છલીપટ્ટણના ઉત્તમ બંદરમાં દેશદેશનાં વહાણો આવતાં. ત્યાંનાં જંગલોમાં કિંમતી હાથીઓ વસતા, અને તમાકુ, નાળીએર, તાડી

વગેરેના વેપારથી લક્ષ્મીનો તો ત્યાં ભંડાર ભર્યો રહેતો.

ઔરંગજેબ આવ્યો કે તરતજ તેને ગોવળકોંડાના સુલતાન સાથે વિરોધ પડયો. તેની ખંડણી બે લાખ હોન હતી પણ તે પૂરે-પૂરી કદી આવતી નહીં. અર્ધી રકમ રોકડ અને અર્ધી રકમના હાથી લેવા ઠરાવેલું હતું. પણ તે પ્રમાણે કદી આવતું નહીં. ઔરંગજેબે ખંડણીના બદલામાં કેટલોક મુલક કાયમ તરીકે રાખવા માગ્યો. હોનની કિમ્મત પ્રથમ ૪ રૂપિઆ હતી અને હાલ ૫ રૂપિયા હતી. પ્રથમના ભાવ પ્રમાણે ખંડણી ૮ લાખ રૂ. થતી. ઔરંગજેબે ૧૦ લાખ રૂ. માગ્યા અને પાછલાં વર્ષોના દેવા પેટે વિશ લાખ રૂ. એકી સાથે આપવા માગણી કરી. જે વાર્ષિક ખંડણી પણ પૂરી આપવા નારાજ, તે વિશ લાખ રૂ. એકી સાથે કેમ આપે? એ ઉપરાંત એ સુલતાને તે વખતમાં કર્ણાટકનો શ્રીરંગરાયનો કેટલોક મુલક પરવાનગી સિવાય જીતી લીધો હતો માટે મોટી રકમનો દંડ ઔરંગજેબે માગ્યો. તેવામાં એ સુલતાનના દિવાન મીર જુમ્લાના કારસ્તાનનું એક નવીન પ્રકરણ ઉપસ્થિત થયું.

મીરજુમ્લાનું મૂળ નામ મહંમદ સૈયદ. એ સન ૧૬૩૦ ના સુમારે ઇરાનમાંથી આવી દક્ષિણમાં હીરાનો વેપાર કરવા લાગ્યો. તેમાં તેને સારો નફો મળ્યો અને તે પ્રધાન થયો. હરકોઇ કામ આગ્રહથી પાર પાડવાનો તેનામાં ગુણ હતો અને તે લડાઇમાં પણ કુશળ હતો. સુલતાને તેને કર્ણાટકનો પ્રદેશ જીતવા મોકલ્યો. તેણે યુરોપિયનો પાસે નવી તોપો કરાવી કર્ણાટકપર ચડાઈ કરી. કડાપા પ્રાંત તથા ગંડીકોટા કિલ્લો જીતી લીધાં અને તે ભાગનાં અનેક મોટાં મોટાં મંદિરો લૂટી પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવી. મંદિરોમાંની તાંબાની મૂર્તિઓ ગળાવી તેની તોપો બનાવી અને હીરાની નવીન ખાણો શોધાવી તથા જૂની ખાણોમા નવીન કામ કરાવી તેણે અપરંપાર દ્રવ્ય મેળવ્યું. પછી તેણે લશ્કર તથા તોપખાનું વધાર્યું અને જાગીર વધારી કર્ણાટકનો જાણે સ્વતંત્ર રાજા બન્યો. તેની સંપત્તિ તથા

શક્તિ ત્યારપછી સુલતાનની આંખમાં ખૂંચવા લાગી અને એ બંને વચ્ચે વૈમનસ્ય થયું. જીતેલા મુલકનો તથા મેળવેલી સંપત્તિનો ભાગ તે સુલતાનને આપતો નહોતો અને આટલી સત્તા મળ્યા પછી દિવાનગીરીની તેને કંઇ ગરજ નહોતી. સુલતાને તેને પકડી તેની આંખો ખેંચી લેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ચેતી જઈ કર્ણાટક ચાલ્યો ગયો અને ગોવળકોંડા બહાર આવ્યો જ નહીં. તેને જીતવા માટે સુલતાને તેના ઉપર લશ્કર મોકલ્યું. એટલે **મીર**જુમ્લા આશ્રયસ્થાન શોધવા લાગ્યો. વિજાપુરના **આદિલશાહ**ને નજરાણો આપી તેણે તેને વશ કર્યો અને ઈરાનના શાહ જોડે પણ વહેવાર ચલાવ્યો. તેની ઇચ્છા એવી હતી કે કોઇપણ ઉપાયે મેળવેલી સંપત્તિ લઇ ઇરાન પહોંચી જવું. **ચંદ્રગિરીના** રાજા જોડે પણ તેણે સ્નેહ બાંધ્યો. પ્રથમ તો તેણે કુતુબશાહના લશ્કરને લાંચ આપી થંડું પાડયું અને બીજી બાજુ મોગલ શહેનશાહની મદદ માગી. **ઔરંગઝેબ** તો ગોવળકોંડાને તોડી પાડવા તત્પર હતો અને તેમાં **મીર**જુમ્લાનાં મીઠાં વચનોથી તે વિશેષ લલચાયો. **મીર**જુમ્લાએ એકદમ **ઔરંગઝેબ**ને ન વળગતાં **શાહ**જહાંને પોતાને નોકરીએ રાખવા લખ્યું. આ રીતે પ્રપંચ કર્યો, પણ **શાહ**જહાંની નોકરીમાં તે જનાર છે એમ જાણી કુતુબશાહ અને **આદિલાહ** બંને ચીડાયા અને એ બંનેનાં લશ્કર તેમના ઉપર ચડયાં. **મીર**જુમ્લાનો દીકરો **મહંમદ** અમીન તથા તેનું કુટુંબ **ગોવળકોંડામાં** હતું તેને સુલતાને કેદ કરી તેની મીલકત જપ્ત કરી (૧૬૫૫). **ઔરંગ**ઝેબને આવું કારણ જોઇતું જ હતું. તેણે તરતજ એ કુટુંબને છોડવવા ગોવળકોંડાપર સવારી કરવા બાદશાહની પરવાનગી માગી. આ પહેલાંજ, બાદશાહે તેની નીમણુક કરી મોકલી હતી અને તેને તાબડતોબ આવવા જણાવ્યું હતું. એ હુકમ **ઔરંગઝેબે** કુતુબશાહ તરફ મોકલ્યો અને **મીર**જુમ્લાને તથા તેના કુટુંબને સંપત્તિ સાથે સુરક્ષિતપણે દિલ્હી મોકલવા જણાવ્યું. સુલતાન કદાચ ના પાડશે એમ માનીને ઔરંગઝેબે પોતાના દીકરા મહંમદને લશ્કર લઇને પણ તાબડતોબ તેની,

સાથે મોકલ્યો. સુલતાને તરત તો હુકમ માન્યો નહીં. તેણે આદિલશાહને મદદે બોલાવ્યો. આદિલશાહે લશ્કર તૈયાર કરાવ્યું પણ મોકલ્યું નહીં. પછી ઔરંગઝેબ જાતે તેના ઉપર ચડયો. એજ વખતે શિવાજીએ મોગલોના મુલક ઉપર પહેલવહેલી સવારી કરી જીન્નર શહેર લૂટયું. પણ ઔરંગઝેબને તે વખતે શિવાજીનું કાંઈ મહત્ત્વ ન હોતું. રાજ્ય ઉપર લશ્કર આવેલું જોઇ કુતુબશાહે મીરજુમ્લાનાં માણસોને છોડી મૂકયાં અને બાદશાહની માફી માગી. પણ ઔરંગઝેબે લશ્કર પાછું ન વાળતાં તોપોનો મારો શરૂ કર્યો, અને લશ્કરે તે શહેર લૂટયું. કુતુબશાહ ચેતીને ન્હાસી ગયો એટલે બચ્યો. પછી ગોવળકોંડાને ઘેરો ઘાલ્યો. કિલ્લામાં અને બહાર લડાઇ શરૂ થઈ. બિચારા કુતુબશાહે તે માટે વિનંતિ કરી પણ ઔરંગઝેબની મરજી તેનું રાજ્ય આખું ગળી જવાની હોવાથી એ વિનંતિ પર તેણે લક્ષજ આપ્યું નહીં. તેણે બાદશાહને લખ્યું કે, આ પ્રદેશ ઘણો સુંદર અને ફળદ્રુપ છે. આવો પ્રદેશ આ મૂર્ખ રાજાના હાથમાં રહે એ દુર્ભાગ્ય'" તેણે તે જીતી લેવા પરવાનગી માંગી. તેણે વળી લખેલું કે, " કુતુબશાહ નીચ છે, ધર્મભ્રષ્ટ છે, દયાની તેને કદર નથી. રૈયત તેનાથી કંટાળેલી છે, મુસલમાનોને તે હેરાન કરે છે, વ્યસની પણ ઘણો છે, તેને શિક્ષા ન કરીએ તો આપણા કર્તવ્યમાં ખામી ગણાય. એ રાજ્ય ચાલુ રાખવાની ભૂલ હવે ન કરવી જોઇએ. એજ. આવો વખત ફરી આવશે નહીં."

શાહજહાંને એ વિચારો ગમ્યા નહીં. તેને લાગ્યું કે કુતુબશાહ આપણા જેવોજ રાજા છે. દિવાન બંડ કરે તો તેને સજા કરે તેમાં તેનો શો વાંક? અને એ માટે તેનું રાજ્ય ખાલસા કરી લેવું એ તો મોટું પાપ ગણાય. શાહજહાં પાસે શાહજાદો દારા હતો તે ઔરંગઝેબ જેવો દુષ્ટ નહોતો. ગોવળકોંડાના વકીલે તેની મારફત બાદશાહને બધી હકીકત સમજાવી તેથી બાદશાહે દંડ લઈ તહ કરવા જણાવ્યું. એ હુકમ આવ્યો તે વખતે કુતુબશાહ કેવળ આજીજી કરી

રહ્યો હતો. તેની વૃદ્ધ મા ઔરંગજેબને પગે પડી હતી. તે બધી બાકી આપતો હતો, અને દંડ દેવા પણ તૈયાર હતો. પણ ઔરંગજેબે બાદશાહના હુકમના ખબર કુતુબશાહને આપ્યા જ નહીં, અને તેની પાસેથી એક કરોડનો દંડ માગ્યો. આટલી મોટી રકમ તેનાથી અપાય તેમ નહોતું. તેણે ઔરંગજેબનાં બધાં કાળાં કામો દારાની મારફત બાદશાહને જણાવ્યાં. બાદશાહને તેથી બહુ ગુસ્સો ચડ્યો અને તેણે જાહેર હુકમ મોકલ્યો કે, "આ પત્ર દેખતાં ગોવળકોંડા છોડી ચાલ્યા જવું." આ હુકમ વાંચી ઔરંગજેબને કેવું લાગ્યું હશે?

તે ઘેરો ઉઠાવી કેટલેક અંતરે જઇ રહ્યો. અને કુતુબશાહે બાદશાહને લખી જણાવ્યું કે આ વખતે તમારો હુકમ બરાબર પળાયો છે. એટલે બાદશાહે જણાવ્યું કે ગોવળકોંડાનું રાજ્ય ચાલુ રાખવું. દંડ ૨૫ લાખ પ્રથમ કહેલો, પણ પછીથી તેમાંથી ૧૦ લાખ માફ કર્યો. બાકી વિશ લાખની હતી તેની પણ માફી આપી. ઔરંગજેબ ત્યાંથી નીકળી પછી ઔરંગબાદ ગયો. ત્યાં મીરજુમ્લા તેને મળ્યો. તેનો ભભકો એ વખતે પણ સ્વતંત્ર રાજા જેવો હતો. સાથે ૬ હજાર સવાર, ૧૫ હજાર પાયદળ, અને ૧૫૦ હાથી તથા તોપખાનું હતું. ઔરંગજેબને અને તેના પુત્રને તેણે પુષ્કળ નજરાણું કર્યું. તે પછી તે તરતજ દિલ્હી ગયો અને બાદશાહ પાસે ૧૫ લાખનું નજરાણું કર્યું. વજીર રણદુલ્લાખાન તે વખતે મરણ પામ્યો હતો એટલે બાદશાહે તેની વજીરની જગાએ નીમણુક કરી.

૮. ઔરંગજેબની આદિલશાહી ઉપર તરાપ—મહંમદ આદિલશાહના હાથ નીચે વિજાપુરના રાજ્યમાં સારો વધારો થયો હતો અને દિલ્લીના બાદશાહ તેની સાથે મિત્રભાવે વર્તતા હતા. મીરજુમ્લા વજીર થયા પછી તેણે ન્હાના મોટા સઘળા અમલદારોને હીરામાણેક અને રત્નોથી વશ કરી લીધા અને ખુદ બાદશાહને પણ એમ લાગવા માંડયું કે આવાં રત્નો જે દેશમાં પાકે છે તે દેશ, આપણે કબજે કેમ ન હોય? બીજાના હક્ક ઉપર તરાપ મારવી

નહીં એવી દારાની સલાહ હવે તેને નકામી લાગી, અને **ઔરંગઝેબને** **મીરજુમ્લા** સાથે સારૂં હોવાથી તેની સલાહ પસંદ પડવા માંડી. **મીરજુમ્લાને** દક્ષિણ દેશની સંપૂર્ણ માહિતી હતી તેમ અહીંનો કયો માણસ એ પ્રદેશને માટે લાયક હતો એ પણ તે જાણતો હતો. તેથી દરેક બાબતમાં તેનાં કારસ્થાનો હવે ફાવવા લાગ્યાં. બાદશાહે તેની સલાહ માનીને **ઔરંગઝેબના** માર્ગે ચાલી પોતાના વંશનું તથા દેશનું ભાવી બદલાવી નાખ્યું. **ઔરંગઝેબે** હવે **ગોવળકોંડાનો** બદલો **વિજાપુર** પાસેથી લેવાની ધારણ કરી. **મહમંદશાહ** મરણ પામતાં તેની જગાએ તેની બેગમે **અલીશાહને** ગાદીએ બેસાર્યો. એ બહાનું કાઢી **ઔરંગઝેબે** બાદશાહને લખ્યું કે " **અલી** એ **મહંમદશાહનો** ખરો દીકરો નથી માટે મને **વિજાપુર** ઉપર સવારી કરી તે પ્રદેશ કબજે લેવા પરવાનગી આપો." તેણે સરહદ ઉપર લશ્કરનો પણ જમાવ કર્યો.

વિજાપુરના અધિકારીઓને તેણે લાલચો આપી ફોડવા માંડયા અને કેટલાક અધિકારીઓ તે પ્રમાણે એ પક્ષમાં ભળી પણ ગયા. **શિવાજીએ** પણ વકીલ મોકલી **વિજાપુરને** જીતવામાં મદદ કરવાથી શું મળશે તે માટે પૂછાવેલું. એટલામાં દિલ્હીથી પરવાનગી આવી અને ઔરંગઝેબને તે માટે સઘળી સત્તા મળી. મદદમાં **શાહિસ્તખાન** પણ આવ્યો અને **મીરજુમ્લા** જાતે પણ આવ્યો. **વિજાપુર** ઉપર ચડાઇ કરવાનું વાસ્તવિક કાંઇ કારણ નહોતું. તે સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું અને તેનો વારસ પસંદ કરવાનો તેને અધિકાર હતો. દિલ્હીના બાદશાહની પરવાનગીની પણ તેમાં જરૂર નહોતી. પણ **મીરજુમ્લા** દક્ષિણમાં આવી પહોંચતાં જ તે તથા ઔરંગઝેબ **વિજાપુર** ઉપર ચડયા અને **બેદર** શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. એ શહેર તે વખતે ઘણું આબાદ હતું. શીદી **મર્જાન** નામનો સરદાર તેનું રક્ષણ કરતો હતો. તેણે ત્રીશ વર્ષથી સામગ્રી એકઠી કરીને કિલ્લો જમાવ્યો હતો, તો પણ કેટલાક દિવસ પછી મોગલોના મોટા લશ્કર અને

તોપો આગળ એ કિલ્લો ખળભળવા લાગ્યો. શીદી મર્જાન લડતાં મરાયો અને કિલ્લો કબજે થયો. તેમાંથી બાર લાખ રૂ. રોકડા અને આઠ લાખ રૂ. નો દારૂગોળો મળ્યો. શિવાજીને એ સંબંધમા ઔરંગજેબે જણાવેલું કે, "કોઇથી નહીં જીતાયલો બેદરનો મજબુત કિલ્લો ઇશ્વિરકૃપાથી થોડા જ વખતમાં જીતાયો છે. બીજાને તે જીતતાં વર્ષો ગયાં હોત." વિજાપુરનું લશ્કર લઈ ખાનમહંમદ તથા અફઝુલખાન આવેલા, પણ તેને મોગલ સરદાર મહોબતખાન તથા દિલીરખાને હરાવ્યા. પછી કલ્યાણીના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. બહારથી વિજાપુરનું લશ્કર પણ ચડી આવ્યું. મોગલ પક્ષના રજપૂત સૈન્યે તેની સાથે લડાઇ કરી ઘણું શૌર્ય બતાવ્યું. પુષ્કળ રજપૂતો મરણ પામ્યા પણ છેવટે વિજય થયો. ત્રણ મહિને એ કિલ્લો હસ્તગત થયો. આ રીતે બે મહત્ત્વના કિલ્લા આવતાં હવે વિજાપુર લેવાની પણ તૈયારી હતી. તેવામાં વિજાપુરના સુલતાનની ખટપટથી બાદશાહનો હુકમ આવ્યો કે વિજાપુર સાથે તહ કરી એકદમ પરત આવવું. ઔરંગજેબને તેથી બહુ લાગી આવ્યું, પણ શું કરે? નિરુપાયે તે તહ કહી પાછો ફર્યો. તહમાં દોઢ કરોડ રૂ. દંડ ઠર્યો અને બેદર કલ્યાણી વગેરે કિલ્લાઓ તથા નિજામશાહીના કિલ્લાઓ અને બાંગીપ્રાંત મોગલોને આપવા ઠર્યા. એ દંડ પૈકી અર્ધો કરોડ રૂા. બાદશાહે માફ કર્યા. પછી થોડા જ વખતમાં શાહજહાં અચાનક ભયંકર માંદગીમાં સપડાયો અને ઔરંગજેબને તે સ્થિતિમા દક્ષિણમાં પડી રહેલું ઠીક લાગ્યું નહીં.

૯. **શિવાજીનો મોગલો સાથે સંબંધ**—વિજાપુર સાથે લડવાની તૈયારી ચાલતી હતી, તે વખતે શિવાજીએ વકીલ મારફત ઔરંગજેબને જણાવ્યું કે, "વિજાપુરના તાબામાં કોકણનો જે ભાગ છે તે મને આપવાનું વચન આપો તો હું તમને મદદ કરવા તૈયાર છું." આનો જવાબ ઔરંગજેબે ઉડાઉ આપ્યો. શિવાજીને ગમ્યું નહીં તેથી તેણે વિજાપુરનો પક્ષ લીધો અને મોગલોનો

જુન્નર વગેરે ભાગ લૂંટયો. એક રાત્રે જુન્નર ઉપર છાપો માર્યો અને દોરીની નીસરણીથી ગઢ ઉપર ચઢી અંદરના પહેરેગિરોને કાપી નાખ્યા. તેમાંથી એક હજાર ફોજ, ૨૦૦ ઘોડા તથા ઝવેરાત કાપડ વીગેરે ઘણું મળ્યું. મરાઠાની ટોળીઓ તે પછી મોગલ મુલકમાં ફરવા લાગી અને ખુદ્દ અહમદનગર સુધી લૂંટ ચલાવી. અહમદનગર પણ લૂટત પરન્તુ ત્યાંનાં માણસો વખતસર ચેતી ગયાં. ઔરંગજેબે પણ તે તરફ તરત જ મદદ મોકલી અને અધિકારીઓને સખત તાકીદ કરી. તેણે જણાવ્યું કે "શિવાજીનાં ગામો જમીન દોસ્ત કરો, લોકોને કાપી નાંખો. દયા રાખશો નહીં. તેનું સર્વસ્વ લૂંટી લાવો. પુના તથા ચાકણને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખો. તેને મદદ કરનારા પટેલો તથા કુલકર્ણી વગેરેનાં માથાં ઉડાડી મૂકો." સિવાય તેણે સરહદ ઉપર પણ લાયક સરદારો ગોઠવ્યા અને તે સઘળાને પુષ્કળ લશ્કર આપ્યું. તે બધાને જણાવ્યું કે, "લાગ મળતાંજ મરાઠી મુલક ઉપર હુમલાઓ કરવા. સરહદ ઉપર ખાલી પડી રહેવું નહીં." સરદાર નાસિરખાને તે પ્રમાણે જબરો હુમલો કરેલો અને પુષ્કળ લૂંટ મેળવેલી. એ નાસિરખાનને એકદમ શિવાજીની પાછળ પડવા પણ ઔરંગજેબે જણાવેલું. પણ ચોમાસું આવી લાગતાં મોગલ લશ્કરથી એ પહાડી પ્રદેશમાં આગળ વધાયું નહીં અને પરત આવવું પડયું. એજ ચોમાસાની આખરે તો વિજાપુર સાથે તહ થયો. શિવાજીએ પછી જોયું કે એકલે હાથે લડવામાં કંઈ ફાયદો નથી. એટલે તેણે વકીલ મોકલી ઔરંગજેબ પાસે માફી માગી. આ વખતે તે દિલ્લી જવાની ઉતાવળમાં હતો એટલે તેણે પણ સમાધાનીનો જવાબ આપ્યો. શાહ તો એ શિવાજીને બરાબર ઓળખતો હતો અને એ કયારે દગો દેશે તેનો તેને ભરોસો નહોતો તેથી તેણે હાલ તરત તો શક્ય તેટલો બંદોબસ્ત રાખવા જણાવ્યું કે "તમારાં કૃત્યો વિસરવા યોગ્ય નથી, પણ તમે પશ્ચાતાપ દર્શાવો છો, તેથી તે દરગુજર કરીએ છીએ. તમારી જે માગણી છે તે માટે વકીલ મારફત દિલ્લી લખશો

અને દેશમાં બંડ બખેડા વગેરે ન થાય તેવો બંદોબસ્ત કરાવશો એટલે તે પ્રમાણે કરવામાં આવશે."

૧૦ ઔરંગજેબ અને શિવાજીના વિરોધી કાવાદાવા—ઔરંગજેબ દિલ્લી તરફ વળ્યો કે વિજાપુર અને ગોવળકોંડાએ ફરી માથું ઉંચક્યું. તેમની સાથે લડવામાં જે પૈસો તથા શ્રમ વપરાયાં, તે વ્યર્થ ગયાં. વિજાપુર પાસેથી દંડ અને મુલક લેવાનો હતો, પણ હાજરી વગર તે શેનો આપે? ઔરંગજેબે હવે દ્વિધા પ્રયોગ શરૂ કર્યો. મનમાં કંઇ હતું અને બતાવવા કંઇ માંડ્યું. મીરજુમ્લા ઉપર ઔરંગજેબે લખેલા ગુપ્ત પત્રોમાંથી આ હકીકત મળી આવે છે. તેની ધારણા એવી હતી કે બાદશાહની માંદગી જાહેર થાય તે પહેલાં એ દંડ તથા મુલક લઇ લેવો. તેટલા માટે તેણે મીરજુમ્લાને પરિંડાનો કિલ્લો લેવા પણ મોકલેલો. બીજી બાજુ મહોબતખાન તથા રાજા છત્રસાલને બાદશાહના હુકમથી દિલ્લી જવાનું આવ્યું, અને નાસિરખાનને કલ્યાણ છોડી માવળા જવાનું આવ્યું. આ બધા સરદારો દિલ્લીના તાબાના હતા; ઔરંગજેબના તાબાના નહોતા. આ રીતે એ સરદારો જતાં વિજાપુર અને ગોવળ-કોંડાને છૂટ મળી અને તેનું લશ્કર બહાર પડ્યું. તે પોતાનો મુલક સહેલાઇથી પાછો લઇ લેવા માંડ્યું. વિજાપુરનો સરદાર અફઝુલખાન બેદર તથા કલ્યાણી લેવા ચડ્યો. એવામાં ઔરંગજેબનો મીરજુમ્લા ઉપર લખેલો એક પત્ર અફઝુલખાનના હાથમાં આવ્યો. તેમાં શાહજહાંની માંદગીના તથા પછીથી ઉઠાવવાના તોફાનના કેટલાક છુપા ખબર હતા. ઔરંગજેબને એ હકીકત ખાસ છુપાવવાની હતી, પણ તે એકાએક જાહેર થઈ ગઇ અને લોકો તેનો ભેદ જાણી ગયા. અહીં ઔરંગાબાદમાં તેની સ્ત્રી દિલરાસબાનુ મરણ પામી. મીર-જુમ્લા પરિંડા લેવા ગયો હતો, પણ બાદશાહની માંદગી જાહેર થતાં તેનું કોઇએ માન્યું નહીં અને તેટલામાં તેને દિલ્લી ચાલ્યા આવવાનો હુકમ થયો. તે ઔરંગજેબને મળ્યો. પરિંડા લેવાનો રહ્યો.

વિજાપુર પાસેથી દંડ લેવાનો પણ રહ્યો; અને મીરજુમ્લાને દિલ્હી જવાનું આવ્યું. દારાએ ત્યાં ઔરંગજેબ વિરુદ્ધ વાતો ચલાવી હતી તેથી યુક્તિ કરી ઔરંગજેબે મીરજુમ્લાને કેદમાં રાખ્યો અને પોતે તેને સાથે લઇ દિલ્લી આવવા નીકળ્યો. નીકળતાં પહેલાં તેણે વિજાપુરને લખ્યું કે, "બાકી રહેલો મુલક હવે છોડી દઇએ છીએ, દંડ પણ ૩૦ લાખ રૂ. માફ કરીએ છીએ. તમે દેશનું સંરક્ષણ કરી સારી વ્યવસ્થા રાખશો. શિવાજી કિલ્લા દબાવી બેઠો છે તેને હાંકી કાઢશો. તેને નોકરી આપવી હોય તો કર્ણાટકમાં આપશો, પણ એ પહાડી પ્રદેશમાં આપશો નહીં. તમારા વડિલે અમારા પક્ષમાં લશ્કર મોકલવા વચન આપેલું છે તે પ્રમાણે દશહજાર લશ્કર અમારી સાથે દિલ્લી મોકલો, એટલે અમે તમને બાણગંગા સુધીનો ભાગ અપાવીશું. શાહજીને અમે કદાપિ નોકરી આપીશું નહીં, તમારા રાજ્ય ઉપર કોઈ પણ હુમલો કરશે તો હું જાતે ચડી આવી તમારૂં રક્ષણ કરીશ." આ બધા મીઠા શબ્દો કેટલી કિંમતના છે તે સુલતાન જાણતો હતો. ઔરંગજેબ તે પછી ઉત્તરમાં ગયો અને સાથે કેટલાક મરાઠા સરદારોનું લશ્કર પણ લેતો ગયો.

ઔરંગજેબને શિવાજી માટે બહુ બીક લાગતી હતી. તેના બંદોબસ્ત માટે પોતાના મોટા દીકરા મોઆજમને ખાસ તેણે રોકયો અને તાકીદ કરી કે, "બરાબર હોંશિયારી રાખવી. હું દૂર ગયો છું એમ જાણીને તે ગમે તેવું સાહસ કરશે." ઔરંગજેબ હવે બાદશાહ તરીકે વર્તતો હતો. તેનો સસરો શાહ નવાજખાન તેનાં તોફાનોમાં સંમત નહોતો તેથી તેને કેદમાં નાખ્યો અને પછીના થોડા જ માસમાં તે બાદશાહ થયો.

ઔરંગજેબનો ઉદ્દેશ જેમ નિશ્ચિત હતો, તેમ શિવાજીનો પણ નિશ્ચિત હતો. માત્ર શિવાજીનો હેતુ ઉદાત્ત હતો. નર્મદાની દક્ષિણનો ભાગ ઇ. સ. ના આરંભથી ત્યાંના રહીશોના જ હાથમાં હતો. વચમાં જો કે બ્રાહ્મણી રાજ્ય થયું પણ તે રાજ્ય ધીમે

ધીમે પરકીય મટી સ્વકીય થઇ ગયું હતું અને ઠેકઠેકાણે મરાઠા સરદારો સ્વતંત્રપણે વર્તતા હતા. તેમાં ભોસલેનું વિશેષ મહત્ત્વ હતું. શાહજી અને શિવાજીની ધારણા એવી હતી કે "દક્ષિણનો કારભાર દક્ષિણવાસીઓ જ કરે. મોગલોની એ ભાગમાં જરૂર નથી." શાહજીને હાથે આ ધારણા પાર પડી નહીં, પણ તે પાર પાડવાનું શિવાજીએ હાથમાં લીધું. તે સફળ કરવા તેને જે જે ઉપાય સૂઝયા તે તે તેણે લીધા. અદ્ભુત સાહસો ઉઠાવવામાં પણ તેણે પાછી પાની કરી નહીં. ઔરંગઝેબને પણ આખો હિંદુસ્તાન તાબામાં લેવાની તેના વડિલની ધારણા પરિપૂર્ણ કરવાની ઘણી હોંશ હતી. એ પાર પાડવામાં તેને આદિલશાહ અને કુતુબશાહ કરતાં પણ શિવાજીની વિશેષ ધાસ્તી હતી. તેની ધારણા એવી હતી કે પ્રથમ વિજાપુર અને ગોવળકોંડા તાબે કરી શક્તિ તથા માણસોનો સંચય થયા પછી શિવાજીને તાબે લેવો. તેના મનમાં એમ પણ હતું કે ભાઈઓના ટંટામાં દિલ્લીનું રાજ્ય જો આપણા હાથમાં ન આવે, તો દક્ષિણનું રાજ્ય સ્વતંત્રપણે રાખવું.

દક્ષિણનો પ્રદેશ વિશેષ સધન અને ફળદ્રુપ હતો, અને તે તાબામાં આવ્યા પછી ઉત્તર હિંદુસ્તાન તાબામાં લેતાં વાર પણ શી? અને કદાચ ઉત્તર દેશ ન જીતાયો તો દક્ષિણ દેશ કયાં કમી હતો? એ જ હેતુથી તેણે પોતાના કુટુંબને રહેવા કરવાની વ્યવસ્થા મૂળથી ઔરંગાબાદમાં કરી હતી. દક્ષિણ દેશ માટેની આ કાળજી તેના પછીના કારભારમાં પણ જણાઈ આવે છે, તેટલા જ માટે તેણે ગાદીએ બેસતાંની સાથે વિજાપુર તથા ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો હસ્તગત કરવા ઉતાવળ કરી. બાદશાહ વચમાં બિમાર ન પડયો હોત, તો તેણે એ બંને રાજ્યે જીતી પોતાના બાપની વિરુદ્ધ ખુલ્લું બંડ ઉઠાવી દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હોત.

શિવાજીની ધારણા એવી હતી કે વિજાપુર અને ગોવળકોંડા પોતાના કબજામાં લેવાં. એ રાજ્યો હવે સ્વતંત્ર રહેવા યોગ્ય ન

હતા. કોઇનો પણ તે ભોગ થઈ પડવાનાં હતા, તેને હાથમાં લઇ ઔરંગઝેબ સામે ખુલ્લું પડવું એવી શિવાજીની ધારણ હતી. એ બે રાજ્યોની સંપત્તિ હાથમાં આવે, તો ચપળ અને શૂરા મરાઠાઓની મદદથી આ વિકટ પ્રદેશમાંથી ઔરંગઝેબને હાંકી કઢાય એમ તેનું ધારવું હતું. ઔરંગઝેબ ઉત્તર દેશમાં જતાં કેટલોક વખત શિવાજીની મોટી મુશ્કેલી દૂર થઈ અને તેને તેટલી છૂટ મળતાં તે વિજાપુર તરફ વળ્યો. વિજાપુરમાં તે વખતે અફઝુલખાન જ મુખ્ય સરદાર હતો. તેને જીતી લેવાય તો વિજાપુર પડયા જેવું હતું. પણ તેને જીતતા પહેલાં ઔરંગઝેબને ગાદી મળી અને ઇતિહાસ બદલાયો. ઔરંગઝેબને ગાદી મળતાં વિલંબ થયો હોત, તો શિવાજીએ બે બે રાજ્યો જીતી લીધાં હોત. તોપણ ગોવળકોંડા તો તેણે લગભગ જીતી લીધો. પણ ઔરંગઝેબ ગાદીએ આવતા તેની પ્રથમની ધારણા બદલવી પડી. ઔરંગઝેબે તેનો પીછો પકડયો અને એને પ્રત્યક્ષ જોવા માટે શિવાજીએ દિલ્હી જવાનું સાહસ ખેડયું. ઔરંગઝેબ પણ એ બે રાજ્યો ગળી જવા તેટલોજ આતુર હતો, અને અડચણો આવી ન હોત તો તે જાતે જ તે માટે ચડી આવ્યો હોત. તે જો દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર થયો હોત, તો શિવાજી સાથે તેને દ્વંદ્વ યુદ્ધ થયું હોત, અને ખુદ ઔરંગઝેબને પણ બે હાથ બતાવવાની તક શિવાજીને મળી હોત.

પ્રકરણ ૭ મું.

વિજાપુર સાથે વિગ્રહ.

૧ જાવળીના મોરેનો પરાભવ—હવે શિવાજીએ પોતાની આડે આવનારા સરદારોને વશ કરવાનું કામ હાથમાં લીધું. **શાહજી** નજરકેદમાં વિજાપુર હતો, ત્યાં સુધી **આદિલશાહ** ગુસ્સે ભરાય તેવું

કોઇ કાર્ય કર્યું નહીં. પણ **શાહજી** છુટીને કર્ણાટક તરફ જતાં જ સન ૧૬૫૫ માં **જાવળી**ના **મોરે**ને જીતવાનું મહત્ત્વનું પગલું લીધું.

શિવાજીને દબાવવા **બાજી શ્યામરાજ** નામના એક સરદારને **વિજાપુર** તરફથી મોકલવામાં આવેલો, તે વખતે **શિવાજી મહાડ**માં હતો અને તેની નજીકમાં જ **જાવળી**ના **મોરે**નું રાજ્ય હતું. **બાજી** આ **મોરે**ને આશ્રયે રહ્યો અને એ બંનેએ મળી **શિવાજી**ને પકડવાની બાજી રચી. પણ **શિવાજી**ને તેની બાતમી મળી ગઈ એટલે તેણે એકાએક તૂટી પડી **બાજી**ને હઠાવ્યો (૧૬૫૨), અને **મોરે**ની મદદથી **બાજી વિજાપુર** પહોંચી ગયો. આથી **મોરે**ને માટે **શિવાજી**ને ઘણું લાગ્યું. તેનું રાજ્ય છેક જ સરહદ ઉપર હોવાથી તેને અનુકૂળ કરી લેવાની ઘણી જરૂર હતી. પણ સામોપચારથી તે માન્યો નહીં. તેને એમને એમ રહેવા દેતાં ઇષ્ટ હેતુ પાર પડે તેમ નહોતો અને તેની સામે ખુલ્લી લડાઇમાં જીત મળવી શક્ય નહોતી તેથી કંઇ પણ યુક્તિ કરીને તેને વશ કરવાની જરૂર હતી.

શિવાજીએ **રઘોજી બલ્લાળ** તથા **શંભાજી કાવજી** નામના બે સરદારને થોડાં માણસો સાથે **મોરે** તરફ તેની દીકરી વેરે સગાઇ કરવાના નિમિત્તે મોકલ્યા. અંદરથી હેતુ એવો હતો કે **જાવળી**પ્રાંતની અને **મોરે**ની બધી માહિતી મેળવવી. તેઓ **જાવળી** ગયા અને ત્યાં જોયું કે **મોરે** વ્યસની છે, અને તેનાં અંદરનાં માણસોમાં પણ ફાટફુટ છે. એટલે તેમણે **મોરે**ને ઠાર મારવાનો ઘાટ ઘડયો, અને મદદ માટે આજુબાજુ માણસો ગોઠવવા તેમણે **શિવાજી**ને લખ્યું. એક દિવસ સંકેત પ્રમાણે તેમણે **ચંદ્રરાવ મોરે** તથા તેના ભાઈ **સૂર્યરાવ**ને એકાંતમાં વાતચીત કરવા માટે એક બાજુ બોલાવ્યા, અને ત્યાંજ તેમને ઠાર કર્યા. **મોરે**નાં માણસોએ આ બંને ઉપર હુમલો કર્યો, પણ તેઓ જંગલમાં નાસી આવ્યા અને આજુબાજુ ગોઠવી રાખેલાં માણસોથી **શિવાજી**એ **જાવળી** ઉપર હલ્લો કર્યો. **ચંદ્રરાવ**ના પુત્ર **બાજીરાવ** અને **કૃષ્ણરાવ** તથા દિવાન **હનુમંતરાવ**

બહાદુરીથી લડયા. પણ હનુમંતરાવ તેમાં મરાયો અને બાકીનું બધું કુટુંબ તથા રાજ્ય શિવાજીના તાબામાં આવ્યું. જામીન લઇ તેનો નિકાલ કરવો એવી શિવાજીની ધારણા હતી, પણ તે કુટુંબે વિજાપુર તરફ નાસી જવાનો વિચાર કર્યો. તેના કાગળો વગેરે પકડાતાં શિવાજીએ એ બંને ભાઇઓનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો અને બાળકો તથા બૈરાને છોડી મૂકયાં. મોરેનો સઘળો સંગ્રહ શિવાજીના હાથમાં આવ્યો, અને તેનો કિલ્લો પણ મળ્યો (૧૬૫૫).

મોરેને આવી રીતે મારવા બદલ શિવાજી દોષપાત્ર ઠરે છે: પણ એ પ્રપંચની સઘળી બાજી રાઘોજી બલ્લાળ તથા શંભાજી કાવજીની ગોઠવેલી છે; અને મોરે જેવા પ્રબળ સરદારને દબાવવાની પણ જરૂર હતી. તેને સજ્જડ દબાવવાથી બીજા ઘણા સરદારો ઉપર શિવાજીનો દાબ બેઠો અને રાજ્યસ્થાપનામાં સુગમતા થઇ. જાવળી પ્રાંત હાથમાં આવ્યા પછી એ બધા પ્રદેશના બંદોબસ્ત માટે ત્યાં એક નવીન મજબૂત કિલ્લો (પ્રતાપગઢ) બંધાવ્યો. એ કામ પુરંદરનો કિલ્લો બાંધનાર મોરો ત્રિંબક પિંગળેને સોંપ્યું, ને તે તેણે બહુ જ સારી રીતે પાર પાડ્યું (૧૬૫૬). આથી તે શિવાજીની પસંદગી મેળવી તેનો જમણો હાથ થયો. તુળજાપુરની દેવીના દર્શને જવાનું હવે બહુ દૂર પડતું હોવાથી આ કિલ્લા ઉપર એ દેવીના જેવી જ એક પ્રતિમા કરાવી સ્થાપના કરી. શિવાજીની એ દેવી ઉપર ઘણી જ આસ્થા હતી.

પછી હિરડસના દેશમુખ ઉપર રાતના અચાનક છાપો માર્યો. તેણે રોહિડા નામનો કિલ્લો મજબૂત બાંધ્યો હતો. તે કિલ્લાને લીધે તેનું ઘણું રક્ષણ થયું. પણ છેવટે તે પોતે મરાતાં કિલ્લો શિવાજીના હાથમાં આવ્યો. તેનો દિવાન બાજી પ્રભુ ઘણો શૂરવીર હતો. શિવાજીએ તેને ઘણા માનથી રાખ્યો અને તેનું વતન ચાલુ રાખ્યું. એ બાજી પ્રભુએ પણ શિવાજીની નોકરી ઘણી વફાદારીથી બજાવી.

આ રીતે પન્નાળગઢ સુધી શિવાજીની સત્તા પ્રસરી અને વાડીના સાવંત, શૃંગારપુરના સુર્વે, દક્ષિણ કોંકણના દળવી વગેરે સરદારો શિવાજીની આજ્ઞામાં વર્તવા લાગ્યા.

પણ આમ થવાથી વિજાપુરના સુલતાન ઘણા જ ચીડાયા અને શિવાજીને નરમ પાડવાનો તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. શાહજીના તાબામાં તે નથી અને શાહજીની ઇચ્છાથી આ બધું તોફાન ચાલતું નથી એમ તેની ખાત્રી થવાથી શાહજી ઉપર દબાણ કરવું નિરર્થક હતું. વળી તેનો કર્ણાટકમાં સારો ઉપયોગ હતો. તેને ત્યાંથી ખસેડયો હોત, તો કર્ણાટક હાથમાંથી ખોયું હોત. સુલતાન મહમંદશાહ બહુ બિમાર રહેતો અને સ્વભાવે શાંત હતો એટલે તેણે જેમ તેમ ચાલવા દીધું. તેની પછી તેનો જુવાન દીકરો અલી ગાદી ઉપર આવ્યો; પણ તે વખતે કારભારીઓમાં ખટપટ હતી એટલે શિવાજી જેવા ઉપર લશ્કર મોકલી શત્રુતા વધારવી એ તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. વળી ઔરંગઝેબ પણ તે વખતે દક્ષિણમાં ચડી આવ્યો હતો એટલે શિવાજી તેને મળી જાય એવી પણ ધાસ્તી હતી. ઔરંગઝેબે વિજાપુર જીતવા મીરજુમ્લાને મોકલ્યો હતો અને તેણે વિજાપુરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. પણ તેવામાં શાહજહાં માંદો પડવાથી ઔરંગઝેબને એકાએક દક્ષિણ દેશ છોડી જવું પડયું, એટલે મોગલોની બીક હાલ તરત વિજાપુરને રહી નહીં. તેણે હવે શિવાજીને દબાવવાનો વિચાર કર્યો.

૨. **અફઝુલખાનનો વધ**—અફઝુલખાન વાઇપ્રાંતનો સુબો હતો. વિજાપુરનો એ એક નામાંકિત સરદાર હતો અને મહંમદ આદિલશાહની તેના પર બહુ કૃપા હતી. એમ જણાય છે કે એ મહંમદશાહનો દાસીપુત્ર હતો, અને તેની મા મહંમદશાહની રસોઇ કરતી. અફઝુલખાનના પહેલાં એ પ્રાંતમા રણદુલ્લાખાન સુબો હતો. અને તે મરણ પામ્યા પછી તે જગા અફઝુલખાનને મળેલી. શાહજી

સાથે તેનો વિરોધ હતો. શાહજીએ કર્ણાટકનું કનકગિરિ લેવા તેના પુત્ર શંભાજીને મોકલેલો તે વખતે અફઝુલખાન ઉપર વેર લેવાની દાનત હતી,અને તેટલા માટે જ્યારે એ શિવાજી ઉપર ચઢી આવ્યો ત્યારે શાહજીએ ભાઇનું વેર લેવા શિવાજીને સૂચવેલું કહેવાય છે. શિવાજી એ વખતે વાઇપ્રાંતની નજીકની જ પ્રવૃત્તિમાં હતો. પ્રતાપગઢ, જાળવી વગેરે તેની નજીક આવેલાં છે. શિવાજી ઉપર ચઢી આવતાં પહેલાં વિશેષ ખાતમી મેળવવા તથા બંદોબસ્ત કરવા અફઝુલખાન વિજાપુર ગયેલો, અને ત્યાં તેણે ભરકચેરીમાં પ્રતિજ્ઞા કરેલી કે, "શિવાજી તો ડુંગરનો ઉંદર, તેને જીવતો અગર મરેલો ગમે તે રીતે પણ પકડી લાવું છું." આવી પ્રતિજ્ઞા કરી તે બાર હજાર ચૂંટી કાઢેલા માણસો સાથે ૧૬૫૯ માં શિવાજી ઉપર ચડ્યો. તે પંઢરપુર, તુળજાપુર અને માણકેશ્વરને રસ્તે વાઇ આવ્યો. શિવાજી એ વખતે રાયગઢ ઉપર હતો, પણ તે પુના તરફ અફઝુલખાન ન આવે તેવો બંદોબસ્ત કરી પુરંદરને માર્ગે પ્રતાપગઢ આવ્યો. કેમકે તેનો વિચાર ખુલ્લા મેદાનમાં અફઝુલખાન સાથે ન લડતાં વિકટ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં તેને ગુંચવવાનો હતો. અફઝુલખાન પણ શિવાજી પ્રતાપગઢમાં છે એમ જાણી વાઇપ્રાંતમાં આવ્યો. રસ્તામાં પંઢરપુરના શ્રી વિઠોબાની મૂર્તિનો તથા તુળજાપુરનાં ભવાની માતાની મૂર્તિનો તેણે નાશ કર્યો. વળી મલવડીના બજાજી નિંબાળકરને પણ પકડી આણ્યો. મંદિરો તોડવાથી લોકોનાં મન બહુ દુભાયાં અને આ લડાઇનું સ્વરૂપ ધાર્મિક થયું. લોકો પણ ખાનનો નાશ ઇચ્છવા લાગ્યા. ખાનના પક્ષવાળા પણ તેજ પ્રમાણે શિવાજીનું કાસળ કાઢવા ઇચ્છતા હતા. એટલે આ લડાઇના પરિણામ ઉપર ઘણો આધાર હતો. શિવાજી અને તેના મિત્રો તે સારી પેઠે સમજતા હતા અને તેથી તેણે જીત મેળવવા જબરી તૈયારી કરી. વાઇના કુલકર્ણી કૃષ્ણાજી ભાસ્કરને ખાને શિવાજી પાસે વકીલ તરીકે મોકલ્યો, અને તેજ પ્રમાણે શિવાજીએ પણ પોતાના કારકુન પંતાજી ગોપીનાથને ખાન પાસે મોકલ્યો. શિવાજી

પાસે એક વિશ્વાસરાવ નાનજી નામનો સરદાર હતો, તેણે ફકીરના વેશે ખાનના લશ્કરમાં રહી વખતો વખતની બધી બાતમી શિવાજીને આપી. એ બાતમી પરથી તથા વકીલોની વાતચીત પરથી શું કરવું તેની ગોઠવણ શિવાજીએ કરી. એ વારંવાર ખાનને કહેવરાવતો કે, "તમારા મોટા લશ્કર સાથે લડવાની મારામાં તાકાત નથી. મારો અપરાધ માફ કરી મને જીવતદાન મળશે, તો હું બધો મુલક છોડી દેવા તૈયાર છું." આથી ખાનને લાગ્યુ કે આપણને જરૂર યશ મળવાને છે. વાઇપ્રાંતની વિકટતા તે જાણતો હતો અને લડાઇમાં કેટલી મુસ્કેલી પડે તે તે સમજતો હતો. એટલે વગર લડાઇએ જો શિવાજી નરમ પડી જાય તો તેમ કરવા તે તૈયાર હતો. વળી દગાબાજીથી શિવાજીને પકડવાની પણ તે પેરવી કરતો હતો. રોહિડ ખીણના દેશમુખ ખોપડે અને જેધે વચ્ચે અણબનાવ હતો. એ પૈકી જેધે શિવાજીના પક્ષમાં હતો એટલે ખાને લાલચો બતાવી ખોપડેને પોતાના પક્ષમાં લીધો. એ ખોપડેએ શિવાજીને પકડી લાવવાની કબુલત આપી. ગમે તે રીતે શિવાજીને કિલ્લામાંથી બહાર કાઢવો, અને બને તો પકડીને વિજાપુર લઇ આવવો એવી તેની ધારણા હતી. તેનું લશ્કર વાઇથી મહાબળેશ્વર સુધી ફેલાયલું હતું. શિવાજી પાસે તેટલાં માણસો નહોતાં, અને જેટલાં હતાં તેટલાં પણ ગીચ ઝાડી, ખીણ કે ડુંગરોમાં ભરાયલાં રહેતાં, એટલે એકદમ દેખાતાં નહીં. શિવાજીએ ખાનને જણાવ્યું કે હું શરણે આવવાને તૈયાર છું. ખાનના વકીલ કૃષ્ણાજી ભાસ્કરની તેણે સારી બરદાસ કરી અને પોતાના ઉચ્ચ હેતુ માટે સમજુતી કરી, એ બ્રાહ્મણનું ધર્માભિમાની દિલ વાળી લીધુ. કૃષ્ણાજીને દેશાભિમાનની ખાતર પણ શિવાજીને મદદ કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું. બંનેએ મળી ખાનને મળવા બોલાવવાની ગોઠવણ કરી અને એ યોજના પંતાજી ગોપીનાથને પણ ગમી. ખાનને પણ લાગ્યું કે એ દુબળો મને શું કરવાનો છે ? વકીલોએ તેને સમજાવ્યું કે એક વાર તેની ખાત્રી થશે એટલે તે કહેશો ત્યાં તમારી સાથે આવશે.

ખાનને પોતાના ડહાપણ માટે પણ ગુમાન હતું. તેણે પ્રતાપગઢ નીચે મુલાકાત લેવાનું સ્વીકાર્યું.

આ બાજુ શિવાજીએ તેની મુલાકાત માટે તથા પોતાના બચાવ માટે ઘણી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી ને બહુજ કાળજીપૂર્વક સઘળી તજવીજ કરી. ખુદ ખાનની અને તેનાં માણસોની સરભરા એવી ઉત્તમ કરી કે કોઇને અંદેશો આવ્યો જ નહીં. મુલાકાત માટે એક ઉમદા મંડપ તૈયાર કરાવ્યો અને તે ખાનનાં માણસોએ પસંદ કર્યો. કિલ્લા તરફ આવવાનો એક રસ્તો ખુલ્લો રાખી બાકીના સઘળા રસ્તાઓ ઝાડો આડાં નાખીને બંધ કરી દીધા તથા મુલાકાત કેમ લેવી અને પછી શું શું ને કેવી રીતે કરવું તેની સઘળી ગોઠવણ ઠરાવી મૂકી. કદાચ અનિષ્ટ બને તો કિલ્લાનો અને રાજ્યનો બંદોબસ્ત કેમ કરવો તેનો પણ વિચાર માતુશ્રીની સલાહથી કરી રાખ્યો અને રક્ષણના કામ માટે લાયક માણસો ગોઠવી મૂક્યા.

ઠરાવેલા વખતે શિવાજીએ બચાવનો બધો પોશાક પહેર્યો. શરીરે બખ્તર અને ઉપર અંગરખું, માથે શિરસ્ત્રાણ અને ઉપર પાઘડી, જમણા હાથમાં ભવાની તલવાર અને ડાબા હાથમાં વાઘનખ. આ પ્રમાણે તેનો પોશાક હતો. વખત થતાં તે દેવીનો તથા માતુશ્રીનો આશીર્વાદ લઇને નીકળ્યો. ખાન પણ પંદરસો માણસો લઇને નીકળ્યો. પણ વકીલોએ તેને જણાવ્યું કે આટલાં બધાં માણસો જોઈ શિવાજી ગભરાશે તેથી એ માણસોને અર્ધે રસ્તે રાખી પોતે એક જ હથિયાર-બંધ સિપાઇ સાથે મંડપમાં આવ્યો. શિવાજી સાથે પણ તાનાજી એક જ હતો, અને શિવાજી પાસે હથિયાર વિશેષ ન હોવાથી ખાનને ઠીક લાગ્યુ. શિવાજી બ્હીતો બ્હીતો અંદર આવ્યો પણ ખાને તેને ભેટતા-ની સાથેજ ડાબી બગલમાં દબાવ્યો અને ઘા કરવાની તે તૈયારીમાં હતો, તેટલામાં શિવાજીએ તેના પેટમાં વાઘનખ ખોસી દીધા. "દગો, દગો!" એમ બૂમ પાડી ખાને તરવારનો ઘા કર્યો, પણ માથે શિરસ્ત્રાણ હોવાથી તે ઘા તેને વાગ્યો નહી. તેટલામાં શિવાજીએ

પોતાની તલવાર વાપરી ખાનને [illegible] અને તે ગતપ્રાણ થઇ પડી ગયો. સાથેનો સિપાઇ શિવાજી ઉપર ધસ્યો, પણ તેને તાનાજીએ પૂરો કર્યો. પાલખી ઉપાડવાવાળા ભોઇઓ ખાનનું મુડદું લઇ જવા લાગ્યા, પણ તેમને શિવાજીના માણસોએ મારી નાખ્યા અને ખાનનું માથું કાપી લઇ કિલ્લા ઉપર લઇ ગયા.

આ રીતે અફઝુલખાનનો વધ થયો અને સંકેત પ્રમાણે કિલ્લા ઉપરથી તોપોના અવાજ થયા એટલે સંતાઈ રહેલા માવળાઓ ખાનના લશ્કર ઉપર તૂટી પડયા. એ માણસોને હથિયાર પકડવાનો કે ઘોડાપર બેસવાનો અવકાશ જ મળ્યો નહી. અને છેક સાંઝનો વખત હતો એટલે અંધારામાં એ વિકટ પ્રદેશમાં સૌ ગુંચવાઇ પડયા. નેતાજી પાલકર તથા મોરોપંત પિંગળેની સરદારી નીચે એ કતલ ચાલી હતી. શિવાજીની આજ્ઞા હતી કે શરણ આવે તેને જીવતા રાખવા અને ન્હાસી જાય તેને જવા દેવા, વ્યર્થ લોહી વહેવડાવવું નહીં. એમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય અને લડાયક સામગ્રી શિવાજીના કબ્જામાં આવ્યાં. ચાર હજાર ઘોડા, અનેક હાથીઓ, ઉંટ, તોપખાનું વગેરે પુષ્કળ સાધન મળ્યું. કેદ પકડાયલા પૈકી જેઓ ખુશી હતા તેને નોકરીમાં રાખી બાકીનાને જવા દીધા. ઝુંઝારરાવ નામે એક સરદાર શાહજીનો સ્નેહી હતો તે નોકરી રહેવા ખુશી નહેતો તેથી તેને ઘણા માનપૂર્વક જવા દીધો અને ખંડુજી કાંકડે નામનો માવળા સરદારે દ્રવ્યની લાલસાથી અફઝુલખાનના કુટુંબને છૂપી રીતે રવાના કરી દીધું તેથી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો.

અફઝુલખાનનો આ રીતે વધ થવાથી દેશમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. મુસલમાન, મરાઠા, અંગ્રેજ તથા બીજા લેખકોએ એ સંબંધમાં ઘણી ચર્ચા ઉઠાવી છે તેથી તેના મહત્ત્વના મુદ્દા અહી પણ તપાસવાની જરૂર છે. ઇતિહાસમાં જ્યાં જ્યાં આવા બનાવ બને છે, ત્યાં ત્યાંની વિગતવાર ખરી હકીકત મળવી શકય નથી હોતી. અર્થાત્

ખાનને પોતાના ડહાપણ માટે પણ ગુમાન હતું. તેણે પ્રતાપગઢ નીચે મુલાકાત લેવાનું સ્વીકાર્યું.

આ બાજુ શિવાજીએ તેની મુલાકાત માટે તથા પોતાના બચાવ માટે ઘણી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી ને બહુજ કાળજીપૂર્વક સઘળી તજવીજ કરી. ખુદ ખાનની અને તેનાં માણસોની સરભરા એવી ઉત્તમ કરી કે કોઇને અંદેશો આવ્યોજ નહીં. મુલાકાત માટે એક ઉમદા મંડપ તૈયાર કરાવ્યો અને તે ખાનનાં માણસોએ પસંદ કર્યો. કિલ્લા તરફ આવવાનો એક રસ્તો ખુલ્લો રાખી બાકીના સઘળા રસ્તાઓ ઝાડો આડાં નાખીને બંધ કરી દીધા તથા મુલાકાત કેમ લેવી અને પછી શું શું ને કેવી રીતે કરવું તેની સઘળી ગોઠવણ ઠરાવી મૂકી. કદાચ અનિષ્ટ બને તો કિલ્લાનો અને રાજ્યનો બંદોબસ્ત કેમ કરવો તેનો પણ વિચાર માતુશ્રીની સલાહથી કરી રાખ્યો અને રક્ષણના કામ માટે લાયક માણસો ગોઠવી મૂક્યા.

ઠરાવેલા વખતે શિવાજીએ બચાવનો બધો પોશાક પહેર્યો. શરીરે બખ્તર અને ઉપર અંગરખું, માથે શિરસ્ત્રાણ અને ઉપર પાઘડી, જમણા હાથમાં ભવાની તલવાર અને ડાબા હાથમાં વાઘનખ. આ પ્રમાણે તેનો પોશાક હતો. વખત થતાં તે દેવીનો તથા માતુશ્રીનો આશીર્વાદ લઇને નીકળ્યો. ખાન પણ પંદરસો માણસો લઇને નીકળ્યો. પણ વકીલોએ તેને જણાવ્યું કે આટલાં બધાં માણસો જોઈ શિવાજી ગભરાશે તેથી એ માણસોને અર્ધે રસ્તે રાખી પોતે એકજ હથિયારબંધ સિપાઇ સાથે મંડપમાં આવ્યો. શિવાજી સાથે પણ તાનાજી એક જ હતો, અને શિવાજી પાસે હથિયાર વિશેષ ન હોવાથી ખાનને ઠીક લાગ્યું. શિવાજી બ્હીતો બ્હીતો અંદર આવ્યો પણ ખાને તેને ભેટતાની સાથેજ ડાબી બગલમાં દબાવ્યો અને ઘા કરવાની તે તૈયારીમાં હતો, તેટલામાં શિવાજીએ તેના પેટમાં વાઘનખ ખોસી દીધા. "દગો, દગો!" એમ બૂમ પાડી ખાને તરવારનો ઘા કર્યો, પણ માથે શિરસ્ત્રાણ હોવાથી તે ઘા તેને વાગ્યો નહીં. તેટલામાં શિવાજીએ

પોતાની તલવાર વાપરી ખાનને [illegible] નાખ્યો અને તે ગતપ્રાણ થઇ પડી ગયો. સાથેનો સિપાઇ શિવાજી ઉપર ધસ્યો, પણ તેને તાનાજીએ પૂરો કર્યો. પાલખી ઉપાડવાવાળા ભોઇઓ ખાનનું મુડદુ લઇ જવા લાગ્યા, પણ તેમને શિવાજીના માણસોએ મારી નાખ્યા અને ખાનનું માથું કાપી લઇ કિલ્લા ઉપર લઇ ગયા.

આ રીતે અફઝુલખાનનો વધ થયો અને સંકેત પ્રમાણે કિલા ઉપરથી તોપોના અવાજ થયા એટલે સંતાઈ રહેલા માવળાઓ ખાનના લશ્કર ઉપર તૂટી પડયા. એ માણસોને હથિયાર પકડવાનો કે ઘોડાપર બેસવાનો અવકાશ જ મળ્યો નહીં. અને છેક સાંઝનો વખત હતો એટલે અંધારામા એ વિકટ પ્રદેશમાં સૌ ગુંચવાઇ પડયા. નેતાજી પાલકર તથા મોરોપંત પિંગળેની સરદારી નીચે એ કતલ ચાલી હતી. શિવાજીની આજ્ઞા હતી કે શરણ આવે તેને જીવતા રાખવા અને ન્હાસી જાય તેને જવા દેવા, વ્યર્થ લોહી વહેવડાવવું નહી. એમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય અને લડાયક સામગ્રી શિવાજીના કબ-જામાં આવ્યાં. ચાર હજાર ઘોડા, અનેક હાથીઓ, ઉટ, તોપખાનું વગેરે પુષ્કળ સાધન મળ્યું. કેદ પકડાયલા પૈકી જેઓ ખુશી હતા તેને નોકરીમા રાખી બાકીનાને જવા દીધા. ઝુંઝારરાવ નામે એક સરદાર શાહજીનો સ્નેહી હતો તે નોકરી રહેવા ખુશી નહોતો તેથી તેને ઘણા માનપૂર્વક જવા દીધો અને ખંડુજી કાકડે નામના માવળા સરદારે દ્રવ્યની લાલસાથી અફઝુલખાનના કુટુંબને છૂપી રીતે રવાના કરી દીધું તેથી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો.

અફઝુલખાનનો આ રીતે વધ થવાથી દેશમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. મુસલમાન, મરાઠા, અંગ્રેજ તથા બીજા લેખકોએ એ સંબંધ-માં ઘણી ચર્ચા ઉઠાવી છે તેથી તેના મહત્ત્વના મુદ્દા અહી પણ તપાસવાની જરૂર છે. ઇતિહાસમાં જ્યાં જ્યાં આવા બનાવ બને છે, ત્યાં ત્યાંની વિગતવાર ખરી હકીકત મળવી શકય નથી હોતી. અર્થાત્

તે માટે પ્રચલિત વાર્તાઓ અને કલ્પના ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે. ખાન અને શિવાજી બન્ને એકમેકને પહોંચે તેવા હતા. કોઇ પણ એક હાર્યા સિવાય નિકાલ થવાનો નહોતો જ. ખાનનો નિકાલ થાય તો શિવાજીની ધારણા પાર પડે તેમ હતી, અને શિવાજીનો નિકાલ થાય તો વિજાપુરની મોટી આફત ટળે એમ હતી. છતાં બંનેનો વિચાર એવો હતો કે શત્રુને બનતાં સુધી જીવતો પકડવો. પણ તેમ થવું સંભવિત ન હતું. એમ માનીએ કે ખાનનો વિચાર શિવાજીને જાનથી મારવાનો ન હતો, તોપણ તેની ઇચ્છા શિવાજીને પકડી લેવાની હતી એ તો નક્કી જ. અને તેના હાથમાં ન સપડાવું એવો શિવાજીનો નિશ્ચય હતો. ખાન તો શિવાજીના હાથમાં જીવતા પકડાવાનું શક્ય જ નહોતું. છતાં તે ખાનની અસાવધાનતાથી શક્ય થયું. મોરેનો બનાવ તાજો હતો, અને શિવાજી હિંદુ ધર્મના રક્ષક તરીકે ગમે તેવું કાર્ય કરતો એ પ્રસિદ્ધ હતું. છતાં તેના પર વિશ્વાસ રાખી ખાન મુલાકાતે આવ્યો, એ તેનો પ્રમાદ હતો. લડાઇના વખતમાં આવા પ્રસંગો આવે છે, અને અણીના વખતે પોતાની ખરી હકીકત છુપાવી શત્રુને ફસાવવાની કળા પણ જાણીતી છે. ઇતિહાસમાં તેવાં અનેક ઉદાહરણો છે. એટલે ખાન અસાવધપણે ગુમાનભર્યો અને બેફીકરપણે વર્ત્યો. એક લડાયક સરદારને માટે તે ઘટિત નહોતું. તેનું ફળ તેને મળ્યું.

શિવાજીને મારવો અગર જીવતો પકડવો એવી ખાનની ધારણા હતી એ તો નિર્વિવાદ હતું; કેમકે તેણે દરબારમાં એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. શિવાજીને ખાત્રી હતી કે જો ખાનના પંજામાં સપડાઉં, તો જીવની તેમજ રાજ્યની આશા છોડવી જ. અને તે કોઈ પણ રીતે બચાવની પેરવીમાં જ હતો. માર્ગ બે જ હતા, એક ખુલ્લી રીતે ખાન સાથે લડવું, અને બીજો યુક્તિથી તેને સપડાવવો. પહેલો માર્ગ ખાને લીધો નહીં, એટલે બીજો માર્ગ લેવાની જ શિવાજીને જરૂર પડી. પણ તેમાં પણ ખાનનું ખૂન કરવાનો તેનો ઇરાદો ન

હોતો. એવો જો તેનો ઇરાદો હોત, તો તે માટે પોતાનો જીવ જોખમ-માં નાખવાની તેને જરા પણ જરૂર નહોતી. તે તો તેનાં એક બે માણસોજ જઇને કરી શકત, અને મુલાકાત વખતે તેવાં માણસોને જ તેણે આગળ કર્યાં હોત. પણ તેમ ન કરતાં તેણે જાતે મુલાકાત લેવાનું પોતાનું વચન પાળ્યું, તેમાં તેની ધારણા એવી હોવી જોઇએ કે ખાનને બોલાવી રાજરીત પ્રમાણે મળવું અને તેની સાથે વાટાઘાટ કરી લાભકારક સંધિ કરવી. પણ સંધિ ન કરતા તે હઠ કરે તો તેને પકડવો અને તેના લશ્કરને તેની સંમતિ લઇ પાછું કાઢી મૂકવુ. અગર જો એ સંમતિ ન આપે તો એ લશ્કરને હાથ બતાવવો; અને એ રીતે ખાનને હરાવી તેને સુખરૂપ વિજાપુર પહોંચાડવો. ખાનને જીવતો પકડી વિજાપુર મોકલવાથી જેટલો લાભ શિવાજીને થાત, તેટલો લાભ તેના વધથી વાસ્તવિક રીતે હતો જ નહીં. પણ તે ધારણા ખાને પાર પડવા દીધી નહીં. મુલાકાતના મંગળાચરણમાંજ ખાને તેના ઉપર હુમલો કર્યો, એટલે શિવાજીને તેના ઉપર હાથ ઉપાડવો જ પડ્યો. આવા પ્રસંગ માટે તે તત્ક્ષણ તૈયાર થઇ ગયો, એ માત્ર તેની સાવધાનતા ને સમયસૂચકતાનું પરિણામ છે. અર્થાત્ તેના ઉપર ખૂનનો અથવા દગાનો આરોપ ઘટતો નથી. શિવાજીએ ખાનને કહેવરાવેલું કે, " હું શરણે આવવા તૈયાર છું. આપ મારે ત્યાં આવી મારૂં સાંભળો અને સમાધાની કરો. " આ સંદેશો પાળવાનો તેનો ઇરાદો નહોતો એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી. માત્ર ખાને એ સંદેશા પ્રમાણે વર્તવામાં બે ભૂલો કરી. કાં તો એ સંદેશો ખરો માનીને તેણે તે રીતે જ વર્તવું જોઇતું હતું અને કાં તો તેમાં લુચ્ચાઇ છે એમ માનીને તેણે એકલા ન જતાં ખુલ્લી રીતે માણસો સાથે આગળ વધવું જોઇતું હતું. એ સંદેશામાં ખાનને લુચ્ચાઇ જણાઇ નહીં, કેમકે તેને પોતાના બળ માટે ગુમાન હતું; અને મુલાકાત વખતે તેણે દિલમાં કપટ રાખી શિવાજીનો ઘાટ ઘડ-વાનો વિચાર કર્યો. ખુલ્લી રીતે લડીને શિવાજીને કબજામાં લેવાનું

તેને શક્ય લાગેલું નહીં. તેથી તેણે આવો માર્ગ લીધો, અને તેનું પરિણામ તેને ભોગવવું પડ્યું.

અફ્ઝુલખાનને શિવાજી ઉપર એટલો બધો ગુસ્સો આવવાનું પણ કારણ હતું. **શિવાજી** જે પ્રદેશ જીતતો હતો તે **અફ્ઝુલખાનની** જાગીર પૈકીના હતા અને તેના જમીનદાર વગેરેને તેણે ખાન વિરુદ્ધ ઉશ્કેર્યા હતા. ખાનને તેથી વસુલ બિલકુલ આવતું નહીં અને તેથી બીજા અમલદારો કરતાં તેને **શિવાજી** માટે વિશેષ ગુસ્સો આવ્યો હતો. **શિવાજીને** હરાવ્યા શિવાય તેનો છૂટકો જ ન હોતો. વળી તે બહુ બળવાન્ હતો અને એ પ્રદેશનો ઘણો માહિતગાર હતો, એટલે તેણે **શિવાજીને** માટે વિજાપુર દરબારનું બીડું ઝીલેલું. **શિવાજીને** ગુસ્સે કરવા તેણે દેવળો વગેરે પણ તોડેલાં. **શિવાજીને** એ ખુલ્લું લડવા માટેનું આમંત્રણ જ હતું. પણ **શિવાજીની** કુશળતા આગળ તે હાર્યો. તેનો નાશ થતાં મરાઠા સરદારોમાં ઘણું બળ આવ્યું, અને પ્રજામાં પણ અભિમાન જાગ્યું. ડહાપણ, ચતુરાઈ, વ્યવસ્થા અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી શિવાજીની જીત થઇ.

માતા **જિજાબાઇએ** આ પ્રસંગના “પોવાડા” બનાવરાવ્યા અને તે માટે ઇનામો આપ્યાં. એ પોવાડા **શિવાજી** તથા **જિજાબાઇએ** પણ સાંભળેલા એટલે તેમાંની હકીકતની સત્યતા માટે ખાત્રી રહે છે. ઐતિહાસિક વિગતો સાચવી રાખવાને તે વખતમાં એવાંજ સાધનો હતા. એ પોવાડા ઉપરથી જણાય છે કે **શિવાજીના** તાબામા તે વખતે ૪૦-૫૦ કિલ્લા હતા, અને તેનું રાજ્ય લોકપ્રિય હતું. લોકોમાં તેને માટે ‘મહારાજ’ અથવા ‘છત્રપતિ’ એવાં વિશેષણો વપરાતાં. દ્રવ્ય સામગ્રી પણ **શિવાજી** પાસે પુષ્કળ હતી અને **આદિલશાહ** જેટલો લગભગ તેનો ઠાઠ હતો.

ખાનની ચઢાઈ એ **શિવાજી** ઉપર મોટી આફત હતી. એ સ્થિતિ બદલાઈ જતાં **જિજાબાઇને** ઘણો સંતોષ થયેલો. **શાહજીને**

પણ તેથી બહુ સારું લાગેલું. શિવાજીએ પોતાને મળેલા વિજય માટે ઘણું દાન કર્યું. જે માણસોએ ઘણું પરાક્રમ કર્યું હતું, તેને મોટી મોટી બક્ષિસો આપી રાજી કર્યા. મરાઠી રાજ્યની ખરી સ્થાપનાનો આ વિજયથી પાયો નખાયો. લોકો ઉપર તેની સત્તા ખૂબ બેસી ગઇ. અપૂર્વ કલ્પના, સાહસ, સમયસૂચકતા વગેરે મહાન્ પુરુષ માટેના ગુણો તેનામાં છે એવી ખાત્રી થતાં એ અદ્વિતીય પુરુષ છે એમ સૌ માનવા લાગ્યા, અને તે ધારશે તે કરશે એવી સૌની માન્યતા થઇ.

૩. બાજી પ્રભુનું પરાક્રમ—અફઝુલખાનના વધનો લાભ લેવા હવે શિવાજી મોટા લશ્કર સાથે બહાર આવ્યો. પ્રથમ કોલ્હાપુર પ્રાંતમાં પેસી પન્નાળાનો મજબુત કિલ્લો તેણે યુક્તિથી કબજે કર્યો. તે વખતે કોલ્હાપુરમાં વિજાપુરનો સુબો રૂસ્તુમુજ જમાન હતો અને તેના હાથ નીચે થાણદારો તથા કિલ્લેદારો હતા. ઘણા ભાગે હિંદુ નોકરોથી જ એ પહાડી પ્રદેશનો બંદોબસ્ત બરાબર રહી શકતો હતો. પન્નાળા, પવનગઢ, વિશાળગઢ, ખેલણા અને રાંગણા એટલા કિલ્લા એ પ્રાંતમાં પ્રસિદ્ધ હતા. શિવાજી તે પ્રદેશ કબજે લેવાને ઘણા વખતથી ઉત્સુક હતો. અફઝુલખાનનો વધ થતાંજ પન્નાળાના હિંદુ કિલ્લેદારને ફોડી તેણે અન્નાજી દત્તા મારફત એ કિલ્લો હસ્તગત કર્યો. તેજ પ્રમાણે પવનગઢ પણ તેને મળ્યો, અને કૃષ્ણા નદીના કાંઠાના ભાગમાં તેણે ખંડણી લેવા માંડી. પછી ખેલણા અને રાંગણા એ કિલ્લા ઘણી બહાદુરીથી લડીને લીધા. રૂસ્તુમુજ જમાન આ બધુ જાણી વિજાપુરના સુલતાનનો હુકમ મેળવી શિવાજી ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ તેની પાસે વધારે માણસો નહી હોવાથી શિવાજીએ તેને કૃષ્ણા નદીને પેલે પાર હાંકી કાઢયો અને પોતે ખંડણી ઉઘરાવતો ઠેઠ વિજાપુર પર્યંત ગયો. તે ત્યાંથી એટલી ઉતાવળે પાછો ફર્યો કે કોઇ તેની પુઠ પકડી શક્યું નહી. આ રીતે ઘણી લૂટ મેળવી શિવાજી ૧૬૬૦ માં રાયગઢ પાછો આવ્યો. તેના સરદારોએ રાજાપુર તથા દાભોળ કબજે કર્યાં.

આદિલશાહને હવે ચિંતા થઇ પડી કે શિવાજીનો બંદોબસ્ત કેમ કરવો. શીદી જોહર નામનો એક સરદાર કર્ણાટકમાં કર્નુલની દેખરેખ ઉપર હતો. આદિલશાહની પ્રથમ તેના ઉપર ઇતરાજી હતી, કેમકે તે તેના ધણીના છોકરાને રખડાવી પોતે બળજોરીથી કારભાર લઇ બેઠો હતો. તેને આદિલશાહે બોલાવીને કહ્યું કે શિવાજીને જો તું હરાવે, તો તારી ઉપરની અમારી ઇતરાજી દૂર થાય. શીદી જોહરે તે કબુલ્યું. આદિલશાહે તેને 'સલાબતજંગ' એવો ઇલકાબ આપ્યો અને દશ હજાર સવાર તથા ચૌદ હજાર પાયદળ લઈ તે ચડ્યો. સાથે અફઝુલખાનનો દીકરો પણ બાપનું વેર લેવા ગયો. આટલી તૈયારી જોઈ જંજીરાના શીદી તથા વાડીના સાવંત પણ તેમાં સામેલ થવા તત્પર થયા. પણ શિવાજીએ તેથી ન ગભરાતાં બરાબર બંદોબસ્ત ગોઠવ્યો અને ભરોંસાદાર સરદારોને ખોળી ખોળી તેણે જેના તેના તરફ મોકલ્યા. રાવો બલ્લાળને શીદી તરફ મોકલ્યો, બાજી પાસલકરને વાડીના સાવંત તરફ મોકલ્યો. પુરંધર, સિંહગઢ, અને પ્રતાપગઢ તરફ મોરોપંત પિંગળેને રાખ્યો અને કલ્યાણ પ્રાંતમાં આબાજી સોનદેવ હતો જ. આ રીતે બંદોબસ્ત ગોઠવી તે જાતે પન્નાળાના કિલ્લા ઉપર રહ્યો. પણ એ કિલ્લો મારવા જેટલો મજબુત નહોતો. શીદી જોહર ઠેઠ ત્યાં સુધી આવ્યો, અને મોગાનું જનાં તેણે મોરચા ગોઠવી ઘેરો ઘાલ્યો. બજારનાં માણસો સામેનો વહેવાર તેથી બંધ પડ્યો. શીદીએ ધાર્યું કે શિવાજી

સમજી ગાફલ રહ્યાં. મધરાતે માવળાઓની એક ટોળી લઇ અંધારામાં શત્રુના ચોકી પહેરા ચૂકાવી શિવાજી કિલ્લા નીચે ઉતર્યો, અને વિશાળગઢ તરફ ચાલતો થયો. કેટલાક કલાક સુધી વિજાપુરના લશ્કરને તેની ખબર પણ પડી નહીં. જ્યારે ખબર પડી ત્યારે અફઝુલખાનનો દીકરો ફાઝલ મહંમદ તથા શીદી જૌહરનો દીકરો શીદી અઝીજ ઉતાવળે પાછળ પડયા. પણ સવારને ઘણો વખત થઇ ગયો ત્યારે તેને શિવાજીનો પત્તો મળ્યો. પરંતુ એ વખતે એ વિશાળગઢ ઉપર ચડતો હતો. શત્રુઓને આવી પહોંચેલા જોઇ તેણે બાજી પ્રભુને કેટલાક માવળાઓ સાથે તે ગઢની ખીણમાં રાખ્યો અને કહ્યું કે હું ઉપર પહોંચું ત્યાં સુધી શત્રુને અટકાવી રાખી ઉપર આવવા ન દેશો. આ રીતે શૂરવીર બાજી પ્રભુ ખીણ વચ્ચે આડો ઊભો રહ્યો. શત્રુનાં માણસો ત્યાં આવી પહોંચ્યાં, પણ બાજી પ્રભુએ અને તેનાં માણસોએ તેમના ઉપર એવો આકરો મારો કર્યો કે તેમને પાછું ફરવું પડયું. ફરી વધારે માણસો આવી પહોંચતાં તેમણે બે વખત હલ્લો કર્યો, પણ તેમાં પણ પાછું જ હઠવું પડયું. પછી બપોરને વખતે ફાઝલખાન નવાં માણસો લઇ ફરી ચડી આવ્યો. બાજી પ્રભુનાં ઘણાં માણસો એ વખતે મરાઈ ચૂક્યાં હતાં છતાં પણ તે ઘણા જુસ્સાથી તેની સાથે લડયો. તેનું સઘળું લક્ષ કિલ્લા ઉપરની તોપ સાંભળવા તરફ હતું. તેનાં અર્ધ કરતાં વધારે માણસો રણમાં પડયાં અને તેવામાં તે પોતે પણ ગોળી લાગતાં પડયો; પણ જીવ જતાં પહેલાં તેને શિવાજી કિલ્લા ઉપર સુખરૂપ પહોંચ્યા બદલની તોપનો અવાજ સંભળાયો. આથી મરતાં મરતાં તેને ઘણો સંતોષ થયો કે 'મેં મારૂં કર્તવ્ય બજાવ્યું.' બાજીએ આ પ્રમાણે અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવ્યું. માત્ર પચાસ સાઠ માણસોની મદદથી તેણે શત્રુના મોટા લશ્કરને રોકી રાખ્યું અને બે પહોર સુધી ખીણને નાકે ઉભા રહી જે સામો આવ્યો તેને ઠાર કર્યો. તેને પચીસ જખમો થયા, છતાં તે જરા પણ ન ડગ્યો, અને મરતાં સુધી શત્રુને એક ડગલું પણ આગળ

આવવા દીધો નહીં. આ બનાવ સન ૧૬૬૦ માં બન્યો. ઇંગ્લંડને માટે જીવ આપનાર નેલ્સને પણ મરતી વખતે આવાજ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા હતા. માવળાઓએ બાજીનું શબ શત્રુઓના હાથમાં ન જવા દેતાં ઘણી ચાલાકીથી કિલ્લા ઉપર પહોંચાડ્યું. શિવાજીને તે વખતે ઘણું લાગી આવ્યું અને બાજીની નિઃસ્સિમ રાજભક્તિ માટે ઘણોજ પ્રેમ થયો.

ઇતિહાસમાં મરાઠા લોકોનું શૌર્ય બતાવનારા જે નામાંકિત પ્રસંગો છે તેમાંનો આ એક પ્રસંગ પણ ગણી શકાય. ગ્રીસના લોકોએ થર્મોપેલીની ખીણમાં આવીજ બહાદુરી બતાવેલી. એક એકનિષ્ઠ સરદારની કર્તવ્યનિષ્ઠાથી આખા રાજ્યનો બચાવ થાય, અને એવી કામગિરી કરતાં એ સરદારનો જીવ પણ જાય. એવા પ્રસંગો ક્વચિત્‌જ બને છે. મહારાષ્ટ્રીઓમાં આ વખતે કેટલો આવેશ આવેલો હતો તેનું માપ પણ આ પ્રસંગ પરથી થઈ શકે છે.

બાજી પ્રભુને સાત પુત્રો હતા. મોટા પુત્ર બાબાજીને તેની સરદારી આપી અને બીજા છોકરાઓને પણ પાલખી વગેરે આપી માવળાઓની સબનિશી આપી.

હાથમાં આવેલો શિવાજી આ પ્રમાણે છટકી જતાં આદિલશાહ અને તેના બધા સરદારો નિરાશ થઇ ગયા. શીદી જોહરે તેને લાંચ લઈ જવા દીધો એવી શંકા લઇ તેને પાછો બોલાવ્યો, પણ તે વિજાપુર ન જતાં કર્નુલ ગયો. આ રીતે વિજાપુરનો બીજો દાવ પણ ખાલી ગયો.

૪. **આબાજી વિશ્વનાથ પ્રભુ**—શિવાજીના આરંભમાં પ્રભુ મંડળીની તેને ઘણી સહાય મળી છે. બ્રાહ્મણો કરતાં પણ પ્રભુનાં સાહસ કદાચ તેને વિશેષ ઉપયોગી થયાં. આબાજી વિશ્વનાથનો જન્મ ૧૬૩૧ માં થયેલો. બાજી પારલકરની સાથે રહી તે રાજ્યનું કામ હંમેશાં કરતો. તેની હોંશિયારી જોઈ શિવાજીએ સન ૧૬૪૯ માં તેને સરદાર બનાવ્યો, ને ત્યારથી કિલ્લાઓ લેવામાં તથા લડાઇઓમાં તે હંમેશાં હાજર રહેતો. જાવળી જીતતી વખતે મોરેનું ખૂન થયા પછી જે

વખતે તેની ફોજ **શિવાજી**ના લશ્કર ઉપર ધસી આવી, અને હાર થવાની તૈયારી હતી, તે વખતે **બાબાજી** આગળ ધસ્યો હતો અને માવળાઓને પાછા ફેરવી ઘણા જુસ્સાથી તેણે હલ્લો કર્યો હતો. એ હલ્લાના પરિણામે જીત થઈ અને **જાવળી** કબજે થયું. **રોહિડા**નો કિલ્લો લેવાનો **શિવાજી**ને વિચાર થયો, તે વખતે પણ **બાબાજી**એ ફકીરના વેશે કિલ્લા ઉપર જઈ બધી બાતમી આણેલી. એ કિલ્લાના બંદોબસ્ત માટે તે વખતે **બાંદલ** દેશમુખ અને **બાજી** પ્રભુ હતા. એક દિવસ રાત્રે **શિવાજી** એ કિલ્લા ઉપર કેટલાક માવળાઓને લઇને ચડયો. પ્રથમ પોતે, પછી **બાબાજી** અને પછી બીજા માણસો ચડયા. કિલ્લા ઉપરનાં માણસો જાગી ઊઠયાં અને હાથોહાથની લડાઇ ચાલી. ઓળખવાની સવડ થાય તેટલા માટે **બાબાજી**એ એક ઘાસની ગંજી સળગાવી મૂકી. **બાબાજી**એ આ પ્રસંગે ઘણું શૌર્ય બતાવ્યું. તેને પુષ્કળ જખમો થયા, પણ તે બિલકુલ પાછો હઠયો નહીં. **બાંદલ** દેશમુખ ઘાયલ થઈને પડયો અને **બાજી** પ્રભુ પછી લડવા આગળ આવ્યો. **બાબાજી**એ તેને કહ્યું કે, "આપણે આ રીતે અરસપરસ લડી નિરર્થક મરી જવું યોગ્ય નથી." **બાજી** પ્રભુ તે પછીથી **શિવાજી**ના પક્ષમાં આવ્યો, અને **શિવાજી**એ તેને સરદાર બનાવ્યો. એ સરદારે પછી **શિવાજી**ના સંરક્ષણ માટે પોતાના પ્રાણ આપ્યા તે આપણે જાણી ગયા છીએ. રોહિડા કિલ્લો કબજે થતાં ત્યાંનાં જે માણસો નોકરીમાં રહેવા કબુલ થયા, તેને નોકરીએ રાખ્યાં અને જે કબુલ ન થયાં તેને ઘેર જવા દીધાં.

બાબાજીએ **શિવાજી**ની નોકરી ઘણી નિષ્ઠાથી બજાવી. **શિવાજી**ના મરણ પછી **શંભાજી**એ ઘણા સરદારોનાં વતન લઇ લીધાં ત્યારે તેનું દિલ બહુ કચવાયું. તેણે લોકોને ગમે તેમ સમજાવી **ઔરંગ-જેબ**ના લશ્કર સામે બચાવ કર્યો. **શંભાજી**નો હૃદયવેધક અંત સાંભળી તેને બહુ રોષ આવેલો, અને જીવની પરવા ન કરતાં તેણે લડવાનું ચાલુ રાખેલું. તેનાં પરાક્રમોથી તેને **રાજારામે** ઇનામો આપેલાં

મોગલોનો દાભોળ પ્રાંત લેવા તે શંકરાજી નારાયણ સાથે ગયેલો, ત્યાંની કામગિરીથી પણ શંકરાજીને તેને માટે સંતોષ થયેલો. ઔરંગઝેબના લશ્કરે સન ૧૬૯૪ માં જ્યારે તોરણાને ઘેરો ઘાલેલો ત્યારે પણ તેનું રક્ષણ આબાજીએ ઘણી બહાદુરીથી કરેલું. અને લડતાં લડતાં કિલ્લામાંથી નીકળી જતાં તેનું મરણ થયું. તેનું વતન તેના પુત્ર જનાજીને મળ્યું.

૫. ત્રીજી ચડાઈ (૧) બાજી ઘોરપડે—ઉપર પ્રમાણે બેઉ પ્રસંગો વ્યર્થ જતાં અલી આદિલશાહ જાતે હવે બધું લશ્કર લઈ શિવાજી ઉપર ચડયો. તેણે પન્નાળા, પવનગઢ વગેરે કિલ્લાઓ લઇ લીધા, અને ચોમાસું આવી લાગતાં કૃષ્ણા નદીને કાંઠે છાવણી નાખી રહ્યો. રાંગણા અને વિશાળગઢ હજી તેના હાથમાં આવ્યા નહોતા. તેવામાં કર્ણાટકમાં બંડ ઊઠયું, એટલે તે વિચારમાં પડયો કે પ્રથમ શિવાજીનું બંડ શમાવવું કે કર્ણાટકનું ? તેટલામાં વાડીના સાવંતે માગણી કરી કે મને મદદ આપો તો શિવાજીને હું શાસન કરૂં. શાહે તેની મદદમાં બાજી ઘોરપડેને તથા બહિલોલખાનને આપ્યા, અને પોતે કર્ણાટક ગયો. આ વ્યવસ્થા શિવાજીને તો અનુકૂળ થઇ. ઘોરપડેએ સાવંતથી જૂદા પડી પોતાની જાગીર મુધોળમાં હતી ત્યાં ગયો. શાહજીને તેની સાથે મૂળનો વાંધો હતો, કેમકે શાહજીને પકડવામાં તે મુખ્ય હતો. શિવાજી તેને માટે લાગજ જોઇ રહ્યો હતો. એ એકલો મુધોળમાં અસાવધ છે એવી બાતમી મેળવી શિવાજી તાબડતોબ ત્યાં પહોંચ્યો, અને તેને તથા તેનાં માણસોને ઠાર માર્યા. પછીથી તેના પુત્રને બધી હકીકત સમજાવી શિવાજીએ પોતાના પક્ષમાં વાળી લીધો, એ હકીકત આગળ આવશે. શાહે એ ઘોરપડેને બદલે ખવાસખાનને મોકલ્યો, અને તે તથા બહિલોલખાન મળીને કદાચ શિવાજીને હરાવી શકયા હોત. પણ તેમને બંનેને શાહે ઉતાવળે કર્ણાટકમાં બોલાવી લીધા, એટલે સાવંત એકલો હવે શિવાજીના સપાટામાં આવ્યો. તેને શિવાજીએ હેરાન કરી નાખ્યો. પછી તેણે તથા

દળવીએ મળી ગોવાના પોર્ટુગીઝોનો આશ્રય માગ્યો. પણ પોર્ટુગીઝોને શિવાજીએ બીજી રીતે ધમકાવ્યા એટલે ત્યાંથી પણ આશ્રય ન મળતાં તે બંને શરણ આવ્યા.

(૨) **વાડીના સાવંત**—વાડીના એલખમ સાવંતને શિવાજીએ ફરી દેશમુખી આપી, અને સને ૧૬૫૯ માં તેની સાથે જે કરાર કરેલા તેજ ફરી કર્યા કે અર્ધોઅર્ધ વસુલ શિવાજીને ત્યા ભરવું, ત્રણ હજાર માણસો નોકરીમાં મોકલવાં, ગોવા પાસેના કિલ્લાનું રક્ષણ કરવું, સ્વરાજ્ય વધારવા પ્રયત્ન કરવો અને અધિકારી તપાસવા આવે તેને હિસાબ બતાવવો. વળી એમ ઠરાવેલું કે આ કરાર પાળવામાં આવે તો વતન તથા અધિકાર ચાલુ રાખવાં.

એ સાવંતની પેઠે દળવીએ પણ શિવાજીની નોકરી સ્વીકારી. બંનેના મુલકમાં શિવાજીએ પોતાની શિબંધી ગોઠવી. આ રીતે આખી કોકણપટ્ટી તાબામાં આવી અને ત્યાંના નવીન શરવીર લોકોમાં ભરતી થઈ. એ પ્રદેશમાં વળી કેટલાક નવા કિલ્લા પણ બંધાવ્યા.

(૩) **જંજીરાના શીદી**—વિજાપુરની સત્તા પૈકી કોકણનો જંજીરા પ્રાંત શિવાજીના તાબામાં હજી આવેલો નહોતો. કોકણના બીજા કેટલાક કિલ્લા જવટલે હાથમાં આવ્યા, ત્યારે જંજીરાના શીદી સાથે પણ પ્રસંગ પડ્યો. જંજીરો એટલે પાણીમાં બાંધેલો કિલ્લો. કિલ્લા બે પ્રકારના, એક ડુંગર ઉપરના અને બીજા પાણી ઉપરના. સમુદ્રની વચ્ચે બેટ ઉપર જે કિલ્લો બાંધવામાં આવે તે જંજીરો કહેવાય. તેના ઉપર મારો કરવો હોય તો જળમાર્ગે વહાણોની મદદથી થઇ શકે. શિવાજીના વખતમા પશ્ચિમ કિનારા ઉપર એવા ઘણા જંજીરા હતા. હાલ જે જંજીરા સંસ્થાન કહેવાય છે, તે રત્નાગિરિ અને કુલાબાની વચમાં પશ્ચિમ કિનારે છે. શિવાજીના વખતમાં રાજાપુર એ દરિયાઇ મથક હતું. અને રાજાપુરી ખાડીના મુખ પાસે એક વિકટ બેટ ઉપર આ જંજીરો બાંધેલો હતો. તેની ઉત્તરે અલી-

બાગ શહેર અને કુલાબાનો કિલ્લો હતો. કુલાબા અને મુંબાઈ વચ્ચે આવેલા પાંદેરી અને ઉંદેરી બેટ ઉપર પણ કિલ્લાઓ હતા. એ સિવાય અવચિતગઢ, બિરબાડી, ઘોસાળગઢ, મંગળગઢ, ચંદ્રગઢ, વગેરે કિલ્લાઓ એ ભાગમાં હતા; અને ચૌલ, મરાડ, દંડારાજપુરી, રેવ્હા, શ્રીવર્ધન વગેરે બંદરો હતાં.

શિવાજીની રાજ્યસ્થાપનામાં પશ્ચિમ કિનારો તાબામાં લેવો એ ઘણી આવશ્યક વસ્તુ હતી. શિવાજીને તે જણાઇ આવેલું અને તે માટે તેણે તથા તેના અનુયાયીઓએ માણસો, પૈસા તથા વખત પુષ્કળ ગાળ્યાં. કિનારો હાથમાં આવે તો ઇરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા વગેરે સાથેનો વેપાર હાથમાં આવે, અને રાજ્યનું મહત્વ તથા કીર્તિ એ વેપારને લીધે વધે. વળી મુસલમાનોને હરાવવાનું પણ એ એક સારૂં સાધન હતું. વિજાપુરના સુલતાન તથા દિલ્લીના મોગલ શહેનશાહને હરાવવાને શિવાજીને જેટલી કાળજી હતી, તેથી વિશેષ કાળજી આ જંજીરાના શીદીને હરાવવા માટે તેને હતી. કેમકે અંગ્રેજ, પોર્ટુગીઝ, વલંદા વગેરે દરિયામાર્ગે આવનારા લોકો ઉપર તથા પરદેશથી આવતા મુસલમાનો ઉપર દાબ રાખવા સારૂ તેને તે કિનારાની જરૂર હતી. વિજાપુરના આદિલશાહને તો તેણે ઉડાવી મૂક્યો, અને ખુદ ઔરંગજેબને પણ તેણે ધાસ્તી પમાડી, પણ આ શીદીનો બંદોબસ્ત તેને હાથે થયો નહીં. તેના મનથી એ મોટું શલ્ય હતું. તે ટળ્યું નહીં તે પહેલાં તેનું મરણ થયું. બાપનું અધુરૂં રહેલું કામ પાર પાડવા શંભાજીએ પણ ઘણી મહેનત કરી અને પછીથી શાહુ તથા બળવાન્ પેશ્વા બાજીરાવે પણ તે માટે પ્રયાસ કર્યો, પણ તે પાર પડ્યું નહીં. નાના ફડનવીસે તે પછી એ શીદીઓ પૈકી બાબુમીયાંને સાથમાં લઇ સુરતની નજીક તેને થોડી જાગીર આપેલી, જે હાલનું સચીન સંસ્થાન કહેવાય છે. છેવટ સન ૧૮૩૪માં એ જંજીરા અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું ત્યાં સુધી મરાઠાઓ અને તેમની વચ્ચે લડાઇઓ થયા કરી, પણ કોઇએ એકમેકનો પીછો છોડ્યો નહીં. બંને પક્ષે

લડાઇમાં ઘણી ખુવારી વેઠી. **શિવાજી** તથા તેના મોટા મોટા સરદારોએ, **શંભાજી**, **શાહુ**, અને પેશવાઓએ આંગરે, ધૂળપ તથા બીજા નામાંક્તિ સરદારોએ, અને છેવટે **નાના**ફડનવીસ સરખા મુત્સદ્દીએ એ શીદીનો પરાભવ કરવાને પોતાનું સઘળું બળ અને બુદ્ધિ વાપર્યાં.

બારમા અન તેરમા શતકમાં એ પ્રાંત દેવગિરિના યાદવોના તાબામાં હતો. પછીથી કેટલાક વખતે તે **વિજયનગરના** તાબામાં આવ્યો અને સને ૧૪૨૯ ના અરસામાં તેના ઉપર બ્રાહ્મણી રાજ્યની સત્તા સ્થપાઇ. પછી તે **અહંમદનગરના** ભાગમાં આવવાથી તેને માટે પોર્ટુગીઝો, ગુજરાતના સુલતાન અને નિજામશાહ વચ્ચે ઝઘડા થયા. ચૌલમાં પોર્ટુગીઝોનું મુખ્ય થાણું હતું. સન ૧૬૦૦ માં શહેનશાહ **અકબરે અહમદનગર** જીતવાથી એ પ્રાંત ઉપર મોગલોની સત્તા થઇ. પણ તે પછીથી **મલીકંબરે** તે પાછો લઇ લીધો. ફરી **શાહજહાંના** વખતમાં તે મોગલોના હાથમાં આવ્યો, પણ બંદોબસ્ત ન રહેવાથી **શાહજીએ** તેને પોતાની જાગીરમાં ગણી લીધો. પછીથી **અદિલશાહને** વહેંચણીમાં નિજામશાહીનો કેટલોક ભાગ મળ્યો તેમાં આ પ્રાંત પણ મળ્યો. **આદિલશાહે** તેના બે ભાગ કર્યા. એક કલ્યાણ અને બીજો જંજીરા. પૈકી કલ્યાણ **શિવાજીના** તાબામાં આવ્યો હતો.

જંજીરો એટલે બેટ ઉપર બાંધેલો કીલ્લો **રાજપુરી** ખાડીના મુખમાં એક ન્હાનો સરખો બેટ છે પણ તેનો કિલ્લો મજબુત બાંધેલો છે. **રાજપુરી** ખાડી બહુ લાંબી નથી, પણ પહોળી અને ઉંડી હોવાથી તેમાં મોટાં વહાણો રહેવાની સારી સવડ છે. તેનાથી એક મૈલ અંતરે **દંડા** અને **રાજપુરી** નામે બે ગામો છે તે દંડા રાજપુરીનાં એક નામથી ઓળખાય છે. નિજામશાહીના વખતમાં એ ગામોનો વેપાર ઘણો હતો. તે વખતે આફ્રિકાથી ઘણા હબસીઓ અહીં ખલાસી અથવા સિપાઇ તરીકે આવેલા. ધીમે ધીમે તેની વસ્તી વધતી થઇ, અને તે મોટા અધિકાર ઉપર પણ આવવા લાગ્યા. પ્રસિદ્ધ **મલીકંબર** પણ એ જાતિનો હતો. બ્રાહ્મણી રાજ્ય સ્થપાતી વખતે શીદી **યાકુત** નામના

એક સરદારને નિજામશાહે એ ભાગના બંદોબસ્તનું કામ સોંપ્યું હતું. ત્યારથી જંજીરા ઉપર હબશીઓનો કારભાર થયો. બંદોબસ્તમાં તેમને જળમાર્ગના વેપાર ઉપર અને મક્કા જનારા યાત્રાળુઓની આવજા ઉપર દેખરેખ રાખવાની હતી. સન ૧૫૭૧ માં ખાડીના મુખ આગળના ખડક ઉપર એ હબશી સરદારે એક મજબુત કિલ્લો બાંધ્યો. સન ૧૬૨૧માં શીદી **અંબર**ના હાથમાં કારભાર હતો તે વખતે આખો કોકણ પ્રાંત **વિજાપુર**ને મળતાં તેના ઉપર **વિજાપુર**ની સત્તા થઈ. **આદિલશાહે** જંજીરાના આ અધિકારીને વજીરનો કિતાબ આપ્યો. શીદી **અંબર** મરણ પામતાં તેની જગાએ તેનો દીકરો શીદી **યુસફ** આધકારી થયો. તે સન ૧૬૫૫ માં મરણ પામતાં **ફત્તેખાં** શીદી અધિકારી થયો. આ શીદીઓમાં ઘણો સંપ હોવાથી તે સહસા જીતાયા નહીં.

શિવાજીએ દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કરી સન ૧૬૬૧–૬૨ માં જંજીરા જીતવા પેશવા **શામરાજ**પંત તથા **બાજી** ધુળપને મોકલ્યો. તેમની સામે શીદી **ખેરિયત** તથા શીદી **કાસમ** આવ્યા. **શ્યામરાજ**પંતનો મુકામ **રાજપુરી**માં હતો. તે આ શીદીઓ સાથે વાટાઘાટ કરવા જાતે જંજીરાના કિલ્લામાં ગયો, પણ શીદી **ખેરિયતે** ત્યાં તેને કેદ કર્યો. લશ્કર વગર તે એકલો હોવાથી તેનો કાંઇ ઇલાજ રહ્યો નહીં. એટલે તેણે "પોતે હવે પછી કદી જંજીરા ઉપર ચડી આવશે નહીં" એવું વચન આપી છુટકારો મેળવ્યો. **શિવાજી**એ તેને ફરી જંજીરા ઉપર ચડવા કહ્યું, પણ પોતે વચન આપેલું હોવાથી તેણે ના પાડી. **શિવાજી**એ નારાજ થઈ તેને ઘેર જવા રજા આપી.

શ્યામરાજપંત એ **શિવાજી**નો પહેલો પેશવા હતો. તેણે લગભગ ૧૬૪૫ થી ૧૬૬૨ સુધી એ કામ કર્યું. તે પછી **મોરો**પંત પિંગળે પેશવા થયો. એ **શ્યામરાજ**પંતના હાથ નીચે ઘણા પ્રભુઓ કામ કરતા હતા. તેમનાં વતનો તેણે દાબથી અથવા છળથી પડાવી લીધાં હતાં એટલે લોકમાં તે અપ્રિય થઇ પડયો હતો. **શિવાજી** આગળ

તે માટે ફરિયાદો પણ ગયેલી. પછીના સમયમાં જેનાં તેનાં વતનો પાછાં મળેલાં. હાલ એ શ્યામરાજપંતના વંશજો ભોર સંસ્થાનમાં છે.

શિવાજીએ પછી જંજીરા માટે નીલોપંત તથા રઘુનાથપંતને મોકલ્યા. દરિયા સારંગ, દોલતખાન તથા માયાજી ભાટકર પણ તેની સાથે હતા. શીદી અને મરાઠા વચ્ચે એ વખતે ઘણી આકરી લડાઇ થઈ, પણ તેમાં મરાઠા હાર્યા અને તેમને પાછા આવવું પડ્યું. ફરી સન ૧૬૬૧માં વ્યંકાજીની સરદારી નીચે હલ્લો મોકલ્યો, અને પછીથી મોરોપંત પિંગળેને પણ તેની મદદમાં મોકલ્યો. નવાં ઉંચાં પ્રકારનાં વહાણો વધારી આ હલ્લો કરેલો, અને લડાઇ ઘણી કુશળતાથી ચલાવી. પણ સામી બાજુ શીદી ખેરિયત પણ કંઇ કમી ન હોતો. કેટલાંક વર્ષ સુધી એ પ્રમાણે મારામારી શરૂ કરી, પણ પરિણામ કંઇ આવ્યું નહીં. સન ૧૬૬૫માં ઔરંગજેબ સાથે તહ થતાં શિવાજીને આ જંજીરા આપવાનું ઠર્યું, પણ શીદી ખેરિયત તથા કાસમખાને બાદશાહ પાસે જઈ ખટપટ કરી અને બાદશાહે એ જંજીરા શિવાજીને આપવાનું નામંજુર કર્યું. સન ૧૬૬૭ માં શીદી ફત્તેહમાં મરણ પામ્યો અને ખેરિયત મુખી થયો.

તેણે ફરી જોરથી લડાઇ શરૂ કરી, પણ બેમાંથી એકે પક્ષ થાક્યો જ નહીં. સન ૧૬૬૧ થી એક સરખાં નવ વર્ષ સુધી વ્યંકાજીએ રાજપુરીમાં પડાવ રાખ્યો અને લડાઇ ચાલુ રાખી. છેવટે શીદીને જણાયું કે બહારની મદદ આવ્યા સિવાય આપણાથી હવે નભાશે નહીં એટલે તેણે ઔરંગજેબ પાસે સુરતના કાફલાની મદદ માગી. એ કાફલો શીદી સંબૂળના હાથમાં હતો. તેની મદદ તરતજ મળી. કેમકે ખરી રીતે જોતાં આ લડાઇ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે હતી. શિવાજીએ પણ મોટો કાફલો તૈયાર કર્યો. ન્હાનાં મોટાં ચારસો પાંચસો વહાણો બંધાવી તેનું મુખ્ય થાણું કુલાબામાં કર્યું. તેજ પ્રમાણે વિજયદુર્ગ અને સુવર્ણદુર્ગમાં પણ કેટલાંક વહાણો રાખ્યાં. એ સઘળાં ઉપર દરિયાસારંગ અને માયનાક ભંડારીને મુખ્ય

અમલદાર નીમી તેના હાથ નીચે કોળી લોકો ગોઠવ્યા, તથા તોપો પણ તૈયાર કરાવી. આ કાફલાથી પોર્ટુગીઝ લોકો ઉપર શિવાજીનો દાબ બેઠો. તેમણે વકીલ મોકલી તહ કર્યો કે પોર્ટુગીઝના મુલકને ઉપદ્રવ કરવો નહી, અને તેમણે તોપો, દારૂ ગોળા વગેરે સામગ્રી પૂરી પાડવી.

૬. **શાહજી દ્વારા વિજાપુર સાથે તહ** (૧૬૬૨)—એકંદરે આ લડાઈઓથી શિવાજીની ધાક આદિલશાહ ઉપર પૂર્ણ રીતે પડી. તેને લાગ્યું કે શિવાજી હવે આપણા સકંજામાં આવશે નહી, તેથી તેની સાથે મૈત્રી કરવાનો તેણે મનસુબો કર્યો. શાહજી કર્ણાટકમાં અને શિવાજી મહારાષ્ટ્રમાં બંને પ્રબળ હતા. તેમની આડે આવવું કે તેમને કબજામાં રાખવા એકેય શક્ય નહોતું એટલે શાહે વિચાર્યું કે શિવાજી જો સમજે, તો તેના પિતાની મારફત સમજે. માટે તેણે શાહજીને બોલાવી શિવાજીને સમજાવવા મોકલ્યો. શાહજીના મનમાં પણ ઘણા વખતથી પુત્રને મળવાની ઉત્કંઠા હતી. અફઝુલખાન તથા બાજી ઘોરપડેનું વેર લીધાથી તેના મનમાં શિવાજી માટે માન થયું હતું. શાહને તેણે કહ્યું કે, "શિવાજી મારા કહ્યામાં નથી, છતાં પ્રયત્ન કરી જોઉ." શાહજી ત્યાંથી તંજાવર આવ્યો, અને ત્યાંથી તુકાબાઇ તથા વ્યંકોજીને સાથે લઇ તે તુળજાપુર આવ્યો. ત્યાં કુળદેવીનાં દર્શન કરી ભોસલેના મૂળ ગામ શિંગણાપુરમાં આવ્યો અને ત્યાંથી પંઢરપુર આવ્યો. ત્યાંથી શિવાજીને મળવા પુના જવા નીકળ્યો. શિવાજીએ પણ પિતાની મુલાકાત જેજુરીમાં લેવાનું ઠરાવી તે માટે ઘણી ઉમદા તૈયારી કરી. કેટલાક દિવસ સુધી તે પિતાની સામે પગે ચાલતો આવ્યો. પછી મોરોપંત પિંગળેને આગળ મોકલી પોતે મુલાકાતનું મુહૂર્ત નક્કી કરી જેજુરીના દેવાલયમાંજ મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ કરી ત્યાં રહ્યો. ઘણાં વર્ષોથી પિતા પુત્રની મુલાકાત થયેલી ન હોવાથી પ્રથમ તેમની મુલાકાત દેવાલયમાં વિધિપૂર્વક થઇ. પછી શાહજીના ચરણમાં શિવાજીએ મસ્તક મૂક્યું અને પિતાપુત્ર અત્યંત પ્રેમપૂર્વક ભેટયા. શાહજીની પાલખી શિવાજી જાતે ઉચકીને

પિતાને પોતાના તંબુમાં લઇ ગયો. શિવાજીની આવી પિતૃભક્તિ જોઈ સૌને અતિશય આનંદ થયો.

શિવાજી મહારાજે હાથ જોડી પછી પિતાની ક્ષમા માગી. તેની આવી નમ્રતા જોઈ શાહજીનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. તેણે શિવાજીને બાથમાં લઇ ઘણાં વખાણ કર્યા અને તેનાં પરાક્રમો માટે તથા સદ્‌-વર્તન માટે તેને શાબાશી આપી. ત્યાંથી બધાં પુને આવ્યાં. શાહજીને ત્યાં માસ બે માસ રાખી રાજગઢ, પ્રતાપગઢ, રાયગઢ વગેરે કિલ્લા બતાવ્યા પછી રામદાસસ્વામીનાં દર્શને જઈ સૌ પન્નાળા આવ્યા અને ત્યાંથી શિવાજીનો ખુલાસો લઈ શાહજી વિજાપુર પાછો ગયો. વિજાપુર દરબારે શાહજીને તહ કરવા મોકલ્યો, તેથી તેના લાભનો તહ થયો. શાહજીએ શિવાજીને સોગન લેવરાવ્યા કે, " મારા જીવતાં સુધી વિજાપુર સાથે લડવું નહીં. " શિવાજીએ જીતી લીધેલો મુલક તેની જ પાસે રહ્યો, અને હવેથી વિજાપુરના મુલકને શિવાજીએ ઉપદ્રવ કરવો નહીં એમ ઠર્યું.

આ રીતે આ દશ વર્ષમાં શિવાજીના હાથમાં ઘણો મુલક આવ્યો. સન ૧૬૫૨માં તેની પાસે પોતાની જાગીર ઉપરાંત આક-રણથી નીરા સુધીનો ભાગ, તથા પુરંદરથી કલ્યાણ સુધીના સઘળા કિલ્લા એટલોજ મુલક હતો. હવે કલ્યાણથી ગોવા સુધીની આખી કોકણપટ્ટી, અને ભીમા નદીથી વારણા નદી સુધીનો બધો મુલક તેમાં ભળ્યો. એટલે એકંદરે ૧૬૦ માઇલ લાંબો અને ૧૦૦ માઇલ પહોળો પ્રદેશ તેના તાબામાં આવ્યો. ૫૦ હજાર પાયદળ, ૭ હજાર સવાર, અને એ ઉપરાંત દરિયાઈ કાફલો એટલું તેનું લશ્કર થયું હતું. રાયગઢના મજબુત કિલ્લા ઉપર તેણે રાજધાની જેવી સવડ કરીને પોતાની બધી કચેરીઓ તેણે ત્યાં ગોઠવી હતી. વાઈ, કરાડ અને કોલ્હાપુરનાં થાણાં તેના હાથમાં હતાં તથા ઘોરપડે, દળવી અને ઘાટગે જેવા સરદારો ઉપર તેનો દાબ પડી ગયો હતો. મુલકના બંદો-બસ્ત માટે તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે નવીન કિલ્લા બંધાવ્યા હતા અને

સમુદ્ર કિનારા ઉપર પણ માલવણ, સુવર્ણદુર્ગ, વિજયદુર્ગ, રત્નાગિરિ, જંજીરા, માંદેરી, કુલાબા વગેરે સ્થળે કિલ્લાઓ બંધાવી તેણે પાકો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, અને એ બંદોબસ્ત માટે દરિયાઇ કાફલો પણ ગોઠવ્યો હતો. એ રીતે વિજાપુરનું રાજ્ય મોટે ભાગે તેણે લઈ લીધું હતું.

વાસ્તવિક રીતે સ્વરાજની સ્થાપના હવે પૂર્ણ થઈ હતી. વિજાપુર સાથે યુદ્ધ એટલે હિંદુ મુસલમાન સાથે યુદ્ધ નહોતું. એવું યુદ્ધ તે વખતે શક્ય પણ નહોતું. શિવાજીની શરૂઆતની અડચણો જૂદી જ હતી. વિજાપુરના તાબામાં મોટા મોટા સરદારો ગુંથાયલા હતા, અને તેમને શિવાજી માટે માન કે પૂજ્યબુદ્ધિ નહોતાં. તે હોવાનું તે વખતે કારણ પણ નહોતું. એ સરદારો વિજાપુરના વંશપરંપરાના નોકર હતા અને સ્વતંત્રતા તેમને સંમત હોય તો પણ તેમાં કોઇ આગેવાન થવાને પાત્ર નહોતો. માવળાઓ શિવાજીને એકદમ મળી ગયા, પણ તેમાં તેમને વિશેષ સ્વાર્થત્યાગ કરવા જેવું નહોતું. શિવાજી નિષ્ફળ થયો હોત તો પણ તેમને કંઇ ખમવાનું હતું નહીં. સરદારોની સ્થિતિ તેમનાથી જૂદી હતી. તેઓ રાજ્ય વિરુદ્ધ ઊઠે અને શિવાજી સરખા બંડખોરની સાથે સામેલ થાય; અને કદાચ શિવાજી ન ફાવે તો એ બધાની દુર્દશા જ થાય. તેમનાં વતનો ખાલસા થાય, ઘરબાર લૂટાઈ જાય અને વંશપરંપરાની જાગીરો ખેંચાઇ જઇ તેઓ ભિખારી બને. આ પ્રમાણે શિવાજીના બંડને ઠેકાણે તેનું રીતસર રાજ્ય સ્થપાતાં સુધી એ સરદારો બહુ વિચારમાં રહેલા. અર્થાત્ આ દેશી સરદારોને પોતાની સત્યતા અને સામર્થ્ય બતાવવાનું કામ પ્રથમ તો શિવાજીએ કર્યું. મોહિતે, ઘોરપડે, મોરે, સાવંત, દળવી, સુર્વે વગેરે સરદારો આરંભથી ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં શિવાજીની વિરુદ્ધ હતા. તેમને બધાને હવે ખાત્રી થઈ કે શિવાજી આપણું સંરક્ષણ કરવાને યોગ્ય અને સમર્થ છે. વિજાપુર સાથેની લડાઇઓથી એ મુખ્ય અસર થઇ. શિવાજી પણ બીજાઓના જેવો જ વિજાપુરનો સરદાર હતો, પણ એકવાર મનમાં નિશ્ચય થતાં જ

તે ખુલ્લી રીતે બંડખોર થયો, અને જલદીથી સ્વરાજ્ય સ્થાપી બંડખોરપણું મટાડ્યું. કેવી ચતુરાઇ અને ખૂબીથી તેણે પોતાનો એ નિશ્ચય પાર પાડયો, તે આગળ આવી ગયેલું છે.

૭. શાહજીનું ઉત્તર ચરિત્ર અને મૃત્યુ (૧૬૬૪)—શિવાજીને સુરતથી પરત આવતાં સમાચાર મળ્યા કે **શાહજી** કર્ણાટકમાં અકસ્માત્ ઘોડા ઉપરથી પડતાં મરણ પામ્યા. તે સાંભળી તેને તથા **જિજાબાઈ**ને બહુ દુઃખ થયું. આજ સુધી તેની ઓથે રહીને અનેક કામો કરવાની તેને સવડ હતી. હવે દરેક કામની જવાબદારી સીધી પોતાના ઉપર આવી. તેના કાર્યક્રમમાં તેથી કેટલોક ફેરફાર કરવો પડયો. રાજ્યની અનેક ઉથલ પાથલ તેણે આજ સુધી કરી, પણ તેમાં **શાહજી**નું મન દુભવવા જેવું ઇરાદાપૂર્વક કાંઇ જ કરેલું નહીં. પણ તે પછી મોગલો સાથે તેણે ખુલ્લી રીતે લડાઈ કરી, અને તેમાં જય મળતાં પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા, અને સ્વરાજ્યનાં ચિહ્નો ખુલ્લી રીતે ધારણ કર્યા.

શાહજીનું પૂર્વ ચરિત્ર પ્રથમ આપેલું છે. તેની કેદ, તેને છોડાવવા **શિવાજી**એ કરેલી યુક્તિ અને **શાહજી**એ **શિવાજી**ને મળીને કરી આપેલો તહ એ બાબત પણ અગાઉ આવેલી છે. હવે કર્ણાટકમાં તેણે કરેલું પરાક્રમ અને તેની યોગ્યતા સંબંધે કેટલુંક કહેવાનું રહે છે.

સન ૧૬૩૮ થી ૧૬૪૭ સુધી તેણે કર્ણાટકમાં વિજાપુરની સત્તા સ્થાપીને નવીન મહારાષ્ટ્રીય રાજ્ય પદ્ધતિ શરૂ કરી. બેંગલુરમાં તેણે રહેવાનું નક્કી કર્યું અને આસપાસના લોકોને જીતી લીધા. પછી કોલાર પ્રાંત જીતી ત્યાં મોટા પુત્ર **શંભાજી**ને રાખ્યો. **શંભાજી** પછી તેનો પુત્ર **સુરતસિંગ** પણ ત્યાં રહેતો. તે વખતે **તંજાવર**માં **રઘુનાથ નાયક**, **જિંજી**માં **વ્યંકટ નાયક**, અને **ત્રિચિનાપલ્લી**માં **ત્રિમલ નાયક** રાજ્ય કરતા હતા, અને અંદર અંદર લડતા હતા. એ લડાઇનો લાભ લઈ **શાહજી**એ તે ભાગ હસ્તગત કરી લીધો. સન ૧૬૪૯ માં **મુસ્તફાખાને જિંજી** જાગીર **વિજાપુર** સાથે જોડી દીધી. પણ સન

૧૬૫૨ માં કેદમાંથી છૂટી શાહજી ફરી કર્ણાટક ગયો તે વખતે તેણે પછીનાં દશ વર્ષમાં એ બધા પ્રાંતોમાં રાજ્યવ્યવસ્થા ફરી બાંધી. દેશના વિભાગ અને પેટા વિભાગ કરી તેના ઉપર જૂદા જૂદા અધિકારીઓ નીમ્યા ને તેને દેશમુખ, દેશપાંડે, કુલકર્ણી, વગેરે નામો આપ્યાં. હિસાબ માટે શિરસ્તેદારો રાખ્યા અને બધો વ્યવહાર મરાઠી ભાષામાં કરવા ઠરાવ્યું. તંજાવર પ્રાંત તેણે કઇ સાલમાં જીત્યો તે નક્કીપણે જણાયું નથી, તો પણ ૧૬૭૫ સુધી તેનો સંપૂર્ણ કબજો વ્યંકોજીને મળેલો નહોતો એમ જણાયું છે. એ સાલમાં વ્યંકોજીએ તેના રાજાને સદંતર દૂર કર્યો, અને ત્યાંનું પ્રાચીન સિંહાસન હસ્તગત કર્યું.

વિજાપુરની નોકરી શાહજીએ ઉત્તમ પ્રકારે બજાવી, તેથી તે દરબારમાં તેનું માન વિશેષ હતું. મુરાર જગદેવ, રણદુલ્લાખાન, વગેરે સરદારોનો તેને ટેકો હતો. શરૂઆતમાં રાય રાવળ નામે હિંદુ રાજા કર્ણાટકમાં પ્રબળ હતો તેની સાથે શાહજીએ બે મોટી કટોકટીની લડાઇઓ કરી; અને તેને પરિણામે કોલાર, બંગલુર, ઉરુકોટા, બાલાપુર તથા શિરાપ્રાંત જીતાયા, અને તે શાહજીને જાગીર તરીકે મળ્યા. પછીથી તરતજ રતનપુર, દેવગઢ, રાજદુર્ગ વગેરે પરગણાં શાહજીને મળ્યાં. આપાખાન નામનો સરદાર કનકગિરિમાં હતો, તેની સાથેની લડાઈમાં શાહજીનો મોટો પુત્ર શંભાજી મરાયો. પછી શાહજીએ તેનું વેર લેવા કનકગિરિ કબજે કર્યું. તંજાવરના અધિકારી વિજય રાઘવને ત્રિચિનાપલ્લીના અધિકારી સાથે ટંટો ચાલ્યો. તેમાં શાહજીએ ત્રિચિનાપલ્લીને સહાય કરી તંજાવર મેળવી લીધું. એ જગા સારી હોઈ સર્વાનુમતે પસંદ કરી ત્યાં તુકાબાઈ, વ્યંકોજી તથા તેની સ્ત્રી દીપાબાઇને રાખ્યાં, અને ત્યાં રહેવાની જગા બંધાવી. પછીથી તરતજ ત્રિચિનાપલ્લી પણ તેને મળ્યું.

સન ૧૬૬૨ થી ૧૬૬૪ સુધી બેદનુરના ભદ્રાપા નાઇક અને શિવાપા નાઇક સાથે તેને લડાઈ ચાલી હતી. એ ભદ્રાપા ધનાઢ્ય

હોઇ **વિજાપુરને** ઉપદ્રવ કરતો હતો, તેથી સુલતાને તેના ઉપર ચડાઇ મોકલેલી. તેમાં **શાહજી** તથા **સન્નેખાન** મુખ્ય હતા. **ભદ્રાપાએ** લડાઈ ચલાવી, પણ **શાહજી** આગળ તે હતવીર્ય થયો અને શરણ આવ્યો. એટલે **વિજાપુરનો** મુલક તેની પાસેથી લેઈ લઈ આજીવિકા પુરતો તેની પાસે રહેવા દીધો અને બાકીનો ખાલસા કર્યો. સુલતાનને આ વિજયના ખબર મળતાં તેને બહુ સંતોષ થયો, અને તેણે પત્ર લખી પોશાક, અલંકારો, હાથીઘોડા વગેરે મોકલી બધા અમીર ઉમરાવોમાં ઘણી તારીફ કરી **શાહજીને** બહુ માન આપ્યું. આ વિજય મેળવ્યા પછી બીજા કેટલાક બખેડા સમાવવા શાહજી **તુંગભદ્રાને** તીરે **બસવપટ્ટણમાં** આવ્યો. ત્યાં શિકાર કરવા નીકળતાં હરણની પછવાડે દોડતાં ઘોડાનો પગ ખાડામાં પડ્યો. અને ઘોડો તથા પોતે બંને એક સાથે ગત પ્રાણ થયા (૧૬૬૪). પાછળ રહેલાં માણસો પછી આવી **વ્યંકોજીને** તેડી આવ્યા, ને તેણે ઉત્તરક્રિયા યથાવિધિ કરી. **આદિલશાહ** તરફથી દિલાસાપત્ર આવ્યો અને **વ્યંકોજીના** નામની મનસબદારી આપી. **શિવાજીને** ખબર મળતાં તેને તથા **જિજાબાઇને** પણ બહુ ખેદ થયો. તેના મરણની જગાએ છત્રી બંધાવી અને સુલતાનની પરવાનગી લઈ તેના ખર્ચ માટે એક ગામ અપાવ્યું. તે ગામ અદ્યાપિ ચાલુ છે.

શિવાજી તો જાતે રાજા થયો, પણ **શાહજીની** યોગ્યતા પણ કંઈ કમી નહોતી. રાજ્યની ઉથલ પાથલ તેણે ઘણી કરેલી, અને મરજી પડે તેને ગાદીએ બેસારેલા. શૌર્ય, ઉત્સાહ અને સાહસ તેનામાં હતાંજ, પણ તેનો ખાસ ગુણ સ્વામીનિષ્ઠા હતો. નિજામશાહીની નોકરી કરવામાં તેના ઉપર અનેક સંકટો આવ્યાં, પણ તે તેણે ગણકાર્યાં નહીં. પછી **વિજાપુરની** નોકરી સ્વીકારી, તેમાં પણ તેણે અનેક સંકટો વેઠ્યાં. ઘણી ભાંજગડો ઉત્પન્ન થઈ અને **શિવાજીના** બંડમાં સામેલ હોવાના સંશયથી તેને કેદમાં પણ રહેવું પડ્યું. પણ છેવટે તેની સત્યનિષ્ઠાની સ્વામીને ખાત્રી થઇ. **આદિલશાહીની** સત્તા

કર્ણાટક ઉપર જમાવવા પ્રથમ ઘણાઓએ પ્રયાસ કરેલો, પણ તે **શાહજી** જ ખરી રીતે જમાવી શક્યો. કનકગિરિ, **તંજાવર** અને **બેદનુર**માં તેણે કરેલાં પરાક્રમ જાણીતાં છે. એ પરાક્રમની વિગતવાર હકીકત મળી આવી નથી અને પુત્રની કીર્તિ વધી જતા તેનાં પરાક્રમો દબાઇ ગયાં. નહીતર છેલ્લાં પચીશ વર્ષમાં **શાહજીએ** કંઈ ઓછું કરેલું નથી. તેને મુસલમાન સરદારોનો ટેકો હોવાથી અને તેની સ્વામીનિષ્ઠા માટે ખાત્રી હોવાથી તે મોટાં કામો કરી શક્યો. **આદિલશાહી** ઉપર તેને પ્રેમ હતો અને જીવતાં સુધી તેના તરફ તે ઘણી વફાદારીથી વર્ત્યો. **શિવાજી** પાસે પણ તેણે પણ લેવરાવેલું કે પોતાના જીવતા સુધી તે **વિજાપુર**ને અડચણ ન કરે. **શિવાજી**નાં તોફાનો માટે પ્રથમ તેને ખરાબ લાગેલું, પણ પછીથી તેની બહાદુરી જોઇ તેને માન ઉત્પન્ન થયેલું. તેની મુલાકાત વખતે તેણે **વ્યંકોજી**ને માટે **શિવાજી**ને ભલામણ કરેલી. તંજાવર પરત આવ્યા પછી તેણે **વ્યંકોજી**ને જણાવેલું કે, "**શિવાજી**એ જાત બહાદુરીથી નવું રાજ્ય મેળવ્યું છે. તેનો ઇરાદો સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો છે અને ઇશ્વર તે પૂર્ણ કરશે. કુટુંબના વડા તરીકે તે છે અને તેને માટે તે લાયક પણ છે. તમે અહીંની મિલ-કતની સંભાળ રાખજો અને પ્રજાનું પાલન કરજો. અહીંની મિલ્કત-માથી **વિઠોજી** કાકા અને તેના કુટુંબનું તથા ભાઈ **શરીફજી** અને તેના કુટુંબનું સંરક્ષણ કરજો. **શિવાજી** ઉપર કદાચ સંકટ આવે, તો મિલ્કત તમારા બેઉની ગણજો. આપણા કુળમા હાલ હું વડિલ છું. મારા પછી **શિવાજી** ગણાય અને તેના પછી તમે ગણાઓ. અહીં વડિલ તરીકે તમે સૌની સંભાળ રાખજો અને સર્વની સાથે સારી રીતે વર્તજો. વડિલોપાર્જિત બે ચાર માણસો આપણે ત્યાં છે તેની સલાહ માનતા રહેજો."

મુત્સદ્દીપણામાં **શાહજી** નામાંકિત હતો. એટલુંજ નહીં, પણ એ સમયમાં એની જોડી નહોતી. **સાબાજી અનંત** અગર ચતુર **સાબાજી** નામે તે વખતમાં જે પ્રખ્યાત વ્યક્તિ હતી, તેની સાથે

શાહજીને ઘણો વખત સ્પર્ધા ચાલેલી, અને **શાહજી**એ તેના ઉપર સરસાઈ મેળવેલી. કેટલીક બખરોમાં એમ જણાવેલું છે કે તે વખતે રાજ્યમાં બે પક્ષ હતા. એક પક્ષમા **જાધવરાવ**, **મલીકંબર**, **ફ્તેખાં** અને ચતુર **સાબાજી** હતો; જ્યારે બીજા પક્ષમાં એકલો **શાહજી** હતો. નિજામશાહે આ ચારેને પડતા મૂકી **શાહજી**ના હાથમાં કારભાર સોંપેલો. **સાબાજી**ને તેથી ખોટું લાગ્યું અને તેણે મોગલોને મળી **જાધવરાવ**ને બોલાવી લીધો તથા **શાહજી**ને હેરાન કર્યો. આ ભાજ-ગડમાં જ **સાબાજી** મરણ પામેલો. કેટલીક બખરોમાં એમ જણાવેલું છે કે **સાબાજી**એ **મુરાર જગદેવ** પાસેથી તાલિમ લીધી હતી અને નિજામશાહીમાં કોઈ મુત્સદ્દી ન હોવાથી **સાબાજી**ને **વિજાપુર** પાસેથી માગી લીધો હતો. તેને માટે બખરોમા જણાવેલું છે કે, "**સાબાજી** ઘણો ચતુર, ગુણજ્ઞ, કલાનિપુણ, વિજ્ઞાની, કુશળ લેખક, અને કોઇ પણ બાબતમાં કમી નહી, એવો દક્ષ હતો. તેણે આખા દક્ષિણ પ્રાંતની વિઘોટી બાંધી તેના નિયમો ઘડ્યા. ઇનામદારોને છૂટ કેટલી આપવી, રૈયતને છૂટ કયારે ને કેટલી આપવી, લખાણો કેવાં કરવાં, વેપાર ઉપર કર કેવો લેવો, અને વેપારની સંભાળ કેમ રાખવી, વગેરે માટે પણ તેણે ધારા બાંધ્યા. વળી પડતર જમીનમાં વાવેતર કરાવ્યું. આવાં કામોથી તે ચતુર **સાબાજી** કહેવાયો. તેનું માન શાહ પાસે ઘણું હતું. કેવળ તેના વિશ્વાસ ઉપર બાદશાહ વર્તતા. તેણે ઠરા-વેલું કે રૈયત ઉપર જૂલમ ન કરતાં તેને રાજી રાખી પૈસા લેવા, પાક બગડી જાય તો છૂટ મૂકવી, અને બળદ અગર ખોરાકની મુશ્કેલી કોઇને હોય તો તેની સવડ કરી આપવી. તેના વખતમાં વેપાર પણ વગર ધાસ્તીએ ચાલતો. વસ્ત્રો, અલંકારો વગેરે શહેરમાં અને રસ્તામાં વગર અંતરાયે લઇ જઇ શકાતાં. સૂતરનો દોરો પણ કોઇનો જડી આવે તો તેના માલીકને આપવો અને વર્ષ છ મહિના સુધીમાં માલીક ન જ મળે તો સરકારમાં જમા કરાવવો એવો નિયમ હતો. એમાં ભૂલ કરનારને સજા થતી." આ **સાબાજી** **શાહજી**ના વખતમાં

હતો અને મુરાર જગદેવ તથા મલીકંબરના હાથ નીચે કેળવાયલો હતો. તેનું અનુકરણ શાહજીએ કરેલું. શાહજીની સોબતથી તેનો લાભ દાદાજી કોંડદેવ તથા શિવાજીને પણ મળેલો. આ રીતે શાહજી યુદ્ધકળામાં કુશળ હોવાની સાથે રાજ્યકારભારમાં પણ નિપુણ હતો. મરેઠાઓને રાજ્ય કારભાર આવડે નહીં એમ કહેનારાઓએ આ શાહજીનો દાખલો વિચારી જોવો.

દેશાભિમાન વગેરે ગુણો જે શિવાજીમાં જણાયા, તેના પણ અંકુરો શાહજીમાં હતા, અને તેનો પ્રાદુર્ભાવ નિજામશાહી માટે લડતાં થયેલો. મુસલમાની રાજ્ય તરફ તેને વિશેષ ભક્તિ હતી. તેનું પોતાનું નામ અને તેના ભાઈ શરીફજીનુ નામ પણ પીર ઉપરથી પડયું હતું. સન ૧૬૫૬ માં જ્યારે આદિલશાહ મરણ પામ્યો, ત્યારે તેણે મુસલમાન રીતિ પ્રમાણે શોક પાળેલો. તે ખુલ્લા મનનો, નિષ્કપટી અને શૂરવીર પુરુષોની પેઠે જ પ્રસંગ પ્રમાણે વર્તવામાં અકુશળ હતો. શિવાજી એ બાબતમાં તેનાથી ઉલટો હતો. તે પ્રપંચી, વ્યવહારકુશળ અને બનતાં સુધી લડવાનો પ્રસંગ લાવ્યા સિવાય કામ સાધી શકતો. એ મિતભાષી અને મધુર બોલનાર હોઈ શત્રુનું પણ મન વાળી શકતો. શાહજીને તેવું આવડતું નહીં. પણ શિવાજી સરખા પુત્રને શોભે તેવો જ તે પિતા હતો એ તો નિ:સંશય.

શાહજીનું ખરૂં બળ નિજામશાહીમાં સન ૧૬૩૩ પછી જણાઈ આવ્યું. ચાર વર્ષ સુધી તેણે મોગલોને ગણકાર્યા નહીં. સન ૧૬૦૦માં અકબર બાદશાહે નિજામશાહી જીતી વિજયોત્સવ કરેલો, તે જેમ વ્યર્થ હતો એમ મલીકંબરે બતાવી આપેલું; તેમ જ શાહજીએ પણ શાહજહાંને એ વખતે બતાવી આપ્યું. માત્ર આ વખતની નિજામશાહીમાં શક્તિ ન હોવાથી તેને યશ મળ્યો નહીં. તો પણ શાહજીની યોગ્યતા મોગલ બાદશાહે ઓળખી લીધી, અને તેથી જ તે તેની આડે આવ્યો નહીં. મલીકંબરની પેઠે જ શાહજીની કીર્તિ પણ લોકોમાં પ્રસરી હતી. આદિલશાહને તેનું માન અને ભીતિ બંને

લાગતાં. માનનો ઉપયોગ કરીને તેણે કર્ણાટકનાં તોફાનો સમાવ્યાં; અને ભીતિ લાગતી હોવાથી તેને તેણે સ્વતંત્ર થવા દીધો નહી. જો એ સ્વતંત્ર રહ્યો હોત, તો જે કામ **શિવાજી**એ ઉપાડ્યું, તે તેણે ઉપાડ્યું જ હોત. ખુદ **આદિલશાહ** કરતાં તેના સલાહકાર મુરાર જગદેવ અને **રણદુલ્લાખાન**ને **શાહજી** માટે બહુ ભાવ હતો. **શાહ**-જહાંને તેની કિમ્મત ઓછી હતી અને **આદિલશાહ**ને પણ બરાબર નહોતી, છતાં એ બંનેને **શાહજી** માટે ચિંતા રાખવી પડતી. તેની પાસે ૨૦–૨૫ હજાર માણસો હોવાથી તેની બંનેને ભીતિ લાગતી. **આદિલશાહે** તેને આશ્રય આપ્યો ન હોત, ને **શાહજી**એ ધાર્યું હોત તો **આદિલશાહી**નો કેટલોક ભાગ તે ખુશીથી બથાવી પડત. પણ એમ અવ્યવસ્થિત તોફાન કરવા કરતાં વ્યવસ્થાથી કોઇ પણ રાજ્યને આશ્રયે રહી મનસબદારી કરવી અને આબરૂથી રહેવું એ તેને પસંદ હતું. જ્યા જ્યાં તે ગયો, ત્યાં ત્યાં તેનું વજન વિશેષ પડેલું અને બીજા સરદારોને તેને માટે મત્સર આવેલો. સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનું કામ જો કે **શિવાજી**ના હાથે થયું, છતાં **શાહજી**ના વખતમાં તેની શક્યતા અને તૈયારી થઇ. ખુદ **શાહજી**ને પણ સ્વતંત્રતા અનિષ્ટ હતી એમ નહોતું; દેશહિત માટે સ્વતંત્રતાની જરૂર છે અને પ્રયત્ન કરતાં તે સાધ્ય છે તથા તે મેળવવાની શક્તિ આપણામાં છ એ વાત તો તેના મનમાં આવેલી જ; અને તેની પાસેથી **શિવાજી**ને મળેલી. માત્ર તેનો અમલ કરવાની ખાસ ખટપટ તેણે જાતે થઇને કરી નહી. મુસલમાની સત્તાને આશ્રયે તે વધેલો હોવાથી તેના વિરુદ્ધ ખુલ્લી રીતે બંડ કરવું તેને માટે યોગ્ય પણ નહોતું. જો તેણે તેમ કર્યું હોત, તો સફળ પણ થયું ન હોત. **આદિલશાહી** સાથે તેને ખુલ્લી લડાઇ કરવી પડી હોત, અને સ્વશક્તિનો વ્યય કરવો પડ્યો હોત. **શિવાજી**ના કામ માટે તેની અંદરખાનેથી સંમતિ હતી. અને તેની ઇચ્છા જાણનારા કેટલાક લાયક માણસો તેણે **શિવાજી**ની મદદમાં આપેલા. જો તેની સંમતિ ન હોત, તો દશ વર્ષ સુધી તે

કોઇ પણ રીતે બંદોબસ્ત કર્યા વગર રહ્યો ન હોત. કેદમાં પડવા છતાં તેણે પોતાના છુટકારા માટે **શિવાજીને** જણાવેલું નહીં. કર્ણાટકમાં તે કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર હતો, એટલે મહારાષ્ટ્રમાં **શિવાજી** અને કર્ણાટકમાં **વ્યંકોજી** સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરે એવી તેની મરજી હતી. પણ મુસલમાની અમલ દૂર થાય, અને **નર્મદાથી** કન્યાકુમારી સુધી મરાઠાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા **શિવાજીની** પેઠે તેના મનમાં ન હોતી. તેનું કારણ પરંપરાગત વિચાર તથા ઉમરનું પણ હતું. જે વાતો કરતાં **શાહજી** અચકેલો, તે **શિવાજીએ** ઘણીખરી ખસુસ પાર પાડી. **શાહજીના** મનમાં પણ એટલી મર્યાદિત મહત્ત્વાકાંક્ષા તો ખરી, કે મરાઠાઓનું મર્યાદિત રાજ્ય ઉત્પન્ન થાય અને પ્રજાનો તથા પોતાના કુળનો ભાગ્યોદય થાય. આ મહત્ત્વાકાંક્ષાને **શિવાજીએ** સત્કાર આપી રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપ્યું. અર્થાત શિવાજીને મરાઠી રાજ્યનો જેમ સંસ્થાપક ગણી શકાય, તેમ શાહજીને તેનો સંકલ્પક ગણી શકાય.

પ્રકરણ ૮ મું.

શિવાજી અને ઔરંગજેબ.

૧. **પૂર્વપ્રકોપ**—શિવાજી અને ઔરંગજેબ વચ્ચેનો ખેલ ઉત્તરોત્તર જામતો ગયો. સન ૧૬૫૮ માં ઔરંગજેબ ગાદી ઉપર બેઠો અને ધીમે ધીમે તેણે પોતાના ભાઇઓનો બંદોબસ્ત કરી નાખ્યો. મોટા મોટા સરદારો પણ તેને અનુકૂળ નહોતા છતાં ઇ. સ. ૧૬૫૯મા તેણે યથાવિધિ રાજ્યપદ ધારણ કર્યું. **શાહજહાં** જીવતો હતો ત્યાં સુધી **આગ્રે** જવાની તેની છાતી ચાલી નહીં. તે એટલો વહેમી હતો કે બધા તેને શત્રુ જેવા લાગતા. તેને હજી પણ લાગતું હતું કે **શાહજહાં** લોકપ્રિય હોવાથી તે કેદમાથી છૂટીને ગાદી ઉપર આવશે.

દિલ્લીનો કાઝી પણ સન ૧૬૬૦ સુધી તેના નામનો ખુતબા વાંચતો નહીં. સને ૧૬૬૧નું તેનું આખું વર્ષ સ્થિરતા કરવામાં ગયું, અને ૧૬૬૨ માં તે એટલો માંદો પડયો કે આખા રાજ્યમાં ધાંધલો મચી રહ્યાં. બીજી બાજુ અફગાનો તથા ઇરાનીઓ ઔરંગઝેબનાં કૃત્યોથી એટલા ખીજાયા હતા કે તેઓ ક્યારે શું કરશે તે કાંઈ સૂઝતું ન હોતું. જશવંતસિંગ, જયસિંગ વગેરે ભારે પડનારા સરદારોને દૂર દૂર કોઈ કામગિરી ઉપર મોકલી તે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતો. સન ૧૬૬૬ માં શાહજહાં જ્યારે મરણ પામ્યો, ત્યારે તે સ્વસ્થ થયો. પછી તરત જ આગ્રા જઇ ઘણા ઠાઠ સાથે તેણે તખ્તનશીનનો સમારંભ કર્યો. આ સમારંભ તે મોગલ શહેનશાહતની ઉન્નતિનું છેક ઉપરનું મોજું હતું. તેની પહેલા કે તેની પછી એટલો વૈભવ એ બાદશાહતનો કદી નહોતો. જે શિવાજીને તાબામાં લેવા તે ઘણો આતુર હતો, તે શિવાજી પણ એ સાલમાં માથું નમાવી આગ્રે હાજર થયો.

આ રીતે પ્રથમનાં આઠ વર્ષ તે શિવાજી તરફ કેમ લક્ષ ન આપી શકયો તે સમજી શકાશે. તે પછી અફગાનો તથા રજપુતો સાથે લડાઇઓ ચાલી તેમાં બીજાં પંદર વર્ષ ગયાં. આ સમયનો ઉપયોગ શિવાજીએ કરી લીધો. શાહજીને વિજાપુરના સુલતાને કેદમાં નાખ્યો, ત્યારે શિવાજીએ મોગલ શહેનશાહ શાહજહા જોડે સંબંધ જોડી તેનો છૂટકારો કરાવ્યો હતો, અને પોતે મોગલોની નોકરી સ્વીકારી હતી. વિજાપુર સાથે વિગ્રહ ચાલતો હતો, ત્યાં સુધી તેને મોગલો સાથે પ્રસંગ પડયો નહોતો, પણ ઔરંગઝેબે જ્યારે ૧૬૫૭માં વિજાપુર સાથે લડાઈ ઉભી કરી, ત્યારે તેણે તેને મદદ કરવા પત્રવ્યવહાર કર્યો અને ઔરંગઝેબે પણ તેની મદદ સ્વીકારી માગણીઓ કબુલ રાખી. તેણે જણાવેલું કે, "હાલ વિજાપુરના જે કિલ્લાઓ તથા મુલક તમારી પાસે છે તે ચાલુ રહેશે. બંદર દાભોલ તથા તેની આસપાસનો મુલક પણ તમને મળશે અને એ ઉપરાંતની તમારી માગણી માટે તમે રૂબરૂ આવીને મળશો." રાજ્યપ્રાપ્તિની

આતુરતામાં ઔરંગઝેબ આ વખતે સૌ સાથે મિત્રતા વધારવા ઇચ્છતો હતો, અને શિવાજીને રૂબરૂ મુલાકાત આપી તેને સમજાવવું હતું કે વિજાપુર સાથે લડવામાં આપણને બંનેને લાભ છે. પણ એ મુલાકાત શિવાજીએ જાણીને લીધી જ નહીં. અને ઔરંગઝેબને શાહજહાં માંદો પડવાના ખબર મળતાં એકાએક દિલ્લી જવું પડ્યું તેથી તેણે વિજાપુર સાથે ગમે તેવો તહ કરી લીધો.

સન ૧૬૫૭ માં શિવાજીએ મોગલોને ચીડવવાનું પહેલું કામ કર્યું. જુનર શહેર ઉપર તેણે એકાએક હલ્લો કરી પુષ્કળ લુંટ કરી. તેજ પ્રમાણે અહમદનગર ઉપર પણ તેણે છાપો માર્યો. પણ ત્યાં બંદોબસ્ત સારો હોવાથી ત્યાંથી કાંઇ વિશેષ મળ્યું નહીં. ત્યાંથી પરત પુના આવ્યા પછી તેણે ઘોડેસવારની સંખ્યા વધારી અને બીજી બાજુ રઘુનાથપંત નામના વકીલને ઔરંગઝેબ પાસે મોકલી થયેલી ભૂલ માટે માફી મળવા વિનંતિ કરી. એ વિનંતિનો જવાબ મળ્યો કે, "તમારાં કૃત્યો માફી આપવા લાયક નથી છતાં તમે પશ્ચાત્તાપ દર્શાવો છો તો દરગુજર કરીએ છીએ. તમારી માગણી માટે વકીલ મોકલશો." એટલામાં ઔરંગઝેબ દિલ્લી જઈ બાદશાહ થયો એટલે કૃષ્ણાજી ભાસ્કર નામના વકીલને મોકલી શિવાજીએ દક્ષિણ દેશનું સંરક્ષણ એકલે હાથે કરવાની માગણી કરી. ઔરંગઝેબે તેનો જવાબ મોકલ્યો કે, "હાલ દક્ષિણના બંદોબસ્ત માટે અમીર-ઉલ-ઉમરાવ (શાહિસ્તખાન)ને મોકલેલો છે, તેને તમે મદદ કરશો અને તમારૂં વચન પાળશો." આ રીતે એ બંનેનું વર્તન પરસ્પર સરખું હતું. બંને પોતાનું કામ સાધવા માગતા હતા અને અંદરનો હેતુ છુપાવતા હતા. શુદ્ધ અંતઃકરણ કોઇનું પણ ન હોતું. બંનેનો હેતુ અંદરખાનેથી વિરુદ્ધ હતો, અને યુક્તિઓ પ્રસંગ પ્રમાણે બદલાતી હતી. જુન્નર ઉપર છાપો માર્યો, ત્યારે શિવાજીનો હેતુ ઔરંગઝેબ સ્પષ્ટ સમજ્યો; પણ ભાઇઓ સાથે ટંટો ચાલતો હોવાથી તે વખતે તે કાંઈ કરી શક્યો નહીં. સન ૧૬૬૧ માં જ્યારે મોગલ લશ્કરે શિવાજીના

તાબાનાં કલ્યાણ તથા ભીમડી લીધાં, ત્યારે બેની વચ્ચે યુદ્ધની ખરી શરૂઆત થઈ.

શિવાજીએ મોરોપંતના હાથ નીચે પાયદળ અને નેતાજી પાલકરના હાથ નીચે પાયગા એ પ્રમાણે લશ્કરો મોગલ પ્રદેશ ઉપર મોકલ્યાં. તેમાં મોરોપંતે જુન્નરની ઉત્તર સરહદ ઉપરના કેટલાક કિલ્લા જીતી લીધા, અને નેતાજીએ ઔરંગાબાદ સુધી જઇ ખંડણી વસુલ કરી. મોગલો તેમની આડે જ આવ્યા નહીં.

૨. **શાહિસ્તખાનની દુર્દશા**—શિવાજીએ મોગલ પ્રદેશ લૂટવા માંડયો જાણી ઔરંગજેબને બહુ ગુસ્સો આવ્યો. તેણે તેનો પરાભવ કરવા દક્ષિણના સુબા શાહિસ્તખાનને ખાસ લખ્યું અને જિજાબાઇના કાકા જાધવરાવને પણ તે માટે મોકલ્યો. શિવાજી એ વખતે રાજગઢ છોડી સિંહગઢ ઉપર આવી રહ્યો હતો. શાહિસ્તખાન ઔરંગાબાદથી નીકળી અહમદનગર આવ્યો અને ત્યાંથી સોનવાડી, પુના, તથા બારામતીમાં મુકામ કરી તે શિરવળ આવ્યો. ત્યાંથી ૨૦ માઇલ દૂર રાજગઢની બાજુમાં શિવાજીનું કેટલુંક લશ્કર પડ્યું હતું. તે લશ્કર ઉપર ખાને હલ્લો કરતાં તે ન્હાસી ગયું, એટલે ખાન ત્યાંથી નીકળી પુના આવ્યો અને શિવાજીની હવેલીમાં રહેવા લાગ્યો. ત્યાં રહી તેણે ચાકણ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને એ કિલ્લો કબજે કર્યો. તેના બંદોબસ્ત માટે ફિરંગોજી નરસાળે હતો. એ કિલ્લો સહેજમાં લઇ લેવાશે એવી ખાનની ધારણા હતી, પણ બે મહિના સુધી તે હાથમાં આવ્યો નહીં. છેવટે એક સુરંગ ઉડાડતાં અંદર જવાને ન્હાનું સરખું બાકું મળ્યું. પણ ફિરંગોજી અને તેનાં માણસો એટલા આવેશથી લડયાં કે ખુદ શાહિસ્તખાન પણ તેના પરાક્રમથી ચકિત થઇ ગયો. ફિરંગોજી તેના હાથમાં સપડાતાં ખાને તેનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં, અને પુષ્કળ લાલચ આપી તેને નોકરીમાં રહેવા આગ્રહ કર્યો; પણ તેણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો. ખાને તેને માન સહિત શિવાજી તરફ મોકલ્યો. શિવાજીએ તેને ઘણુંજ માન આપ્યું, અને ભૂપાળ-

ગઢની હવાલદારી આપી. ફિરંગોજી જેવાં સ્વામીભક્ત માણસો તે વખતે ઘણાં નીકળ્યાં.

ચાકણુના અનુભવ ઉપરથી **શાહિસ્તખાને ઔરંગજેબને** જણાવ્યું કે મરાઠાઓના આ ડુંગરી કિલ્લાઓ લેવા ઘણા જ મુશ્કેલ છે. **ખાન** એકનિષ્ઠ, મુત્સદ્દી અને અનુભવી હતો. દક્ષિણ દેશ અને ત્યાંના લોકોની તેને સારી માહિતી હતી. આ કિલ્લાઓ લેવાની મમતા છોડી **શિવાજીને** યુક્તિથી મેળવી લેવો એવી તેણે બાદશાહને સલાહ આપી. પણ બાદશાહને તેની ખાત્રી થવા માટે વિશેષ અનુભવની જરૂર હતી. તેથી તેણે જશવંતસિંગને ખાનની મદદ માટે મોકલ્યો. એ રીતે મોગલોની મોટી સેના પુનાની આસપાસ એકઠી થઇ.

પુનામાં **ખાન શિવાજીની** હવેલીમાં જ રહેતો હતો, અને નજીકમા **સિંહગઢ** ઉપર **શિવાજી** રહેતો હતો. કપટથી પોતાનો ઘાત ન થાય તે માટે **ખાને** બંદોબસ્ત રાખેલો હતો. શહેરને નાકે નાકે માણસો રાખી પરવાનગી સિવાય કોઇ પણ હથિયારબંધ મરેઠાને અંદર આવવાની મનાઇ હતી. પણ શિવાજીએ એક ચમત્કારિક યુક્તિ યોજી. તેનું સાહસ અને કલ્પના બંને તેમાં જણાઇ આવે છે. પ્રથમ એ બ્રાહ્મણોને શહેરમાં મોકલી ખાનની વ્યવસ્થાની બારીક વિગતો જાણી લીધી, અને તે બ્રાહ્મણો દ્વારા ખાનના લશ્કરના એક મરેઠા શિલેદાર સાથે સંબંધ કરી તેની પાસે જાનનાં કેટલાંક માણસો રાત્રે વાજાં વગાડતાં શહેરમાં આવે તેને માટે પરવાનગી મેળવાવી. એ જાનની સાથે શહેરમાં ઘુસવાનો નિશ્ચય કરી **શિવાજીએ સિંહગઢને** રસ્તે હજાર પાંચસો માણસો ગોઠવ્યાં. તેની જ સાથે કાત્રજને રસ્તે ઠેકાણે ઠેકાણે ઝાડ ઉપર તથા બળદના શીગ ઉપર કાકડા બંધાવી રાખ્યા. સંકેત એવો હતો કે ઇશારત થતાં જ એ બધા કાકડા એક સાથે સળગાવવા. એટલે **ખાન** અને તેના માણસો તે રસ્તે **શિવાજી** ગયો છે એમ માની તે બાજુ જાય. **શિવાજી** પોતે બખ્તર વગેરે ચડાવી સાથે **તાનાજી** તથા યેસાજી અને

બીજાં પચીશેક માણસોને લઇને જાનની મંડળીમાં ભળી ગયો. મધરાતે ઘણા વખત સુધી લશ્કરી વાજું વાગતું રહ્યું અને તેની જ સાથે **શિવાજી**ની મંડળી હવેલીની ભીંત કોચવા લાગી. કાણું પાડી એ લોકો હવેલીમાં પેઠા અને જનાનાનાં બૈરાંઓએ પુરુષોને જોતાં જ બૂમો પાડી. **ખાન**નો દીકરો તરત જ તલવાર લઇ દોડયો, પણ મરેઠાઓએ તેને કાપી નાખ્યો. બૈરાંઓએ જાણ્યું કે **ખાન** પોતે મરાયો એટલે તેમણે દીવા હોલવી બૂમાબૂમ કરી મૂકી. **ખાન** હાથમાં ભાલો લઇને આવ્યો. તેના ઉપર કેટલાક માણસો ગયા પણ તેમાંના એકને તેણે મારી નાખ્યો. બીજાએ તેના હાથ પર ઘા કર્યો એટલે આંગળી તૂટી પડી અને ભાલો હાથમાથી પડી ગયો. બૈરાંના રડવા ઉપરથી **શિવાજી**નાં માણસો પણ સમજ્યાં કે **ખાન** મરાયો અને તેમ સમજી તેઓ પાછાં હઠ્યાં. પણ રસ્તો ન જડવાથી આઠ માણસો ટાંકીમાં પડી મરણ પામ્યાં, અને બાકીનાં બારણાં ઉઘાડી ન્હાસી ગયાં. કેટલાક પહેરેગીરોને તેમણે મારી નાખ્યા. **શિવાજી** પણ બધાની સાથે મળી **સિંહગઢ** તરફ આવ્યો અને ઇશારત કરતાંની સાથે જ **કાત્રજ**ના રસ્તાની મશાલો સળગી. **ખાન**નાં માણસો છેતરાઇને ખરેખર તે રસ્તે પાછળ પડયાં એટલે લડાઇનો પ્રસંગ આવ્યો જ નહીં. (સન ૧૬૬૩).

સવાર થતાં જ મોટું લશ્કર ઘણા જુસ્સાથી **સિંહગઢ** ઉપર આવ્યું. લશ્કર તોપના મોરામાં આવતાં જ **શિવાજી**એ તેના ઉપર તોપો શરૂ કરી. અને માણસો પડવા લાગ્યાં. ઘેરો ઘાલીને પડી રહેવામાં પણ મુશ્કેલી હતી. ચોમાસાનો વખત હતો અને **શિવાજી** દગાબાજ એટલે તોપો વાપર્યા સિવાય કિલ્લો લેવાય તેમ નહોતું. તોપો વાપરવામાં પણ તેને કયાં રાખવી તે સવાલ હતો. આ વિકટ પ્રદેશમાં મરેઠાઓ તેને લૂટી પણ જાય. આમ વિચાર ચાલતા હતા તેવામાં **ખાન**નો હાથી તોપના ગોળાથી મરાયો. **ખાન** તેથી નિરાશ થઇ કિલ્લાની નજીક રહેવું કોઈ રીતે ઠીક નથી એમ જોઈ **ભીમા**ને કાંઠે છાવણી નાખીને રહ્યો.

ઔરંગજેબને આ હકીકત જણાતાં તેણે ખાનની બદલી કરી. પણ ખાનની મરજી વેર લેવાની હોવાથી તેણે કેટલોક વખત બદલી બંધ રાખવા માગણી કરી. બીજાઓએ પણ તે માટે ભલામણ કરી. પણ બાદશાહે જણાવ્યું કે, "વેરના આવેશમાં તેની અક્કલ ઠેકાણે રહેવાની નહીં, અને તેના હાથે ડહાપણથી કામ થવાતું નહીં." એટલે તેણે એકદમ ખાનને નીકળી જવા જણાવ્યું.

શાહિસ્તખાન ઘણો માનવંતો અને ભરોંસાનો માણસ હતો. તેણે જશવંતસિંહ ઉપર પોતાના અપયશનો આરોપ મૂક્યો. પણ બાદશાહે તે માન્યું નહીં, અને પોતાના દીકરા મોઆઝીમને દક્ષિણ ઉપર મોકલ્યો.

સુરત ઉપર છાપો—શિવાજીની રાજધાની પુના હતી તેથી મુસલમાન સુબેદારો પણ પુનામાં રહેવા લાગ્યા. મોગલોના હલ્લાથી બચવા સારૂ શિવાજીએ એ રાજધાની બદલી રાયગઢમાં કરી. ત્યાંથી હવે શિવાજીએ ચડાઈ શરૂ કરી. જંજીરા નજીક દંડારાજપુરીમાં અને કલ્યાણમાં બે લશ્કરો પોર્ટુગીઝ તથા શીદીને માટે તૈયાર રાખ્યાં હતાં એમ અગાઉ જણાવેલું છે; પણ તેનો અંદરનો હેતુ જુદો હતો. બહિરજી નાઇક નામે એક ગુપ્ત જાસુસ હતો તે જૂદા જૂદા ઠેકાણાની માહિતી લાવવામાં ઘણો કુશળ હતો. તેણે સુરત બંદરની સંપૂર્ણ માહિતી શિવાજીને આણી દીધી. સુરત તે વખતે ઘણું ધનાઢ્ય અને પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનું નાકું હતું. વેપારની ત્યાં ભારે ધમાલ ચાલતી. તેના ઉપર છાપો મરાય તો પુનાનો મોહ મોગલોને છૂટે એવા વિચારથી શિવાજીએ તેના પર છાપો મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. નાશિક તરફનું કંઈ અગત્યનું કામ કાઢી તે ઘણી ઉતાવળથી નાશિક આવ્યો, અને ત્યાંજ મુકામ છે એમ લોકોને બતાવી પોતે ચાર હજાર ઘોડેસવારો સાથે તા. ૫ મી જાન્યુઆરી સન ૧૬૬૪ ના રોજ એકદમ સુરત પહોંચ્યો. અને એ શહેરની અપાર

સંપત્તિ તેણે ૭ દિવસ સુધી નિરાંતે લૂટી, તથા સઘળી મિલ્કત રાયગઢ પહોંચાડી. મુસલમાની લશ્કર આવ્યું, પણ તેને તેણે હાંકી કાઢ્યું.

સન ૧૬૫૮ થી ૧૭૦૭ સુધી સુરતની અત્યંત આબાદી હતી. કોઇ પણ વેપારી વહાણ સુરત આવ્યા સિવાય રહેતું નહીં. સન ૧૬૬૪ માં ત્યાં બે વેપારીઓ એટલા સધન હતા કે પૃથ્વી ઉપર તેનો જોટો નહોતો. એક હિંદુ વેપારી પાસે આઠ કરોડ રૂપિયા હતા. શિવાજીને એક ઘરમાંથી ૨૨ શેર વજનનો મોતીનો કંઠો મળેલો. અબ્દુલ જાફર નામના વેપારીનાં ૧૯ વહાણો માલથી ભરેલાં હતાં. બીજા પણ એવા કેટલાય વેપારીઓ હતા કે જેના માલથી એકેકું વહાણ તો સહેજ ભરાઈ જાય.

મોગલોની પશ્ચિમ રાજધાની સુરત લૂટવા માટે અંગ્રેજ લેખકોએ શિવાજીની ઘણી નિંદા કરેલી છે. પણ એ બંને વચ્ચે ખુલ્લી લડાઇ ચાલતી હતી અને શિવાજીની રાજધાની પુના ચાર વર્ષથી મોગલો દબાવી બેઠા હતા. ખુદ તેની હવેલી સુદ્ધાં મોગલો બથાવી પડયા હતા. આવી સ્થિતિમાં સુરત જેવું નાક દબાવ્યા વગર પુના જેવું મુખ ઉઘડવું શકય ન હોતું. શિવાજીની આ અજબ યુકિત યુદ્ધકળામાં ઉલટી પ્રશંસનીય ગણાય.

બીજી બાજુ નેતાજી પણ મોગલ મુલકને ઉપદ્રવ કરતો જ હતો. મોગલો તેનો બંદોબસ્ત કરી શકતા નહોતા. શિવાજીના દરિયાઈ કાફલાએ પણ તે વખતે ઘણું કામ કર્યું. યાત્રાળુઓથી ભરેલાં ચાર વહાણો તેમણે પકડયાં, અને ખંડણી લઇ યાત્રાળુઓને છોડી મૂકયા. ખુદ શિવાજીએ પછી અહંમદનગર ઉપર છાપો માર્યો, અને ઔરંગાબાદ સુધીનો મુલક ઉજડ કર્યો.

આ વખતમાં આદિલશાહે કરેલો કરાર તોડીને શિવાજી ઉપર બે લશ્કર કોકણ તરફ મોકલ્યાં; પણ શિવાજીએ તેના ઉપર એકદમ હલ્લો કરી તેનો પરાભવ કર્યો. એ લશ્કરનાં ૭ હજાર માણસો તે

વખતે મરાયાં. વેંગુર્લેનાં માણસો ને વખતમાં શિવાજીની સામે થયાં, તેથી શિવાજીએ તે બંદર લૂટી લીધું.

ઔરંગજેબ આ વખતે ઉપાધિમાં હતો. જશવંતસિંગ મૂળથી સરળ પ્રકૃતિનો અને વ્યવસ્થિત હતો. શિવાજીને જીતવો અશક્ય છે એમ તેને લાગવાથી તે તેને રસ્તે ગયો જ નહીં. મોઆજીમે તથા તેણે શિવાજી ઉપર ચડી આવવાનું માંડી વાળ્યું. આ પ્રમાણે ખુલ્લી રીતે લડવા છતાં શિવાજીને જય મળ્યો, તેથી તેની સ્વતંત્રતા સ્થાપિત થતી ગઈ.

વિજાપુર અને શીદી બંને ચડી આવેલા, તેની ખબર લેવા હવે શિવાજીએ દરિયાઈ કાફલો લઇ દક્ષિણ કિનારા ઉપર ચડાઈ કરી. એકદમ બારસિલોર આવી ત્યાં સુરતની પેઠે તેણે મોટી લુટ ચલાવી, અને ત્યાંથી ગોકર્ણ જઇ દેવદર્શન કરી ઘણું દાન કર્યું. પછી ચારે બાજુ લશ્કર મોકલી મોટા મોટા શહેરોમાંથી ખંડણી લીધી. કારવારના લોકોએ તેનો કંઇક અટકાવ કર્યો, પણ તેનું કંઇ ચાલવા ન દેતાં ખંડણી વસુલ કરી. આ ચડાઇ કરી શિવાજી જળ માર્ગે પરત આવ્યો. પણ એ માર્ગની તે વખતની અનિશ્ચિતતા અનુભવી હવે પછી પોતે કદી એ માર્ગે ન જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સન ૧૬૬૪ ના અરસામાં શિવાજીએ દક્ષિણના મોગલ અધિકારીને લખ્યું કે, "આજ ત્રણ વર્ષથી તમારા મોટા મોટા યોદ્ધાઓ અમારા પ્રદેશ ઉપર ચડી આવે છે, તે તમે જાણો છો. બાદશાહનો હુકમ છે કે શિવાજીનો મુલક અને કિલ્લાઓ કબજે કરો. અને તમે તેને જવાબ આપો છો કે અમે જલદી કબજે કરીએ છીએ. પણ અમારા આ વિકટ પ્રદેશમાં ખાલી કલ્પનાના ઘોડા નચાવવા કઠણ છે, તો તે કબજે લેવાની વાત કેવી? ભલતીજ ખોટી બાતમીઓ બાદશાહને લખતાં તમને શરમ નથી લાગતી? કલ્યાણ અને બેદરના કિલ્લા ખુલ્લા મેદાનમાં હતા, તે તમે કબજે લીધા; પણ બાકીનો

અમારો પ્રદેશ તો વિકટ અને પહાડી છે. તેમાં નદી નાળાં ઊતરવાનો માર્ગ નથી. મારા અત્યંત મજબુત એવા સાઠ કિલ્લા આજ તૈયાર છે. તેમાંના કેટલાએક સમુદ્ર કિનારા ઉપર પણ છે. બિચારો અફ્ઝુલખાન વિના કારણ મરાયો. એ બધુ તમે બાદશાહને જણાવતા કેમ નથી? શાહિસ્તખાન પણ અમારા ગગનચુમ્બિત ડુંગરોમાં અને પાતાળ પહોચેલી ખીણોમા એક સરખાં ત્રણ વર્ષ લટકયો. 'શિવાજીનો પરાભવ કરીને જલદીથી તેનો મુલક કબજે કરૂં છું,' એમ બાદશાહને લખી લખીને એ થાકયો. પણ તેના ગર્વનું ફળ તેને મળ્યું. એ હકીકત સૂર્યના જેવી સૌની સમક્ષ પ્રત્યક્ષ છે. મારા દેશનું રક્ષણ કરવું એ મારૂં કર્તવ્ય છે. તમે બાદશાહને ગમે તે લખી મોકલશો, પણ એ કર્તવ્ય બજાવવામાં હું કદી ભૂલીશ નહી."

સન ૧૬૬૪ મા શિવાજીને ઉપરા ઉપર પુષ્કળ પ્રદેશ અને કિલ્લા મળ્યા. જશવંતસિંગને હાથે તેનો બંદોબસ્ત થયો નહી. કિનારા ઉપર કિલ્લાઓ બાંધી તેણે મોગલોના તથા બીજાં વહાણો લૂટવા માડયાં, ઔરંગઝેબે તેના ઉપર મહેકમસિંગને દશ હજાર માણસો સાથે મોકલ્યો, પણ શિવાજીએ પ્રતાપરાવ ગુર્જરની સરદારી નીચે તેની સામે વિશ હજાર માણસો મોકલ્યાં. બંને વચ્ચે લડાઇ ચાલતાં મહેકમસિંગ મરાયો અને દશ હજાર ઘોડા મરેહાઓને મળ્યા (૧૬૬૪).

૩. જયસિંગ અને શિવાજી—ઔરંગઝેબને હવે ઘણી ચિંતા થઇ. શિવાજીને જેર કરવાનો ઉપાય તેને જડતો નહોતો. પ્રથમ તેણે વિજાપુરને સાથે લઈ બંનેએ શિવાજી ઉપર ચડાઇ કરવા ગોઠવણ કરી. વકીલ મોકલી વિજાપુરને તેણે જણાવ્યુ કે, "આપણુ બંને મુસલમાન બાદશાહોએ આ સઘળા તોફાનનુ મૂળ જે શિવાજી તેનો સમૂળ નાશ કરવાની અને ગરીબ રૈયતને તેના ત્રાસમાંથી છોડવવાની જરૂર છે. અહીથી અમે શૂરવીર યોદ્ધાઓ અને માણસો મોકલીએ છીએ, અને ત્યાંથી તમે પણ મોકલી એ શિવસર્પનું માથુ

ભાંગી તેના ગેરવર્તનનો બદલો લેશો. એક બાજુથી અમે અને બીજી બાજુથી તમે ચડાઇ કરશો." આદિલશાહે એ વાત કબુલ રાખી અને ખવાસખાનને શિવાજી ઉપર મોકલ્યો. પણ શિવાજીએ ખવાસખાનના રસ્તા બંધ કરી વાળ્યા એટલે તે ગાફલ રહી શિવાજીના મુલકમાં આવ્યો. શિવાજીનું લશ્કર ત્યાં રાહ જોતું જ બેઠું હતું એ તે જાણતો નહોતો. ખવાસખાનની ખબર લઇ પછી જયસિંગની ખબર લેવી એવી શિવાજીની ધારણા હતી. તેણે એકદમ ખવાસખાનને રોકયો અને બીજી કોઇ બાજુએ ખસવાનો પણ માર્ગ આપ્યો નહીં. તેનું લશ્કર તો હેબતાઇજ ગયું. અમલદારોને બોલાવી તેણે લડવા માટે ઉશ્કેરણી કરી અને લડાઇ ઘણા જોરથી ચાલી. તેમાં શીદી સર્વર, શાહ હુજરત, તથા શેખ મિરાન વગેરે ઘણા સરદારો રણમાં પડયા. છેવટે ખવાસખાન પોતે તલવાર લઇ ધાયો અને તેનીજ સાથે તેનું સઘળું લશ્કર મરાઠા ઉપર તૂટી પડયું. મરાઠા તે વખતે હારી જઇ ન્હાસી ગયા.

ઔરંગજેબે જશવંતસિંગ તથા મોઆજીમને પરત બોલાવી જયસિંગ તથા દિલીરખાનને દક્ષિણ ઉપર મોકલ્યા. શિવાજીનો સખત બંદોબસ્ત થાય એમ તે ઇચ્છતો હતો. પણ ઉત્તર દેશમાં જોઇએ તેવી સ્વસ્થતા ન હોવાથી પોતે વિશેષ લક્ષ આપી શકેલો નહી. જ્યારે સુરત શહેર લૂટાયાની અને મક્કાના યાત્રાળુઓ લૂટાયાની તેને બાતમી મળી, ત્યારે તેને બહુજ ગુસ્સો ચડયો; અને આ બંને મોટા પરાક્રમી સરદારોને તેણે મોકલ્યા. એ બંને દારાના પક્ષના હોવાથી બાદશાહનો તેના ઉપર પુરતો ભરોંસો નહોતો. તોપણ દક્ષિણના અપરિમિત પ્રદેશમાં તે દગો કરી શકશે નહીં એમ ધારી તેમને મોકલ્યા. તેમની સાથે લશ્કર પણ ઘણું હતું અને શિવાજીનો પરાભવ કર્યા પછી વિજાપુર જીતી લેવા માટે પણ તેમને સખત તાકીદ આપી હતી. પણ કમનસીબે આ બંને સરદારો વચ્ચે જોઇએ તેવી મિત્રતા નહોતી. અને ઔરંગજેબને એમાંના એકેના ઉપર ભરોંસો

ન હોતો. તેનું પરિણામ એ થયું કે તેમને યશ મળ્યો જ નહીં. એ બંનેને દક્ષિણ દેશની માહિતી ન હોવાથી તેમને હાથે દગો થવાનો સંભવ ન હોતો; તોપણ જયસિંગને ધાકમાં રાખવા તેના પુત્ર રામસિંગને ઔરંગઝેબે પોતાની પાસે ખાસ માનકરી તરીકે રાખ્યો હતો. તા. ૩૦ સપ્ટેમ્બર ૧૬૬૪ ના રોજ ઔરંગઝેબનો જન્મદિવસ હતો. તેથી તે દિવસે જયસિંગને શિવાજી ઉપર ચડી જવાનો હુકમ થયો. તેના હાથ નીચે દિલીરખાન ઉપરાંત દાઉદખાન, રાજા રાયસિંગ, રાજા સુજનસિંગ, કીર્તિસિંગ, રાજા નરસિંગ, પુરાણમલ્લ બુંદેલા અને બીજા અનેક સરદારો આપેલા હતા. એ સઘળાનું મળી ૧૪ હજાર લશ્કર હતું. જયસિંગ સઘળી તૈયારી કરી નીકળ્યો અને નર્મદા નદી ઓળંગી બરાનપુર થઇ ઔરંગાબાદ આવ્યો. ત્યાં શાહજાદા મોઆઝીમની મુલાકાત લઇ તે પુના આવ્યો અને જશવંતસિંગ પાસેથી કામ સંભાળી લીધું.

જયસિંગનો કદી પરાજય થયેલો નહીં. સન ૧૬૧૭ માં બાર વર્ષની ઉમરે તેણે બાદશાહની નોકરી લીધેલી. ત્યારથી તેણે બલ્કથી વિજાપુર સુધી અને કંદહારથી મોંગીર સુધીમાં ઘણી જીતો મેળવી હતી. શાહજહાંના વખતમાં તેને દરસાલ કંઈ કંઇ જીત મેળવ્યા બદલ બક્ષિશો મળ્યા કરતી. લશ્કરમાં તેનું માન શાહજાદા જેટલું હતું. ઘણાં વર્ષથી તે સ્વતંત્ર સેનાપતિ હતો. પણ યુદ્ધકુશળતા કરતાં મુત્સદીપણા માટે તેની વિશેષ ખ્યાતિ હતી. કંઈ પણ વિશેષ ભાંજગડનો પ્રશ્ન આવતાં જયસિંગનો ખપ પડતો. તેનું બોલવું મધુર અને સામા ઉપર છાપ પાડનારૂં હતું. તુર્કી, ફારસી, હિંદી અને ઉર્દુ ભાષાઓ તેને સારી આવડતી, અને મુસલમાની રીત રિવાજોનો તેને પૂરો અનુભવ હતો. જુવાનીનો તેનો ઉમંગ જો કે વય અને અનુભવના કારણે કમી થયો હતો, અને વૃત્તિ શાંત થઇ હતી; તોપણ ગંભીરતાથી અને લાંબી નજરથી ધારેલો હેતુ પાર પાડવાની આવડત તેનામાં વધી હતી. આવો ૬૦ વર્ષનો વૃદ્ધ અને અનુભવી સરદાર

શિવાજી ઉપર ચઢી આવ્યો. બાદશાહને એથી શિવાજીની કેટલી દહેશત લાગતી હતી તે સમજી શકાય છે.

શિવાજીની ઉમર તે વખતે ૩૭ વર્ષની હતી. શૌર્ય, વ્યવસ્થા અને બુદ્ધિના બળથી તેને છત્રપતિ પદ મળ્યું હતું. રાજ્યકારભારમાં પણ તેણે અપ્રતિમ કૌશલ્ય દર્શાવ્યું હતું. એ બાબતમાં તે રાજા રામચંદ્ર સમાન હતો. આવા પુરુષને જીતવાનું કામ જયસિંગને માટે પણ સહેલું ન હોતું. શાહિસ્તખાન અને અફઝુલખાનનાં ઉદાહરણ તેની નજર આગળ હતાં. અને દક્ષિણ દેશ જીતવા માટે મોટા મોટા સરદારો પણ ફાવ્યા નહોતા એ તે જાણતો હતો. વળી શિવાજીને વિજાપુર તથા ગોવળકોંડા મદદ ન કરે એવી તજવીજ પણ રાખવાની જરૂર હતી. જયસિંગને તે માટે ઘણી ચિંતા થતી, અને બાદશાહને પણ તે માટે તે વારંવાર જણાવતો. વિજાપુર અને ગોવળકોંડાની તેને સહાય ન મળે તે માટે તેણે એ બંનેની વચ્ચે પોતાનો મુકામ નાખ્યો. બાદશાહે તેને આગ્રહપૂર્વક લખેલું કે કોંકણમાં જઇને શિવાજીને હરાવવો. પણ જયસિંગે જણાવ્યું કે કોંકણમાં આપણે ફાવીશું નહી અને તેમ કરવા જતાં વિજાપુરનું લશ્કર શિવાજીને મળી જશે. લોહગઢ, પુરંદર, અને રાજગઢ આ ત્રણ કિલ્લાની વચમાં શિવાજીનો મુખ્ય દેશ હોવાથી તેટલા ભાગમાં જ જયસિંગે લડાઈ ચલાવી. અને છુપી રીતે વિજાપુર સાથે સંબંધ બાંધી તેને મીઠાં મીઠાં વચનો કહી શિવાજી સાથે મળવા દીધો નહી. તે પછી તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે શિવાજી ઉપર અણધાર્યા હલ્લા કરવા માંડ્યા. અને ગોવા, સુરત તથા મુંબાઇના વેપારીઓ પાસેથી દરિયાઇ વહાણોની મદદ માગી. બાદશાહને તેણે જણાવ્યું કે "આપણું લશ્કર પુના તરફ હોવાથી શિવાજી કોંકણમાં નિર્ભય છે. જો ગુજરાત તરફથી જળમાર્ગે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર હલ્લો થાય તો એ ભાગમાંથી પુષ્કળ લૂટ મળે." કર્ણાટકના જમીનદારો તરફ પણ જયસિંગે વકીલ મોકલ્યા ને મોરે જેવા જે મરાઠા સર-

દારો શિવાજીની વિરુદ્ધ હતા તેના તરફ પણ વકીલ મોકલ્યા. અફ્‌ઝુલખાનના દીકરાને તેણે નોકરીમાં રાખ્યો અને શિવાજીના સરદારોને પણ લાંચ આપી ફોડવા પ્રયત્ન કર્યો. સુપાના બે જમીનદારો એવી રીતે તેને મળ્યા. બાદશાહ પાસેથી તે વખતે સઘળો અધિકાર તેણે માગી લીધો હતો તથા અહમદનગર, પરિંડા વગેરે ઠેકાણાંનાં લશ્કરોને તેણે પોતાના તાબામાં લીધાં હતાં. લશ્કરનો પગાર પણ તે પોતાની પાસે ખજીનો રાખી આપતો. ચોમાસું નજીક આવતું હોવાથી તેણે ઝપાટાબંધ કામ લેવા માંડ્યું અને સાસવડમાં મુકામ રાખી આજુબાજુનો ભાગ ઉજડ કરવા માંડ્યો. કુતુબુદ્દીન નામના સરદારને ૭૦૦૦ માણસો આપી તેણે લોહગઢમાં રાખ્યો અને એજ પ્રમાણે બીજે ઠેકાણે પણ લશ્કરો ગોઠવ્યાં.

શિવાજીને તેણે સંદેશો મોકલ્યો કે, “તમે બાદશાહને શરણે આવશો, તો તમારૂં બધી રીતે કલ્યાણ થશે અને સત્તા પણ વધશે. હું વચમાં હોવાથી બાદશાહ સાથે તમને માનસહિત મેળવીશ. આપણે બંને હિંદુ ધર્મને માનનારા છીએ એટલે તે માટે સંશય રાખશો નહીં. ઈશ્વરસાક્ષીથી હું આ તમને જણાવું છું.” દિલીરખાનને તેણે પુરંદર ઉપર અને દાઉદખાનને રાજગઢ ઉપર મોકલ્યો. શિવાજીએ પણ નેતાજીને પરિંડા ઉપર મોકલ્યો, પણ મોગલ લશ્કર આગળ તેનું વિશેષ ચાલ્યું નહીં. જો કે ઘણાં માણસોનો તેણે નાશ કર્યો.

૪. મુરાર બાજીનું પરાક્રમ—જયસિંગે પુરંદરનો કિલ્લો લેવા દિલીરખાનને મોકલ્યો. તેણે ચોપાસ મજબુત ઘેરો નાખ્યો અને તોપો ખડી કરી. એ કિલ્લા ઉપર આ વખતે મુરાર બાજી નામે એક પ્રભુ સરદાર હતો. એ મુરારનો પિતા બાજી ચંદ્રરાવ મોરેની નોકરીમાં હતો. વિજાપુરના સુલતાને મોગલો સાથેની લડાઇમાં ઘણું પરાક્રમ બતાવવાથી તેને ઉમરાવનો ક્તિાબ આપ્યો હતો, અને પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. તે પછી એ મુરાર બાજી ચંદ્રરાવની

નોકરીમાં રહેલો. ચંદ્રરાવ ઉપરના હુમલા વખતે તે શિવાજીના લશ્કર સાથે ઘણા જુસ્સાથી લડેલો અને શિવાજીએ તેને તેની પાસેથી માગી લીધેલો. આ ઘેરા વખતે તેની ઉંમર ૫૦ વર્ષની હતી. તેણે મોગલોને અનાજ વગેરે ન મળે તેવી તજવીજ કરી અને તેનો દારૂગોળો સળગાવી મૂક્યો. પણ દિલીરખાને તે ફરી મેળવી ઘેરો ચાલુ રાખ્યો. મુરાર પાસે એ વખતે બે હજાર ચૂંટી કહાડેલા માણસો હતા અને છુપા રસ્તેથી ખોરાકની સામગ્રી તેને મળ્યા કરતી. એ કિલ્લાના ઉપરનો કોટ અને નીચેનો કોટ એવા બે ભાગ હતા. તેમાં દારૂગોળાની ઘણી ઉત્તમ સામગ્રી શિવાજીએ ભરી રાખેલી હતી. મોગલોએ બળ વાપરી નીચેનો કોટ કબજે કર્યો એટલે માવળાઓ ઉપરના કોટમાં આવ્યા અને મોગલ લશ્કરે લડવાનું પડતું મૂકી લૂટ કરવા માંડી. માવળાઓએ આ અવ્યવસ્થા જોતાં ઉપરથી તોપનો મારો એટલા જોરથી કર્યો કે કેટલુંક લશ્કર ન્હાસી ગયું અને કેટલુંક ખૂણે ખાચરે લપાઇ ગયું. મુરાર તે પછી કિલ્લા બહાર આવી મોગલોને હાંકી કહાડતો આગળ ધસ્યો અને ઠેઠ દિલીરખાનના તંબુ સુધી આવી પહોંચ્યો. તેનું આવું પરાક્રમ જોઈ મોગલો પણ આશ્ચર્ય પામ્યા. ખાનને એટલી રીસ ચઢી કે તેણે લશ્કર એકઠું કરી તેના ઉપર હલ્લો કર્યો અને બંને વચ્ચે આકરી લડાઈ થઇ. મુરારનાં ઘણાં માણસો જખમી થયાં અને મરણ પણ પામ્યાં. મુરારની ઢાલ તૂટી પડી એટલે તેણે હાથ ઉપર શેલું વીંટી ઘા ઝીલવા માંડયા. આ ઝપાઝપીમાં ખાનને પણ મુરારનો એક ઘા વાગ્યો. આ રીતે મારામારી ચાલતી હતી તેવામાં ખાનનું એક બાણ એકાએક મુરારને વાગ્યું અને તેનું માથું ઉડી પડયું. એ શૂરવીર પુરુષ એ રીતે ગતપ્રાણ થઇ પડયો. કહેવાય છે કે તેનું માથું પડયા પછી તેના એકલા ધડે ત્રણસો માણસોને મારી નાખ્યા.

શિવાજીનો એ એક નામાંકિત સરદાર હતો. સ્વામીની નોકરી બજાવતાં તેનો પ્રાણ ગયો અને તેની કીર્તિ અજરામર થઇ. તેનું

શબ માણસોએ રાયગઢ ઉપર શિવાજી પાસે મોકલ્યું. શિવાજીને તે જોઈ અત્યંત દુઃખ થયું. એ પ્રમાણે મુરાર મરાયો, પણ ઉપરનો કોટ મોગલોના હાથમાં આવ્યો નહીં. મરાઠાઓએ વિશેષ બંદોબસ્ત કરી મોગલોને ઉપર આવવા દીધા નહીં. અને ઉપરથી તોપનો મારો પણ તેમણે એટલો સખત ચલાવ્યો કે નીચેનો કોટ પણ તેમને છોડી દેવો પડયો. પુરંદરની ઇશાનમાં વજ્રગઢ (રુદ્રમાળ) કરીને એક ન્હાનો કિલ્લો હતો. તે બાબાજી અને યશવંતરાવ નામના બે પ્રભુ ભાઇઓના તાબામાં હતો. પણ તેની પાસે માણસો પુરતાં નહોતાં. દિલીરખાને તેને ઘેરો ઘાલ્યો એટલે તે ઉપરનાં થોડાં માણસોએ જો કે ઘણા જોરથી પુષ્કળ વખત સુધી ટકાવ કર્યો, છતાં એ બંને પ્રભુ ભાઇઓ મરાયા અને એ કિલ્લો મોગલોના હાથમાં ગયો. દિલીરખાને તે કિલ્લા ઉપરથી પુરંદર ઉપર મારો ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ ચોમાસું આવી જવાથી અને તોપખાનું સારૂં ન હોવાથી ઉપરના કોટ ઉપર મારો થઇ શકયો નહીં. ઉપરના કોટ ઉપરના માણસો પણ હવે કાયર થઈ ગયા હતા અને કિલ્લો સોંપી દેવાના હતા તેવામાં લડાઇની મનાઇ આવી એટલે સૌ અટકયા.

દિલીરખાનને લાગ્યું કે શિવાજી શરણુ આવશે અને પુરંદરનો કિલ્લો હાથમાં લેવાની આ સંધિ ફોકટ જશે. એટલે તેણે શિવાજીને જણાવ્યું કે, “ તહ કરવાની તમારી ઇચ્છા છે, પણ લડાઈ કરતાં પહેલાં તહ માગો છો એ આશ્ચર્ય છે. આવી માગણી સ્વીકારવી એ અમારા જેવા બાદશાહી અધિકારીને શોભતું નથી. તમારા આ પહાડી પ્રદેશમાં શિકાર અને ખેલ કરવા અમે આટલે દૂર આવ્યા છીએ. અમારી એટલી તો ખાસ ઇચ્છા છે કે તમે જાતે એક વખત લડાઇમાં ઉતરો. અમે પરોણા થઈ તમારા પ્રદેશમાં આવ્યા છતાં તમે અમારી ખબર લેવા પણ નથી આવતા અને દૂર દૂર રહો છો એ યોગ્ય નથી. તમારા એ મજબુત કિલ્લાઓ, ગગનચુંબિત પર્વતો અને પાતાળ સુધી પહોંચનારી ખીણો પ્રત્યક્ષ જોવાની અમારી ઇચ્છા છે.

છતાં તમે તો ક્યાંય દેખાતા નથી અને તહની માગણી કરો છો! આવો વિચાર તમે પહેલાં કર્યો હોત તો ઠીક થાત.”

૫. જયસિંગ સાથે શિવાજીની મુલાકાત—સમુદ્ર માર્ગે પરત આવતાંની સાથે શિવાજીને મોગલોની આ બધી ધમાલના સમાચાર મળ્યા. જયસિંગની બરાબર તૈયારી જોઇને હવે શો રસ્તો લેવો તે માટે તેણે પોતાના સરદારો જોડે વાટાઘાટ કરતાં શરણે જવું એવી સૌની સલાહ મળી. જયસિંગનો પણ અંદરખાને એવો ઇરાદો હતો અને તેનો ઘસારો પણ એવો હતો કે બીજા કાઇ માર્ગનો અવકાશ રહ્યો નહોતો. જયસિંગ કરતાં પણ દિલીરખાન વધારે મમતી હતો એટલે બીજો ઉપાય હતો પણ નહીં. વિજાપુરની મદદ લેવાને પણ સવડ નહોતી, નહીંતર તેની મદદ લઇને પણ તેણે મોગલોને થકવ્યા હોત. સિવાય ચોમાસું પણ નજીક આવ્યું હતું. વરસાદ શરૂ થયો હોત, તો મોગલો નબળા પડયા હોત. પણ તે જાણીને જ દિલીરખાને પુરંદરનો ઘેરો સજ્જડ કર્યો હતો. મુરાર બાજી અને ત્રણસો માવળાઓ તે કિલ્લા ખાતે મરાયાની પણ બાતમી મળી. અને હજી ઘણા મોટા લડવૈયાઓ કુટુંબ સાથે એ કિલ્લા ઉપર હતા. એ કિલ્લો મોગલોના હાથમાં જાય, તો એ કુટુંબોની શી દશા થાય તેનો પણ વિચાર શિવાજીને આવ્યો. એ બધું ધ્યાનમાં લઇ ભવિષ્યનો માર્ગ તેણે ઘડી કહાડયો. આજ સુધીમાં આપત્તિના વખતે તેણે જે જે ઉપાયો લીધેલા, તેનાથી આ વખતે આ જૂદો જ માર્ગ હતો. તેણે નક્કી કર્યું કે જયસિંગની મુલાકાત લઈ તેની સલાહ લેવી. દેવીની પણ આજ્ઞા થઇ કે “ એ હિંદુ રાજાનો પરાભવ તારાથી થશે નહીં. તેની સાથે તું તહ કર.” એ મુલાકાત લેવામાં તેનો હેતુ એવો હતો કે જયસિંગ જેવા વીરને પોતાના પક્ષમાં લેવો અને ધારેલું કામ ધીમે ધીમે પાર પાડવું. એટલે બીકથી નહીં પણ ‘સામોપચારથી પ્રથમ કામ સાધવું’ એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તેણે આ નિર્ણય કર્યો. રઘુનાથ પંડિતને તેણે ‘પોતે મુલાકાતે

આવે છે ' એવું કહેવરાવી જયસિંગ પાસે મોકલ્યો. જયસિંગ સંસ્કૃતનો જ્ઞાતા હતો એટલે આ પંડિતને શિવાજીએ પસંદ કર્યો. જયસિંગે તેને જણાવ્યું કે, " શિવાજીને જો ખરેખર શરણે આવવાની અને બાદશાહની આજ્ઞામાં વર્તવાની ઇચ્છા હોય, તો હથિયાર મૂકી દઇને તે અમારે સ્વાધીન થાય." શિવાજીએ નાઇલાજે તે કબુલ રાખ્યું અને થોડાં માણસો સાથે લઇ તે જયસિંગની મુલાકાતે ગયો. જગન્નાથ પંત તથા ત્ર્યંબક વ્યંકટેશ એ બે કારકુનો તે વખતે સાથે હતા.

આ બાજુ શિવાજી શરણે આવે તે પહેલાં પુરંદરનો કિલ્લો એકદમ લઇ લેવાને અને મરાઠાઓને બને તેટલા હેરાન કરવાને જયસિંગે દિલીરખાન તથા કીરતસિંગને જણાવ્યું. મતલબ કે શિવાજી પાસેથી બને તેટલો વધારે લાભ લેવાય. જયસિંગના ફરમાન પ્રમાણે એ લોકોએ જબરો હલ્લો કરી ૬૦ માણસોને માર્યા અને પુષ્કળને જખમી કર્યા. આ મારામારી ચાલુ હતી તે વખતે જ શિવાજી મુલાકાતે આવે છે એવા ખબર આવ્યા અને સેક્રેટરી ઉદયસિંગને મોકલી લાગલું જ જયસિંગે કહેવરાવ્યું કે, " શરણે આવીને અમારી આજ્ઞામાં રહેવા ઇચ્છા હોય અને કિલ્લાઓ અમને સોંપી દેવાના હોય, તોજ મુલાકાતે આવો, એટલે અપરાધ ક્ષમા કરી જીવતદાન આપવામાં આવશે. નહીંતર અહીં આવશો જ નહીં. તમારો મુલક અને કિલ્લા લેવાને હવે વધારે વાર નથી." શિવાજીએ જવાબ મોકલ્યો કે, " હું જાતે જ મુલાકાતે આવું છું. અને બાદશાહને શરણે રહી તમે ઠરાવો તે પ્રમાણે કરવા તૈયાર છું." આ જવાબ પછી એક કલાકે શિવાજી આવી પહોંચ્યો. રાજા જયસિંગ ચાર ડગલાં આગળ આવી તેને મળ્યો. આસપાસ હથિયારબંધ રજપુત સિપાઇઓ દગો ન થાય તેટલા માટે રાખ્યા ઉભા હતા. પણ શિવાજી કેવળ નિઃશસ્ત્ર હતો. તેની સાથે મોટા મોટા સરદારો અને વકીલો ઉંચા પોશાક અને કિંમતી દાગીના પહેરેલા હાજર હતા. જયસિંગે

શિવાજીને માન આપી ગાદીએ બેસાર્યો. અને તેના જોડા હાથમાં લઈ સરદાર આનંદરાવ તેની પાસે ઊભો રહ્યો. શિવાજીના આવા એકનિષ્ઠ અને વિશ્વાસુ સરદારને જોઇને સૌને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી શિવાજી અને જયસિંગ વચ્ચે પુષ્કળ વાટાઘાટ થઇ.

શિવાજીએ ધીમેથી અને નમ્રપણે જણાવ્યું કે, "બાદશાહ સાથે વિરોધ કરવામાં મેં ભૂલ કરી. જો મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો તો પુરંદર તથા બીજા કિલ્લાઓ હું તમને સોંપી દઇશ, અને તમને મદદ કરીશ." જયસિંગે તેને સોગન પૂર્વક અભયવચન આપ્યું કે, "તમારા જીવનું જોખમ નહીં જ થાય." તરત જ બે સરદારો અને શિવાજીનો એક માણસ મોકલી દિલીરખાનને જણાવ્યું કે, "લડાઈ તહકુબ રાખો, અને કિલ્લા ઉપરનાં શિવાજીનાં માણસોને જવા દો." શિવાજીના માણસે કિલ્લા ઉપરનાં માણસને જણાવ્યું કે કિલ્લો ખાલી કરી દો. તેમણે તેમ કરવા એક રાતની મુદત માગી. પણ દિલીરખાનને ગમ્યું નહીં. શિવાજી બારોબાર જયસિંગને મળ્યો, અને કિલ્લો જીતવાની અણીને વખતે છોડી દેવો પડયો, એ તેને ખરાબ લાગ્યું. તેણે લડાઈ ચાલુ રાખી પણ જયસિંગે યુક્તિથી તેને શાંત કર્યો. શિવાજીને તેણે ઘણા માનથી પોતાને ત્યાં રાખ્યો, જમાડયો અને સુવાડયો, અને બીજે દિવસે રામસિંગ સાથે દિલીરખાન પાસે મોકલાવ્યો. દિલીરખાનની સાથે શિવાજી એટલો નમ્રતાથી વર્ત્યો કે ખાને તેને બે ઘોડા, તલવાર અને રત્નજડિત ખંજર બક્ષિશ આપ્યાં. પછી દિલીરખાન જાતે શિવાજીની સાથે આવ્યો અને પોતે જ તેનો હાથ જયસિંગના હાથ સાથે મેળવ્યો. જયસિંગે પણ તેને પોશાક, ઘોડા, હાથી, તલવાર વગેરે બક્ષિશ આપ્યાં. શિવાજીએ તે તલવાર લટકાવી જણાવ્યું કે, "બાદશાહની નોકરી હું વફાદારીથી કરીશ."

બીજે દિવસે ચાર હજારનું લશ્કર તથા ત્રણ હજાર બૈરાં છોકરાં વગેરે મળીને સાત હજાર માણસો પુરંદરનો કિલ્લો છોડીને ગયાં

અને મોગલોએ તે કિલ્લો તાબામાં લીધો. તે જ પ્રમાણે બીજા પણ પાંચ કિલ્લા તાબે લેવા માણસો મોકલ્યાં. પછી ઘણીજ વાટાઘાટ ચાલી નીચે પ્રમાણે તહ ઠર્યો:–(૧) **શિવાજી**એ ૨૩ કિલ્લા તથા તેને લગતો ૪૦ લાખનો મુલક મોગલોને આપવો અને ૧૨ કિલ્લા તથા ૪ લાખનો મુલક પોતાની પાસે રાખવો. (૨) **શંભાજી**ને જયસિંગના હાથ નીચે નોકરીમાં મોકલવો અને (૩) જરૂર પડે ત્યારે જાતે શિવાજીએ નોકરીમાં હાજર થવું.

આ પ્રમાણે તહ ઠરતાં પહેલા જ જયસિંગે બાદશાહને શિવાજી શરણે આવ્યાના ખબર મોકલાવ્યા હતા અને તેને આપવાનો પોશાક તથા માફીનો હુકમ મંગાવ્યો હતો. જયસિંગના ફરમાન પ્રમાણે શિવાજીએ ૭ માઇલ સુધી સામે જઈ તે પોશાક ધારણ કર્યો. તહ નક્કી થયા પછી તેણે બાદશાહને લખ્યું, કે " હું તમારો અપરાધી છું. અને શરણે આવી જીવિત તથા મિલ્કતના રક્ષણની ઇચ્છા રાખું છું. હવે પછીથી તમારી નોકરી વફાદારીથી કરીશ અને તમારો હુકમ પાળવામાં ભૂષણ માનીશ. બખેડાઓ કરી મારૂં સર્વસ્વ બગાડવાનો પ્રયત્ન કદી કરીશ નહીં. રાજા જયસિંગે વિગતવાર હકીકત આપને જણાવેલી છે. મારા બધા અપરાધોની ક્ષમા કરી મને જીવતદાન આપો, એટલીજ આ દાસની આપના ચરણ પાસે માગણી છે. " માફીપત્ર મળ્યા પછી તેણે બાદશાહને લખ્યું કે, " બાદશાહી સિક્કા તથા પંજાવાળું આપનું મહેરબાની ભરેલું માફીપત્ર મળતાં આનંદ થયો. મને જાણે જીવતદાન મળ્યું. બાદશાહી પોશાક ધારણ કરવામાં મને ભૂષણ લાગે છે. આ પાપી દાસના અપરાધો ક્ષમાને પાત્ર ન છતાં આપે કેવળ ઉદારતાથી કૃપા કરી તે આપને છાજે છે. હું હવેથી આપના હુકમો પાળવાને સર્વદા તત્પર રહીશ. રાજા જયસિંગની રજા લઈ હું હવે ઘેર જાઉં છું અને તૈયારી કરી વિજાપુર ઉપર ચડવા માટે આવું છું. એ ચડાઇમાં વિશેષ પરાક્રમ દર્શાવી પાછલું કલંક ધોઈ નાખવા ઇચ્છું છું. આપના અનેક ઉપકારોનો તેથી કંઇક પણ બદલો વળશે. "

ઠરાવેલો તહ બાદશાહે મંજુર રાખ્યો. તેના ખબર આપતાં દિલીરખાને શિવાજીને જણાવ્યું, કે "તમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે બાદશાહે તમારી માગણી સ્વીકારી છે. ઉપરાંત તમારા પુત્રને છ હજારની મનસબ, બે લાખ રૂપિયા બક્ષિશ અને નિશાન તથા નોબત રાખવાની પરવાનગી આપી છે. સબબ શંભાજીને તાબડ-તોબ આ તરફ મોકલી આપશો."

રાજા જયસિંગની સાથે મનૂચી કરીને એક ફિરંગી તોપખાના-ના કામ માટે હતો. તેની પણ મુલાકાત શિવાજીએ લીધેલી. તેણે તે વખતની હકીકત આ પ્રમાણે લખી રાખી છે: "જયસિંગે શિવાજીના પ્રધાનોને પણ બક્ષિશો આપીને પોતાના માટે શિવાજીના મનમાં સારો વિચાર બંધાવ્યો. તેણે શિવાજીને જણાવેલું કે 'તમે મારા શબ્દો પર ભરોંસો રાખીને નિઃશંકપણે વર્તશો, તો બાદશાહ તમારા મનોરથ પૂર્ણ કરશે.' તે પ્રમાણે શિવાજી તેના પર પૂર્ણ ભરોંસો રાખી તેની મુલાકાતે આવ્યો. એ આવ્યો ત્યારે આખી છાવણી સાશંક નજરે જોઇ રહી હતી. સૌને લાગતું હતું કે હમણાં કંઈ ગોટાળો થશે. પણ સાથે વિશેષ માણસો નહીં હોવાથી સૌ શાંત થયા. જયસિંગની પાસે જ શિવાજીનો તંબુ હતો અને ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં જવાની તેને છૂટ હતી. એક દિવસ મનૂચી અને જયસિંગ પત્તાં રમતા હતા. તેવામાં શિવાજી અંદર આવ્યો એટલે માન આપી તેને બેસાર્યો. શિવાજીએ મનૂચી તરફ આંગળી કરી પૂછ્યું, 'આ કોણ છે?' જયસિંગે જવાબ આપ્યો કે, "એ ફિરંગીનો રાજા છે." પછીથી એ બંને ઘણીવાર મળેલા, અને યૂરોપના લોકો તથા રાજા સંબંધી ઘણી હકીકત મનૂચીએ તેને કહેલી.

આ એકંદર હકીકત જયસિંગે બાદશાહને જે રીતે જણાવેલી, તે જો કે એકતરફી છે, તો પણ મહત્ત્વની છે. તેણે જણાવેલું કે, "અમારૂં લશ્કર પુના આવી પહોંચતાં જ શિવાજીનાં માણસો અમારા તરફ આવવા લાગ્યાં; પણ અમે તે તરફ લક્ષ જ આપ્યું

નહીં. હું જાણતો હતો કે તેનો સારી રીતે પરાભવ કર્યા સિવાય તેનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નથી. પછી ફરમાજી નામનો એક તેનો માણસ હિંદીમાં લખેલો પત્ર લઇને આવ્યો અને ઘણીજ આજીજી કરવા લાગ્યો કે મહેરબાની કરીને એક વખત પત્રનો મજકુર વાંચીને ઉત્તર આપો. ત્યારે મેં તે પત્ર વાંચ્યો. તેમાં જણાવ્યું હતું કે, 'હું બાદશાહનો નોકર છું અને ન્હાનો છું તોપણ ઘણો ફાયદો કરી આપીશ. કોકણના આ ભાગમાં લડવા કરતાં વિજાપુર સાથે લડવામાં વિશેષ લાભ થશે.' મેં તેનો જવાબ આપ્યો કે 'બાદશાહી લશ્કર આકાશના તારાઓની પેઠે અમાપ છે. તમારો પરાભવ કરવા અમે આવ્યા છીએ. તમારો પહાડી પ્રદેશ અમને વિકટ લાગે છે એમ માનશો નહીં. અમારા ઘોડાઓના પગ નીચે ગમે તેવો વિકટ પ્રદેશ પણ ધૂળ મળી જશે. તમારે જો જીવ બચાવવો હોય, તો બાદશાહની ગુલામગિરી સ્વીકારી શરણે આવો. એ ગુલામગિરી કરવામાં અમારા જેવાને તો ભૂષણ લાગે છે. હવે તમે તમારા કિલ્લાઓની અને ડુંગરોની આશા છોડી દો. એમ નહીં કરશો, તો તમારે હાથે તમે તમારી ખરાબી વહોરી લેશો.' શિવાજીએ તે સંબંધી પછી ઘણા પત્રો લખ્યા અને આપણા લશ્કરે તેનો મુલક લેવાનો સપાટો ચલાવ્યો. એટલે તેણે જણાવ્યું કે 'એક બે કિલ્લા આપું અને ખંડણી આપું.' પણ મેં તો ફરી ફરીને તેનો તેજ જવાબ આપ્યો. પછી આપણા લશ્કરે પુરંદરની નજીકનો રુદ્રમાળ કિલ્લો લીધો અને બીજા પ્રાંતો લેવા પણ લશ્કરો ગયાં તથા કેટલાક લશ્કરે તો ફરતાં જ રહી તેના આખા પ્રદેશમાં અશાંતિ કરી મૂકી. લશ્કરે આ પ્રમાણે ઘણી સારી કામગિરી બજાવી. હું પોતે પણ દરેક ઠેકાણે જઈ વ્યવસ્થા જોતો હતો. આ રીતે આપણી કુશળતા જોઇ શિવાજી ખુલ્લી રીતે બોલવા લાગ્યો કે, 'હવે મોગલ લશ્કર આગળ ટકાવ થતો નથી.' આ બાજુ પુરંદરનો ઘેરો ઘણા જોરથી ચાલુ હતો. પાંચ બુરજ અને એક કોટ લેવાયા હતા. વળી શિવાજીનો મુલક

પણ ઘણો ખરો ઉજડ થયો હતો, અને તેના લશ્કરનાં ઘણાં માણસો-ને મેં લાલચ આપી ફોડયાં હતાં તથા આપણામાં ભેળવ્યા હતાં. જાવળીના બેલોજી ભોંસલેને મોટી યુક્તિ કરીને ફોડેલો છે અને તે પાંચસો માણસો સાથે આપણને આવી મળવાનો છે. એટલે શિવાજી-ને માટે બેજ માર્ગ બાકી હતા. એક બાદશાહને શરણે આવવું અને બીજો વિજાપુરને મળવું. આ બે પૈકી પહેલો માર્ગ જ તેના લાભનો હતો.

"છુપા જાસુસોથી મને એવી ચોક્કસ બાતમી મળી કે આદિલ-શાહ ઉપરથી આપણી સાથે સારૂં રાખી અંદરથી શિવાજીને મદદ કરે છે. તેથી બાદશાહી લશ્કર જોકે એ બંનેને પહોંચવાને સમર્થ છે, તો પણ શિવાજીને વિજાપુર જવા દેવાની મેં તક આપી નહીં. એટલામાં શિવાજી તરફથી રઘુનાથ પંડિત મારી પાસે ખાનગી વાત કરવા આવ્યો, અને આકરા સોગન ખાઇ તેણે શિવાજીના ખરાપણા માટે ખાત્રી આપી. મેં તેને જણાવ્યું કે, "બાદશાહની મને પરવાનગી નથી, એટલે તહની વાતચીત હું કરી શકીશ નહીં. છતાં શિવાજી નિઃશસ્ત્ર થઇ અપરાધની ક્ષમા માગવા આવશે, તો ઇશ્વરસ્વરૂપ બાદશાહની દયા કદાચ મળશે." રઘુનાથ પંડિત એ સંદેશાનો જવાબ લઇને આવ્યો કે, 'શિવાજીનો પુત્ર શંભાજી એ પ્રમાણે કરવા આવશે.' મેં તેનો જવાબ આપ્યો કે, 'શંભાજીથી નહીં ચાલે.' ત્યારે શિવાજીએ જણાવ્યું કે, 'મારી જીંદગીનું જોખમ ન થાય એવી ખાત્રી બાદશાહના તરફથી નહીં તો તમારા તરફથી પણ મળે, તો હું તમારા શબ્દ ઉપર ભરોંસો રાખી તમારી મુલાકાતે આવું.' મેં એવું વચન આપ્યું અને જણાવ્યું કે, 'બાદશાહનો હુકમ પાળશો, તો જ અપરાધની ક્ષમા મળશે. જો એ કબુલ નહીં થાય, તો માત્ર તમને સુરક્ષિતપણે પરત જવા દઇશું.'

"ઠરાવ પ્રમાણે શિવાજી મુલાકાત લેવા આવ્યો. તેની સાથે ફક્ત છ બ્રાહ્મણો હતા. રસ્તામાં મેં તેને જણાવ્યું કે, 'બધા કિલ્લાઓ

સોંપી દેવા હોય તોજ આવો અને નહીંતર અહીંથી પાછા જાઓ.' તેનો તેણે જવાબ મોકલાવ્યો કે, 'હું બાદશાહની નોકરી માટે આવું છું અને મારા ઘણા કિલ્લાઓ સોંપી દેવાનો છું.' આ રીતે તે મુલાકાતે આવ્યો. એજ વખતે પુરંદરનો અંદરનો કોટ દિલીરખાન અને કીરતસિંગે કબજે લીધો હતો અને ત્યાંની હાથોહાથની લડાઈ મારા તંબુમાંથી દેખાતી હતી. શિવાજીએ પણ તે જોઇ પુરંદરનો કિલ્લો સોંપી દેવાનું કબુલ કર્યું. મેં તે ઉપરથી જણાવ્યું કે, 'એ કિલ્લો તો અમે લઈજ લીધો છે. હમણાં તેની અંદરના માણસોની કતલ થશે. બાદશાહને ભેટ ધરવાને વાસ્તે તમારી પાસે હજી બીજા ઘણા કિલ્લા છે.' શિવાજીએ તેના જવાબમાં જણાવ્યું કે, 'માણસોની કતલ નહી ચલાવશો. હું એ હમણાં જ ખાલી કરાવી દઉં છું.' એથી તે પ્રમાણે બંદોબસ્ત કર્યો અને કિલ્લો કબજે લીધો તે આપને જણાવેલું છે. શિવાજીને મારા દિવાનખાનામાં મેં રાખ્યો અને પુષ્કળ વાટાઘાટ ચાલી. પ્રશ્નોત્તરો, વિનંતિઓ, આજીજીઓ વગેરે ઘણું થયું. મેં સાફ જણાવ્યું કે, એક પણ કિલ્લો છોડવાને હું તૈયાર નથી. પછી છેવટ આ પ્રમાણે ઠર્યું:—ચાળીશ લાખ હોન ઉત્પન્નના નાના મોટા ૨૩ કિલ્લા બાદશાહને આપવા અને ૨ જગઢ વગેરે ૧૨ કિલ્લા શિવાજીએ રાખી રાજનિષ્ઠાથી બાદશાહની નોકરી કરવી." શિવાજીએ વિશેષમાં જણાવ્યું કે "આજ સુધી હું બાદશાહ સાથે અન્યાયથી વર્ત્યો છું એટલે મારૂં મોઢું હું તેને બતાવવા ઇચ્છતો નથી. પણ મારા પુત્ર શંભાજીને તેની નોકરીમાં સોંપું છું. અને હું અપરાધી છતાં હવે પછી બાદશાહ તરફ બેઈમાન થઇશ નહીં. દક્ષિણમાં મને જે કામ સોંપવામાં આવશે, તે હું કરીશ."

"આ તહ આપની મંજુરી મળ્યા બાદ ઠરાવવાનો હતો. પણ તેટલો અવકાશ રહ્યો નહી, અને શિવાજી એટલો બધો વખત અહીં રહેવા ખુશી ન હોતો. તેને સોગન ઉપર અભયવચન આપ્યા પછી જો હું અહીં વધારે રોકું, તો મારા વચન ઉપરથી અહીંનાં બધાં

માણસોનો ભરોંસો ઊઠી જાય. અને શિવાજી પણ અહીં મુલાકાત લેવા આવતી વખતે કદાચ પોતાના જીવનું જોખમ થાય એમ માનીને પોતાની મિલ્કતની સઘળી વ્યવસ્થા ગોઠવીને આવ્યો હતો તથા ભવિષ્યમાં કેમ વર્તવું તેનો પણ તેણે બંદોબસ્ત કર્યો હતો એવી બાતમી મને પાકે પાયે મળી હતી. એટલે શિવાજીને માત્ર રોકી રાખવાથી કંઈ લાભ ન હોતો.

"આ રીતે મેં લાંબો વિચાર કરી શિવાજીને જવા દીધો અને કિલ્લાઓ કબજે સોંપવા તાકીદ કરી. તે પ્રમાણે તેણે રોહિડા, લોહગઢ, ઇસાગઢ, તુંગ, નિકોના, અને કોંડાણા કિલ્લાઓ સોંપી દીધા છે; અને બાકીના સોંપવા શંભાજીને મારા માણસ સાથે મોકલ્યો છે. શંભાજી તે પ્રમાણે વખતસર આવી ગયો છે એટલે તે કિલ્લાઓ પણ કબજે આવશે. તાબે થયેલા ૭ કિલ્લાઓની કુંચીઓ આપના તરફ મોકલેલી છે અને બાકીની હવે પછી મોકલીશ.

"હજી શિવાજી પાસે ૧૨ કિલ્લા રહ્યા છે. પણ જ્યારે બધા કિલ્લા તેની પાસે હતા, ત્યારે આપણે તેને શરણે આવવાની ફરજ પાડી, તો આપણા કરાર પ્રમાણે એ જો નહીં વર્તે, તો તેનો નાશ કરતાં કેટલી વાર? આપણો ઘેરો તેના ઉપર કાયમ છે. શંભાજીને આપણે મનસબદારી આપી છે, તે બીજા તેવા સરદારોને આપેલી મનસબદારીથી વિશેષ નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે તે માટેની જાગીર તેને ઔરંગાબાદના ભાગમાંથી આપવી કે ધારીએ ત્યારે ખાલસા કરી શકાય. હવે વિજાપુરનો કેટલોક ભાગ શિવાજી પાસે રહ્યો. પણ વિજાપુર સાથે લડવાનો આ યોગ્ય વખત છે. શિવાજી એ બાબતમાં મદદ કરવા તૈયાર છે. એટલે તે હાલ જ કરી લેવું એવો મારો મત છે. આ સંબંધી આપનો અભિપ્રાય બીજા કોઇને ન જણાવતાં તાબડતોબ મને જણાવશો. તેજ પ્રમાણે શિવાજીની માગણી સંબંધે પણ આપનો વિચાર ખુલાસાથી જણાવશો. ખુદ શિવાજીના ઉપર આપનું જે ફરમાન થાય તેમાં આપ જણાવશો કે મારો કરેલો

ઠરાવ કબુલ છે, અને બધા કિલ્લાઓ કબજે આવી જતાં બીજું ફરમાન મોકલવામાં આવશે. ”

મરાઠી બખરોમાં આ સંબંધે જે હકીકત આપેલી છે તે કંઇક આથી જુદી પડે છે. તેમાં જણાવેલું છે કે મોગલ લશ્કરની દુર્દશા થવા માંડવાથી જયસિંગે તહ કર્યો. મરાઠાઓ અચાનક આવી છાપા મારતા, રસ્તાઓ તથા નાકાંઓ બંધ કરી છુપાઈ રહેતા અને જંગલમાં આગ લગાડી પીછો પકડતા. આ રીતે લશ્કરને હેરાન હેરાન કરવાથી અસંખ્ય માણસો તથા જાનવરો મરાયાં. તેથી તહ કરવામાં જયસિંગે ઘણું ડહાપણ વાપર્યું. રઘુનાથ પંડિતને તેણે કહેલું: કે, “ઔરંગજેબ બલવાન્ પૃથ્વીપતિ છે. તેની જોડે મિત્રતા કરો. શત્રુતા રાખવાથી સારૂં પરિણામ નહીં આવે. અમે હિંદુ રજપૂત છીએ અને તમે પણ ઉદેપુરના મોટા કુળના વંશજ છો. તમે હિંદુ ધર્મ સ્થાપન કરો છો, તો અમને તે પસંદ છે. તમે બાદશાહને શરણે આવશો તો તમને માફી અપાવી કેટલોક મુલક જાગીર તરીકે અપાવીશું. એ બદલ રજપુતોની આણ લઇ હું તમને ખાત્રી આપું છું.” આ પ્રમાણે કહી દિલીરખાનની સલાહ લઇ તેણે શિવાજીને મુલાકાત માટે બોલાવેલો. તે પ્રમાણે શિવાજી સફેત પોશાક પહેરીને આવ્યો અને રાજા જયસિંગ તેને પ્રેમપૂર્વક મળ્યો; તથા માનસહિત તેને પાસે બેસાર્યો. શિવાજીએ પણ એ વૃદ્ધ પુરુષનું ઘણું માન સાચવ્યું. જયસિગને તેણે કહ્યું: “તમને જે કિલ્લા જોઇએ તે સોંપવા અને તે પર તમારૂં નિશાન ચઢાવવા હું તૈયાર છું. પણ હું હિંદુ છું, રજપુત છું, અને આપ પણ હિંદુ છો, રજપુત છો. વળી આ રાજ્ય મૂળ હિંદુનું છે. આપ જેવા વિદ્વાન્ અને હિંદુધર્મનું રક્ષણ કરનારા રાજા આગળ હું એક વાર નહીં પણ દશ વાર માથું નમાવવા તૈયાર છું; પણ મારા ધર્મની અને દેશની માનહાનિ થાય એવું હું કદી કરીશ નહીં. ” આ રીતે શિવાજીએ જયસિંગનું ધર્માભિમાન જાગૃત કર્યું. એથી શિવાજીની વિશેષતા તેના જાણવામાં આવી, પણ

દિલીરખાનની સલાહ લીધા સિવાય તહ કરવામાં આવે, તો હિંદુએ હિંદુ મળી ગયા એવું તે બાદશાહને ભરાવશે એમ માની તેણે શિવાજીને દિલીરખાન પાસે મોકલ્યો. મુખ્ય અધિકારી જો કે જયસિંગ હતો. છતાં તેના પર દાબ રાખવા બાદશાહે દિલીરખાનને તેની જોડે મોકલ્યો હતો. પુરંદર કબજે લીધા પહેલાં શિવાજી આવ્યો એ દિલીરખાનને ન ગમ્યું, પણ 'જોઇએ તે કિલ્લા સ્વાધીન કરી આપવા શિવાજી તૈયાર છે' એમ કહેતાં તે શાંત થયો અને બોલ્યો કે, 'જયસિંગ વડિલ છે. તે કરશે તે મને કબુલ છે.' પછી વાટાઘાટ થઈ જયસિંગ સાથે તહની શરતો ઠરી અને તે શિવાજીની અરજ સાથે બાદશાહ તરફ મોકલતાં તેણે તે કાયમ રાખી.

બાદશાહે મંજુર રાખેલી શરતોમાં ઘાટ ઉપરના વિજાપુરના મુલકમાંથી ચોથાઇ તથા સરદેશમુખી શિવાજીએ પદરના ખર્ચે વસુલ કરવા ઠર્યું હતું. અને તે બદલ એક કરોડ ચાળીશ લાખ હોનનો નજરાણો દરસાલ ૧૧ લાખના હપ્તાથી આપવાનો હતો.

આ તહની કલમો બંનેના લાભની હતી. તેમાં પણ ઉપર જણાવેલી છેવટની કલમ મંજુર થવાથી શિવાજીને વિજાપુરના મુલક ઉપર જોઇએ તેવો હાથ મારવાની સવડ થઈ. જયસિંગે કપટ રાખીને શિવાજીને હિંદુ તરીકે અનુકૂળતા કરી આપી એવો આરોપ પાછળથી દિલીરખાન વગેરેએ આ કારણે મૂકેલો. વિજાપુર સાથેની લડાઈમાં જોઇએ તેટલો યશ મળ્યો નહીં ત્યારે બાદશાહે પણ તેને ઠપકો આપેલો. અને શિવાજી પણ કેદમાંથી છૂટી ફરી મોગલો જોડે લડવા લાગ્યો ત્યારે બાદશાહે જરૂર માન્યું કે જયસિંગ અને તેનો પુત્ર શિવાજીને છુપી રીતે મદદ કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં આવો આરોપ જયસિંગને અસહ્ય હતો. જે બાદશાહની બાર વર્ષની ઉમરથી સતત પચાસ વર્ષ સુધી તેણે એકનિષ્ઠાથી સેવા કરી, તે છેવટે આવું અપમાન કરે અને આવો સંશય લાવે, તે બદલ તેને બહુ જ ખરાબ લાગ્યું અને તે પછી તે દક્ષિણમાં જ

મરણ પામ્યો. **શિવાજી**ના સંબંધમાં તેણે જરા પણ કપટ કરેલું જણાતું નથી. ત્રણ મહિનામાં તેણે **શિવાજી**ને શરણે આવવાની ફરજ પાડી, એટલી જ હકીકત તેની રાજ્યનિષ્ઠા માટે બસ છે. **શિવાજી**ને જીતવો અશક્ય હતું. મોટા મોટાઓનો તેણે ગર્વ ગાળ્યો હતો; અને અનેક આફતો વચ્ચે તેણે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તે હજી પણ બે ચાર મહિના ખેંચી શકત અને ચોમાસામાં મોગલોને હેરાન કરી શકત. **વિજાપુર**ની મદદ પણ તે મેળવી શકત. કેમકે **શિવાજી** મરણ પામ્યા પછી અને **શંભાજી**નો વધ થયા પછી ખુદ બાદશાહને પણ મરાઠાઓ પાસે હારવું પડયું હતું. અર્થાત્ **જયસિંગ**ની જગાએ બીજો કોઇ હોત અને તે જે કરી શકત, તેના કરતાં તેણે ઘણું કામ કર્યું હતું અને તે બદલ તેને શાબાશી જ મળવી ઘટતી હતી.

શિવાજીની દૃષ્ટિથી આ હકીકતનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. તેનો હંમેશનો ક્રમ એવો હતો કે શત્રુને ગમે તે ઉપાયથી હઠાવવો. આ ક્રમ તેણે આ વખતે ફેરવ્યો. મોગલોની બીકથી આ ફેરફાર કર્યો એમ માનવાનું કારણ નથી. પણ તે બહુ જ સમયસૂચક હતો. અને મનુષ્યની ખાસ પરીક્ષા કરી જાણતો.

જયસિંગને મળી તેની સલાહ લઈ પોતાનો હેતુ તેને સમજાવવો, અને બાદશાહનો હેતુ તેની પાસેથી સમજી લઈ તેને અનુસરીને ભવિષ્યનો ક્રમ ઘડવો એવો તેનો ઇરાદો હતો. **અફઝુલખાન** સાથે જૂદી રીતે કામ લીધું અને **જયસિંગ** સાથે જૂદી રીતે કામ લીધું. ગમે તેમ તો પણ **જયસિંગ** હિંદુ હતો, ક્ષત્રિય હતો, રજપુત હતો. તેની પાસે નિઃશસ્ત્ર જતાં તેને બીક લાગી નહીં. **અફઝુલખાન**ની અને **જયસિંગ**ની મુલાકાત વચ્ચે મોટો ભેદ છે. **રઘુનાથ** પંડિતે અગાઉથી મળી **જયસિંગ**ના મનમાં **શિવાજી**ને માટે ભાવ ઉત્પન્ન કરેલો, અને **શિવાજી** પણ બે દિવસ **જયસિંગ**ને ઘેર જ રહ્યો. ખાવું પીવું, સૂવું બેસવું, બધું તેની સાથે જ હતું. એટલે તેને હકીકત સમજાવવાને પુરતો અવકાશ મળ્યો. કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી

હોય છે કે તેની મુલાકાત થતાં તેની છાપ જ પડી જાય છે. શિવાજી પણ એવી વ્યક્તિ હતી. ગમે તેવા માણસ ઉપર પણ તેની છાપ પડતી. કમનસીબે ઔરંગજેબની સાથે તેને એવો પ્રસંગ ન પડયો, નહીંતર તેને પણ તેણે મેળવી લીધો હોત. થોડીક વાતચીત થતાં જ શિવાજીના શુદ્ધ હેતુ માટે અને રાષ્ટ્રપ્રેમ માટે જયસિંગની ખાત્રી થઇ, અને તેને બાદશાહ સાથે મેળવી બંનેનું હિત સાધવાનો માર્ગ તેણે બતાવ્યો. બાદશાહ તેનો યોગ્ય સત્કાર કરે અને તે મોગલ રાજ્યનો એક મજબુત સ્તંભ બને એવી તેની ઇચ્છા હતી. અને તેથી જ બાદશાહની મુલાકાત ખાલી વિવેકને ખાતર નહીં, પણ આ અંદરનો હેતુ પાર પાડવા તેણે ગોઠવી. બાદશાહને તેણે લખેલી હકીકતમાંથી પણ આ વિચાર જણાઈ આવે છે કે બંને પક્ષનો તેણે ઘટિત વિચાર કરેલો છે. શિવાજી બીઇને શરણે આવેલો નથી, એ તેણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું. અને પોતાના જીવને કદી જોખમ થાય તો રાજ્યની વ્યવસ્થા કેમ કરવી તેની પણ તેણે ગોઠવણ કરી મૂકી હતી, તે પણ જણાવ્યું હતું. પણ, પછીથી બાદશાહના અવિશ્વાસી સ્વભાવથી એ બધો ઘાટ બગડયો. તેનો દોષ જયસિંગ ઉપર આવી શકે નહીં. જયસિંગની ધારણા પ્રમાણે જો થયું હોત, તો શિવાજી પણ બીજા રજપુત રાજાઓની પેઠે જ એક માંડલિક રાજા બન્યો હોત. શિવાજીએ પણ પોતાનો કરાર બરાબર પાળ્યો હતો. પાછળથી તે બાદશાહ સામે ઉઠયો, પણ તેની જવાબદારી જયસિંગ ઉપર આવી શકે નહીં.

જયસિંગ અને બાદશાહ વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહારની જેટલી વિગતો મળી છે, તેટલી વિગત શિવાજીની બાદશાહ સાથેની મુલાકાત સંબંધી હજી બહાર આવેલી નથી. તેથી તે શા હેતુથી ગયો, ત્યાં અણબનાવ કેવી રીતે થયો અને તેમાંથી તે કેવી રીતે છૂટયો એ બાબત હજી પણ તર્કવિતર્ક ચાલ્યા કરે છે. તહ ઠર્યો તે વખતે બાદશાહનો પત્ર શિવાજીને આવેલો કે, "તમારો ઘણો નમ્રતાભર્યો પત્ર, જયસિંગ સાથેની મુલાકાત તથા કરેલાં કામો માટે મારી

માગવા સંબંધી આવ્યો, તે વાંચી હકીકત જાણી. તમે પશ્ચાત્તાપ બતાવી ૨૩ કિલ્લાઓ અમને સ્વાધીન કરો છો અને ૧૨ કિલ્લા તથા કેટલોક મુલક તમારી પાસે રાખવા બાદશાહી ફરમાન માગો છો અને ચાળીશ લાખ હોન પેશકશી બદલ આપવા જણાવો છો. તે સંબંધમાં જણાવવાનું કે તમારાં કૃત્યો માફી આપવા લાયક નથી, છતાં રાજા જયસિંગની ભલામણ પરથી તે બધું દરગુજર કરી માગવા પ્રમાણે કિલ્લા તથા મુલક આપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે. તમે તમારા લશ્કર સાથે આવી રાજા જયસિંગને બનતી મદદ કરશો અને પેશકશી ભરશો, એટલે આ માગણી કાયમ રાખવામાં આવશે. હાલ તમારા પુત્ર શંભાજીને પાંચ હજારની મનસબદારી આપવામાં આવે છે અને તમારા માટે પોશાક સાથે આ ફરમાન બાદશાહી પંજાવાળું મોકલવામાં આવે છે. તમે આ બધું લક્ષમાં રાખી સરકારની નાની મોટી તમામ નોકરી કરશો, તો તમને પણ લાભ થશે. "

આ રીતે **શિવાજીને** મળેલા બાર કિલ્લાઓ નીચે પ્રમાણેઃ—

રાજગઢ	તોરણા	લિંગણગઢ	મહાડગઢ
ઘોસાળા	અલવારી	મોરપ	કુંબારી
રાયરી	પાળ	તળેગઢ	ઉદયદુર્ગ

મોગલોને **શિવાજીએ** જે કિલ્લાઓ આપી દીધા, તે બધાના રક્ષણ માટે જોઇતાં માણસો તેમની પાસે નહોતાં. સિંહગઢ, પુરંદર અને લોહગઢ ઉપર માત્ર તેણે મજબુત બંદોબસ્ત કર્યો. બીજા કેટલાક ઉપર તેમણે થોડો ઘણો બંદોબસ્ત ગોઠવ્યો, અને કેટલાકના દરવાજા વગેરે બાળી નાખી કોટ પાડી નાખ્યા, અને બધા ઉપર પોતાનાં નિશાન ચડાવ્યાં. બાદશાહ તરફથી **શિવાજીને** એવો પણ સંદેશો આવ્યો કે " તમે દિલ્લી મુકામે રૂબરૂ આવો એટલે બાકીનો ખુલાસો કરી આપીશું. મનમાં કોઇ જાતનો વહેમ ન રાખતાં તમે બેફીકર આવો અને નિખાલસપણે મળો." આ રીતે આ તહનો અમલ થયો. **શિવાજીને** પણ પ્રસ્તુત સંકટ ટળ્યું અને બાદ-

શાહને પણ થોડે ખર્ચે અને થોડે ત્રાસે શિવાજી તાબામાં આવ્યો તે ઠીક લાગ્યું. પછી તેને વિજાપુર જીતવાને નિરાંત મળી. શિવાજીને માત્ર જંજીરા મળ્યું નહીં તે ખોટું થયું. પણ તેને ચોથાઇ તથા સરદેશમુખીનો હક્ક, પર રાજ્ય ઉપર પણ, બાદશાહે આપ્યો, તે તેને ઘણું જ લાભકારક અને બાદશાહીને હાનિકારક થયું. આ હક્કના પરિણામે પછીના મરાઠાઓએ દિગ્વિજય કર્યો. જંજીરા હાથમાં આવ્યું હોત, તો રાષ્ટ્રને ઘણો લાભ થયો હોત, અને સમુદ્ર ઉપર પણ મરાઠાઓની સત્તા થઇ હોત.

૬. આગ્રાનું પ્રયાણ અને કેદ (૧૬૬૬).–શિવાજીની વફાદારી જોવાનો પ્રસંગ એકદમ આવ્યો. જયસિંગે કિલ્લાઓનો બંદોબસ્ત કરી તરત જ પોતાનો મોરચો વિજાપુર તરફ વાળ્યો અને શિવાજીને મદદે બોલાવ્યો. શિવાજી ઘણા આનંદથી નેતાજી-પાલકરને સાથે લઇ મોટા લશ્કર સાથે આવ્યો અને પુષ્કળ કિલ્લા તથા મુલક હસ્તગત કરી આપ્યા. એ પ્રદેશની તેને સારી માહિતી હોવાથી જયસિંગને તે બહુ ઉપયોગી થયો. ફલટણનો તાથવડા કિલ્લો વગેરે તેણે લઇ આપ્યાં અને ત્યાં વિજાપુરના લશ્કરનો તેને ભેટો થયો. તેવામાં ઔરંગજેબનો પત્ર આવ્યો કે, “ તમે બાદ-શાહી લશ્કરમાં આવ્યા છો અને કિલ્લાઓ લેવામાં બનતી મહેનત કરો છો તે માટે રાજા જયસિંગના લખવા પ્રમાણે તમને શાબાશી ઘટે છે અને તમારા માટે આ સાથે ઉત્તમ પોશાક, તથા જડાવ કટાર મોકલેલ છે. એજ રીતે વિશેષ કોશિશ કરશો, તો હજી પણ વિશેષ લાભ થશે.” વિજાપુર તરફથી ભાઈ વ્યંકોજી લડવા આવ્યો હતો, પણ એ ભાઇઓ સામસામા આવે, તે પહેલાં બાદશાહી ફરમાન શિવાજીને દિલ્લી બોલાવવા માટે આવ્યું, તેથી તેને એકદમ જવું પડયું. શિવાજીએ કરેલી મદદ બદલ જયસિંગે બાદશાહ તરફ તેની બહુ પ્રશંસા લખી હતી, તેથી બાદશાહે તેને તાકીદે દિલ્લી બોલાવ્યો.

દિલ્હી જવામાં ઘણું જોખમ છે એ તે જાણતો હતો. ઔરંગઝેબને તે સારી પેઠે ઓળખતો હતો. અને પોતાના જીવનું જોખમ થતાં જ આજસુધીનો બધો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થવાનો હતો, એ પણ તેને વિદિત હતું. જયસિંગની તેટલા માટે તેણે સલાહ લીધી તો તેણે જવાથી ઘણા લાભ છે એમ સમજાવી તેની જીંદગી માટે હામી આપી અને તેના દીકરા રામસિંગને બધી હકીકત ખુલાસાવાર લખી શિવાજીનો બચાવ કરવા હુશિયાર રહેવા જણાવ્યું. એ રીતે કરવાથી શિવાજી રાજગઢ આવ્યો, અને ત્યાં બધાંની સલાહ લઈ યોગ્ય વાટાઘાટ કરી હેવીની આજ્ઞા મેળવી દિલ્હી જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. આ વખતે શિવાજીએ પોતાની ગેરહાજરી વખતે કેવી રીતે બંદોબસ્ત રાખવો તે માટે જે ગોઠવણ કરી આપી તે ઉપરથી તેની કુશળતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિ જણાઈ આવે છે. બધા કિલ્લાઓ તે જાતે જઇને તપાસી આવ્યો, અને દરેક ઠેકાણે બરાબર બંદોબસ્ત ગોઠવી સહુને સાવધ રહેવા તેણે જણાવ્યું. રાજગઢમાં બધો કારભાર કરવા માટે તેણે મંત્રીમંડળ નીમ્યું અને જિજાબાઈની સલાહ પ્રમાણે સૌએ વર્તવા ઠરાવ્યું. આ મંડળમાં મોરોપંત પિંગળે પેશવા, અન્નાજીદત્ત સુરનિસ, અને નીલો સોનદેવ મજમુદાર એ પ્રમુખ હતા. આ રીતે પોતાના જીવને જોખમ થાય તોપણ રાજ્યનું કામ બંધ ન પડે તેવી તજવીજ તેણે કરી. અને ગમે તેવો પ્રસંગ બને, તો પણ રાજારામને ગાદીએ બેસાડી જવાંમર્દીથી રાજ્ય ચલાવવું એમ તેણે સૌને સમજાવ્યું. સાથે શંભાજી, તાનાજી, બાલાજી, અને પ્રતાપરાવ વગેરે ભરોસાના તથા બહાદુર માણસો લઈ તે લશ્કર, સરંજામ તથા ખજીના વગેરે સાથે દિલ્હી જવા નીકળ્યો. (માર્ચ ૧૬૬૬).

બાદશાહે પ્રવાસના ખર્ચ માટે એક લાખ રૂપિયા આપેલા હતા અને ઠેકાણે ઠેકાણે ખબર મોકલ્યા હતા કે શાહજાદાને જેટલું માન અપાય તેટલુંજ માન પ્રવાસમાં શિવાજીને મળે. ગાજીબેગ નામનો

એક સરદાર જયસિંગ તરફથી પણ સાથે નીકળ્યો હતો. ભરોસાના પાંચસો સવાર તથા પાંચસો પાયદળ સાથે લઈ પ્રથમ શિવાજી ઔરંગાબાદ આવ્યો. ત્યાં તેનો ભપકો જોવાને ત્યાંનાં માણસો બહાર આવ્યાં. પણ ઔરંગાબાદનો અધિકારી સફશિકનખાન સામે આવ્યો નહીં. શિવાજીને તે ખરાબ લાગ્યું. તે આખું શહેર વીંધી ઠેઠ જયસિંગને મુકામે ગયો. ત્યાં જયસિંગે તેને ઘણું માન આપ્યું, એટલે સફશિકન તથા બીજા અધિકારીઓ પછી મુલાકાતે આવ્યા. અને બીજે દિવસે શિવાજીએ જેની તેની વળતી મુલાકાત લીધી. બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે ત્યાં તેને બહુમાન, પોશાક અને નજરાણો મળ્યો. ઔરંગાબાદથી નીકળી તે આગ્રા પહોંચ્યો. જયસિંગના પુત્ર રામસિંગને તથા મુખલિસખાનને બાદશાહે તેની તહેનાતમાં સોંપ્યા; અને તા. ૧૨ મી મે ના રોજ ગાદીએ બેસવાનો દિવસ હતો તે દિવસે દરબારમાં તેની મુલાકાત લેવા સ્વીકાર્યું. મુલાકાત કેમ લેવી તે સંબંધી વિચાર ચાલતાં વિજાપુરના આદિલશાહ સાથે જેવી રીતે મુલાકાત થાય તેવી રીતે મુલાકાત લેવા ઠર્યું. શિવાજીની ધારણા હતી કે બરોબરીઆ તરીકે મુલાકાત થાય. પણ તે કોઇ રીતે શક્ય નથી એમ રામસિંગે સમજાવ્યું. શિવાજી તે પ્રમાણે દરબારમાં ગયો અને અત્યંત નમ્રતા તથા રાજનિષ્ઠા બતાવી તેણે બાદશાહી રિવાજ પ્રમાણે જમીનને હાથ લગાવી મુજરો વગેરે કર્યું. વળી પંદરસો મહોર નજરાણા તરીકે અને છ હજાર મહોર બહુમાન તરીકે ધરી. આ રીતે વિધિ થયા પછી બાદશાહે સિંહાસન નજીક ગલીચા ઉપર સરદાર મંડળની સાથે જસવંતસિંગની નીચે શિવાજીને ઉભા રહેવા કહ્યું. જયસિંગે બાદશાહને અનેક વાર લખેલું કે શિવાજીનું સન્માન કરી તેનો માનમરતબો બરાબર જાળવશો અને તેને કોઇ રીતે દુભવશો નહીં. એ રીતે માન આપવા બાદશાહનો વિચાર હશે, પણ તે આ પ્રથમ મુલાકાતે કંઇ દેખાયો નહીં. કેટલોક વખત ઉભા રહી શિવાજીએ રામસિંગને કહ્યું, " મારે

અપમાન કરવા મને બાદશાહે અહીં બોલાવેલો છે કે શું ?" શિવાજી શું કહે છે એમ બાદશાહે પૂછતાં રામસિંગે આ વાક્ય બાદશાહને સંભળાવ્યું. પણ તેને પોતાની પાસે લાવવાનું બાદશાહને ઇષ્ટ લાગ્યું નહીં અને દરબાર બંધ થતાં રામસિંગને ઘેર શિવાજીને લઈ જવા કહ્યું.

આ મુલાકાત માટે મનુચી લખે છે કે, "શિવાજીને દરબારમાં પહેલી જગા આપવા જયસિંગ અને બાદશાહ વચ્ચે સોગન પૂર્વક લેખી કરાર થયો હતો; છતાં બાદશાહે એ પાળ્યો નહીં, અને સોનેરી કઠેરાની અંદરના પહેલા વર્તુલની છેવટની જગા તેને આપી. શિવાજીને તેથી ગુસ્સો આવ્યો અને તે લાલ થઇને બોલ્યો: "કરાર તોડીને મારૂં આવું અપમાન કરો છો ? મારી યોગ્યતાનો તમારા દરબારમાં એક પણ ગૃહસ્થ નથી ?" આ રીતે કહી શિવાજી દરબાર છોડી બહાર ચાલ્યો આવ્યો."

આગ્રા શહેરની બહાર હાલના તાજમહેલ પાસે રામસિંગનો બાગ હતો. એ બાગમાં શિવાજીને રાખવા હુકમ થયો. રામસિંગ પછી વારંવાર બાદશાહને તેના ખબર પહોંચાડતો અને શંભાજી તેની સાથે દરબારમાં જતો. શિવાજી ઉપર નજર રાખવા બાદશાહે રામસિંગને હુકમ આપ્યો હતો. બાદશાહને ગુસ્સો આવવાને વાસ્તવિક શું કારણ હતું તે બરાબર સમજાયું નથી. પણ માનાપમાનના કારણે બંનેનાં મન બગડ્યાં એટલું તો ખરૂં જ.

શિવાજી કાંઈ પણ લબાડી કરશે એવો બાદશાહને વહેમ આવવાથી તેણે શહેર કોટવાળ પોલાદખાનને તાકીદ આપી કે તેના રહેવાના ભાગ ઉપર બંદુકવાળા સિપાઇઓનો પહેરો રાખવો અને તેને જવા દેવો નહીં. પોલાદખાને તેથી પાંચ હજાર સિપાઇઓનો પહેરો બેસાર્યો અને તે દરરોજ બાદશાહ પાસે આવીને શિવાજીના ખબર આપતો. પોલાદખાને જણાવેલું કે શિવાજી અને તેની સાથેના માણસો પૂછે છે કે અમે ગરીબોએ એવો શો અપરાધ કરેલો છે કે બાદશાહ અમારા ઉપર આટલા નિષ્ઠુર થયા છે? બાદશાહે એ

સાંભળી લીધું પણ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહીં. તેણે અમીનખાનને પૂછ્યું કે શિવાજીએ ઈમામવર્દીખાન પાસેથી કેટલા હાથી ખરીદ કર્યા છે તે તપાસ કરી કહો. અમીનખાને તપાસ કરી જણાવ્યું કે પંદર હજાર રૂપિયાના હાથી લીધા છે પણ રકમ હજી આપી નથી.

બાદશાહે જયસિંગને શિવાજીની હકીકત જણાવેલી, અને હવે શું કરવું તે પણ પૂછેલું. શિવાજી સાથેની તેની મુલાકાતમાં ખરેખરો પ્રકાર શો બન્યો તે સંબંધે જૂદા જૂદા લેખકોએ જૂદી જૂદી હકીકત લખી રાખી છે. પણ તેમાં સત્ય કરતાં કલ્પનાનો અંશ વિશેષ જણાય છે. એટલું ખરૂં કે 'હું સ્વતંત્ર રાજા છું' એવું પોતાનું માન બને તે રીતે જાળવવાનો શિવાજીનો ઈરાદો હતો; અને તે માન બને તેટલું ઓછું આપવાનો ઔરંગઝેબનો ઈરાદો હતો. જયસિંગનો પ્રયત્ન એ બંનેનો મેળ કરવાનો હતો, પણ તે સફળ થયો નહીં. માનહાનિ કરીને એવો મેળ કરવાનો શિવાજીનો પણ વિચાર નહોતો જ. જયસિંગનો જવાબ આવ્યો, કે "શિવાજીને અભય વચન આપી હું જામીન થયો છું તો બાદશાહે તેને ક્ષમા કરવી એટલે મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. અને એમ થશે તો અહીંનો આપણો પ્રયત્ન પણ સફળ થશે. શિવાજી કાંઈ પણ ગેરવર્તન કરે તો તે માટે હું જવાબદાર છું."

શિવાજીએ જાણ્યું કે આપણા ઉપર સંકટ આવેલું છે. એટલે એ સંકટથી ન ગભરાતાં એણે સાહસ અને સમયસૂચકતા વાપરી તેમાંથી છૂટવાની ચમત્કારિક યુક્તિ ખોળી કાઢી. બાદશાહની મુલાકાત તેને દરબારમાં ફક્ત પાંચ દશ મિનિટ થઈ એટલુંજ. તેની સાથે બોલવાનો પ્રસંગ તો તેને બિલકુલ આવ્યો જ નહીં. તેણે પ્રથમ પોતાની સાથેનાં બધાં માણસોને બાદશાહની પરવાનગી મેળવી રજા આપી દીધી. માત્ર થોડાં વિશ્વાસુ માણસો રાખ્યાં. સારી સારી વાતો કરી તથા લાલચો આપીને પહેરેગીરોને તેણે પોતાના કરી લીધા; અને મોટી મોટી પેટીઓ ભરી તે શહેરના અમીર ઉમરાવોને ભેટ તરીકે દરરોજ મીઠાઈ મોકલવા માંડી. પહેરેગીરો શરૂઆતમાં એ

પેટીઓ તપાસતા, પણ પછીથી વિશ્વાસ પડી જતાં તેમણે તપાસવું છોડી દીધું. બાકી રાખેલાં ખાસ માણસો પણ કંઈ કંઈ નિમિત્ત દર્શાવી ચાલ્યાં ગયા અને વેશ બદલી શહેરમાંજ રહ્યાં. આ રીતે જોડવણ થયા પછી શિવાજીએ માંદા પડવાનો ઢોંગ કર્યો અને છેવટે તા. ૨૯ ઑગસ્ટ સન ૧૬૬૬ ના રોજ સાંજે હિરોજી ફરજંદને પોતાની પથારીમા સુવાડી શિવાજી તથા શંભાજી જૂદી જૂદી મીઠાઈની પેટીઓમાં બેસી છૂટી નીકળ્યા. બીજે દિવસે સવારે હિરોજી પણ દવા લેવાને બહાને નીકળી ગયો. બપોર પછી બાદશાહને ખબર મળ્યા કે શિવાજી છૂટી ગયો છે, એટલે તેણે સખ્તાઇથી તપાસ કરવાના હુકમો છોડયા.

ફ્રેચ મુસાફર બર્નિયર આ સંબંધે લખે છે કે, "જયસિંગે શિવાજી સાથે સામોપાયથી કામ લીધું. બાદશાહ પણ તે રીતે કામ લે તેવા ઇરાદાથી તેણે શિવાજીના ગુણ ગણાવી તેની સાથે મિત્રતા કરવા આગ્રહ કર્યો. કેમકે શિવાજીને દુભવવાનો આ વખત નહોતો. પણ બાદશાહની મામી–શાહિસ્તખાનની સ્ત્રીએ પોતાના દીકરાનું વેર લેવા તેને ઉશ્કેર્યો; એટલે તેણે તેના પર પહેરો મૂક્યો. શિવાજી છૂટી જવાથી બાદશાહને જયસિંગ તથા રામસિંગ ઉપર વહેમ આવ્યો. પણ જનાનખાનાના બૈરાંઓએ પણ તેને છોડી મૂકવા જણાવ્યું હતું."

શિવાજી છૂટી જવાના ખબર મળતા બાદશાહને બહુજ ક્રોધ આવ્યો. તેણે રામસિંગને નોકરી ઉપરથી દૂર કરી દરબારમાં આવવા મનાઇ કરી અને શિવાજીને પકડવા માટે બધા રાજ્યો ઉપર હુકમો મોકલ્યા. આ બાજુ શિવાજી અને શંભાજી ઘોડા ઉપર બેસી આગ્રાથી મથુરા ગયા. સીધો દક્ષિણનો માર્ગ લેવામાં તેને જોખમ હતુ એટલે તેઓ વેશ બદલી પ્રયાગ, કાશી વગેરે સ્થળે યાત્રા કરતા ચાલ્યા. મથુરામાં મોરોપંત પેશવાના સાળા કૃષ્ણાજીપંત, કાશીપંત તથા વિસાજીપંત રહેતા હતા તેને ત્યાં શંભાજીને રાખી કૃષ્ણાજીપંતને

યાત્રાના માહિતગાર તરીકે પોતાની સાથે લીધા. દાઢી મૂછો કાઢી નાખી, શરીરે રાખ ચોળી સાધુઓની સાથે ભળીને ત્યાંથી કાશી ગયા. સાથે તેવાજ વેશવાળા ૪૦–૫૦ માણસો હતા. હાથમાં પોકળ લાકડીઓ રાખી હતી અને તેમાં હીરા માણેક તથા સોનાનાં નાણાં ભરેલાં હતાં. કેટલાક પૈસા પગરખાંમાં તથા કપડાંમાં પણ શીવી લીધા હતા. **કાશી**, **પ્રયાગ**, ગયા વગેરે સ્થળે જઇ **શિવાજીએ** યાત્રા કરી, અને કૃષ્ણાજીપંતને પરત મોકલ્યા. **પ્રયાગમાં** ભોસલેના કુલગુરુ કવિ કુલેશ હતા તેણે **શિવાજીને** સારી મદદ આપી. આ કવિ કુલેશ પછીથી **શંભાજીનો** પ્રધાન થયેલો. તે ત્યાંથી **જગન્નાથની** યાત્રા કરી **ભાગાનગર** ઉપર થઇને **વિજાપુરને** રસ્તે **શિવાજી રાયગઢ** સુખરૂપ આવી પહોંચ્યો. (ડિસેમ્બર ૧૬૬૬). તે પછીથી ઘણે દિવસે **શંભાજી** આવ્યો. કૃષ્ણાજીપંત તેને ખાસ પહોંચાડવા આવ્યા. આપત્તિને વખતે તેણે ખરી સેવા બજાવી તેથી 'વિશ્વાસરાવ' એવો કિતાબ તેને આપ્યો અને પોણો લાખ રૂપિયા બક્ષિસ આપ્યા. **શિવાજીના** છુટકારા માટે અને સુખરૂપ પરત પહોંચવા બદલ ઠેકાણે ઠેકાણે મોટા ઉત્સવો થયા તથા કિલ્લાઓ ઉપરથી તોપો છૂટી. કેટલેક ઠેકાણે તો આખી રાત તોપો ફુટયા કરી. આ ખબર **શિવાજીને** મળતાં હવે પછી કયા કામ માટે તોપોના કેટલા અવાજ કરવા તેનો નિયમ તેણે બાંધી આપ્યો. જે માણસો આફત-ના આ વખતમાં ઘણા ઉપયોગી થયા, તે બધાને બક્ષિસો વગેરે આપી ખુશી કર્યાં. **નિરાજી રાવજી**, **બાલાજી આવજી**, **હિરોજી ફર્ઝંદ**, અને **ત્ર્યંબક સોનદેવે** કરેલી અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ કામગિરી માટે **શિવાજીને** ઘણું અભિમાન થયું. અને હિરોજી ફર્ઝંદને પાયગાની સરદારી તથા પાલખી અને અબદાગિરી આપી. એ ઉપરાંત બ્રાહ્મણોને અને ગરીબોને બહુ દાન આપ્યું. સઘળાં શહેરોમાં સાકર વહેં-ચવામાં આવી અને ઇનામો તથા બક્ષિસો વહેંચવામાં આવ્યાં. અર્થાત્ સંકટના મહત્ત્વના પ્રમાણમાં આ છુટકારા માટે બધી જગાએ ઉત્સવો કરવામાં આવ્યા. એ રીતે **શિવાજીના** જીવ ઉપરનું એક

મોટું સંકટ ટળ્યું અને તેનીજ સાથે નવા ઉદ્ભવતા મરાઠીરાજ્ય ઉપર દશ મહિના સુધી જે પ્રથમ આઘાત થયો તેનો પણ નિકાલ થયો. શિવાજીને લાગ્યું કે આખી જીંદગીમાં મેં કોઈ પણ ભૂલ કરી હોય તો બાદશાહને મળવા આગ્રા ગયો તે કરી છે. જો કે એ ભૂલમાંથી પણ કેટલુંક શીખવા જેવું મળ્યું. તેની ગેરહાજરીમાં માણસોએ સૌ સૌનાં કામ ઘણીજ દક્ષતાથી કર્યાં. શિવાજીને ખાત્રી થઈ કે સઘળી વ્યવસ્થા બરાબર સચવાઇ છે. મોગલ લશ્કર નજીક છતાં અને કિલ્લાઓ તથા મુલક તેના તાબામાં હોવા છતાં કોઇએ પણ કંઈ રાજદ્રોહ કર્યો નહીં અને પોતપોતાનાં કામો દક્ષતાથી કર્યાં. જાણે કાંઈ જ કમીજાસ્તી બન્યું નથી તે પ્રમાણે બધી વ્યવસ્થા સરળતાથી ચાલી. એટલે આ બનેલા પ્રકારથી રાષ્ટ્રને નુકસાન ન થતાં લાભ થયો. શિવાજીની ગેરહાજરીમાં રાજ્ય ચલાવવાને લોકોમાં કેટલી શક્તિ આવી છે તેનું આથી માપ થયું. વળી વિશેષ લાભ એ થયો કે શિવાજીને મોગલ દરબારની માહિતી મળી. કેદમાં છતાં શિવાજી ત્યાં સ્વસ્થ બેસી રહ્યો ન હોતો. તેણે ત્યાં રહીને મોગલ દરબાર, મુત્સદ્દી સરદાર, લશ્કર, રાજ્યવ્યવસ્થા, વગેરે સંબંધી ઘણી જાતની ઉપયુક્ત માહિતી બારિકાઇથી મેળવી કે જેનો ઉપયોગ તેને પછીથી ઘણો થયો. દિલ્લી દરબારનો જે વિલક્ષણ ભય બધાને લાગતો, તે તેના મનમાંથી અને લોકોના મનમાંથી પછી તદ્દન નીકળી ગયો. શિવાજીએ જોયું કે રાજ્યના આધારભુત રજપુતો વિફરેલા છે અને બાદશાહની સત્તા ધીમે ધીમે કમી થતી જાય છે અને તે છેવટે લય પામશે જ. તેની દૂરદર્શી દૃષ્ટિને એ સહજ સમજાયું.

શિવાજી છૂટી ગયો તેમાં જયસિંગનો અને ખાસ કરીને રામસિંગનો હાથ હશે એમ માની બાદશાહની તેમના પર ઇતરાજી થઈ. વળી વિજાપુરની લડાઇમાં જયસિંગને જોઇએ તેવી જીત મળી નહીં. સામે મોઢે લડાઈ ન થવાથી વિજાપુરના લશ્કરે ઘણી હેરાન-

ગતિ કરી. ગોવળકોંડાની પણ તેને મદદ હતી. બાદશાહ પાસે વધારે લશ્કર માગ્યું પણ મળ્યું નહીં. એટલે જયસિંગ વિજાપુરનો ઘેરો ઉઠાવી ઔરંગાબાદ પરત આવ્યો. બાદશાહે તેની જગાએ જશવંતસિંગ તથા મોઆજીમને મોકલ્યા. અને એ વૃદ્ધ રજપુત રાજા દિલ્હી પરત જતાં રસ્તામાં મરણ પામ્યો. (૧૬૬૭). મનુચી લખે છે કે, " ઔરંગઝેબના લખવા ઉપરથી જયસિંગ ઝેર ખાઇ મરણ પામ્યો. ઔરંગઝેબને એથી ટાઢક થઇ. આવો માથાભારે સરદાર તેને જોઇતોજ ન હોતો. ઘણીવાર તે જયસિંગના કબજામાં એકલો સપડાયલો હતો, અને તે તેને સહજ મારી શકયો હોત, પણ તેણે તો ઉપકાર જ કર્યા. તેણે દિલ્હીનો બચાવ કર્યો, દારાના દીકરા સુલેમાનને તેણે પકડી આણ્યો, અને શિવાજીને પણ તેણે જ હાથમાં દીધો. આ ઉપકારોનો બદલો બાદશાહે આ પ્રમાણે વાળ્યો ! "

રજપુત રાજાઓનું સ્વત્વ કેટલું નષ્ટ થયું હતું તે આ ઉપરથી સમજાય છે. અને શિવાજી જે સ્વરાજ્ય મેળવવા મથતો હતો તેની કિમ્મત પણ તે ઉપરથી આંકી શકાય છે. પછીથી દિલીરખાનની પણ બાદશાહે બદલી કરી. આ પ્રમાણે વારંવાર બદલીઓ કરવાથી તેનું ઘણું બગડયું. જશવંતસિંગને તો અગાઉથી જ શિવાજી જાણતો હતો. એ ઘણો ઉદાર, શૂરવીર અને હિંદુ ધર્મનો અભિમાની હતો અને તેને હાથે શિવાજીને અપાય થવા સંભવ નહોતો. વળી, તેના ઉપર પણ બાદશાહનો વિશેષ ભરોંસો નહોતો.

૭. પુરંદરનો તહ મંજુર (૧૬૬૮)—બાદશાહ શિવાજી ઉપર ઘણો ગુસ્સે થયો, પણ અફગાનો તથા રજપુતો સાથે લડાઈ ચાલુ થવાથી બાદશાહને સરદારો ઉપર જ આધાર રાખવો પડયો. શિવાજીને પણ બાદશાહની સ્થિતિનો જાતઅનુભવ થયો એટલે તેનો ઉપયોગ હવે તેણે કરવા માંડયો. બાદશાહી લશ્કરની જે પ્રથમ ભીતિ લાગતી, તે હવે લગભગ નષ્ટ થઇ ગઈ, અને ખુલ્લી રીતે રાજ્યનો વિસ્તાર તથા બંદોબસ્ત તેણે કરવા માંડયો.

દિલ્લીથી પરત આવતાં તે કુતુબશાહને મળ્યો અને તેની મદદ લઇ વિજાપુરના તથા જયસિંગને સોંપી આપેલા ઘણા ખરા કિલ્લાઓ તેણે પરત લીધા. જશવંતસિંગને તેણે લખ્યું કે, " બાદશાહે મને કહાડી મૂકયો, નહીતર બાદશાહની મેં કાંઇ પણ નોકરી બજાવી હોત. જીંદગીનું જોખમ જણાવાથી જ મારે ન્હાસી આવવું પડ્યું. રાજા જયસિંગ મારા મિત્ર હતા તે મરણ પામ્યા. હવે તમારી મધ્યસ્થતાથી જો બાદશાહ મારો ગુનો માફ કરે, તો હજી પણ હું શંભાજીને નોકરીમાં મોકલવા અને જાતે કહો તે કામ કરવા તૈયાર છું." બાદશાહે આ માગણી મંજુર રાખી અને શંભાજીને પાંચ હજારની મનસબદારી તથા વરાડ પ્રાંત મળ્યો. પછી કેટલાક વખતે શંભાજી પરત આવ્યો અને પ્રતાપરાવ ગુજર એકલોજ ઔરંગાબાદ રહ્યો.

શિવાજીને કેદ કર્યાના ખબર મળતાં જ મોરોપંત પિંગળેએ મોગલો હસ્તક ગયેલા કિલ્લા પરત લેવા માંડેલા. તોડી પાડેલા કિલ્લા તેણે દુરસ્ત કરાવ્યા અને ઘણાખરા કબજે લઈ લીધા. શિવાજી છૂટી આવ્યા પછી કલ્યાણ પ્રાંત તથા પુનાની ઉત્તરના કિલ્લાઓ પણ લઈ લીધા. આ બધું પ્રત્યક્ષ લડાઇ ન કરતાં મળ્યું. જશવંતસિંગને તો તેણે દિલ્લીમા જ સ્નેહી કર્યો હતો અને તે દ્રવ્યલોભી હતો એટલે વારંવાર તેને નજરાણા મોકલવામાં આવતા. બાદશાહ તરફ તેને સારો ભાવ નહોતોજ. શાહજાદો મોઆઝીમ ઉદાર અને નિષ્કપટી હતો. તેના પર બાદશાહનો ભરોંસો નહોતો, પણ જશવંતસિંગ ઉપર દાબ રાખવા તેને તેની સાથે મોકલ્યો હતો. બાદશાહને બીજી બાજુ રોકાવાનું થતાં શાહજાદાને તેણે લખ્યું કે શિવાજી સાથે લડાઇનો પ્રસંગ ન લાવતાં સમજુતી કરી પુરંદરનો તહ કાયમ કરી લેવો. શિવાજીને પણ તે અનુકૂળ હતું. ખાસ લડાઇ કરવાનો તો તેનો કદાપિ આશય નહોતો. તેથી બંને સાથે સ્નેહ રાખી તહ કરવાનું તેણે પણ કબુલ કર્યું. બાલાજી આવજીને તેણે તેટલા માટે

ઔરંગાબાદ મોકલ્યો અને કેટલીક વાટાઘાટ ચાલતાં પૂર્વનો પુરંદરનો તહ જ ઘણા ભાગે સર્વને સંમત થયો. શંભાજીને પાંચ હજારની મનસબદારી મળી અને તેના ખર્ચ માટે વરાડ પ્રાંતનાં બે પરગણાં મળ્યાં. શાહજાદાએ આ તહ મંજુર રાખવા બાદશાહને આગ્રહ પૂર્વક પત્ર લખ્યો અને તે બાદશાહે મંજુર રાખ્યો. શાહજાદાએ આ મંજુરીના ખબર આપતાં શિવાજીને જણાવ્યું કે, "હુઝુરે તહ મંજુર રાખ્યો છે અને તમને 'રાજા' નો કિતાબ આપ્યો છે. આ રીતે તમારો સત્કાર કર્યો છે, તો હવે પછી વિશેષ કામ કરી બતાવશો એટલે તમારા બધા મનોરથ સફળ થશે. તમારા કામ માટે પણ મેં વિનંતિ કરેલી છે અને તે પણ બની આવશે."

આ રીતે પુરંદરનો તહ મંજુર થતાં (૧) શિવાજીને 'રાજા'નો કિતાબ મળ્યો, અર્થાત્ બાદશાહે તેણે સ્થાપેલા રાજ્યની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી; અને (૨) પુરંદર તથા સિંહગઢ સિવાય પુના, ચાકણ અને સુપા એ જૂની જાગીરનાં પરગણાં, અને જુન્નર તથા અહંમદનગરના હક્કને બદલે વરાડપ્રાંતમાં એક નવીન જાગીર એટલું શિવાજીને મળ્યું. શિવાજી જ્યારે ખુલ્લી રીતે તાબે ન થયો, ત્યારે તેને અનુકૂળ થઇને પછી કોઇ પણ પ્રકારે તેને તાબામાં લેવાનો આ રીતે બાદશાહે ઘાટ ઘડયો.

આ તહ થતાં રાજ્યવ્યવસ્થામાં કેટલાક મહત્ત્વના ફેરફાર થયા. મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતા માટે હવે કોઇને શંકા રહી નહીં. મોગલ સુબાઓ, જંજીરાના શીદી, વિજાપુર અને ગોવળકોંડાના સુલતાનો તથા તમામ લોકો શિવાજીને હવે 'રાજા' તરીકે માન આપવા લાગ્યા. મનસબદારી સંભાળવા ઔરંગાબાદમાં એક કાયમની ફોજ તેણે રાખી અને શંભાજી સગીર હોવાથી કડતોજી ગુજરને 'પ્રતાપરાવ'નો કિતાબ આપી તે ફોજ ઉપર રાખ્યો. એ ફોજથી પોતાની સરહદનું રક્ષણ થતું અને મોગલોની હીલચાલ જાણી શકાતી. શિવાજી

મોગલોનો માંડલિક થયો, પણ જોધપુર અને જયપુરના રાજા માંડલિક હતા તેનાથી તે જૂદા પ્રકારનો હતો. એ રાજાઓનું રાજ્ય બીજા માણસો ચલાવતા અને પોતે બાદશાહની નોકરીમાં હાજર રહેતા; ત્યારે શિવાજીએ પોતે નોકરી ન સ્વીકારતાં દીકરાને નામે મનસબદારી લીધી અને પોતે પોતાનું રાજ્ય સંભાળવા છૂટો રહ્યો.

વિજાપુર અને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો બનતી ઉતાવળે ખાલસા કરવા બાદશાહની ધારણા હતી. શિવાજીને પણ તેણે છૂટ આપેલી કે એ રાજ્યોપર સવારીઓ કરી તેને બને તેટલાં નિર્બળ કરવાં. તે પ્રમાણે તેણે તેના પર હલ્લા કરવા માંડયા. પણ એ રાજ્યોએ સમજી જઇને બાદશાહ જોડે તહ કર્યાં. (૧૬૬૮). એ તહ વખતે શિવાજીએ એ શાહજાદા પાસેથી એવી કબુલત લીધી કે આ રાજ્યોનો ચોથાઈ અને સરદેશમુખીનો હક્ક તમારે વસુલ ન કરતાં મને વસુલ કરવા દેવો. આ શરત એ રાજ્યોને પરબારે હાથે નિર્બળ બનાવવાના ઇરાદાથી શાહજાદાએ મંજુર રાખી. લાગલીજ શિવાજીએ ચોથાઇ [illegible] સરદેશમુખી ઉઘરાવવા માંડી. વિજાપુરે ત્રણ લાખ અને ગોવળકોંડાએ પાંચ લાખની રકમ આપવા સ્વીકાર્યું. આ હક્ક માટે શિવાજીની બહુ વખતથી માગણી હતી. તે આ વખતે રીતસર મળ્યો અને પછીથી દરસાલ ખંડણી આવવા લાગી. આ રીતે ૧૬૬૮ ની સાલ એ શિવાજીની રાજ્યસ્થાપનાની સાલ ગણી શકાય. તેની જાગીર અને ઘણા ખરા કિલ્લાઓ તે સાલમાં પરત મળ્યા, અને દક્ષિણનાં આ મુસલમાની રાજ્યો ઉપર તેનો કર ચાલુ થયો. ઔરંગજેબને આ પસંદ નહોતું. જશવંતસિંગ અને મોઆજીમ આ રીતે શિવાજીને તાબામાં લેવાને બદલે ઉલટી મદદ કરતા હતા એ તેને ન ગમ્યું. એટલે બેજ વર્ષ આ વ્યવસ્થા ચાલી. પણ તેટલા વખતમાં શિવાજીએ રાજ્યની વ્યવસ્થા બાંધી દીધી અને ખંડણી વસુલ કરવા શામજી નાઇકને વિજાપુરમાં તથા નિરાજીરાવને ગોવળકોંડામાં વકીલ તરીકે રાખ્યા.

૮. ફરી યુદ્ધની શરૂઆત (૧૬૭૦–૭૨).—**શિવાજી** છૂટી આવ્યા પછી તેની અને ઔરંગઝેબની વચ્ચે કેવા કેવા દાવપેચ રચાયા તે નીચેની તારિખવાર હકીકત ઉપરથી કેટલેક અંશે સમજી શકાશેઃ—

તા. ૨૨ એપ્રિલ ૧૬૬૭—**શિવાજી** તરફથી બાદશાહને પત્ર મળ્યો કે, "આ ગુલામ આપની નોકરી કરી આપનો હુકમ પાળવા ઘણો રાજી છે. બાદશાહી લશ્કર તેના ઉપર ચઢી આવે છે, પણ એ લશ્કરની સાથે ટક્કર લેવાનું સામર્થ્ય પૃથ્વી ઉપર કોનામાં છે? મારી વિનંતિ છે કે મારા પુત્ર **શંભાજી**ને બાદશાહી લશ્કરમાં ૪ હજારની મનસબ મળે. મનસબ ન મળે તો પણ એ બાદશાહી લશ્કરમાં નોકરી તો કરવાનો જ છે. મારી પાસે જે કિલ્લા હતા તે બધા મેં આપને સોંપી દીધા છે. અને જે કાંઈ મારી પાસે બાકી હશે તે તથા મારી આખી જીંદગી આપની સેવામાં અર્પણ છે."

તા. ૨૪ જાન્યુઆરી ૧૬૭૦—ખાનદેશના દિવાન **અસરાફ-ખાન** તરફથી લખાઇ આવ્યું કે, "**શિવાજી**ની ફોજ વરાડ પ્રાંત લૂટે છે, અને બાદશાહી મુલકમાંથી તેણે ૨૦ લાખની લૂટ કરી છે. **ઔસા**નો કિલ્લેદાર લખે છે કે '**શિવાજી**નાં ૨૦ હજાર માણસો આવ્યાં છે. આખો પ્રાંત લૂટીને તેઓ વસુલાત લે છે. કિલ્લાથી બે ગાઉ તેઓ દૂર છે. કિલ્લાની દુરસ્તી હું કરાવું છું. મારી બધી જાગીર તેણે લૂટી લીધી છે. નિર્વાહનું પણ કાંઇ સાધન રાખ્યું નથી. મહેરબાની કરીને મને કંઈ પૈસા મોકલો.' બાદશાહ આ હકીકત વાંચી બોલ્યોઃ "આ રીતે ઘણા માણસો પૈસા માગતા આવે છે. હું કેટ-લાકનાં એવાં નુકસાન ભરી આપું?"

તા. ૨૭ જાન્યુઆરી ૧૬૭૦—સુરતથી લખાઇ આવ્યું કે "સુરતમાંથી ૫૩ લાખ અને પાસેના એક ગામમાંથી ૧૩ લાખ મળી ૬૬ લાખનો અવેજ શિવાજી લૂટી ગયો છે."

તા. ૧ ફેબ્રુઆરી ૧૬૭૦—શેખ સુલેમાને બાદશાહને લખ્યું કે "રેમંડ નામનો ફિરંગી વેપારી માગે છે કે મને થોડી મદદ આપો તો હું ફિરંગીઓનો દરિયાઇ કાફલો તૈયાર કરી શિવાજીની ખબર લઉં." બાદશાહે હુકમ કર્યો કે, એ માણસ કેવી લાયકીનો છે તે માટે સુરત લખીને પૂછાવો.

તા. ૧૨ એપ્રિલ ૧૬૭૦—પર્વતરાવે તૈયાર કરેલો શિવાજીના રાજ્યનો નકશો બાદશાહને બતાવવામાં આવ્યો.

તા. ૭ એપ્રિલ ૧૬૭૦—"શિવાજીએ ચાંદવડ લૂટ્યું અને ફોજદાર લુદીખાનનો પરાભવ કર્યો. આ હકીકત સાંભળી ફોજદાર ફત્તેજંગખાન ન્હાસી ગયો." આ પ્રમાણે ખબર આવતાં બાદશાહે હુકમ કર્યો કે એ ફોજદારનો 'જંગ' કિતાબ ખેંચી લો.

તા. ૮ એપ્રિલ ૧૬૭૦—તપાસમા એમ જણાઈ આવ્યું કે અફઝુલખાનનો માણસ શાહ હલાલ જે હાલ બાદશાહી નોકરીમાં છે તે દરબારની બધી કાચી હકીકત વખતો વખત શિવાજીને જણાવે છે.

તા. ૮ મે ૧૬૭૦—અહમદનગર, જુન્નર અને પરિંડાનાં ૫૦ ગામો શિવાજીએ લૂટ્યાં એવી બાતમી મળી.

ઉત્તરોત્તર બાદશાહનો રોષ વધતો ચાલ્યો. અને તેણે શાહજાદા-ને સખત હુકમ મોકલ્યો કે શિવાજી સાથે એકદમ યુદ્ધ શરૂ કરી તેનો પરાભવ કરો. પ્રથમ તેણે શાહજાદાને પઢાવેલો કે તું બાપથી રિસાયો છે એમ બતાવી શિવાજીને યુક્તિથી કબજામાં લેજે. એ પ્રમાણે તેણે બે ત્રણ વર્ષ કર્યું અને દિલ્લી ઉપર બેઉએ ચઢી આવ-વાની પણ તૈયારી કરી. પરંતુ શિવાજી તેના પંજામાં સપડાયો નહીં. તેણે માત્ર પોતાનો દાવ બરાબર સાધી લીધો. એમ પણ તે વખતે લાગેલું કે શાહજાદો ખરેખર તેના બાપથી વિરુદ્ધ છે. કેમકે તે શિવાજી-ને અનુકૂળ હતો. બાદશાહનો સખતાઇનો હુકમ આવતાં તેણે હલ્લો ન કરતા પ્રતાપરવને ત્યાંથી લશ્કર લઇ ચાલી જવા જણાવ્યું. તે

પ્રમાણે પ્રતાપરાવ લશ્કર સાથે ચાલ્યો આવ્યો અને બંધ પડેલું યુદ્ધ ફરી શરૂ થયું.

૯. તાનાજી માલુસરે અને સિંહગઢ—ઔરંગજેબનો યુદ્ધ કરવાનો ઇરાદો જણાતાં **શિવાજીએ** એકદમ શરૂઆત કરી અને પોતાના બધા સરદારોને બોલાવી ઝપાટાથી કામ લેવા તાકીદ કરી. પુરંદર અને **સિંહગઢ** એ બે કિલ્લા મોગલો પાસે રહેલા હતા તે બેઉ લઇ લેવાનો **શિવાજીએ** વિચાર કર્યો. **તાનાજી માલુસરે શિવાજી**-નો બાલમિત્ર અને પરમવિશ્વાસુ હતો. તેણે પોતાના ભાઇ **સૂર્યાજી** તથા એક હજાર ચૂંટી કાઢેલા માણસને સાથે લઈ **સિંહગઢ** કબજે કરવાની હિમ્મત કરી. **શિવાજીની** પરવાનગી લઇ માઘ વદિ ૯ ની રાતે તે **સિંહગઢ** નીચે આવ્યો. એ કિલ્લાનો બંદોબસ્ત મોગલોએ સારો ગોઠવ્યો હતો, અને ઉદયભાન નામે શૂરો રાઠોડ રજપુત ત્યાંનો ઉપરી હતો. થોડાં માણસોથી આ કિલ્લો લેવા જવું એ ઘણું મરદાનગીનું અને સાહસનું કામ હતું. **તાનાજીએ** પાંચસે પાંચસે માણસની બે ટોળી કરી એકને પોતાની સાથે લઇ તે એક અપરિચિત વિકટ રસ્તે કિલ્લો ચડવા માંડયો અને બીજી ટોળી ભાઇ **સૂર્યાજીને** આપી પાછળથી મદદે આવવા જણાવ્યું. પ્રથમ એક હુશિયાર માવળો પાટલાઘોની મદદથી કોટ ઉપર ચડયો અને ત્યાંથી તેણે રાખેલાં દોરડાંઓની મદદથી બીજા ત્રણસો માણસો ચૂપાચૂપ કોટમાં ઉતર્યા. તેટલામાં સહેજ સળવળાટ લાગતાં કિલ્લા ઉપરના રજપુતો જાગી ઉઠયા અને એકદમ લડવા સજ્જ થઈ ગયા. બંને વચ્ચે ઘણા જ જોસભેર લડાઇ ચાલી અને પચાસ માવળા તથા પાંચસો રજપુતો માર્યા ગયા. તેવામાં **તાનાજી** અને ઉદયભાન સામે સામે આવી ગયા અને હાથોહાથની લડાઇમાં એ બંને એકમેકને હાથે મરાયા. **તાનાજી** મરાયા જાણી માવળાઓ પાછા હઠ્યા, પણ તેટલામાંજ દૈવયોગે **સૂર્યાજી** તાજાં નવાં માણસો લઈ કિલ્લા ઉપર આવી પહોંચ્યો. તેણે શૌર્યયુક્ત વચનો કહી પાછા ફરતા માવળા-

એમાં આવેશ ઉત્પન્ન કર્યો અને એટલા જોસથી તેઓ તૂટી પડયા કે રજપુતોને લગભગ કાપી નાખ્યા. કેટલાક ન્હાસી છૂટયા, પણ તે કિલ્લા ઉપરથી કુદી પડતાં મરણ પામ્યા. આ રીતે તાનાજી મરાયો પણ ગઢ કબજે થયો. સૂર્યાજીએ સંકેત પ્રમાણે એક ઝૂંપડીને આગ લગાવી કિલ્લો હાથ આવ્યાની હકીકત શિવાજીને રાજગઢ ઉપર જણાવી. શિવાજીને તેથી સંતોષ થયો, પણ પોતાનો સિંહ જેવો મિત્ર એ કિલ્લો લેતાં મરાયો એ તે જાણતો ન હોતો. બીજે દિવસે તેને તથા માતા જિજાબાઇને તાનાજીના પરાક્રમની અને મરણની ખબર મળી. 'ગઢ આવ્યો પણ સિંહ ગયો' એ માટે તેમને બહુજ લાગી આવ્યું.

તાનાજીનું આ પરાક્રમ ઇતિહાસમાં અત્યંત મહત્ત્વનું છે અને કોઈ નવલકથા કે કાવ્યને લાયક છે. સ્વામીની સેવામાં દેહ અર્પણ કરી પોતાની જીંદગીના ભોગે રાષ્ટ્રને મહાન્ બનાવનારા જે કોઇ કોઇ નરવીરો પૃથ્વીની પીઠ ઉપર ક્વચિત્ પાકે છે, તેવો નરવીર આ તાનાજી હતો. નેલ્સન, વુલ્ફ વગેરે અંગ્રેજ યોદ્ધાઓની પેઠે જ તાનાજીની ઉજ્જવલ કીર્તિ ઇતિહાસમા ચિરકાળ ચળકવા લાયક છે. તેમાં પણ સિંહગઢ લેવા જતી વખતનો કેટલોક પ્રસંગ તો ઘણો જ હૃદયદ્રાવક છે. સિંહગઢ લેવા માટે જિજાબાઇનો અત્યંત આગ્રહ હતો, છતા તેને માટે કોઇની હિમ્મત ચાલતી નહી તેથી તેણે તાનાજીને ખાસ બોલાવી સૌ ના પાડતા હતા છતા એ કામ તેને સોંપ્યું. શિવાજીને એ પસંદગી યોગ્ય લાગી. પણ નવમીને દિવસે તેણે ગઢ લીધો અને છઠ્ઠને દિવસે તેના દીકરા રાયાજીનાં લગ્ન હતાં. દેખત કાગળે આવવા તેને જણાવેલું, એટલે તે લગ્નની તૈયારી જેમની તેમ રહેવા દઈ દોડતો આવ્યો અને રાયાજીનો હાથ શિવાજીને સોંપી પોતે ગઢ કબજે લેવા ગયો. ઉદયભાન સાથે લડતાં તેની ઢાલ તૂટી, એટલે ડાબા હાથની ઢાલ કરી બે હાથે અને એ રીતે પ્રશંસનીય પરાક્રમ કરી પરલોક ગયો. [illegible] અને

અઢારમા શતકમાં આવા ઘણા માણસો નીકળી આવ્યા તેથી જ મરાઠાનું માન આજ પણ દેશમાં પ્રચલિત છે. તાનાજીના આ પરાક્રમ માટે તુલસીદાસ શાહિરે એક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય તેજ સમયે લખેલું પ્રસિદ્ધ છે. લોકોમાં એથી જાગૃતિ આવી અને એવાં પરાક્રમો કરવાને પ્રેરણા થઇ. એમ કહેવાય છે કે એ ગઢનું નામ તે વખતથી સિંહગઢ પડ્યું. તે ગઢની કિલ્લેદારી પછી સૂર્યાજીને આપી.

તે પછીથી એક મહિનામાં પુરંદર પણ સૂર્યાજીએ લીધો. અને મોરોપંત પિંગળે અને આબાજી સોનદેવ કલ્યાણપ્રાંત તથા માહુલી કિલ્લો લેવા ગયા. સન ૧૬૭૦ માં મોગલાઇ મુલક લૂટવાનો અને કિલ્લાઓ પડાવી લેવાનો શિવાજીએ સપાટો ચલાવ્યો. સુરતથી પરત આવતાં તેણે મોરોપંતને માહુલી કિલ્લો લેવા મોકલ્યો. એ કિલ્લા ઉપર મનોહરદાસ કરીને રજપુત હતો. તેની પાસે વિશેષ માણસો નહતાં તો પણ તેણે કહેવરાવ્યું કે, 'અમે રજપુતો મરણથી બ્હીનારા નથી. પુષ્કળ લોકોની આહુતિ લીધા સિવાય કિલ્લો તમને આપીશું નહી.' છતા તેના ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો અને રાતે દોરડાંની મદદથી પાંચસો છસો માણસો કિલ્લા ઉપર ચઢ્યા. પણ મનોહરદાસે તે બધાની ખબર લઈ લીધી. એટલે ત્યાંથી ઘેરો ઉઠાવી કલ્યાણ આવ્યા. ત્યાંનો થાણદાર ઉઝબગખાન લડાઇમાં મરાયો. અને તેટલામાં મનોહરદાસ માહુલીનો કિલ્લો છોડીને ગયો અને તેની જગાએ અલવર્દી બેગ આવ્યો. એટલે તેના પર હલ્લો કરી તેને તથા તેના માણસોને માર્યા અને એ કિલ્લો હસ્તગત કર્યો. એજ પ્રમાણે કર્નાળા તથા લોહગઢ પણ જલદીથી લઇ લીધા અને કલ્યાણ પ્રાંત ઉપર શિવાજીની સત્તા થઇ.

૧૦. સુરત ઉપર સવારી અને ચાંદવાડ તથા સાલ્હેરની લડાઇઓ—સુરતનો સુબેદાર મરણ પામતાં ત્યાંનું લશ્કર ખેંચી લીધાની બાતમી આવવાથી શિવાજીએ પંદર હજાર માણસો લઇ તેના ઉપર હલ્લો કર્યો. આ વખતે તેની સાથે સઘળા મોટા સરદારો

હતા. તપાસ કરતાં જણાયું કે બંદોબસ્ત માટે હજારેક માણસ છે એટલે ત્રણ દિવસ સુધી નિરાંતે શહેર લૂટ્યું. એ વખતે અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ તથા ડચ લોકો સાથે પણ પ્રસંગ પડેલો, પણ તેની હકીકત અલાયદી આવશે. ત્રીજે દિવસે બાતમી આવી કે મોગલ લશ્કર ચડી આવે છે. એટલે 'દરસાલ બારલાખ રૂપિયા ખંડણી તરીકે આપશો તો આ શહેરને હવે પછી લૂટીશું નહીં' એવું સૌને જાહેર કરી શિવાજી સુરત છોડી નીકળ્યો. તેનો વિચાર સાલ્હેર મુલ્હેર ઉપરથી ચાંદવાડ આવી ત્યાંથી કંચનઘાટને માર્ગે કોકણમાં ઉતરવાનો હતો. પણ તે પ્રમાણે ચાલતાં ચાંદવડ નજીક મોગલ લશ્કરનો ભેટો થયો. તેથી સુરતથી આણેલી લૂટ રાયગઢ કેમ પહોંચાડવી તેનો વિચાર થઇ પડ્યો. પણ, આવેલી અડચણમાંથી છૂટવાની તેનામાં અપ્રતિમ ચતુરાઇ હતી. તેણે પોતાના લશ્કરના ચાર વિભાગ કર્યા. અને એ ઉપરાંત લૂટ લઇને જનારા માણસો જૂદા રાખ્યા. એ માણસોને સાચવીને અને શત્રુની દેખરેખ રાખીને બધા વિભાગે વર્તવું એમ તેણે ઠરાવ્યું; અને પોતે જાણે ઔરંગાબાદ જાય છે એવો દેખાવ કર્યો. એમાંના બે વિભાગે મોગલ લશ્કરની આગળ પાછળ રહીને તેને હેરાન કરવા માંડ્યું. આ વખતે મોગલ લશ્કરની સરદારી દાઉદખાન પાસે હતી અને તેના હાથ નીચે એખલાસખાન તથા બાકીખાન હતા. પ્રથમ ચાંદવડ નજીક એકલો બાકીખાન આગળ આવ્યો, પણ તે શિવાજીની સામે હાર ખાઇ ચાંદવડના કિલ્લામાં છુપાઇ ગયો. ત્યાંથી શિવાજી ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો. બીજે દિવસે એખલાસખાનનો ભેટો થયો. તેના પર પણ હલ્લો કરી મરાઠાઓએ તેને જખમી કર્યો. તે પછી રામમુકુંદ તથા ભવાન પુરોહિત નામે સરદારો અને દાઉદખાન પોતે લડવા આગળ આવ્યા. ખુદ શિવાજી અને દાઉદખાનની બે પહોર સુધી ખરેખરી લડાઇ ચાલી. તેમાં ત્રણ હજાર મોગલો અને કેટલાક મરાઠાઓ મરાયા. છેવટે દાઉદખાન લડાઇ છોડી ન્હાસી ગયો અને મોગલોના ચાર હજાર ઘોડા તથા કેટલાક

સરદારો મરાઠાઓના કબજામાં આવ્યા. પણ રિવાજ પ્રમાણે શિવાજી-એ તેને તરતજ છોડી મૂકયા. આ પ્રમાણે વિજય કરી આગળ ચાલતાં રાયબાગીણ નામની એક શૂરવીર સ્ત્રી લડવા આવી. માહુર-ના દેશમુખ ઉદયરામની એ બહેન હતી. ઉદયરામનો પુત્ર જગ-જીવન અને એ બાઇ લડવા આવતાં તે હારી, અને દાંતમાં તરણું લઇ શરણે આવી. તેને અડચણ ન કરતાં શિવાજી ત્યાંથી આગળ વધતાં સુખરૂપ રાયગઢ પહોંચ્યો. લૂટનો મેળ કરતાં પાંચ કરોડ હોનની એકંદર થઈ અને પાંચ હજાર ઘોડા થયા. એ ઘોડાઓની એક અલગ પાયગા કરી અને એ ઘોડા ઉપર ચોકડીનાં નિશાનો કર્યાં.

મોગલો સાથેની લડાઇ હજી પણ જોરથી ચાલુ હતી. પ્રતાપ-રાવ ગુજર તથા મોરોપંત પિંગળે મોગલ પ્રદેશમાં ચોથાઈ તથા સરદેશમુખી ઉઘરાવવા લાગ્યા. પ્રતાપરાવ વરાડમાં ઠેઠ કારંજા સુધી ગયા. એ શહેર તે વખતે ઘણું જ ધનાઢ્ય હતું. ત્યાંથી તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. મોરોપંત બાગલાણમાં પેઠા અને ત્યાં દાઉદખાન સાથે લડી ઔંઢા, પટ્ટા, સાલ્હેર મુલ્હેર, ત્ર્યંબકગઢ તથા રામનગર તેણે લીધાં, અને પ્રતાપરાવે ખાનદેશમાં જઇ મોટાં મોટાં શહેરો લૂટયાં. આ રીતે મોગલ પ્રદેશમાંથી આ પહેલી વાર ચોથાઈ લીધી અને ગામે ગામના પટેલ તથા કુલકર્ણીઓ પાસેથી લખાવી લીધું કે, “વસુલનો ચોથો હિસ્સો શિવાજીને આપીશું.” આ વસુલ લેવા માટે વળી પાવતીઓ આપવા માંડી અને એવી પાવતીઓ જે બતાવે તેને ઉપદ્રવ કરવો નહીં એવો બંદોબસ્ત કર્યો.

શિવાજીનાં આ કૃત્યો સાંભળી ઔરંગજેબને હવે શું કરવું તેની મુંઝવણ થઇ પડી. જશવંતસિંગ તથા મોઆજીમ ઉપર તેનો ભરોસો ન હોવાથી તેના તરફ વિશેષ માણસો તે મોકલતો નહીં. મરાઠાઓએ માહુલી લીધા પછી મોઆજીમે જુન્નરમાં વધારે માણસો રાખ્યા અને સુરતના બંદોબસ્ત માટે પાંચ હજાર માણસો રાખ્યા. બાદશાહને તેથી વહેમ આવ્યો કે શાહજાદો શિવાજીની મદદથી

સ્વતંત્ર થવા માગે છે, અને શિવાજીને તે ગુપ્ત રીતે મળેલો છે. શાહજાદે તેને વારંવાર વિશેષ લશ્કર મોકલવા લખ્યું, તેમ તેમ તેને વિશેષ વહેમ આવ્યો અને લશ્કર તેણે મોકલ્યું જ નહીં. માત્ર શિવાજીને વિશેષ જોર ઉપર ન આવવા દેવા તેણે જશવંતસિંગને પરત બોલાવી મહોબતખાનને દક્ષિણમાં મોકલ્યો, અને તેના હાથમાં સઘળી સત્તા આપી. શાહજાદા પાસે માત્ર એક હજાર માણસ ઔરંગાબાદમાં રાખ્યાં. મહોબતખાનની નીચે વળી દિલીરખાનને પણ મોકલ્યો. આ વખતે ઔરંગજેબને ઉત્તરની અવ્યવસ્થા માટે ચિંતા હતી. અફગાનિસ્તાનમાં ભારે તોફાન ચાલ્યું હતું અને તેની અસર અહીં પણ આવી હતી. વળી રજપુતો સાથે પણ ઝઘડો શરૂ થયો હતો. એટલે બાદશાહ દક્ષિણની આ ગરબડ તરફ લક્ષ આપી શક્યો નહીં, તેમ લશ્કર પણ મોકલી શક્યો નહીં. ઉત્તરમાં શાંતિ કરી દક્ષિણનાં તોફાનો મટાડવા જાતે આવવાનો તેનો વિચાર હતો.

મહોબતખાને આવતાંની સાથે કિલ્લાઓ પરત લેવાનો પ્રારંભ કર્યો અને લાગલાજ તેણે ઔઢા તથા પટ્ટા એ બેઉ કિલ્લા જીતી લીધા. અને દિલીરખાને ચાકણ તથા સાલ્હેરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. સાલ્હેરની મદદે પ્રતાપરાવ તથા મોરોપંત આવ્યા અને મહોબતખાને પણ વિશેષ મદદ માટે ઇખલાસખાનને મોકલ્યો. આ વખતે જે લડાઇ થઇ તેને સાલ્હેરની લડાઇ કહે છે (૧૬૭૨). પ્રથમ પ્રતાપરાવે ગભરામણ બતાવી ન્હાસવા માંડયું, પણ મોગલ લશ્કર તેની પાછવાડે પડતાં જ તે જોસભેર ઉલટયો, અને ઘણી જ કટોકટીની લડાઈ થઇ. એ લડાઇમાં મોગલોનો પૂર્ણ પરાજય થયો. તેના નાના મોટા બાવિશ સરદારો અને દશ હજાર માણસો મરાયાં. મરાઠાઓનાં પણ ઘણાં માણસો મરાયાં. તેમાં સૂર્યરાવ કાકડે કરીને શિવાજીનો એક બાળમિત્ર અને સહાયક હતો તે મરાયો. આ સાલ્હેર-ની લડાઇની ખબરોમાં લખેલી વિગતો વાંચતાં મરાઠાઓના પરા-ક્રમ માટે માન ઉપજ્યા સિવાય રહે તેમ નથી. આધુનિક પાશ્ચાત્ય

પદ્ધતિને અનુસરીને જો તત્કાલીન લડાઇઓનાં સ્મારકો બનાવ્યાં હોત, તો આસઇ, લાસવાડી, ચિલિયનવાલા, વગેરે ઠેકાણાંની લડાઇઓની પેઠે જ શિવાજીની આ લડાઇ પણ ઇતિહાસમાં ચળકતી હોત. એ લડાઇમાં દિલીરખાન તથા એખલાસખાન જેવા અભિમાની તથા ખુદ બાદશાહના ભરોંસાના સરદારો હારી ગયા! દિલીરખાન ન્હાસી છૂટયો અને એખલાસખાન મરાઠાઓના હાથમાં સપડાયો! શિવાજીના માવળાની તથા તેની પાયગાની આ લડાઇમાં સારી કસોટી થઈ. મોગલોનો પુષ્કળ સામાન તેમને મળ્યો અને સાલ્હેરનો કિલ્લો છોડી તેઓ ઔરંગાબાદ ગયા. પકડાયલા માણસો તથા સરદારોના જખમો વગેરે રૂઝાતાં શિવાજીએ તેને નજરાણા આપી છોડી મૂક્યા, અને જેની મરજી હતી તેને પોતાની પાસે રાખ્યા. કોઇને કંઇ પણ ત્રાસ આપ્યો નહી તેમ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ભેદ રાખ્યો નહી. શિવાજીની આ નીતિ હાલની સુધરેલી ગણાતી સરકારોની નીતિને પણ લક્ષમાં લેવા લાયક છે. એ લડાઇમાં હાથી, ઊંટ, ઘોડા તથા લડાઇનો પુષ્કળ સામાન અને જવાહીર હાથમાં આવ્યા. અને જે જે સરદારોએ બહાદુરી બતાવી તેને પોશાક, આભૂષણો વગેરે આપ્યાં. મોગલો હવે મરાઠાનાં શૂરાતન અને ચાલાકી જોઇ થાકી ગયાં અને શિવાજીની તેને વિશેષ ધાસ્તી લાગવા માંડી. શત્રુ સામે સન્મુખ ઉભા રહી લડવાનો આરંભ આ લડાઇથી થયો.

બાદશાહે પછી તરત જ મહોબતખાન અને મોઆજીમને પરત બોલાવી લીધા, અને ગુજરાતના સુબા ખાનજહાન (બહાદુરખાન) ને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. મરેઠાઓએ હવે અહંમદનગર અને ઔરંગાબાદમાં તોફાન મચાવ્યું. બાદશાહ વારંવાર અમલદારો બદલતો ગયો, તેમ તેમ તેનો લાભ શિવાજીએ લીધો. પ્રતાપરાવને તેણે ફરી સુરત ઉપર મોકલ્યો.

૧૧. આ લડાઇઓનું પરિણામ—સન ૧૬૬૪ માં શિવાજીએ સુરત ઉપર હલ્લો કર્યો, તે વખતે તેનો કોટ માટીનો હતો.

પછીથી તરત જ ઔરંગઝેબે તે મજબુત ઈંટોનો બંધાવ્યો. સન. ૧૬૭૦ માં ફરી શિવાજીએ સુરત ઉપર સવારી કરી અને તે પછી થોડા માસમાં સાલ્હેર મુલ્હેરના કિલ્લા લીધા. તે પછી લગભગ ૧૬૭૩ માં પ્રતાપરાવે ફરી સુરત ઉપર ચડાઇ કરી. તે વખતે તેણે નીચે પ્રમાણે જાહેર પત્ર મોકલેલો:—

"સુરતના મુસલમાન અધિકારીઓ, દેસાઇ, વેપારી, મહાજન, તથા શેઠીઆઓ અને અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ તથા ડચ વખારોના કપ્તાનો અને રૈયતને આથી જણાવવામાં આવે છે કે:—

"સુરતમાં વેપારી માલની જકાત દરસાલ કેટલી ઉપજે છે તેનો બરાબર તપાસ કરી તે ઉપજનો ચોથો હિસ્સો શૂરવીર મરાઠી લશ્કરની ખંડણી તરીકે લેવો એવી શિવાજી મહારાજની અમને આજ્ઞા થઇ છે, અને તે કામ માટે તેમણે અમારી નીમણુક કરી છે. તો તે પ્રમાણે સર્વને જણાવવામાં આવે છે કે ઇશ્વર તમને એ હુકમ પાળવાની સુબુદ્ધિ આપે તો અમારા ગુમાસ્તાને બધા કાગળો બતાવી સૌએ બરાબર હિસાબ ચુકવી આપવો. જો એ પ્રમાણે નહીં થાય, તો અમારા શૂરવીર સિપાઇઓ તમારા શહેર ઉપર હલ્લો કરશે, અને તમારાં ઘરબાર જમીનદોસ્ત કરી તમારી દુર્દશા કરશે. તમે તેમનાથી છૂટી શકશો નહીં. તેમ બાદશાહ તમારૂં રક્ષણ કરશે એમ પણ તમે માનશો નહીં. વિચારો કે આ પહેલાં બે વખત અમે હલ્લો કર્યો, તે વખતે તમારૂં રક્ષણ કોણે કર્યું? કોટ ઉપરની તોપો તમને બચાવશે એમ તમે માનતા હશો; પણ અમારા શૂરા લડવૈયાઓ ક્ષણ માત્રમા એ કોટને ર પીજે તેમ પીંજી નાખશે અને તેજ તોપો તમારાં ઘરબારોનો નાશ કરશે. સાલ્હેર મુલ્હેરના કિલ્લા કેટલા મજબુત હતા અને તે અમે લઇ શકીશું એમ કોઇના ધારવામાં પણ નહોતું; પણ મહારાજના પુણ્ય પ્રતાપે એ કિલ્લાઓ અમારા સિપાઇઓએ એટલી ઝડપથી લઇ લીધા કે તેની વાત કરતાં પણ વિશેષ વખત લાગે. તમે એ બધું જાણો છો. આવા

અમારા લડવૈયાઓ પાસે સુરતના આ કોટનો શો હિસાબ ? તમારા પ્રખ્યાત યોદ્ધા દિલીરખાન અને બહાદુરખાનને પણ સાલ્હેર છોડી દેવું પડયું એ તમે જાણો છો. ,

"તમારા શહેર ઉપર એકદમ હલ્લો ન મોકલતાં આ સૂચના પ્રથમ મહેરબાની દાખલ મોકલી છે. ઇશ્વરની જો તમારા ઉપર કૃપા હશે, તો આ સૂચનાને અનુસરવાની સુબુદ્ધિ તે તમને આપશે. નહીંતર તો તમારા હાલ થાય તે ખરા."

સુરતના અધિકારી તરફથી તેનો જવાબ નીચે પ્રમાણે આવ્યોઃ—

"પ્રતાપરાવ તથા મરાઠા, બ્રાહ્મણ, નાઇકવાડી અને બારગીર એ સૌને જણાવવામાં આવે છે કે તમારો પત્ર હમણા જ અમને મળ્યો. રે દુષ્ટો, જે બાદશાહના ન્હાના નોકર રાજા જયસિંગે તમારા શિવાજીને પકડીને બાદશાહ આગળ નાક ઘસાવ્યું, અને વિજાપુર અને ગોવળકોંડાના સુલતાન જે બાદશાહના નોકર આગળ નાક ઘસી દરસાલ ખંડણી ભરી પોતાનો બચાવ કરે છે, તે બાદશાહનો પ્રભાવ હજુ પણ તમે જાણતા નથી શું ? તમારા આ ઉદ્ધત શબ્દો માટે તે તમારી જીભ કાપી નાખી તમને પત્થરમાં ચણી દેશે તે તમને કેમ સમજાતું નથી ? પહેલાનું સુરત હવે નથી. તમારા જેવા ઉંદરોના બંદોબસ્ત માટે તેને નવીન કોટ બાંધેલો છે, અને મોગલોના શૂરવીર સિંહો ત્યાં જાગતા બેઠેલા છે. તો આ ભળતો જ ધંધો છોડી દઇને કયાંક ન્હાસીને છુપાઇ જાઓ. શાહજાદો સત્તર હજાર માણસો લઈ તમારા ઉપર આવે છે. તેનો ભેટો થતાં તમારાં પ્રેત ખાવાની ગીધોને મજા પડશે. તમારો બચાવ થાય એવી જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો આજ સુધીમાં તમે જેટલું લૂંટી ગયા છો, તેટલું બધું લાવીને દિલીરખાનને સોંપી દો. એટલે તે તમારા અપરાધની ક્ષમા કરી બાદશાહની મહેરબાની મેળવી આપશે."

શિવાજી અને ઔરંગજેબ વચ્ચે વૈર કેટલું વધી ગયું હતું તે આ પત્રો ઉપરથી જણાઇ આવે છે.

બહાદુરખાનને બાદશાહે સત્તર હજાર માણસો આપ્યાં હતા, પણ તેને બધો વિચાર કરતાં તેટલા માણસોથી બંદોબસ્ત થશે એમ લાગતું નહોતું. તેથી લડાઈની ખટપટમાં ન પડતા આપણે આપણા મુલકનો બંદોબસ્ત રાખી પડી રહેવું એમ તેણે ધાર્યું. પણ દિલીરખાનને તે ગમ્યું નહીં અને શિવાજીના હલ્લા વિશેષ જોરથી થવા માંડ્યા. ત્યારે તેણે શિવાજી સાથે ખાનગી રીતે સલાહ કરી અને લડાઇ બંધ પાડી (૧૬૭૨). પણ બાદશાહ તરફથી વિશેષલશ્કર આવે તેમ નહોતુ એટલે તેણે પેડગાંવમાં છાવણી નાખી. ચાળીશ વર્ષ પછી એ જગાએ કિલ્લો બંધાયો અને તેને બહાદુરગઢ નામ મળ્યું. એ ઠેકાણેથી શિવાજી ઉપર દાબ રાખવાની મોગલોને સારી સગવડ હતી.

સન ૧૬૬૭ થી ૧૬૭૨ સુધીનો આ યુદ્ધકાલ અનેક પ્રકરણોથી ભરેલો છે. પ્રથમ જયસિંગ અને દિલીરખાન સુબેદાર હતા. એ બંને ઉપર બાદશાહની ઇતરાજી થઇ અને તેને બદલવામાં આવ્યા. સન ૧૬૬૮ માં જશવંતસિંગ અને મોઆઝીમ કારભાર ઉપર આવ્યા. તેણે ૧૬૬૮ ના જુન મહિનામાં શિવાજી સાથે તહ કર્યો, પણ તે દોઢ વર્ષ ચાલી સન ૧૬૭૦ મા તૂટ્યો. તે પછીના બે વર્ષમાં શિવાજીએ ઘણા જ જોરથી લડાઇઓ ચલાવી, અને જશવંતસિંગની જગાએ મહોબતખાન આવ્યો. તે લગભગ એક વર્ષ રહ્યો. સન ૧૬૭૨ માં બહાદુરખાનની નીમણુક થઇ અને તેણે લડાઇ બંધ પાડી.

સન ૧૬૫૭ માં ઔરંગજેબ દક્ષિણનો સુબો હતો તે વખતે શિવાજીએ જુન્નર ઉપર છાપો મારી જે યુદ્ધની શરૂઆત કરી તે ઉપર પ્રમાણે બાર વર્ષ સુધી ચાલ્યું. પણ તેનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું. એ યુદ્ધમાં શિવાજીના પક્ષમા પ્રજાકીય બળ અને બાદશાહના

પક્ષમાં અવિશ્વાસ તથા મુંઝવણ મુખ્યત્વે જણાઇ આવે છે. બાદશાહે કોઇ પણ સરદાર ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો નહીં. ખુદ તેનો દીકરો પણ તેની આંખમાં ખૂંચતો હતો. તેને લાગતું હતું કે દીકરાને વિશેષ લશ્કર મોકલીશ, તો તે શત્રુ ઉપર જીત મેળવી પ્રબળ થશે, અને પછીથી તે મારા વિરુદ્ધ જ ઊઠશે. લશ્કર ન મોકલું તો શિવાજી પ્રબળ થઇ આખો દક્ષિણ દેશ કબજે કરશે. આ મુંઝવણમાં શિવાજીને ફાવતું આવ્યું. છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષમાં જે કટોકટીની લડાઇઓ થઇ તેમાં મરાઠી પ્રજાનાં શૌર્ય, પરાક્રમ, અને દેશાભિમાનની ઉત્તમ કસોટી થઇ. એ લડાઇઓમાં પ્રજા તૈયાર થઇ, પ્રજાનો આધારસ્તંભ શિવાજી હતો. પ્રજા ઉપર જ્યારે આ રીતે બધી બાજુથી સરખા આઘાતો આવે છે, ત્યારે જ તેનું ઐક્ય થઈ સંઘશક્તિ વધવા માંડે છે. આ સામાન્ય નિયમ આ વખતે મહારાષ્ટ્રમાં પ્રત્યક્ષ થયો. તે વખતે મરેઠા, બ્રાહ્મણ, પ્રભુ વગેરે સેંકડો માણસો જીવની દરકાર ન કરતાં દેશહિતનાં કાર્યો કરવા લાગ્યા. આપણે બધા દેશની એક પ્રજાના અવયવ છીએ, અને દેશની સેવાને માટે આપણું સર્વસ્વ ખરચવું એ આપણું કર્તવ્ય છે, એવી ભાવનાથી તે વખતે એ બધા વર્ત્યા, માટે જ બધી બાજુએથી શિવાજીનું રાજ્ય વધતું ચાલ્યું; અને ઠેકાણે ઠેકાણેથી આણેલા પૈસા તથા લૂટ એક ઠેકાણે જમા થઇ રાજ્યની શક્તિ વધી. અફઝુલખાનનો વધ થયા પહેલાં શિવાજી એક બળવાખોર છે એવી સૌની કલ્પના હતી. પણ પંદર વર્ષ સુધી જ્યારે તે મોગલ બાદશાહ સાથે લડ્યો અને તેને યશ મળ્યો, ત્યારે તેનું ખરૂં સ્વરૂપ સૌને સમજાયું. વિજાપુર અને ગોવળકોંડાના સુલતાનો જ્યારે તેને ખંડણી ભરવા લાગ્યા, અને ઘણા ખરા મોગલાઇ મુલકમાંથી પણ તેને ચોથાઇ મળવા લાગી, ત્યારે શિવાજીનું રાજ્ય અને મરાઠી પ્રજા લોકોના મનમાં કાયમ થયાં. આ ચોથાઇનો હક્ક બેસાડવામાં શિવાજીનો મૂળ હેતુ એવો હતો કે લોકોને જે એકંદર રકમ સરકારને આપવાની હોય, તેનો

એક ચતુર્થાંશ **શિવાજી**ને આપવો. જે લોકો આ ચોથાઇ આપે, તેને મરેઠાઓ ઉપદ્રવ ન કરે; એટલુંજ નહીં, પણ બીજા પણ કોઇ તેને ઉપદ્રવ કરે, તો **શિવાજી** તેનું સંરક્ષણ કરે. આ ચોથાઈ વસુલ કરવામાં જે ખર્ચ લાગે, તે પૂરો કરવા એકંદર વસુલનો દશમો હિસ્સો પણ સરદેશમુખી તરીકે ચોથાઇની સાથે લેવો એવું ધીમે ધીમે શરૂ થયું.

મોગલો સાથેની લડાઈ આ પ્રમાણે પૂરી થતાં સ્વરાજ્યની સ્થાપના હવે બરાબર થઇ ચૂકી અને તે બધાને બતાવવા યથાવિધિ રાજ્યાભિષેક કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

સોસાઇટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં સરદેસાઇકૃત પુસ્તકો:—

બ્રિટિશ રિયાસત–પૂર્વાર્ધ.

અનુવાદક, રા. ચંપકલાલ લાલભાઇ મહેતા.
બી. એ. એલએલ. બી.

પૃ. ૭૦૪. કિંમત રૂ. દોઢ.

મુસલમાની રિયાસત–પૂર્વાર્ધ.

અનુવાદક, રા. સૂર્યરામ સોમેશ્વર દેવાશ્રયી.

પૃ. ૪૩૫. કિંમત રૂ. એક.

મુસલમાની રિયાસત–ઉત્તરાર્ધ.

અનુવાદક, રા. સૂર્યરામ સોમેશ્વર દેવાશ્રયી.

પૃ. ૪૯૬. કિંમત રૂ. એક.

(પ્રસ્તુત પુસ્તક હાલ સ્ટોકમાં નથી.)

મરાઠી રિસાયત–ઉત્તરાર્ધ.

(સન ૧૯૨૬ માં બહાર પડશે.)

